Runde byer i Norge
En kulturhistorisk attraksjon

Leif Selstad

Leif Selstad
© 2024

’Det er visstnok 12 tomter i en sirkel med en åpen plass i midten’ (Otto Vollan, 1946)

’De karakteristiske formale strukturene ved tunanleggene lar seg ikke forklare’ (Niall Armstrong, 2000)

Forside: Dysjane rundt år 200 AD

Forord

Denne boken handler om en type forhistoriske kulturminner som gjerne kalles 'ringformede tunanlegg', men som her vil omtales som runde byer eller landsbyer. I Norge har et 30-tall slike vært kjent, spredd fra Finnmark i nord til Lindesnes i sør. I denne boken tenkes det at det finnes mange fler – at landsbyer var en vanlig boform fram til 500 AD. Bak de runde byene ligger en sammensatt historie og et paradoks. Intuitivt fremstår slike runde byer som et mysterium og en utfordring; som spennende attraksjoner. Samtidig har de vært tilsidesatt og ignorert av fagpersoner, og til dels rasert. Hvordan kan det ha seg at så fremtredende fortidsminner ikke blir gjort kjent?

Et kjapt blikk viser at forhistoriske runde byer finnes i de fleste fylker i Norge – trolig i alle. På verdensbasis er landsbyer hvor husene står i ring godt kjent. Et eksempel er amerikanske indianere, som alltid har bodd i landsbyer med hus bygd i ring rundt en åpen plass. I dag bor shawnee-indianerne i Oklahoma i vanlige hus, men deler av året samles de i en rund landsby for å feire seremonielle danser, feiringer som holdes skjult fra de hvite. Før de hvite kom bodde indianerne fast i landsbyen. Det rare er at ingen har skrevet om shawnee-indianernes landsby. Da jeg første gang ble tatt med til 'danseplassen' og fikk se de ulike klangruppenes leirplasser rundt den åpne plassen i skogen, var det som en åpenbaring. Hvorfor hadde ingen skrevet om dette? Landsbyene er på en måte usynlig; de er vanskelig å forstå.

De runde byene i Norge er alt annet enn usynlig. De utgjør noen av våre største og mest synlige fornminner. På Jæren og i Nord-Norge finnes byer som brer seg i 70-90 meters lengde og 50-65 meters bredde, bebodd i så lang tid at de hever seg 1-2 meter over terrenget rundt. Som nevnt er minst 30 slike landsbyer kjent, men trolig finnes det flere hundre landsbyer som ikke er kjent. I arkeologiens barndom gravde man i disse byene uten å forstå hva de var. De ble tolket som 'gravhauger'. Over en lengre periode har forskerne gått rundt i landsbyene og gravd ut ulike vegger og golv, uten å se at de befant seg i en bosetning med mange hus. Et spennende perspektiv åpner seg. De som visste hva stedene betydde, slik som folkene som bodde nær 'Sankthanshaugen' ved Værem, tidde om hva de visste. Ikke før en lokal innbygger tok mot til seg og gjorde arkeologene oppmerksom på at det lå hus i en ring, ble stedet kjent for utenforstående. På tilsvarende måte svarer shawnee-indianere som møter nysgjerrige og innpåslitne hvite, at 'det finnes ingen indianere her'. Landsbyene er bare kjent for de som bruker dem. Og slik bør det kanskje være; man må nærme seg de runde byene med respekt.

I perioden 1979-1981 bodde jeg ved en indiansk landsby i Oklahoma, USA. Som nevnt bor shawnee-indianerne spredt i vanlige hus. Men tre ganger om året samles de over en periode ved danseplassen, hvor hver familie har sin leirplass i landsby-ringen. Arkeologer som oppdager gamle landsbyer skjønner ikke hvorfor de er runde; spekulasjoner går om hierarki eller lagdeling, forsvar o.l. Men indianerne vet at hver leirplass representerer en totem-klan, skilpadde, kalkun, vaskebjørn osv., og hver klan har sin faste plass i landsby-sirkelen. Derfor blir landsbyen en helhet av alle klanene, og fremstår som symmetrisk, en todelt oval med like mange leirplasser på hver side. Landsbyens form gjenspeiler det sosiale livet og organiseringen til de som bor der. Som vi skal se gjelder dette også for de norske landsbyene.

Denne boken er et forsøk på å hente de runde byene fram og gjøre dem kjent for nye grupper som kanskje er interessert i ukjente sider ved forhistorien. Det er nesten pinlig at slike sentrale

fornminner blir neglisjert og til dels ødelagt selv i dag. Det finnes en annen virkelighet enn den etablerte, andre sannheter enn det som er akseptert. Denne virkeligheten – eller virkelighetene, siden det er et kulturelt og språklig mangfold vi forholder oss til – kan vi bare finne ut av ved å åpne opp for nye inntrykk og opplevelser.

Byene i seg selv er et såpass påfallende fenomen at mangelen på kunnskap og offentliggjøring gjør dem spennende. Spørsmålet jeg sitter igjen med er: Hvordan kan det ha seg at et så omfattende kulturminne ikke er bedre kjent? Denne boken representerer et forsøksvis bidrag til å gjøre byene kjent for et bredere publikum. Boken er lagt opp som en slags reise gjennom de runde byene, fra Finnmark i nord til Lindesnes og Iddefjorden i sør.

Dette er et pandora-prosjekt. Da jeg først hørte om de runde byene, veltet det fram ideer og forestillinger som ikke lot seg stoppe. En utfordring i denne boken har vært å begrense omfanget av materiale. Til å begynne med var det snakk om 15-16 godt kjente byer; et overkommelig omfang. Etter hvert oversteg de kjente lokalitetene 100, og beskrivelsen kan lett utvides til å omfatte alle sider ved samfunnslivet. Det har derfor vært en konstant utfordring å begrense stoffet til et noenlunde lesbart format, og fremdeles vil det være mange unødige detaljer og gjentakelser som er nesten umulig å bli kvitt når ulike steder skal beskrives. Leserne blir derfor bedt om å lese skjønnsomt og med stor tålmodighet.

Mange unnskyldninger er påkrevd overfor fagfolkene, især arkeologene, som har kommet med innspill og innvendinger. Det er alltid spennende å snakke med arkeologer, fordi de brenner for sitt fag, å utforske fortiden og forhistorien, med strenge faglige vurderinger og analyser. Jeg, derimot, tar meg friheter og skriver mer etter innfallsmetoden. Det er derfor med mange forbehold men også takknemlighet at jeg takker arkeologer jeg har snakket med, hovedsaklig i Stavanger og Bergen. Jeg vil også takke kolleger ved Norsk hotellhøgskole, Universitetet i Stavanger, som med stor toleranse har sett meg bruke kontoret i sene kveldstimer.

Jeg vil takke følgende personer for hjelp, råd og veiledning underveis i arbeidet med boken: Jens Petter Gitlesen (posthumt) som sammen med barna tok meg med til mitt første møte med de runde byene. Vi besøkte Klauhauane og klarte å finne fram til tross for kryptiske kart og usikre lokalbeboere. Siden tok han meg også med til Dysjane, et annet magisk sted. Stein Roar Mathisen fikk fart på jobbingen min (langsommelig som den er), ved å true med at dersom ikke jeg skrev om de runde byene ville han gjøre det selv. Mange arkeologer har tatt seg tid til å høre på mine vidløftige antagelser om hva de runde byene betyr. Det som har inspirert meg litt er at de ikke har vært kontant avvisende til mine tanker om totemisme, og heller ikke til kvinners viktige nærvær i byene. Især vil jeg takke Bergljot Solberg ved Universitetet i Bergen og ansatte ved Arkeologisk Museum i Stavanger for konstruktiv kritikk. Til slutt vil jeg takke min søster Marit Selstad (f. 1947) for uvurderlige innspill og inspirasjon til boken. Prosjektet var på mange måter på vent da hun først hørte om de runde byene i 2022.

Når jeg nå kikker gjennom utkastet til boken er det uten forbehold jeg legger til at alle feil og mangler er mine egne.

Innhold

Forord 3
Noen konvensjoner og forkortelser 9
Innledning 10
Finn din egen runde by 15
Kvinnestyrte samfunn 17
Litt om språket i de runde byene 19
Hva ble funnet da de runde byene ble utgravd? 21
Hvorfor – og hvordan – landsbyene ble misforstått 22
Graver 23
Kult-steder 24
Amfi-teater 24
Samlingssted 25
Tingsted 26
Militær-anlegg 26
Total fornekting 29
Myten om enkelt-gården 30
En tidlig landsby-forståelse 33
En reise gjennom de runde byene 37
Shawnee-landsby 38
Nord-Norge 40
Gropbakkeengen (Gohpiluohkká) 41
Finnmark som landsbyområde 45
Troms 47
Polleidet 49
Austein 51
Greipstad 56
Malangen 58
Sandmelan 60
Runde byer i Nordland 65
Filoknes 67
Lekang 71
Lofoten 73
Bukkhaugen 74
Bøstad 78
Leknes 79
Andre byer i Lofoten 81
Nordland – fra Ofoten og sørover 82
Bø 84
Vollmoen 89
Bodø 93
Området ved Saltfjorden og Skjerstadfjorden 96
Lekanger 97
Øysund 98
Lomvatnet og Løkta 100
Sørover i Nordland 107
Leikenga 110

Mo 115
Tilrem 117
Terråk 120
Vassås 122
Fuglstad 124
Trøndelag 126
Sankthanshaugen 130
Skei 133
Hegstad 136
Bygdeborger 138
Sørover i Trøndelag 139
Torgarden 141
Møre og Romsdal 143
Hustadmyren 144
Sogn og Fjordane 146
Gjerland og Gaular-dalføret 149
Røysebotn 151
Ytre Moa 152
'Gamle Thule' 153
Pøyla 155
Hordaland 157
Sausjord 158
Andre steder på Voss 162
Kvinnherad og Hardanger 164
Bergen og omegn 165
Fana 166
Sankthanshaugen i Fana 170
Lenger sør i Hordaland 172
Rogaland 173
Landsby-lokaliteter på Haugalandet 175
Ritland 177
Kåda og Gjerdet 180
Valheim og Årdal 182
Landa 185
Fra Ryfylke til Boknafjorden 187
Øygarden 188
'Kongsgård' 194
Andre steder nær Stavanger 196
Madla-området 197
Leikvoll 199
Skjelbrei – øst og vest 200
Heiavodl 202
Dysjane 203
Håvodl 212
Klauhauane 214
Leksaren 222
'Keltisk landsby' 235
Mauraheia og Grønhaugen 237
Andre lokaliteter på Jæren 239
Sørlandet – noen lokaliteter i Vest-Agder 241

Spangereid – et uferdig kapittel 244
Høllen 247
Oddernes 249
Bjørndalssletta 252
Noen andre landsby-lokaliteter nær Kristiansand 254
Østover på Sørlandet 255
Mulige landsbyer ved Lillesand 256
Østlandets byer 260
Gimsøy 262
Kaupang 264
Lenger øst 266
Riser-Hul 272
Lunder 274
Jellestad 275
Andre lokaliteter i Østfold 277
Vallhagar 280
Ismantorp 283
Tingsteder 285
Runde byer i Europa og verden 287
Noen trekk ved de runde byene 289
Byenes utforming 289
Husrekkene 291
Landsbyens hus 291
Landsby-plassen 292
Huset i midten 292
Totempel eller bålplass i midten 293
Palisader 293
Kokegroper og bålplasser 293
Haug-monument 294
Tevling-plasser 295
Spille-plasser 295
Gravplasser 295
Landsby-hegnet 296
Funn-materialet 297
De runde byene som en del av landskapet 298
De runde byene i en historisk kontekst 300
Livet i de runde byene 305
Økonomi 305
Slektskap 307
Integrasjon 308
Politikk 311
Religion 312
Kulturelt liv 314
Språk 314
Myter og fortellinger 315
Ethos 316
Sosiale roller 318
Ressurs-allokering 318
Samhandlingsarenaer 319
Lokale felt 319

Eksterne felt 320
Landsbyenes sosiale verden 320
Fremtiden til de runde byene 322
Referanseliste 328
Stedsnavn 335
Register 344

Noen konvensjoner og forkortelser

I denne boken brukes ordene by og landsby om hverandre. Dette har med skala å gjøre. Byer med flere tusen innbyggere var ukjent i Norge før ca. 1200 AD. Før den tid var det steder som kaltes 'by' men som egentlig var landsbyer med et hundretalls innbyggere. Slike benevnelser finnes fortsatt, som i Lebesby og Nesseby. Den enkleste forklaringen er at bruken av ordet landsby blir tungvint, især 'rund landsby', mens 'rund by' klinger fint.

Ordet 'norrøn' blir her brukt om tidlig nordgermansk språkbruk, dvs. forløperen til norsk. Betegnelsen 'urnordisk' blir unngått fordi den usynliggjør ikke-germanske språk.

Jeg har en litt usystematisk tilnærming til språkbruk. F.eks. bruker jeg pronomener som hun, han og hen litt om hverandre slik det faller seg på ulike steder i teksten. En tekst vil alltid være åpen for tolkninger, så leseren får gjøre seg opp sin egen mening om hva ordene betyr.

* (foran et ord) = et rekonstruert ikke-dokumentert ord
AD = anno domini, etter Kristus, begynnelsen på en konvensjonell tidsregning
a.k.a. = also known as/ også kalt
BC = before Christ, før Kristus, tiden før konvensjonell tidsregning starter
C14 = carbon 14, radiokarbon-datering
eks. = eksempel
evt. = eventuelt
f.eks. = for eksempel
ibid. = ibidem, den samme (som den foregående) – brukt om referanser
km = kilometer
m = meter
m2 = kvadratmeter
N = nord
op.cit. = opus citatum, ovennevnte verk
S = sør
u.å. = uten årstall
V = vest
Ø = øst

Innledning

Målsetningen med denne boken er å ta leseren med på en reise gjennom de runde byene i Norge. Dette er et forhistorisk bosted hvor et større antall hus, gjerne 12-20, ligger i en sirkel rundt en åpen plass, her kalt en landsby-plass. Inntil nylig var ca. 30 slike landsbyer kjent i Norge. Etter hvert som arbeidet med boken skred fram har antallet byer eller landsbyer oversteget 100, men noen av stedene er ikke belagt med funn og må anses som hypotetiske. Samtidig er det en sterk påstand om at de aller fleste landsbyene ennå ikke er funnet. Derfor vil stedene som presenteres her bare representere en brøkdel av de runde byene som kan bli oppdaget i fremtiden.

Kjært – eller mindre kjært – barn har mange navn. I denne boken vil betegnelsene 'rund by' og 'rund landsby' bli brukt om hverandre. Det kan være på sin plass å nevne noen av de mangslungne og tvetydige ordene som har blitt brukt for å henvise til – eller vise bort fra de runde byene. Betegnelsene omfatter bl.a. ringformet tunanlegg, ringtun, kretstun, stjerneformet tun, høvding-tun, klyngetun, tunanlegg, 'ring-formed settlements', 'courtyard site', 'court site', osv. Det samiske ordet for lokalsamfunn kommer i hu, nemlig siida. De beskrevne stedene kan tolkes som 'siidaer', en form for 'runde' fellesskap i landskapet.

Denne boken hadde på sett og vis en negativ start. Da jeg første gang så et bilde av en rund by i Norge fikk jeg straks assosiasjoner til shawnee-indianerne i USA, som fremdeles holder runde landsbyer i hevd og som jeg har bodd hos. Jeg diskuterte bildet med en kollega, Stein Roar Mathisen, og spurte bl.a. hvorfor ikke disse stedene, de runde byene, var bedre kjent. En påstand vi kom fram til var at arkeologene ikke ville vite av dem, eller ikke forstod hva det var. Slike landsbyer passet ikke inn i deres syn på fortiden, og derfor holdes de skjult.

Det var på denne tiden, før midten av 1990-t, at ideen om å skrive en bok om de runde byene ble født. Hvis ingen andre ville gjøre dem kjent, så måtte jeg gjøre det. Min kollega var enig, men likte ikke at jeg ville kalle byene for attraksjoner, siden de for ham var kulturfenomen knyttet til kulturvern. Han la til at hvis ikke jeg skrev boken så ville han gjøre det – for å skynde meg i gang. Siden har det gått mer enn 30 år, så arbeidet har ikke gått lynfort. På samme tid er det heldig at skrivingen tok tid, for de aller fleste by- eller landsby-lokaliteter som er beskrevet har komt til i tiårene etter 1990. Det var også viktig å opparbeide en forståelse av hva landsbyene representerte – hvordan de kunne beskrives og tolkes på en omtenksom måte.

Det første som boken vil vise er at de runde byene er et gjenkjennbart og karakteristisk fenomen som finnes i hele Norge. Det neste og litt mer kompliserte trekket er at byene viser stor variasjon i form og oppbygning. Noen er nesten sirkelformede, mens andre er mer ovale eller avlange. Grunnformen er to rekker av hus som står motsatt hverandre rundt en åpen plass. Fra denne formen kan ulike varianter utledes, som dels viser en utvikling over tid og dels viser lokale forskjeller i størrelse og organisering.

At dette er organiserte bosteder, hvor folk har bodd over lang tid, synes helt tydelig. De aller fleste runde byer er symmetriske, dvs. at de består av like mange hus på hver side av landsby-plassen. Folk har helt bevisst plassert husene slik at hvert hus på én side svarer til et bestemt hus på motsatt side av plassen. Det kan til og med virke som om dette var måten landsbyene ble anlagt på. I flere av byene beskrevet under kan det virke som om 2 hus på hver side av

landsby-plassen, de første i sin rekke, har stått arrangert rett mot hverandre og dermed 'holdt plassen' for de andre husene i rekken.

Den eneste tenkelige forståelsen jeg har komt fram til er at dette har med totemisme å gjøre (Lévi-Strauss 1963). Totemisme vil si at mennesker identifiserer seg med fenomen i naturen, gjerne dyr. Mer konkret betyr dette at folk i en familie, her også kalt en totem-klan, identifiserer seg med et dyr som skiller dem fra andre familier med andre totem. I en symmetrisk landsby var det viktig at alle familier hadde forskjellig totem, slik at de kunne plasseres på en rekke. Den enkleste forståelsen er skillet mellom fugl, fisk eller dyr – en kjent barnelek. I landsbyen bodde fisker for seg, fugler for seg og dyr for seg.

Videre var det slik at de to rekkene svarte til hverandre. Dyr på en side av landsby-plassen svarte til dyr på motsatt side. Dette var dyr som lignet på hverandre, hvis en elg holdt til på ene siden, kunne en hjort holde til motsatt; det samme kunne gjelde ulv og rev, ekorn og hare, to fuglearter, to fiskearter, osv. Dette skaper det som kalles en serie av komplementære kontraster (Lévi-Strauss 1963). De ulike totem-klanene er plassert i en bestemt rekkefølge, og med en lignende klan i en tilsvarende rekkefølge på motsatt side av landsbyen. Dette høres komplisert ut, men gir mening når man kommer inn i det og ser hvordan familier eller totem-klaner faktisk fordeler seg i en landsby. Hvert hus i landsbyen svarer til en totem-klan, og alle klanene har forskjellig totem.

Man må tenke på de runde byene som helhetlige sosiale system. De plasserte alle innbyggerne i forhold til hverandre, etter hus og totem. På bakgrunn av dette ble tilhørighet organisert og ressurser fordelt i området rundt landsbyen. Dette området blir her betegnet som et landsby-hegn. Det utgjorde alle arealene og ressursene landsbyen som et fellesskap gjorde krav på i området rundt. Her var det f.eks. snakk om jordlapper som familier dyrket for å skaffe korn til brød, og små hus, det som i dag kalles gårder, men som var bosteder underlagt landsbyen. Videre fantes jaktområder og fiskeplasser. Alt dette ble fordelt blant landsby-beboerne i fellesskap ut fra hver families eller gruppes behov. Hvis en familie fikk flere medlemmer kunne den bli tildelt mer jord. Men jorden tilhørte landsbyen og ble omfordelt eller gjenfordelt regelmessig. Det er viktig å påpeke dette tidlig, siden den grunnleggende enheten i folks liv var landsbyen, ikke en gård eller noe annet.

Sagt på en annen måte: Så lenge landsbyene eksisterte bandt de opp i seg hele det sosiale livet og alle mulige relasjoner på et sted, fra giftemål til religion. Hver for seg hadde familiene eller klanene i en landsby liten makt, men sammen utgjorde de en helhet som ble knyttet sammen gjennom et totemisk system. Fellesskapet ble også symbolisert i landsbyens kosmiske form, en sirkel. Her hadde alle sin plass og kunne føle seg hjemme. Eiendomsfordeling og bruksrett, handel, håndverk, feiringer, danser og ritualer – alt fikk plass i landsbyens sirkel. Det som ga landsbyen form var den dyadiske (tosidige) forbindelsen mellom totem-klaner og samlingen av alle disse forbindelsene i den større helheten som sirkelen ga.

Her må det føyes til at en landsby-organisasjon trenger ikke å ha vært totemisk. Slektskap, avstamming, forsvar og samarbeid kan på ulike vis bidra til at folk bosetter seg mer eller mindre i en kompakt by. Imidlertid er det først og fremst totemisme og natur-tilknytning som bidrar til å skape en overskridende struktur som gir mening til hvorfor folk bor i sirkel. En shawnee-indianer kan besøke en landsby for første gang og uten videre gå til den delen av byen hvor hans egen totem-klan hører til. Hvis hen er langt hjemmefra kan hen kanskje ta litt feil, fordi klanene her er plassert litt annerledes; men alle shawnee-landsbyer har den samme oppbyggingen med tolv klaner og et par høvding-klaner som opptar hver sin del av

landsbysirkelen. Her må legges til at bare noen få av shawnee-indianernes landsbyer, i form av danseplasser, overlever i dag; indianerne har vært igjennom en tøff historie som minoritet hvor hvite amerikanere angrep dem, slik at kun noen få overlevde og de fleste av dem er assimilert, dvs. tvunget til å leve som de hvite. Det sier kanskje noe om hvor livskraftig totemismen er når noen landsbyer klarte å overleve med sine klaner gjennom 500 års forfølgelse. De runde landsbyene fikk form og struktur gjennom totemismen.

Den runde formen gir mening i seg selv. Sirkelen blir ofte omtalt som en særlig sosial organisasjonsmåte. I en sirkel er alle like langt fra eller like nært sentrum. Ingen stikker seg ut, og man er orientert mot et punkt som danner et absolutt midtpunkt, og som kan oppleves sterkt og samlende. Her bør det legges til at sirkelen ikke virker slik for alle; noen (inkludert meg selv) vil helst stikke seg vekk når alle andre danner en stor O. Allikevel er det lett å føle en underliggende tiltrekning mot det felles senteret. Man aner hvorfor forsamlinger, tinglag og tilskuere samler seg i ring. En rund by kan ha sin egen tiltrekning, slik man ser i dagens runde landsbyer i Frankrike, Italia og andre steder.

Totemismen har imidlertid en styrke som peker ut over sirkel-formen. Folk (som jeg) kan mistrives hvis de føler at naboen blir plagsom; man er alltid ansikt til ansikt eller side ved side. Totemismen bryter opp sirkelen; hver totem-klan har sin eksklusive del av omkretsen, nærmest til eksklusjon av alle andre. En ulve-kvinne kan gå til ulve-klanen i en landsby og føle at hun ikke trenger å forholde seg til hele omkretsen. Det er mye bedre å forestille seg at man er en eksklusiv del av helheten, med ens egen lille sone, enn å bli stilt overfor en udifferensiert helhet hvor alle står likt. Hvis sirkelen er totalt udifferensiert, eller bare oppdelt etter generelle kriterier, f.eks. status og makt, kan det fort føles frustrerende å forholde seg til alle hele tiden. Konflikter kan fort oppstå, og folk bryter ut. I en ulve-sone kan man forholde seg til andre ulver og til utvalgte klaner som en er beslektet med, slik som rever og hunder. Shawnee-indianerne kan f.eks. få utløp for frustrasjon ved å gjøre narr av andre totem-dyr i sirkelen, noe som er helt i orden så lenge en ikke gjør narr av nær slekt. I en udifferensiert landsby blir dette verre; hvem kan man gjøre narr av eller more seg med hvis alle har like stort krav på oppmerksomhet og respekt?

Derfor kan det argumenteres for at når de runde byene kan følges i hundrevis av år, så er det lite sannsynlig at det ikke finnes et organisatorisk prinsipp i bunn som både deler og samler de ulike familiegruppene. Og det eneste prinsippet som synes å passe med den formen byene har er en totemisk organisasjon. Imidlertid synes det klart at totemismen svekkes over tid; den totemiske gullalderen varte så lenge dyr var fri – når dyr temmes og gjøres om til husdyr forandres forbindelsen mellom mennesker og naturomgivelser. Det blir noe annet å være høne, ku og hund, enn å være ørn, hjort og ulv. I Norge trenger ikke dette å ha betydd så mye, som blant shawnee-indianerne kan folk ha vært høns og hunder en stund. Men over tid forandres forbindelsen med naturen ugjenkallelig, og spesielt blir dette fremskyndet når metallredskap kommer inn og endrer hastigheten på forbindelsene mellom mennesker, natur og hverandre. Eldre jernalder fremstår dermed som en siste kulminering av totemismens tidsånd i Norge.

Allikevel er det spennende at mye totemisk tankegods synes å ha overlevd inn i yngre jernalder og til dels lever videre i dag – navn som Ulv, Bjørn og andre uttrykk er små men standhaftige deler av den nære relasjonen vi en gang hadde til naturen rundt oss. Her kan nevnes at en turist jeg møtte i Spania sa han var heldigere med navnet sitt, Bjørn, enn meg som het Leif, siden hans navn kunne brukes på alle språk: f.eks. ’bjørn’ på russisk er Medved. Her var det tydelig at han identifiserte navnet sitt med ordet ’bjørn’ snarere enn som et norsk

egennavn. Selv om det er vanskelig å kalle dette totemisme, minner det om amerikanske indianere som identifiserer seg med et totem, for eksempel bjørn, på tvers av grenser mellom stammer og språk.

I denne boken trekkes et viktig element i Norges forhistorie fram: det fleretniske samfunnet. En grunnpåstand i boken er at de runde byene er et uttrykk for et totemisk, fleretnisk samfunn. Det blir antatt at befolkningen i Norge fram til år 500 AD ikke bestod av én språkgruppe, men mange. Dette burde være selvinnlysende, siden samisk-talende folk har hatt tilhold i Norge lenge før germanske språk, som norsk eller norrønt, ble kjent. Tanken er imidlertid at hvert område hadde sitt eget språk. Folkene her kan omtales som stammer; men språkforskjellene strakte seg helt ned på landsby-nivå.

Et moment som det er viktig å fremheve fra begynnelsen av, er landsbyenes flerkulturelle og fleretniske eksistens. Jeg beskriver det som at landsbyene utgjorde en flerkulturell virkelighet eller et flerkulturelt univers. Dette universet er langt på vei bygd på den regionale sosiale virkeligheten. Når mange små stammer bodde sammen på et begrenset område, som i dagens Nordland eller Rogaland, hvor hver gruppe hadde sitt eget språk, sier det seg selv at en forståelse på tvers av språk-barrierer og etniske grenser var påkrevd.

En flerkulturell tilværelse byr på utfordringer. På den ene siden er folk preget av en sterk lokal tilhørighet, landsby-identiteten. På den andre siden er de avhengig av kontakt og inngifte med andre stammer. En landsby kan ha hatt inngiftede medlemmer fra 3-4 andre stammer, hver med sitt språk. Dette skaper en flerkulturell miks hvor folk er vant til å omgås mennesker med en annen etnisk tilhørighet enn deres egen. Landsbyboerne blir kosmopolitter, vant til å høre andre språk og oppleve andre kulturelle inntrykk.

I denne boken legges det vekt på at landsbyene var 'kvinnestyrt'. Dette må ikke tolkes altfor bokstavelig. Alle har et ord med i laget i en landsby med 70-150 mennesker. Det vil også fremgå at landsbyens leder, høvdingen, gjerne var en mann, selv om hen kunne være en kvinne. Men høvdingen var talsperson for alle, ikke minst kvinnene, og prøvde å finne kompromiss og en fredelig løsning på konflikter. Det var viktig å holde folk samlet. Kvinnestyre er først og fremst en markering av kvinnenes sterke posisjon i landsbyene.

Hvis vi går tilbake til utgangspunktet, de runde byene, så er ikke meningen her å gjøre dem om til svært kompliserte og filosofiske fenomen. Hver landsby kan oppleves for seg, og man kan glede seg over de flotte tuftene og hauger og monumenter som ligger i området. Enhver kan skape en historie om livet i sin by. Men det er lov å fabulere. I landsbyene finnes sammenhenger og oppbygning som peker mot relasjoner og aktiviteter av ulike slag, ikke bare totemisme, men også samarbeid, feiringer og kappe-leker. F.eks. er det interessant å se hvordan flere landsbyer synes å ha plasser hvor folk kan møtes til dans, brikkespill og fysiske tevlinger av ulike slag. Som nevnt underveis er ikke sport et nytt fenomen, og det kan virke som om idrett hadde en mye større plass i fortidens menneskeliv enn man gjerne tror.

På sett og vis kan man si at landsbyene taler for seg. Uansett hvor jeg har vært, om det er runde landsbyer hos shawnee-indianerne eller ved 'tunanlegg' i Norge, blir jeg slått av hvor betydningsfulle disse stedene er. De får en til å stoppe opp og tenke over det sosiale livet. Og når landsbyen blir sett i en litt større konteksts, med tilknytning til omliggende jordbruksland og ressurser, for ikke å snakke om forbindelser lengre av lei, blir betydningen enda større og man begynner å se sammenhenger man ikke trodde fantes.

I denne fortellingen er målsetningen å vise hvor omfattende og sammensatt materialet og tolkningene knyttet til de runde byene er. Hver landsby forteller sin historie, og forsøk vil bli gjort på å presentere hver lokalitet etter tur. Dernest følger en presentasjon og litt drøfting av hvordan landsbyene kan tolkes, hvordan livet der var, og hvordan byene kan utfordre oss til å utforske et mer flersidig og mangetydig syn på kulturforståelse.

Dette omfatter også en drøfting av hvordan de runde byene har blitt oversett og endog ødelagt, fordi de ikke passer inn eller lar seg forklare i det som kan kalles et dominerende syn på norsk fortid, myten om den fristilte bonden og gården. Her er ikke hensikten å forkleine bønder, siden jeg selv er av bondeslekt, men å vise at den moderne myten må nyanseres om vi skal lære mer om det større fellesskapet bøndene var en del av. Og fremfor alt er det snakk om forundring at en myte kan bli så dominerende at den stenger all annen fortolkning ute. Spenningen ligger i at noen av de største og mest iøynefallende fortidsminnene i Norge blir usynliggjort og desavuert fordi de ikke passer inn i rådende synspunkt; i mine øyne blir byene da enda mer mystiske og pirrende. Forhåpningen er at leseren vil oppleve det samme: her er det mye uutforsket og mye å finne ut om ulike måter å leve på innenfor det landet vi kaller Norge.

Dette er ikke en vitenskapelig bok i snever forstand. Den legger ikke vekt på nøyaktighet og dokumentasjon. I stedet er hovedvekten lagt på omfang og tolkning. Grunnen er den manglende forskningen på og fornektelsen av byene som fenomen. Det er vanskelig å finne åpen og omfangsrik informasjon om de runde byene.

Dette til tross har jeg prøvd å være nøyaktig i beskrivelsen av hver enkelt by. Jeg har prøvd å bruke tilgjengelige kart, ikke minst flyfoto og satellitt-kart, for å gjøre hver enkelt lokalitet så sammenlignbar som mulig.

I denne boken brukes som nevnt betegnelsen rund by som et synonym for runde landsbyer. Ordene by og landsby blir brukt litt om hverandre; dette er ikke uvanlig, siden ordet by ofte blir brukt i benevnelsen på lokale sentra. Bruken er også tilsiktet, for å peke mot det omfattende samkvemmet som folk på disse sentrale stedene har hatt. I tilfeller hvor by refererer til dagens store byer, vil dette fremkomme av sammenhengen.

En attraksjon er i denne boken definert som et sted folk reiser til for å se eller oppleve noe. Kulturhistorie er formidlingen av alt som er kjent om ulike perioder i menneskenes liv og historie. I denne boken er kulturhistorien knyttet til en bestemt type forhistoriske minnesmerker, runde landsbyer, og til perioden før ca. 500 AD i landområdet som i dag utgjør Norge. Bare unntaksvis vil den bevege seg utenfor disse rammene.

Tankene som legges fram her er fabrikerte eller 'falske' om man vil. Jeg ønsker ikke å si at 'slik var det' eller 'slik kan det ha vært'. Det jeg ønsker er å peke på de spennende tolkningsmulighetene som ligger i de runde byene – forbindelseslinjer, paralleller, forskjeller, assosiasjoner. Jeg ønsker å vise hvordan slike tolkninger kan utfordre vår forståelse av omgivelsene. Imidlertid tror jeg ikke det er mulig å skape en gjennomgripende omtolkning av ens egen forståelse. Hvis jeg kan kaste inn noen tanker i debatten om 'fortid' og 'nåtid', vil det være mer enn nok for meg.

Et faglig perspektiv kan medføre behov for å integrere ukjent eller ny kunnskap i allerede eksisterende kunnskapsmodeller. Mitt bidrag er et forsøk på å 'rote til' i den etablerte forståelsen. Hvis ny kunnskap ikke passer inn i eksisterende modeller, kan det være på sin

plass å prøve ut nye modeller og utvide horisonten litt. Begrep som 'sentralmakt', 'elite', 'militær organisasjon' og 'nordisk germansk ekspansjon' har vært brukt om landsbyene i tvilsomme sammenstillinger, men er lite tjenlig som modell. Landsbyene viser en grunnleggende egalitær organisasjon, passer dårlig som militære anlegg, og er multietniske og overskridende i sin form. Vi forholder oss til et 'animistisk' univers, en naturbasert organisering.

Skal man tolke noe som er ukjent og uforståelig, kan man ikke holde seg til sine kjente erfaringer og håpe at ting skal falle på plass. Man må løfte blikket og utvide perspektivet. Vi kan kalle dette en tredje erfaring. Slik kan indianernes kultur kaste lys over kollisjonen mellom de runde byene og nordmenns syn på fortiden.

Allerede i dag er noen av de runde byene tilgjengelig som attraksjoner. En av de bedre tilrettelagte er 'Klauhauane' ved Nærbø i Rogaland, hvor det i tillegg til skilt finnes en observasjonsplattform besøkende kan stå på og se utover byen. Plattformen har en dobbel funksjon: den beskytter byen mot slitasje, og gir besøkende et overblikk over stedet. Andre steder er imidlertid lite tilrettelagt for turisme. Forhåpentligvis vil flere byer bli tilrettelagt, kanskje til og med rekonstruert, med støtte fra større selskap.

Kulturminner er på mange måter knyttet til spørsmålet om bærekraftig bruk av ressurser. Bærekraft vil si at ressurser brukes på en skånsom måte slik at også fremtidens generasjoner har nytte av dem. Kulturminner er en type ressurs som gir kunnskap om fortiden. Dessverre har kulturminner mange stedet blitt brukt på en lite bærekraftig måte – i mange tilfeller har de rett og slett blitt ødelagt. I dag er alle minner fra før 1537 automatisk fredet, men vernet kan variere, og de runde byene har komt dårlig ut i så måte.

Min oppfordring er at man nærmer seg de runde byene på en filosofisk, kontemplativ måte, ved å forestille seg hvordan folk kan ha levd i de ulike landsbyene for mer enn 1500 år siden. Med en slik innstilling vil det ikke bli for mye slitasje verken på natur eller kulturminner, og fremtidens innbyggere vil også kunne prøve å sette seg inn i hvordan landsbyboerne har levd. En gang i fremtiden vil mennesker kanskje kunne vende tilbake til landsbyen som boform, og da vil de gamle byene gi inspirasjon.

Finn din egen runde by

Kart-tegningene i denne boken er basert på flyfoto og satellitt-kart av kjente runde byer i Norge – samt å lete videre på egenhånd. Det er vanskelig å presisere hvordan by-anlegg lar seg identifisere. Utgangspunktet er et flatt og tørt areal av passende størrelse, 40-100 m bredt og 50-150 m langt, hvor det er en viss sannsynlighet for at en landsby kan befinne seg. Noen steder, som i fjellrike Sogn, vil dette lette letingen, siden få steder har landsby-beliggenhets-potensiale. Andre steder, som på deler av Østlandet, kan ethvert jorde ha huset en landsby, og letingen blir da vanskelig.

Beliggenheten bør også være i nærheten av rennende vann og med tilgang til sjø eller hav. Svært ofte finner man en landsby-lokalitet hvor det i dag ligger et lokalt senter eller en by. Unntakene er hvor landsbyene er plassert på toppen av en ås eller i en skog. Der hvor sentral bebyggelse er anlagt vil mulige landsby-lokaliteter være helt eller delvis overbygd av

moderne hus og infrastruktur. Allikevel er det ekstra spennende å tenke seg hvor en landsby kan ha lagt midt i en by eller bygdeby, og noen forsøk har vært gjort på å antyde dette.

De synlige sporene etter hver landsby er først og fremst tufter etter hus, avtegnet som ovale eller hestesko-formede voller på overflaten. I tillegg er haug-monument, især kombinasjonen runde, avlange og trekantede hauger viktig. Ut over dette kan man se etter omrisset av en landsby på bakke-overflaten. Noen ganger fortoner den seg som en 'smultring' av mørkere jord rundt en lysere plass i midten.

Etter å ha brukt hundrevis av timer på å saumfare kart fra Finnmark til Østfold, vet jeg at de aller fleste identifiseringer er bomskudd. Det som ser ut som en rund by kan være naturlige forhøyninger på bakken eller annen forstyrrelse f.eks. fra maskinelt jordbruk. Som antydet her, er noen eksempler i boken trolig illusoriske. Allikevel er de tatt med ut ifra tanken om at selv om ikke alle landsbyer er reelle så er det hundrevis av andre som venter på å bli funnet, gjerne i nærheten av der hvor en hypotetisk landsby er antydet. Det sosiale livet på stedet vil dermed ha landsby-preg, selv om den nøyaktige identifiseringen mangler.

Er du fra Rennebu eller Erikstad, eller kanskje fra Smøla eller Elverum? Overalt i Norge har det lagt landsbyer i en eller annen form. Ta en titt på et flyfoto-kart for ditt område og se om du kan lokalisere en rund landsby – eller kanskje en langstrakt en. Siden ingen har lett etter dem tidligere, kan du bli den første til å gjøre stedet kjent. Man kan se etter tufter, avlange forhøyninger som kaster skygge. Et alternativ er å se etter omrisset av en by, bånd-aktige felt som danner en omkrets på 130-200 m. Husk å ikke forstyrre stedet unødig. Det skal lite til å respektere fortidens mennesker og hvordan de levde. Belønningen er at man får opplevelser som skaper refleksjon om menneskers liv før og nå – og en spennende jakt på store fornminner.

For deg som er interessert i å lete er det verdt å påpeke at sporene etter mange runde byer forsvinner år for år. Bruken av landskapet blir stadig mer intensiv. F.eks. tas stadig mer effektive maskiner i bruk i landbruket som fort utsletter alle spor etter fortidig beboelse. Dersom man mener å ha funnet en rund landsby i et område kan det være lurt å prøve å finne flyfoto eller satellitt-bilder 20 år eller mer tilbake i tid for å se etter spor.

Kvinnestyrte samfunn

Det følgende er spontane observasjoner av en eldre kvinne om byene (noe omskrevet): ‘Landsbyen var som en seter, dvs. et sted hvor folk bor om sommeren. Men den var mye større enn en seter, derfor er det rett å kalle den byen. Akkurat som en seter ble landsbyen styrt av kvinner.’

‘Fordi det var kvinnene som styrte i husene. Husene ble bebodd av kvinner, barn og eldre. Mennene oppholdt seg andre steder. Menn var utendørs og jobbet med jordbruk, dyrehold, fiske og andre sysler.’

‘I landsbyen var det bare kvinneting: perler, smykker, saks, kam, ildstål (som kvinnene brukte), spinnesteiner, osv. Kvinnene styrte i husene; menn var ute. I husene var det ingen manneting. Våpen som sverd og spyd ble oppbevart andre steder, slik som i gårdshus eller bygninger rundt omkring, egne mannshus, som en hytte.’

Forfatteren spør: ‘Kunne ikke folk bo i landsbyen om vinteren?’

Hun svarer bestemt: ‘Nei; om vinteren var landsbyen forlatt. Ingen bodde der da. Landsbyen var bebodd om sommeren. Dyrene gikk i en innhegning i nærheten av landsbyen; omtrent som på en seter, hvor man har utløer og melkefjøs. Dyrene gikk i en innhegning, dvs. om natten, hvor de ble beskyttet mot rovdyr. Om dagen beitet de i området rundt og ble gjetet av barn.’

‘Kvinnene drev og putlet med sitt i husene. De spinte ull og vevde klær; kvinnesysler. De tok også vare på ull, skinn, melk og kjøtt fra dyrene. Mennene hadde lite i husene å gjøre.’

Dette resonnerer sterkt med Kirsten Hastrups (1989) studier av kjønnsdelte sysler på Island.

Den eldre kvinnen utdyper: ‘Kvinner og menns tid ble delt mellom landsbyen og gårdene rundt. Men tidsbruken var forskjellig for de to kjønnene. Om vinteren bodde folk – alle – i gårdshus rundt omkring og jobbet mye innendørs. Menn reparerte redskaper, vølte hus, hogde trær (ute), m.m. Kvinner vevde og sydde, reparerte klær m.m.’

‘Om sommeren flyttet kvinnene inn i landsbyen. Men de drev ikke med jordbruk. Mennene ble værende på enkeltgårdene hvor de dyrket jordflekker med korn og ellers jobbet utendørs med jakt, fiske osv.’

‘Kvinnene bodde i landsbyen og putlet som sagt med kvinnesysler. Slik som kvinner gjør den dag i dag, med spøting, hekling og huslige sysler. De drev ikke med jordbruk – det overlot de til mennene. Og gjeting av husdyr stod barna for, især gutter. Landsbyen var et sted som ble styrt av kvinner.’

Nå trenger ikke dette å være nøyaktig slik som livet i landsbyen var. Kvinner kan ha drevet med jordbruk; enkelte kan til og med hatt våpen. Men her er paralleller til andre landsby-baserte samfunn. Hos shawnee-indianerne blir hver leir (bolig) rundt danse-plassen styrt av en kvinne, en matrone (nekipwe’thîtha), og kvinnene kan jage vekk menn som forstyrrer deres sysler. Samtidig er det slik at landsbyen, kalt en danse-plass, blir styrt av en mann, høvdingen

(hokima). Her finnes også paralleller i Norge. Husfruen på Jernaldergården (i Stavanger) styrer i husene; hun har nøklene. Menns aktiviteter er utendørs. Unntaket er festhallen, hvor både husfruen og husbonden kan ha et høysete, en hedersplass, men hvor menn kanskje har mer innflytelse.

I den runde landsbyen vil det være plassen i midten, symbolisert ved 'haugen i midten', hvor menn har en viss innflytelse og hvor høvdingen kan tale. Han – hvis han er mann – har et fast grep om landsbyens verdighetssymbol, en stav. Den som holder staven har rett til å tale til landsbyen; skjønt alle kan kreve å komme til orde, også byens kvinner. Menn kan ikke ta en beslutning i landsbyen uten at kvinnene er innforstått med den, siden kvinnene styrer husene rundt plassen.

Debatten om kvinnestyrte samfunn er merkelig. Ord som blir brukt er matriarkat, matrilinjer, matriklaner og matrilokalitet – matri- betyr mor. Tilsvarende mannlige ord er patriarkat, patrilinjer, patriklaner og patrilokalitet – patri- betyr far. Imidlertid blir patriarkat sett på som innlysende (og omstridt), mens matriarkat blir underkjent. Kvinnene – også i teorien – får tilskrevet avmakt, maktesløshet, selv om de har innflytelse.

I denne boken betyr matriarkat at kvinnene hadde avgjørende innflytelse i de runde byene; husene tilhørte kvinner. Matrilinjer betyr at slekt ble regnet gjennom kvinner, slik at mor og datter hørte til samme slekt, mens far og sønn hørte til ulike morsslekter. Matriklan vil si at kvinnene som bodde i et hus tilhørte en slektsgruppe, en klan, og medlemskap i denne gruppen ble overført ved arv og ga dem rett til å bo i huset og styre det. Matrilokalitet vil si at kvinner som giftet seg bodde i sin mors hus. Som regel er det ikke alltid slik; noen kvinner velger å bo hos sin svigermor eller å flytte inn i et nytt hus eller en annen landsby.

Dette er et hovedbilde av de runde byene, at de var matrilinjære og at kvinner hadde stor makt. Ut fra geografisk spredning og kulturell variasjon må en gå ut fra at måten folk var organisert på varierte fra sted til sted. Det har også funnes byer hvor en regnet slekt gjennom menn eller gjennom begge kjønn. Dette regnes her som et unntak eller en variant av ordningen med kvinnestyre. Selv på et sted hvor slekt regnes gjennom menn vil kvinner styre i husene, og husene definerer landsbyens struktur gjennom sin plassering rundt landsby-plassen. At menn hadde makt på plassen i midten bryter heller ikke med kvinnenes innflytelse; kvinnene hadde ledere som lett kunne matche høvdingens makt. Han måtte lytte til hva de hadde å si – og føye seg etter dem.

Litt om språket i de runde byene

I denne boken er hovedforståelsen at nesten alle språkene som ble talt i Norge før år 0 AD er ukjente. Unntaket er finsk-ugriske språk som samisk og finsk, og indoeuropeiske språk som keltisk. Andre språkbrukere kan ha besøkt landet, alt fra grekere og fønikere til germanere og andre. Men språk brukt lokalt er ukjent og tapt. I mangel av noe bedre vil hoveddelen av språkene som ble talt før den tid bli omtalt som 'skandiske', og språkbrukerne som 'skander'. Dette er avledet fra det latinske Scandia, brukt om dagens Skandinavia. De skandiske språkene kan regnes under det som kalles ur-europeiske eller paleo-europeiske språk, dvs. språk som ble talt før germanerne og andre indoeuropeere invaderte Europa. Skandiske språk trenger ikke å være innbyrdes beslektet; de er bare ukjent. Imidlertid kan vi regne med at de fleste var beslektet med kjente ur-europeiske språk som baskisk, etruskisk og raetisk.

Hver lokal eller regional stamme hadde sitt eget navn, og noen av disse har blitt forsøkt gjenskapt her, streli, augandzi, haloga, m.m. Det er også viktig å være oppmerksom på at folkenavn kan ha blitt brukt litt om hverandre. Et eksempel er ord som 'finn', 'kven' og 'vaner'. Det blir antatt her at noen av disse går tilbake til skandiske folk. Ordene 'finn' eller 'fenni' tenkes gjerne som tidligere betegnelser på samiske folk, men betegnelsene kan også omfatte andre folk, som finsk-talende grupper og, i denne boken, skandisk-talende stammer. Ordet 'kven' knyttes til et eget folk i Bottenviken, Kvenland, som kan ha vært skandisk-talende, selv om dagens språk er finsk. At folk bytter språk, og at språk bytter folk, er helt vanlig – som i Skottland. Ordet kven o.l. kan også finnes blant sørnorske stammer, som i Kvinnherad, og kan nærmest regnes som en variant av skander, med samme språklige opphav. En opphavsform kan være *euskanti som har ledet til ord som Skåne, Skandinavia – og kven. Beslektede folkenavn kan være vascones og euskara, baskerne.

Skandisk er altså en del av en språkgruppe som kalles ur-europeisk eller paleo-europeisk. Nesten alle disse språkene har forsvunnet; kun baskisk er igjen. Allikevel regner en med at stort sett hele Europa, med unntak av området mellom Svartehavet og Kvitsjøen, var bebodd av folk som snakket paleoeuropeiske språk før 2000 BC. Da begynte indoeuropeere å trenge inn fra øst, og disse, i form av nordgermanere eller norrøne folk, ville innta Skandinavia i århundrene etter 0 AD. Før den tid kan man anta at folk stort sett snakket det som her kalles skandiske språk. Unntaket var samiske språk i nord.

Innbyggerne i de runde byene i Norge snakket mer enn 20 forskjellige språk – kanskje så mange som 30. Noen av disse språkene var nært beslektet, slik som ulike skandiske språk. Andre var innbyrdes helt ubeslektet, slik som skandiske, samiske og keltiske språk.

For å håndtere det språklige og kulturelle mangfoldet trengte man ekspertise. Hver landsby hadde som regel minst én tolk, som også var landsbyens budbringer. Tolken hadde opplæring i ulike språk fra han var liten, ved å bli sendt rundt på oppfostring. Han var datidens verdensborger og globetrotter. Men han kunne ikke dra for langt av lei. Han måtte holde kontakten med folkene han skulle være tolk for. Han hadde et 'morsmål', nemlig landsbyen der han ble født.

Tolken i de runde byene var en forløper til det som senere ble kalt en skald. Skalden fulgte menn på reise og diktet eller kvedet om deres opplevelser. Pronomenet 'han' har blitt brukt – jeg burde brukt 'hen' – fordi senere kjente skalder var menn. At kvinner også kunne kvede

kommer fram av diktet Voluspå, hvor kvinner forteller om verdens fremtid. I de runde byene kan tolken like gjerne ha vært en kvinne – eller en transperson. Kvinner har ofte bedre språkforståelse enn menn. Uansett har språkkunnskaper hatt stor betydning for samkvemmet mellom nord og sør i Norge. Mer om språk vil følge etter at landsbyene er presentert.

Hva ble funnet da de runde byene ble utgravd?

Typen av funnmateriale er viktig for å forstå hvordan livet i byene ble levd. Dessverre er funn-tilfanget svært fragmentert og lite kjent – nærmest underkjent. Her er hundrevis av funnsteder, til dels gigantiske, som i liten grad er undersøkt. Noen hevder til og med at byene er 'funntomme', en ytterligere desavuering. Dessverre har mange av byene blitt plyndret av folk på jakt etter gjenstander. Å kartlegge hva som finnes fra Varanger til Iddefjorden er et møysommelig arbeid; her blir det bare mulig å skrape på overflaten.

Spørsmålet om 'funntomhet' er viktig fordi det blir brukt til å undervurdere landsbyenes eksistens. Argumentet er at hvis folk bodde fast i de runde byene i mange tiår eller hundreår, så skulle man finne mange gjenstander fra tuftene. Dette ser litt bort fra at tuftene kan ha blitt plyndret av nysgjerrige folk opp gjennom tidene.

En mer spesiell betraktning er at det kan være andre grunner til at lite blir funnet. Landsbyene har trolig blitt rengjort hvert år for å fjerne alt som måtte finnes av boss og utøy, også løse gjenstander. Shawnee-indianerne rengjør landsbyene sine hvert år, spesielt om våren, når alt gjøres klar til en ny sommer-sesong med mye aktivitet. Dette fullføres ved at alle kvinnene i landsbyen koster danse-plassen, plassen i midten av landsbyen, svært grundig tidlig om morgenen før solen står opp og før sesongens første dans, Brød-dansen, kan begynne. Dette blir i dag sett på som en viktig seremoni i seg selv, og et imponerende skue, når alle byens kvinner beveger seg sakte i ring mens de koster plassen ren. Poenget er at landsbyen alltid blir rengjort – ellers kan man ikke bo der. Det vil komme utøy, og beboelsen blir utrivelig. Hvis de runde byene ble systematisk rengjort hver vår og høst, er det ikke så merkelig om lite blir funnet i ettertid.

Det er nesten mer merksnodig at man finner så mye som man gjør. Og et lite tips til arkeologene: boss blir ikke båret så langt av gårde, det er tilstrekkelig å fjerne det 20-30 m fra landsbyen og kanskje dekke det med litt jord. Dette kalles 'møddinger' i USA, og kanskje ville man finne mye mer hvis man lette fram til stedene hvor folk gjorde seg av med boss fra landsbyen.

Helt kort oppsummert kan man si at funnmengden i de runde byene var preget av ting som kvinner brukte. Dette spente fra leirkrukker og kar til saks, spinnehjul og smykker. Funnene bygger opp under en hovedpåstand her – at landsbyene var bostedet til kvinner, barn og øvrige familiemedlemmer, unge som gamle. Mer om hva som ble funnet vil bli presentert underveis i fremstillingen. Her er også tatt med lister av funn fra ulike deler av landet, riktignok litt usystematisk, for å vise omfanget av alt som ble funnet. Vi skal bli bedre kjenne med de ulike funnene fra landsbyene etter hvert.

Hvorfor – og hvordan – landsbyene ble misforstått

'Ringtunene' var landsbyer. Som en motsats hevdet arkeologer hardnakket at dette ikke var 'vanlige' bosteder. Da jeg begynte å skrive denne boken var jeg opptatt av spørsmålet om hvorfor de runde byene ble misforstått, desavuert og til og med fornektet. Dette for å vise at min forståelse av at dette var landsbyer hadde livets rett. Nå er dette spørsmålet mindre aktuelt, siden omfanget av landsby-områder taler for seg.

Imidlertid har fornektingen av byene hatt noen negative og til dels katastrofale følger som må belyses. Dette fordi manglende anerkjennelse førte til manglende beskyttelse. Å skrive om hvordan forskerne har sett på bostedene ville nærmest kreve en 'arkeologiens historie' (Kallhovd 1994: 18). Derfor er det som følger kun noen hovedpunkter i min kritikk.

Folk lokalt har tilsynelatende hatt et alminnelig forhold til byene. De omtaler dem som hus i ring, bruker ordet landsby o.l. Steder som Leksaren blir også knyttet til de underjordiske, dvs. folk som levde i en mytisk tid.

Lokalbefolkningen hadde bedre kjennskap til og et åpnere syn på de runde byene enn arkeologene. De tidligste arkeologene var alle inne på tanken om at tunanleggene bestod av hustufter, men bestemte at dette ikke var et aktuelt forskningsfelt (Kallhovd 1994: 108).

Forskerne ville se vekk fra lokale syn, og aller mest ville de unngå ordet landsby. En forsker innleder sin diskusjon av 'tunanleggene' med å nevne at da de først ble beskrevet var de fortidsminner uten 'noget sidestykke i vort land' (Storli 2006: 39). Allikevel var forskerne usikre på hva slags fornminne det var. Det nærmeste de kom en beskrivelse var en samling av tufter; mer ville de ikke si. Norges flotteste fortidsminner forble udefinerte! 'Sannsynligheten er derfor stor for at det fremdeles skjuler seg feilregistrerte tunanlegg i de arkeologiske registrantene' (ibid.). Funnstedene ble registrert og glemt, eller oversett fullstendig.

Det er et paradoks at landsbyene, de 'ringformede tunanleggene', er lite kjent samtidig som det finnes et stort forskningsmateriale om dem (Johansen & Søbstad 1978: 9). Imidlertid fremstår forskningen som fragmentert, mangslungen og til dels uvillig. Det kan virke som om det først og fremst er det massive og utstrakte nærværet av byene som holder arkeologer og kulturhistorikere oppmerksomme på dem. Her finnes svære voller, plasser, kokegroper og andre spor å utforske. Beskrivelsen av ett enkelt tunanlegg kan fylle flere artikler og avhandlinger. Det er i fortolkningen og forståelsen at ting stopper opp. F.eks. vil spørsmålet om dette er en landsby gjerne bli vurdert negativt allerede i utgangspunktet. Mange vil forsøke å beskrive anleggene som en gård, noe som fort blir problematisk. Andre faller tilbake på etablerte og forenklende tolkninger av typen militæranlegg og kultsted.

Det er også typisk at forskere prøver å begrense eller minimere de runde byene i tid og omfang. F.eks. blir det noen steder hevdet at 'ringtunene' er kortvarige og avvikende fenomen, begrenset til folkevandringstiden ca. 375-550 AD og kun funnet enkelte steder, især i Nordland og Rogaland. Når det viser seg at runde byer har eksistert siden steinalderen før 3000 BC og finnes i alle fylker og nesten hver bygd i Norge, blir arkeologene tyste.

Deretter blir anleggene knyttet til senere hendelser og perioder ca. 700-1000 AD, uten at noen sammenheng blir vist (Lund 1965: 292-3; Storli 2006: 15). Slike tidssprang bryter med et av arkeologiens viktigste prinsipper: kronologi.

Å forsøke å sette de runde byene inn i en større, mer helhetlig sammenheng blir sjelden gjort. Et av de seneste forslagene er å se byene som tingsteder, som kan ha noe for seg, men som også er en type forenkling som gjør at man slipper å ta opp det betente spørsmålet om byene som bosteder, og ikke minst deres forhold til hoved-myten om gården som 'eneste' norske boform. Derfor blir lesingen av forskningsrapporter en merkelig paradoksal øvelse, hvor mer og mer kommer fram om livet i byene, mens forståelsen hele tiden blir snevret inn til enkelt-aspekter eller defensive tolkninger; gjerne også ubehag og uvillige tolkninger.

Som sagt er min oppfatning nå at mye av dette utenom-grøten-snakket og bortforklaringene er uvesentlig, siden byene taler for seg. De ligger i hvert fylke, praktisk talt i hver by, og venter bare på å bli utforsket og verdsatt. Allikevel vil noen av teoriene om byene, den ene smalere enn den andre, bli gjennomgått, siden det er slik forskerne går på tå rundt temaet.

Graver

Helt fra begynnelsen av ble eksistensen av de runde byene fornektet av arkeologer, og den første bortforklaringen var at de var graver. Landsbyene har vært kjent som fornminner i lang tid, men aldri formidlet til et bredere publikum. En tidlig arkeolog undersøkte flere av dem på 1880-tallet, men 'feiltolket' dem som gravhauger. 'Selv om feilen raskt lot seg rette, ble stedene aldri oppfattet som sentrale forskningsmål' (Kallhovd 1994: 82-83).

'Dysjane og Klauhauane ble undersøkt av Nicolaysen (1866, 1870, 1885), Bendixen (1880) og Gustafson (1891, 1892, 1893)' ut fra 'den hypotese at anleggene var graver' (Kallhovd 1994: 93). 'Gustafson (1906)' skrev om 'voldlignende oldtidslevninger' som 'indeslutter en ovalformet plads. Tversover voldene gaar forhøyninger, som ligner smaa langhauger. Ogsaa i et par af disse eiendommelige mindesmerker er der fundet grave, skjønt deres udseende nærmest leder tanken hen paa en forsamlingsplads, hov eller lignende' (ibid.: 103).

Forskerne brukte ordet gravplass selv om de ikke trodde det var rett. 'Det er imidlertid ikke rimelig å hevde at anleggene ble oppfattet som graver etter gjennomført undersøkelse'; 'undersøkelsene fikk et så begrenset omfang nettopp fordi anleggene ble forstått som hustufter'. 'Gustafson oppfattet anleggene som bestående av hustufter, men med muligheten for begravelser i veggvollene' (Kallhovd 1994: 103). Vi kan si at forskeren beveget seg fra en bortforklaring til en annen, grav og hov 'eller lignende', og der sluttet undersøkelsen.

Et syn som iblant kommer fram er at beboerne i de runde byene og del-byene var knyttet til gravanlegg. Det kan være at de selv anla gravområder, eller at de deltok i arbeidet med å bygge gravhauger for senere innbyggere som arbeidere eller treller. Begge deler har nok vært tilfelle. Det kan ha vært store gravanlegg knyttet til hver landsby uten at de har litt utforsket. Og folk kan ha deltatt i arbeidet med gravhauger da de norrøne overtok. Imidlertid faller synet på at ringtunene var gravplasser på sin egen urimelighet.

Kult-steder

En tidlig tolkning er et landsbyene var kult-steder eller helligdommer (Lund 1942). Denne tolkningen var forholdsvis mild sammenlignet med senere fabuleringer om militæranlegg og maktbruk.

Ideen om at de runde byene er kult-steder er allikevel sær, siden det her er snakk om opptil 30 hus og 5000 m2. Nidarosdomen blir liten i sammenlikning! Men 'kult-sted' kan ha vært en nyttig bortforklaring. Den fører tankene over på kristendom vs. hedendom, et gammelt tema i norsk sosialmoral. Byene oser av rå hedenskap, dans og fest.

Et litt mer ladet ord som har blitt brukt er 'offersted' (Sjøvold 1971: 31). Det har f.eks. blitt hevdet at bålplasser har vært en slags offersteder (Lund 1942: 71; 1965: 307). Problemet er at slike ord lett kan misforstås, og at funn av beinrester kan handle om andre ting.

En enda mer sær tolkning er at tunanlegg var en kjempestor 'konfirmasjons-plass', et sted hvor overgangs- eller inisiasjons-riter ble gjennomført (Armstrong 2010). Hvorfor en hel landsby skulle være anlagt kun for dette formålet er uklart.

Kirker ble ofte bygget over hedenske anlegg, og det er trolig at flere landsbyer, f.eks. i Fana, ble overbygd med kirker, kirkegårder eller prestegårder. Et aktuelt eksempel er Oddernes kirke, hvor landsbyen ble rasert for å bygge menighetshus – som det jo er altfor få av i Agder. Av alle tilgjengelige tomter valgte de tilfeldigvis den hvor den eneste kjente landsbyen stod.

Trolig er det også en kobling mellom kirke, historie og arkeologi. En vanlig gårdsbosetning er 'nøytral' i religiøs forstand, selv om vi finner hedenske kultsteder i og ved jernalder-gårder. De runde byene er imidlertid iøynefallende og avgjort førkristne i sin form. Kristen kontroll har tjent til å usynliggjøre byene, på linje med andre førkristne trosfenomen som runebommer, offersteiner og hellige fjell. Runebommer, en unik samisk kulturarv, ble brent av nidkjære misjonærer, slik at kulturminnet de stod for gikk tapt. Dette kalles ikonoklasti: å ødelegge kulturuttrykk. Bokbål er et typisk eksempel på slik kulturutrydding.

På lignende vis kan vi omtale utslettingen av de runde byene som moderne ikonoklasti: Byene uttrykker noe som ikke er forståelig i vår kultur, og derfor blir de neglisjert og ødelagt. Imidlertid er det ikke religion i rå form, kristen fanatisme, som har gjort byene sårbare. Mangelen på forståelse er både mer omfattende og mer diffus, en kultur-kollisjon knyttet til en hoved-myte om individ-baserte gårder hvor landsby-forståelsen er fremmed. Den passer ikke inn i fortids-bildet.

Amfi-teater

En litt sær teori er at de runde byene er kopier av amfiteater (Armstrong 2000). Man kan like gjerne si det motsatte, at amfiteatre er inspirert av runde byer, en gammel forsamlingsform. Utgangspunktet er typisk nok at forskeren ikke skjønner hva byene er: 'Tunanleggenes form… krever en forklaring, … på grunn av formens tilsynelatende regularitet' (Armstrong 2000: 103). Han kombinerer stikkord som 'eldre jernalder', en 'oval' form o.l., og kobler dette til at det fantes gresk-romerske amfiteater på denne tiden. Dermed får han en forklaring, eller helst en bortforklaring, på hva byene er, kopier av amfiteater (ibid.). Amfiteater forklarer 'tunanleggenes form, og er ikke i uoverensstemmelse med kjente data'. 'De som har

behandlet tunanleggene tidligere' har vært 'prisverdig nøkterne'. Denne innstillingen 'gjør at enkelte spørsmål ikke har blitt stilt, slik som tunanleggenes oppkomst' (Armstrong 2000: 114). Nøkternhet kan kobles til uvillighet til å si hva landsbyene er, noe Armstrong slutter seg til. Han er opptatt av den runde formen i seg selv, og tyr til amfiteater som modell, men sier ikke noe om det sosiale livet i byene og hvordan folk har vært organisert, som i denne boken blir sett på som vesentlig, med totemisme som et stikkord.

Armstrong har med noen interessante betraktninger om de runde byene, f.eks. 'å definere byggverket som et monument' (Armstrong 2000: 106-107). By-anleggene kan sees som monumentale på mange måter, først og fremst gjennom størrelsen. Vi skal også se at de er omgitt av monument i form av hauger og steinsettinger.

Hovedproblemet med amfi-modellen er at den gir en veldig ensidig og begrenset tolkning, basert på form mer enn på samfunnsliv. Slike ensidige tolkninger er ikke hjelpsomme; de bidrar til å fremmedgjøre og usynliggjøre hva anleggene er. Den runde formen på landsbyene forklares med at nordboere hadde vært leiesoldater i Roma og sett amfi-teatre. Her snakker vi om minst 30 landsbyer dokumentert fra Lindesnes til Troms, som var bebodd i flere hundre år, med en komplisert struktur. Da blir en slik ensidig forklaring litt absurd.

Samlingssted

'Et tunanlegg er en samling hustufter beliggende rundt en oval eller halvsirkelformet åpen plass (tun). Veggene (de ytre) har vært bygd opp av stein og/eller gresstorv. Den gavlen som vender inn mot tunet er åpen' (Johansen & Søbstad 1978: 55). At gavlen har vært åpen kan betviles (Armstrong 2000: 103). Her er det tydelig at det viktigste er å unngå å beskrive stedet som et bosted. Hvem vil bo på et sted uten dørvegger?

Andre forskere kan slutte seg til ideen om tilfeldige 'møteplasser' så lenge man slipper unna ordet landsby. Anleggene var 'nøytral' grunn 'der likeverdige medlemmer av aristokratiet møttes i forbindelse med politiske, seremonielle og religiøse aktiviteter' (Storli 2006: 45). En videreføring av dette er at 'court sites' utgjorde samlingssteder for likeverdige elite-personer (Grim 2010: 4). Landsby-boerne ville nok trivdes med benevnelsen 'aristokratiet', men at de bare 'møttes' der ville nok reist øyenbrynene.

En litt spesiell tolkning er at byene utgjorde trafikk-knutepunkt, som et moderne veikryss. Byene lå ofte ved ferdselsårer, men dette var ikke fordi de betjente reisende, men fordi de ble anlagt på en sentral plass i landsby-hegnet. Her kan det legges til at en moderne trussel mot byene er veibygging; kanskje fordi beliggenheten har pekt mot et knutepunkt, et sted folk naturlig oppsøkte. Noen veifar til og fra de runde byene kan være eldgamle og kalles hulveier.

En nærliggende tolkning er at 'tunanlegg' utgjorde handelssteder (Urbanczyk 1992; Berglund 1994: 24). En lignende tolkning gjelder ukjente anlegg på Karmøy (Lund 1965: 302). Hvorfor stedene da skulle være symmetriske blir ikke klart. Vi snakker her om funksjonelle forklaringer, at ringtun hadde en funksjon eller tjente et formål. Problemet med denne typen forklaring er at den skaper en reifisert (tingliggjort) forståelse, som tillegger deler av tilværelsen stor betydning, og ser vekk fra hvilken videre mening et fenomen har.

Tingsted

Flere forskere har prøvd å identifisere de runde byene med tingsteder, et sted hvor norrøne-norske menn møttes for å avgjøre politiske spørsmål og tvistemål (Magnus & Myhre 1986: 265, 315). Dette er uheldig av flere grunner. For det første er kronologien feil. De runde byene oppstod lenge før et norsk politisk system som minte om tingsteder eksisterte – og de var heller ikke norrøne-norske. Et 'spann av tid skiller' tunanlegg fra tingsteder (Lund 1942: 75). For det andre forsvinner kvinne-dimensjonen nok en gang. For det tredje blir dette en uheldig videreføring av ideologisk tvilsomme ideer om 'hird' og militærmakt (Berglund 1998: 32). Mest av alt kan en si at tingsted-teorien dessverre blir nok en bortforklaring av de runde byene som landsbyer.

Tingsted har imidlertid vært en populær idé hos arkeologer helt siden 1850-t, siden den lar dem slippe alt prat om landsby. Man må kun se bort fra kronologien, at byene eksisterte lenge før tingstedenes tid. Og man må se litt vekk fra ordbruk som 'den germanske folkeforsamlingen' og andre nasjonalistiske analogier (Olsen 2003; Storli 2006: 46).

Nylig har en forsker prøvd å koble de runde byene direkte til tingsteder og høvding-lag (Iversen 2014, 2015a & b, 2017). Dette fremstår på mange måter som et tragisk bidrag, siden forskeren har gjort et forsøk på å se nærmere på byene, uten å få gehør for sin forståelse. Forestillingen om at 'tunanlegg' er 'tingsteder' for svære distrikt, Lofoten-Troms, Nordland, Trøndelag osv., er ytterst tvilsom, både kronologisk og geografisk. Samtidig er det lett å forstå hvordan han fikk ideen. Landsbyenes symmetriske struktur eller 'aritmetikk' roper på en forklaring, helst sosial (Iversen 2014). På sett og vis er forskeren inne på noe. Husene er ganske riktig knyttet til sosiale grupper, men ikke svære distrikt. I stedet er det familier med rett til å bruke ressurser nær landsbyen som bebor husene. Derfor er strukturen i denne boken knyttet til en lokal totemisk organisering i form av totem-klaner. Jeg venter heller ikke gehør for dette, og kan gjenkjenne følelsen av å jobbe motstrøms. Men jeg har ingen sympati for ideen om norrøne mannsbastioner. Det er iøynefallende at Iversen overser landsby-forståelsen fullstendig (2014: 248). Han deler andre arkeologers blind-punkt.

Hvordan arkeologer flest har forsøkt å forstå landsbyenes symmetriske struktur, to likelydende husrekker rundt en åpen plass, er spennende fordi de ikke har peiling. De aller fleste forskere overser fenomenet. Det lille som blir sagt er spekulativt. Det vises til en polsk forsker som tror de to sidene representerer 'søringene' og 'de innfødte' (Storli 2006: 44). Dette er ikke helt bortreist; de to sidene vil ha en 'oss' og 'de andre' dimensjon; men her tolkes det bokstavelig, at en side av landsbyen er reservert for tilreisende sørfra. Enhver finnmarking vil trolig flire av en slik idé – avholde husan til søringan!?

Militær-anlegg

Mest ødeleggende av alt var koblingen av de 'ringformede tunanleggene' til militærmakt og krigs-kaserner (Lund 1955: 105). Dette blir for meg en totalt uforståelig måte å se på de runde byene på – og helt uten evidens.

Forskeren som var ansvarlig for den skadelige ideologiske koblingen av de runde byene med militærmakt het Hans Egenæs Lund, og han var koblet til nazismen under Krigen (Berglund 1998: 32). Imidlertid var det ikke Lund som gjorde at landsbyene mistet beskyttelse; han ønsket å bevare dem (ibid.: 31). Snarere var det senere forskere som ikke tok et oppgjør med

det ideologiske misbruket, og som stilltiende godtok det, som gjorde at landsbyene ikke har fått beskyttelsen de har krav på.

Eks-nazisten Lund hadde helt bestemte ideer om hva 'ringtunene' gikk ut på. Han knyttet dem til militærmakt, høvding-lag og en 'hird' av væpnede menn (Berglund 1998: 32). F.eks. ble det hevdet at Nord-Norge hadde 8 høvding-lag, hvert med en høvding. Lund hevder at det bare fantes 'ett tunanlegg' knyttet til hver høvding til enhver tid (Lund 1965: 288-9). Dette argumentet forutsetter at byen var knyttet til høvdingen og ikke omvendt. Når det på Steigen finnes to landsbyanlegg, peker dette mot det motsatte, at landsbyene utpekte diverse høvdinger. Lederskapet var ikke så fast og enhetlig som Lund hevder. Lederskapet er asefalt: lederne skifter selv om landsbyen består. Riktignok finnes det en retorisk dimensjon, hvor en høvding snakker om 'min' landsby, og ingen sier hen imot; men en ny høvding kan dukke opp etter kort tid slik at landsbyen får en ny 'min'-tale å forholde seg til.

Lund hadde helt bestemte syn på byenes utvikling. Han trodde at i perioden 0-600 AD hadde landsbyene 6+6 = 12 hus. I perioden 600-900 AD hadde de 8+8 = 16 hus. Han tolker dette som et uttrykk for lederens makt. I stedet kan vi snakke om en utvidelse og en fleksibel tilpasning – i en utvikling som spenner over flere tusen år.

Imidlertid er det slående at Lund i utgangspunktet har en intuitivt fredelig forståelse av de runde byene. 'Militærleir har disse anlegg ikke vært, dertil er de for åpne' (Lund 1942: 74). Han ymter til og med frempå om at stedene kan ha vært 'landsbyanlegg', men går litt vekk fra dette fordi det ikke fins fjøs. Så tar han seg litt inn igjen: 'Landsbyanlegg må dog disse anlegg ha vært i ordets videste betydning'. De gir et 'nytt og interessant billede av både kulturelle, religiøse og sosiale forhold'. Dernest fjerner han seg fra byene igjen: husene er bare brukt 'i spesielle tilfeller'; og til slutt: han kan ikke velge 'den ene eller andre antagelse', om dette er landsbyer eller ikke (ibid.: 74-75). Tenk om Lund hadde falt ned på sin intuitive landsby-forståelse i stedet for den nazi-inspirerte 'hird'-modellen!

Lund har i utgangspunktet en rasistisk forståelse av kulturkontakt (Berglund 1998: 31). Han nevner at han fant en gammel sameleir på Tjøtta bygget i ring på samme måte som landsbyen som lå der (Lund 1965: 317). Han nevner at samene bygde skip for håløygene. Allikevel mener han at kulturkontakten stort sett gikk en vei, fra nordmenn til samer (Lund 1965: 321). Kulturkontakten har selvfølgelig gått begge veier og det er rimelig å tro at alt som har med arktisk kultur å gjøre, fra ski og båter til husbygging og religion har vært preget av samenes erfaring med å bo i nord.

Lund er til en viss grad åpen for å akseptere samisk påvirkning i norsk kultur. 'Seid-kvinner' og eventuelt -menn har vært åndelige ledere i nordnorske landsbyer, på Bjarkøy og andre steder. Gjennom samene fikk norrøne folk tilgang på sjamanisme og naturtro. Åndene i naturen var en del av landsbyens liv. Lund sympatiserer også sterkt med samene og identifiserer dem med det nord-norske folket (Lund 1965: 322). Han har tydeligvis fått et mer nyansert syn på verden rundt seg etter krigen.

I Nord-Norge har forestillingen vært at 'ringtunene' var knyttet til norrøne høvding-gårder (Lund 1965: 288). Høvding-myten har blitt arkeologisk fremhevet (Herteig 1987; Vorren 1988; Wik 1983). I militær-myten tolkes landsbyene som lokale forsvars-fenomen. De beskrives og diskuteres hver for seg og i forhold til lokal bosetting, gårder og makt. Det samme skjer i nordamerikansk arkeologi hvor indianske landsbyer tolkes som unike uten å bli knyttet til en mer universell organisering, totemisme (Lévi-Strauss 1963).

Nazi-teorien gir et eksempel på det som har blitt kalt ’knebling’ av svake grupper (Ardener 1972). Byene var bebodd av kvinner; ingen våpen er funnet her. Fredelig hus-produksjon av keramikk, klær og andre varer stod sentralt. Men i og med at førkrigstidens mannlige forskere utpekte byene som militæranlegg, ble det umulig selv for forskerkvinner å se på dem som kvinnearenaer. En mannlig militaristisk tenkning har skapt en tabubelagt stillhet om det som kunne vært et spennende forskningstema: kvinners landsbymakt.

Et annet tema er problemet med etnosentrisme. Vi tolker ut fra vår egen forståelse. Arkeologer forholder seg til materielle spor, som har lite å si for kulturelle forskjeller. Et eksempel er slektskap: Etnosentriske forskere antok at slektskap var det samme overalt, f.eks. antok man at indiansk slektskap tilsvarte europeisk slektskap. De samme ordene fantes, ’far’, ’mor’, ’onkel’ osv. Først da Lewis Henry Morgan på 1850-tallet begynte å spørre indianerne selv om hva de kalte sine slektninger, ble det klart at slektskapssystemer er forskjellige (Morgan 1877). De kan ikke forstås ut fra en europeisk, etnosentrisk tankemåte.

Skal vi forstå de runde byene må vi legge vår egen for-forståelse til side. Kulturrelativisme vil si å prøve å forstå samfunn på deres egne betingelser. De runde landsbyene sprenger vår forståelse: derfor er landsbyene enestående og spennende. Skal man rekonstruere livet i en landsby, kan man ikke simulere en gård, man må dra et sted hvor ordet ’landsby’ gir mening. Den afrikanske landsbyen ligger nærmere ringtunene enn Borg og Ullandhaug, slik disse gårdene er rekonstruert etter en ’bonde’-modell. Å ta i bruk en militær forklaring blir enda verre: ringtunene har like lite med militæret å gjøre som en campingplass.

Opp gjennom årtiene har folk mer eller mindre automatisk sluttet seg til hird-modellen. Bidrag som gjentar synet på militæranlegg o.l. er mange (Johansen & Søbstad 1978: 12; Stenvik 1988: 49; Berglund 1995: 512; Solberg 2000: 114; Grimm & Stylegar 2004: 111; Storli 2006: 42-43; Armstrong 2010: 118; Møllerop 1989: 209; m.fl.). Samtidig er alle forskere etter 1945 forsiktig med å distansere seg selv fra nazi-konnotasjonene. Men ikke så forsiktig at de tør å bruke ordet landsby.

Lund studerte de runde landsbyene under Krigen og oppdaget (tidstypisk nok) germanske krigerkaserner. Han modifiserer også formen på landsbyene, ved å overse rundheten og heller fremstille dem som to kasernerekker. At dette var boliger uten spor av våpen blir fullstendig ignorert.

Å kalle byene ’militære anlegg’ var en stor bjørnetjeneste. Hvis de ble kalt ’landsbyer’ ville sympatien og interessen vært mye større. Bl.a. Løken (i Kallhovd 1994: 90) tolker tunanlegg som steder for høvdingens mobiliseringsstyrke. Dette blir videre koblet til en elite, en overklasse og et sammenhengende maktområde over hele Jæren. For godt mål blir tunanleggene koblet til bygdeborger og borganlegg (op.cit.). En annen forsker innvender at ‘tunanleggene er bare sjelden plassert strategisk’ (Armstrong 2000: 106). Dette kan sies enda sterkere: landsbyene har ingenting med militæranlegg å gjøre.

Et nyere bidrag knytter ‘tunanleggene’ til en norsk elite (Storli 2000, 2006). Her stilles det spørsmål ved noen av Lunds militær-myter (Storli 2006: 145). Imidlertid fortsettes feilslutningen om at anleggene var ‘samlingssteder’ for germanske ‘menn’, som på alle måter er uheldig (ibid.: 16-17). Anleggenes landsby-status blir oversett. På tvilsomt vis blir to urelaterte tema sammensauset: de runde byene og norsk-germanske ledere. Boken beskriver perioden 700-1000 AD, mens rundbyene eksisterte i perioden 0-500 AD, og så ‘blendes’ de to

periodene – som i en food-processor. Dette gir seg merkelige utslag. En slags forlengelse av militær-myten er bl.a. å se på de runde byene som slavekvarter heller enn soldatbrakker (ibid.). Dette kan ha en viss relevans, siden beboerne i de runde byene, her kalt skandere, bl.a. kan ha endt opp som treller eller slaver etter at landsbyene ble ødelagt av norrøne folk. Det kan tenkes at det store antallet slaver som er nevnt i Rogaland fram mot middelalderen kan ha sitt opphav i den fordrevne landsby-befolkningen, så vel som folk tatt til fange i dagens Storbritannia, Irland og andre steder. Dette vil også gjelde i Hålogaland. Uheldigvis fremstiller boken Hålogaland som et 'germansk' område, uten å ta hensyn til tidsdimensjonen (ibid.: 19).

De runde landsbyene endte opp med å bli misbrukt politisk-ideologisk. Byene har vært misbrukt til politiske formål, nærmere bestemt i en nasjonalisme farget av nazismens fordommer (Berglund 1998: 32). Det var maktpåliggende for Lund å knytte landsbyene til 'germanere' og 'vikinger'; derfor skyver han dem fram i tid til perioden 200-1000 AD (Lund 1955: 105). I ettertid prøvde Lund å skjule sin bakgrunn ved å klage over at kulturminner ble ødelagt 'etter siste krig', uten å nevne sin egen involvering (1965: 287). Det er verdt å merke seg at Lunds arbeid ble sabotert (1965: 303). Verre er det at materialet han jobbet med ble ødelagt.

Det verste med militær-myten og nazi-koblingen var at den desavuerte de runde byene og gjorde at de, helt uforskyldt, mistet beskyttelsen de hadde krav på ifølge kulturminnevern-loven. Forskere ville heller bruke en desavuert teori enn å anerkjenne byenes eksistens som bo-områder. Resultatet var at flere byer ble ødelagt under og etter Krigen, og heller ikke mottar nødvendig vern i dag.

I sin presentasjon av 'ringtunene' kom Lund med en patetisk henstilling om at anleggene måtte undersøkes og at innsamlet materiale ikke måtte 'forspilles' (Lund 1955: 107). Hans henstilling ble møtt med talende taushet, ingen ville ta opp ringtunenes sak på 1950-t. Herved legges militær-koblingen død, i stedet må de runde byene få vern som sterke kvinne-fellesskap og landsbyer.

Total fornekting

En logisk postmoderne konsekvens av hundre år med bortforklaring er at landsbyenes eksistens blir benektet. De eksisterer bare i fantasien til den enkelte forskeren. Dette er et sterkt individuelt moralistisk ståsted – hvis man benekter byenes eksistens så slipper man å bortforklare dem. Som Trump ville sagt: 'It's fake news!'

En tidlig versjon av slik fornekting er forskere som omtaler de runde byene som 'fata morgana'. Men veldig mange forsker-innspill har et element av fornekting, f.eks. å nevne byene som et apropos og raskt gå videre til den ekte fortiden, gården. Andre går så langt som til å benekte at 'tunanlegg' var landsbyer (Wik 1983; Storli 2006: 43).

En forsker legger vekt på at 'de såkalte ringformete tunanleggene' er usynlige for fagfolk (Myhre 1975). Anlegget på Skjelbred er 'slettet', Småhaugane har ingen oppmerksomhet, osv.; gårds-forskningen har prioritet (ibid.: 238-9).

Den sterkeste eksponenten for dette nylig er Kallhovd (1994). Han går inn for å vise at husene i Leksaren-landsbyen ikke er samtidige, og at stedet derfor ikke har eksistert. Noen har

tilfeldigvis bygget ved siden av noen andre, men ikke på samme tid. Selv ikke Dysjane har eksistert i nevneverdig tid: 'Bendixen … gir uttrykk for at bare den siste fasen kan relateres til (Dysjane-) anleggets nåværende struktur' (Kallhovd 1994: 108). Den slående strukturen blir dermed et utslag av mange tilfeldige bygg.

Husene i en rund landsby var ikke samtidige, selv om de lå i ring. Andre forskere peker på at dette er urimelig, når formen av byen er så tydelig. Det er nærliggende å tenke seg at forskeren simpelthen vegrer seg for å se landsbyen slik den er, altså fornekter det man ikke forstår (Armstrong 2000: 103).

At byene umulig kan ha oppstått tilfeldig er ikke et argument hvis man baserer seg på en strengt individualistisk konstruksjon. Problemet er at en ekstrem postmoderne tolkning heller ikke er gyldig på sine egne premisser, siden alt er enkelt-utsagn, og Kallhovd kan dermed ikke ha en teori.

Her beveger vi oss langt inn i dagens epistemologiske mørke, hvor det kun finnes individuelle utsagn og sannheter. Snarveien ut er å peke på at arkeologien har bygd opp til dette ved ikke å ta innover seg hva landsbyene representerer. Hvis et par hundre landsby-lokaliteter hadde blitt grundig undersøkt og presentert som funn-steder, ville det bli vanskelig å fremstille dem som fata morgana!

Myten om enkelt-gården

Helt kort handler dette om at en nasjonalistisk hoved-myte ble skapt i Norge i perioden 1780-1890, som hevdet at grunnenheten i samfunnet var menn, enkelt-bønder, som hver hadde sin enkelt-gård som utgjorde basis for etableringen av Norge som samfunn og nasjon. Myten utgjorde et ideologisk grunnlag for moderne nasjonsbygging. Denne myten passet inn i et tidlig-kapitalistisk, individ-orientert og eiendoms-basert samfunn som var etnisk ensformig og ekspansivt (Kallhovd 1994: 46-55).

Nasjonalismen er altfor involvert og kontroversiell til å diskuteres utførlig her. Det som har betydning i denne omgang er at myten om enkelt-gården og enkelt-bonden på ulike vis ble enerådende i utviklingen av norsk arkeologi. Nøyaktig hvorfor det ble slik er vanskelig å si. Delvis har dette med funn på bakken å gjøre. Ofte fant man spredte lokaliteter med enkelt-tufter og enkelt-funn, små, avgrensede funn-områder. Områder på flere tusen m2 ble sjelden utgravd.

Den såkalte jernalder-gården har stor betydning. Især i Rogaland, men også andre steder i landet, fant man spor etter gårds-tufter, gjerne 2-3 hus som utgjorde en funnmessig enhet. Dette passet inn i myten om enkelt-gården, og etter hvert som hundrevis av slike gårder ble dokumentert, dominerte de arkeologiens syn på jernalderen fullstendig. Det man glemte var at gårdene ikke var selvstendige, men del av en større enhet, et lokalsamfunn eller lokalt fellesskap. Ord som kommer i hu er bygd, grend og bygdelag, men også by og landsby.

Sentral-myten eller hoved-myten om enkelt-gården og enkelt-bonden som bærebjelken i Norges forhistorie, det selvstendige individet, har gjennomsyret og nærmest umuliggjort en åpen forståelse av fortiden i Norge. Hvorfor det har blitt slik er en lang og kronglete historie som arkeologer kan svare bedre på enn meg (jfr. Kallhovd 1994: 55, 83-84). Poenget er imidlertid at gårds-myten fikk avgjørende og ødeleggende betydning for hvordan forskerne

tolket, eller helst overså, funnet av runde og andre landsbyer i Norge. Om det så lå 30 hus tett i tett ville dette bli tolket som enkelt-gårder som tilfeldigvis ble funnet på samme sted – omtrent som om en bikube er enkelt-bier som tilfeldigvis opptrer sammen.

Ordbruk som 'tunanlegg' har vært villedende. Vi kan si at ord 'binder' oss. Å kalle landsbyene for 'tun' fører med en gang tankene over på historiens gårdsbruk, med ulike hus rundt en plass. Dermed kamufleres den slående kontrasten i at vi her har en serie av like hus i en sirkel rundt en plass. Gårdstunet er bundet til åker og eng, mens landsbyen er fristilt fra enkeltstående ressurser.

Mange forskere har tatt for gitt at 'tunanlegg' er 'norske' eller 'norrøne' (Lund 1942: 67; Iversen 2014: 249; Solberg 2002: 218; Storli 2006: 46). At kronologien ikke passer blir oversett. Spørsmålet om en før- eller ikke-norsk befolkning blir ikke tatt opp, med unntak av samene, som gjerne blir fremstilt som om de kom 'etter' de norske (Vorren 1988: 58).

Gården eller 'garden' har blitt en arketyp i arkeologien. Byene har ikke passet inn i den 'trauste' bygdeforskningen. Iblant sies det rett ut at 'enkeltgårdene' er fokus i studier av eldre jernalders bosetning. 'I lang tid var det en hevdvunnen oppfatning at [enkeltgårdene] … var den vanligste hustypen' (Rolfsen 1975: 33). 'Enkeltgården ble oppfattet som et proto-typisk norskt uttrykk, mens landsbyen var et europeisk fenomen av eldre herkomst' (Kallhovd 1994: 82). Dette blir et utgangspunkt for å hevde at byene ikke er 'reelle'.

Enkelte går så langt som til å tilbakedatere 'gårder' til bronse- og steinalder (Magnus & Myhre 1986: 186). Her kan det legges til at gårdsnavn har blitt brukt til å 'datere' fornminner av talløse historikere og arkeologer. Tanken er at ulike gårdsnavn ble til i en bestemt periode, gjerne definert ned til nærmeste 100-200 år. F.eks. blir det hevdet at gårder med 'naturnavn', Vik, Berg, osv., er 'eldre enn to tusen år' (Storli 2006: 104). Dette skulle da tilsi at gårder kalt Vik og Berg på Island ble anlagt 900 år før mennesker bosatte seg der! Gårdsnavn er upålitelige daterings-grunnlag fordi folkene som bodde i Norge før 0-500 AD snakket språk som var ubeslektet med norsk. Et navn kan ikke være eldre enn folkene som først brukte det.

Noen forskere har gått så langt som å hevde at et 'ringtun' er en 'gård' (Berglund 1994: 342-4; Storli 2006: 44; Myhre 1975: 235). Dermed slipper man alt bryet med å forklare hva et 'ringtun' er, siden det føyer seg inn i gårds-ideologien som alt annet. De fleste forskere har vært forsiktige med å gjøre denne typen kortslutninger, bl.a. ved å påpeke at de runde byene består av bolighus. Selvsagt kan man påstå at en by er en 'gård', men da må man være litt romslig i definisjonen av 'husdyr', hund, katt og kanarifugler.

Mange forskere har vært tilbakeholdne i sin analyse av de runde byene. En forsker gravde ut Filoknes 1949-1950, men publiserte ikke noe før i 1971, og skrev da at nye utgravninger måtte foretas for 'å komme nærmere en virkelig løsning på problemene' (Sjøvold 1971; Storli 2006: 42). Han hadde gravd ut en landsby i et år, men ville ikke si hva det var! Den nasjonale gårds-ideologien var så sterk at folk ikke ville gå imot den.

Forskerne kan også være misvisende. En skriver at hen ikke vil 'vie tidspunktet for etableringen av anleggene noen stor oppmerksomhet' men bare konstatere at de er 'nordisk-germanske' (Storli 2006: 46). 'Hålogaland tilhørte det germanske kulturområdet'; at området tilhørte 'det germanske språkområdet er uomstridt' (ibid.: 132). At landsbyene ble etablert før

norrøne folk ankom blir dermed omgått på elegant(?) vis! Flere forskere gir inntrykk av å skrive om 'tunanlegg', for deretter å beskrive en norsk makt-elite etter at landsbyene var borte – og fremstillingen hevdes å gjelde 'tunanleggene'! (Vorren 1988; Storli 2006).

Kanskje er det best å si at forskerne har vært forbeholdne. En forsker beskriver 11 'tunanlegg', men oppgir lite utenom funntomhet og når anlegget ble forlatt (Storli 2006: 48-71). Det positive er at lister over C14-dateringer er med. Her er også med skisser, en slags kart-skjelett over byene. Det er med en drøftingsdel hvor forskeren kommer inn på noen av anleggene, men da i forhold til en antatt norsk bosetting (ibid.: 103-118).

Et eksempel på misbruk av fortiden er bygdebøker. Bygdebøker kan bidra til å spre kunnskap om fornminner, men de er tungt basert på den nasjonale bonde-myten, og utallige arkeologiske bidrag går inn i dette sporet. Dette i sin tur knyttes til såkalt stedsnavns-forskning, som er gårds-basert (Kallhovd 1994: 61-63).

Her er en til dels aggressiv bonde-forskning som avviser alle landsby-hentydninger (Rønneseth 2001). 'Den gamle lære var at enkeltgården var den opprinnelige bosetningsformen i alle deler av landet; det mente P. A. Munch og i nyere tid O. Olafsen og andre'. Dette til tross for at det var tegn på 'at det også i Norge har vært bosetninger som lignet landsbyer'. 'I siste halvdel av 1940-tallet ble studiet av bondesamfunnet sentrert omkring den enkelte gård' (Kallhovd 1994: 84). Det antydes at en interesse for 'mangbølte gårder' kan knyttes til norske 'landsbydannelser'; men i realiteten forskyver temaet 'gård' temaet 'landsby' fullstendig (ibid.). Det har simpelthen ikke vært mulig for norske forskere å se for seg en annen enhet enn 'gården'.

Kallhovd gjengir en merkelig debatt mellom forskerne Møllerop, Rønneseth og Myhre. Rønneseth vil ikke akseptere en tolkning av anleggene som landsbyer. Myhre trekker Rønneseths kunnskaper i tvil. Møllerop prøver å moderere med at 'klyngetun må være forutsetningen for… nye enkeltgårder'. Rønneseth mener dateringen av tunanleggene er feil. Myhre svarer med at anleggene ikke er landsbyer, men at dateringen er klar. Ingen vil entydig si at det de diskuterer er de runde byene som landsbyer (Kallhovd 1994: 85f).

Fornektelsen av landsbyene gir seg merkelige utslag. Et av de merkeligste og tristeste er at kvinnelige arkeologer har akseptert myten om militæranlegg og krigermakt. De har latt seg styre og kneble av en mannlig ideologi, om det som tvert imot er fredelige kvinnestyrte samfunn (Ardener 1972; jfr. Storli 2006: 92).

Storli har en herlig oppsummering hvor 'tunanleggene' enten er 'høvdinggårder', 'møteplasser' eller 'samlingssteder' – hvilket ord blir ikke nevnt, anyone? (Storli 2006: 46). Ved å tie om eksistensen av landsbyer blir misbruket av hva de representerer forlenget.

På sett og vis er det ventelig at fortidsgranskernes første reaksjon på de runde byene var å overse dem, siden de ikke passer inn i den vedtatte sannheten om norsk gårdsbosetning. Den andre reaksjonen vil være å finne på andre 'forklaringer' på byene, gjerne med et desavuerende preg – kaserne, lasarett og røverborg (Berglund 1998: 32). Den tredje reaksjonen kan være å se etter svaret i andre samfunn og andre kontekster. Her stopper imidlertid interessen opp, fordi fortiden i Norge har et veldig internt preg – knyttet til bønder, vikinger og en hjemmesnekret nasjonalisme. Må man særlig lenger vekk enn til Danmark og

Sverige er det ikke lenger tiltrekkende å sammenligne det vi finner med hjemlige forhold. Sammenligning er fint – så lenge det ikke rokker ved en del sentrale myter.

Outsiderne er først og fremst arkeologene som har tørt å diskutere de runde byene som en form for bosetning. Selv her finner vi mye tvil og forvirring. Et litt tragisk eksempel er Asle Bruen Olsen, som stod på at 'ringtun' var noe annet enn gårder, og fremstilte Sausjord, under, som et fredelig samfunn. Samtidig var han tvetydig i sin tolkning, han unngikk ordet 'landsby', og han knyttet stedet til militærmakt – om enn på veldig ambivalent vis. I senere tid er dette fulgt opp av Frode Iversen, som i et forsøk på å definitivt forklare ringtun tolket dem som tingsteder knyttet til politisk liv 500 år etter at de forvant.

Etter min mening har arkeologer og beslektede forskere blitt holdt som vitenskapelige gisler av en ideologisk modell og et forsknings-paradigme som ikke kan brytes med mindre mange gjør det samtidig (Kuhn 1962). Skjønt i dag er situasjonen litt annerledes. De fleste ønsker å fristille seg fra paradigmer som bestemmer hva de skal gå ut fra. Imidlertid er akademisk frigjøring et sammensatt fenomen. Den litt brutale måten å si dette på er at hvis man ikke eksplisitt frigjør seg fra et paradigme så jobber man fremdeles innenfor paradigmet. Dette er velkjent innen norsk sosialantropologi, hvor 'Bergensskolen' sa at samfunn et bygd opp av enkelt-menneskers valg; med Fredrik Barth som sin guru. Selv om mange var uenig i dette, bl.a. fordi det finnes forhold som ligger utenfor den enkeltes kontroll, så var paradigmet det samme fordi ingen tok et oppgjør med det. Min tolkning er at 'gårds-skolen' har hatt den samme effekten i arkeologien. Et mytisk fenomen, enkelt-gården, har fått bestemme hvordan fortiden blir definert.

Paradigmet som presenteres her – hvis det er et paradigme – er at grunnenheten i den norske forhistorien er lokalsamfunn; bygder, byer og landsbyer. Gården har ikke vært grunnenheten, men en del-enhet, overstyrt av større enheter som lokalorganisasjon og stat. Den selvstendige gården oppstod først under den moderne staten, og ble brukt og styrt for å bygge opp under en moderne samfunnsutvikling. Sammenhengene i denne boken er mye enklere, men som vi skal se også kompliserte, ved at landsbyens fellesskap styrte fordelingen av ressurser og sosial organisering for alle beboerne. Den skapte en trygghet og en sikkerhet som gjorde det mulig for folk å drive jordbruk, jakt og fiske, og å reise ut i den store verden for å oppdage alt det rare folk holdt på med der. Det er denne reisen jeg vil at leseren skal være med på, og den begynner, litt egen-fokusert, hos shawnee-indianerne i USA, som vi skal komme tilbake til.

En tidlig landsby-forståelse

Noen få forskere, også arkeologer, har iblant våget seg frempå med forslag om at de runde byene er landsbyer (Berglund 1998: 32). Disse har raskt møtt motbør og blitt slått tilbake – som har resultert i konstante forbehold om bruken av ordet landsby.

De runde byene ble først omtalt som landsbyer av en modig arkeolog som drev utgravninger bl.a. i 1937-42 og 1946-47. Tunanleggene var 'rene landsbyanlegg'. 'Det ser da ut som disse landsbyanlegg skulde være gamle i jernalderen'; de kan være 'fra eldre romersk jernalder, ja kanskje også fra førromersk jernalder' (Petersen 1936: 70). Forskeren gjentar utsagnet om 'landsbyer' i de fleste av omtalene sine (Petersen 1938: 152).

Imidlertid var Petersen forsiktig i sine uttalelser. Han tok avstand fra militær-myten, men pushet ikke landsby-teorien noe særlig (Petersen 1936: 70; 1938: 152). I det store og hele skrev han om gårdsbosetning, som andre arkeologer (Petersen 1936).

Petersen skrev om 'nye landsbylignende hustuftgrupper', inkludert 'Leksaren' i Varhaug, 'Klauhauane' på Audemotland og 'Øygarden' på Hegraberg. Senere forskere minimerte bruken av landsby-teorien: 'Hermed var rekken av hustuftundersøkelser … avsluttet' (Kallhovd 1994: 83-84).

En nasjonalistisk arkeolog fnyser over at to andre arkeologer hevder 'at de rogalandske tunanlegg' representerer en 'landsby'-bebyggelse. Dette var 'ennå ikke bevist' og basert 'på meget svake forutsetninger' (Lund 1965: 303-4). Samtidig trenger Lund ingen bevis for sin 'hird'-teori.

Senere forskere nevner at det fantes en eldre teori om landsbybebyggelse på Jæren, med en antagelse om at denne bosetningen var basert på innvandring til Jæren fra Jylland, gjerne i yngre romertid eller overgangen eldre-yngre romertid. Petersen bygde sin forståelse av de runde byene på denne teorien, og dette kan være grunnen til at hans funn ikke ble publisert i perioden 1938-1952. 'Norske landsbyer' passet ikke inn, verken på høyre- eller venstresiden, mens enkeltgården ble et nasjonalt 'aksiom' (Kallhovd 1994: 82-83).

Mange av landsbyene ble utgravd i perioden 1930-50; deretter ble funnene regelrett tiet i hjel. En forsker syntes at landsbyen ikke var 'opplysende' nok. Samtidig er selv arkeologene klar over at landsbyene 'representerer et viktig materiale' (Johansen & Søbstad 1978). De uttrykker håp om at landsbyene vil bli gjenstand for 'videre forskning'. De runde landsbyene utgjør 'et nøkkelmateriale til forståelsen' av 'jernalderen i Norge' (ibid.). Allerede i 1970 averterte Møllerop snarlige utgravninger av enkelte av de runde byene på Jæren – som aldri har funnet sted. Hvis jernalder-landsbyene utgjør et nøkkelmateriale, og har vært kjent i 150+ år, hvorfor har de aldri blitt gjort offentlig kjent? Hvorfor har de ikke blitt vernet som fornminner?

Mange forskere nevner landsby-analogien i sin forskning. Imidlertid er bidragene ofte defensive, og mer inngående studier av landsby-strukturen mangler. Et mulig unntak er Perry Rolfsen. 'De tre landsbyene i Kristiansand har en struktur og form som klart atskiller dem fra de vanlige gårdanleggene' (Rolfsen 1975: 45). Her er 3 'landsbyer som gir et mer differensiert bilde av bosetningsmønsteret' med et 'innblikk i landsbysamfunnets indre organisasjon'. Samtidig avgrenses landsbyene til 'grupper av hus' (Rolfsen 1975: 33). Steder kan reduseres til spesialisert virksomhet, slik som keramikk-produksjon. Omfanget av landsby-bosetninger blir ikke utforsket – noe Rolfsen beklager (1974: 52). Samtidig er også han defensiv i bruken av ordet landsby.

En av de viktigste forsvarerne av landsby-forståelsen i nyere tid var Odmund J. Møllerop (1957: 45, 47). Han skrev om anleggene som 'landsbyer' (Møllerop 1989: 209). Imidlertid var ikke forskeren sterk nok i sin argumentasjon. Han knyttet anleggene til gårds-bosetning, og garderte seg ved å reise mange 'spørsmål' om stedene hadde 'bosetning' osv. (Møllerop 1971: 166). Han brukte også ord som 'hirdforlegning' og militær organisering (Møllerop 1989: 209).

'Våre tunanlegg kan være landsbyer med en befolkning som drev vanlig næringsvirksomhet, som jordbruk og fedrift. Samtidig kan det være knyttet andre funksjoner til anleggene, kanskje

diktert av en nærboende høvdings behov for å ha mannskap og krigere tilgjengelig' (Møllerop 1989: 209-210). Igjen garderer forskeren sine utspill om 'landsbyer' ved å nevne 'krigere' og høvdinger.

Dette har blitt mer eller mindre halvhjertet nevnt av senere forskere. 'Det interessante for oss er at Jan Petersen sjølv såg på dei som landsbyar', 'eit syn Odmund Møllerop … også hevdar' (Lillehammer 1979: 29). Forfatteren drister seg til å si at landsby-teorien kan 'visa seg fruktbar'; men legger til at dette ikke betyr 'at dei andre tolkingsmulighetene er utelukka'. Den eneste 'busetnadseininga' er og blir 'garden' (ibid.: 31)

Iblant blir landsby-teorien mer eller mindre godtatt: 'tunanleggene har vært boplasser i et samfunn som bl.a. bestod av fast sammensveisede enheter av smågrupper (familier)' (Johansen 1979: 150).

Et merkelig mot-argument mot landsby-teorien var at Forsand-utgravningene, en landsby med gårds-preg, tilbakeviste ideen om 'tunanleggene' som landsbyer. Hvis det fantes én type landsby kan det ikke ha funnes en annen. Dermed falt man tilbake på en enkel, brun-farget forståelse av 'tunanleggene' som kaserner for høvdingens mobiliseringsstyrke (Kallhovd 1994: 122). 'Etter Forsandprosjektets påvisning av langhusets utvikling… er det vanskeligere å kunne hevde at gården oppstod som resultat av fraflytting fra tunanleggene' (Armstrong 2000: 103). Paradokset er at Forsand-anlegget også er en landsby.

I stedet vil det her bli vist at de runde byene kontrollerte alt land i sitt område, inkludert jordbruksland og gårdshus slik som på Forsand, hvor det også kan ha vært en rund landsby. Et område må forstås i sin helhet, ikke ved å ekskludere funn som ikke passer inn.

Kritikken av arkeologiske perspektiv som fremsettes her er på mange vis urettferdig. Den er en form for 'hyperbole', en overdrivelse for å klargjøre argument. At arkeologer generelt har en mye mer reflektert tilnærming til sitt fagfelt blir klart med en gang en faglig dialog finner sted:

Våren 2003 hadde jeg gleden av å samtale med prof. Bergljot Solberg i Bergen på hennes kontor: Hun henviste til sin bok, Jernalderen i Norge. Hun nevnte at ringformede tunanlegg er kjent fra Nord-Norge, nord til Bjarkøy, hvor man har et sted mellom 10 og 8 kjente anlegg pluss flere halvkrets-anlegg. I Trøndelag finnes 3. I Rogaland et tilsvarende antall. Ordet hun brukte var kretstun, et tema som bl.a. er behandlet av Johansen & Søbstad 1978. Deres arbeid regnes som en nokså autoritativ analyse. Her vises det at kretstun kobles til høvdingtun: Tjøtta, Berg og Bø. Klauhauane mente Solberg hadde blitt utgravd, og at det var mulig å få fatt i utgravningsbeskrivelsen. Når det gjaldt hva slags strukturer kretstunene er, henviste hun til sin egen artikkel om emnet [2002]. Den første (og fremdeles gjeldende) hypotese er at de tjente som garnison(?). Dette var en hypotese hun hadde støttet, men som hun kunne tenke seg å revurdere hvis det dukket opp nye momenter. Neste tema er landsby(?); hun pekte på at husene hadde preg av å være boliger, men en innvending mot landsby-hypotesen er at husene ikke hadde spor etter husdyr. Uten husdyr er det vanskelig å tenke seg en helårlig bosetting. En tredje hypotese er at kretstun var knyttet til ulike langhus- og gårdsanlegg. De kan ha utgjort et kultisk fellesskap, omtalt i Solberg sin artikkel. Hun pekte på Hauge på Jæren som en viktig lokalitet. Nær ringtunet kalt Dysjane finnes gravfunn fra 400-tallet; i nærheten ligger også Ting-haug og andre haug-anlegg.

Solberg gjentok at det fremdeles er mulig at dette var steder som tjente som forsvarsanlegg (militæranlegg). Imidlertid var hun åpen for andre tolkninger. Jeg nevnte at kretstun kan ha vært bebodd av kvinner; noe hun mente ikke var avklart. Diskusjonen ble her mer spekulativ og uavklart. Byene kan representere etniske forskjeller: Det sies om Erling Skjalgson på Randaberg at han hadde 300 'treller' som arbeidet for ham. Med så mange treller er det nærliggende å tenke seg at dette har vært en hel befolkning, kanskje en egen etnisk gruppe (som var blitt livegne under rygene)? Og at disse folkene bodde i runde landsbyer? Og drev med jakt, fiske og håndverk? Kanskje var det disse menneskenes arbeid som satte vestlendingene i stand til å seile på røvertokt. Her fløt samtalen over i en fri diskusjon, som et forslag om at 'vikingene' også kan ha vært samer.

Solberg kom inn på mange uavklarte tema om kretstunene. Hun nevnte Hellas og amfiteater, som andre forskere har skrevet om; videre om Pytheas som dro nordover, og som kan ha besøkt et slags kretstun i sin tid. Kanskje reiste greske skip rundt i Norge i eldre jernalder – eller fønikiske. Her finnes spor i skips-helleristninger, labyrinter m.m. Som en oppsummering sa Solberg at hun hadde fulgt en teori om kretstun som samlingsplasser, gjerne militært eller i forsvars-øyemed, men at hun var villig til å se på andre tolkninger hvis jeg hadde noe å komme med. Etter møtet følte jeg at jeg hadde blitt satt litt på plass, men at jeg også hadde fått en oppfordring til å gå videre og finne ut mer.

Ingen har studert byene på deres egne vilkår, som uttrykk for menneskers liv på ulike steder. Det bør understrekes at byene ikke har betydd det samme for alle som bodde i dem, men at byene sender ut et stort antall meldinger, og gir oss en mulighet til å prøve ut ulike forståelser av hva det vil si å bo på ulike steder. De runde byene kan tolkes som eksperimenter i å leve (Barth 1980).

At byene ikke har fått den beskyttelsen de har krav på som fortidsminner er et poeng vi skal komme tilbake til. Byene har blitt et offer for fordommer. Som fornminner 'passer' de ikke i Norge og har blitt neglisjert. Et nærliggende eksempel er bønder i USA som systematisk valgte å rasere det som fantes av indianske bosteder og gravplasser, siden indianerne skulle 'forsvinne'. Vi kan ikke fornekte det som ikke passer inn. I stedet må vi omfavne det og gjøre det til vårt eget.

Til tider har diskusjonen om de runde byene hatt preg av 'orientalisme', noe fremmed, eksotisk og uvedkommende (Said 1978). Landsbyene kan ikke forstås som fenomen i seg selv, i hvert fall ikke i en 'norsk' kontekst. Derfor må forklaringen søkes hos 'andre'. Assyriske borger, romerske teater og slaviske kultsteder har blitt foreslått som prototyper for byene. Konsekvensen er at byene blir mystifisert. De er annerledes og kan ikke forstås på en fornuftig måte. Orientalismen tjener som en selvoppfyllende profeti, en fordom. Allikevel er runde byer en helt grei boform som har eksistert adskillig lengre enn odelsgårder og villastrøk. Vi må ta parti med landsbyene og prøve å sette oss inn i hvordan det var (og er) å bo der – ikke avvise dem som uvirkelig. Vår oppgave er å reise til de runde landsbyene og oppdage livet der.

En reise gjennom de runde byene

I fortsettelsen skal vi ta for oss de runde byene i Norge en for en. Som en slags introduksjon vil først en indiansk landsby bli presentert. Dette er ikke ment som en parallell eller analogi til de norske byene – hver landsby er forskjellig og må studeres for seg. Men shawnee-landsbyen er et sted jeg har vært og som fremdeles har et levende fellesskap (2024). Derfor kan den si oss noe om hvordan det er å bo i en rund landsby.

Dette kan gi litt bakgrunnsinformasjon for å komme nærmere de norske byene når de presenteres etter tur. Beskrivelsen vil starte i nord, på Kola-halvøya og i Finnmark, og gradvis jobbe seg sørover gjennom Nord-Norge, Midt-Norge og Sør-Norge til vi når det sørligste punktet på Lindesnes og dernest Østlandet med Iddefjorden helt i SØ. Over hele dette området har det lagt landsbyer av ulike slag, steder hvor mange hus ligger tett sammen uten at folkene der utgjør en familie eller et bruks-fellesskap. De bor sammen fordi det er sosialt, nyttig og givende. Helt til slutt trekkes noen korte sammenligningslinjer til Sverige og ut i verden.

Uten å legge til noe mer, så begynner reisen her.

Shawnee-landsby

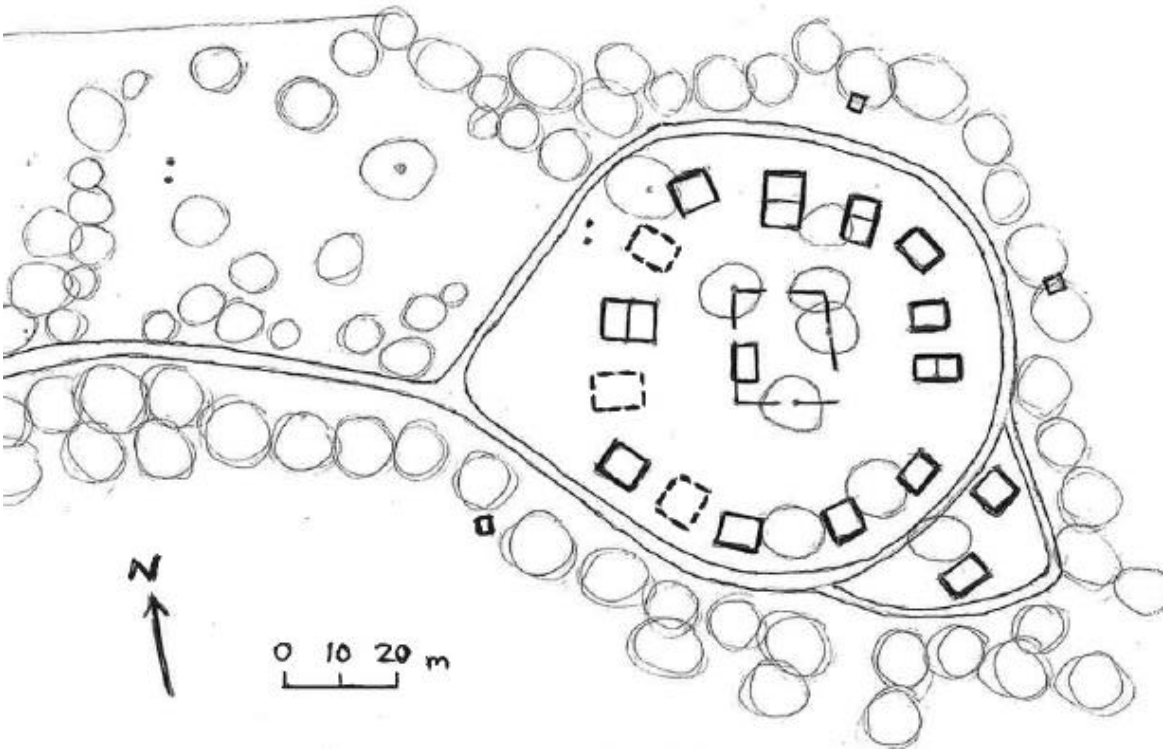

Shawnee-landsby 1980

Dette er en av landsbyene til shawnee-indianerne i Oklahoma slik den fremstod i 1980. Da var det ca. 16 hus eller 'camps' som lå i en sirkel rundt en sentral 'danseplass'. Husene er merket med tykke streker. De stiplede husene er 'tomme' leirplasser, men de blir allikevel brukt av folk med stoler, bord o.l. Ball-plassen ligger NV for landsbyen; to prikker på hver side angir mål-stenger (Selstad 1986).

Shawnee-landsbyen er her brukt som eksempel på en levende rund by. Selv om folk ikke bor fast i landsbyen lenger, så samles de hver vår, sommer og høst for å feire seremonier og fornye fellesskapet. Landsbyen har stor betydning for bevaringen av indianernes identitet.

På mange vis kan indianernes landsby tjene som et sammenligningsgrunnlag for de runde byene i Norge, selv om her er en geografisk og kulturell avstand med mange ulikheter. Hva som er likt og ulikt vil bli nærmere belyst etter hvert. Følelsen man får når man befinner seg på plassen i en rund by er allikevel jevnførbar; noe stort, uhåndgripelig og tidløst – nærmest en følelse av ærefrykt.

Fremfor alt har tegningen av landsbyen betydning for å forstå hva dette 'er'. Dette er ikke en militærleir; ei heller er det en utvidet gård, et tingsted eller noe uklart. Det er en bebodd landsby hvor 12+ ubeslektede slektsgrupper bor sammen i et fellesskap basert på totemisk komplementaritet: hver slekt har sitt totem og sin plass i landsby-sirkelen, og til sammen utgjør de det lokale fellesskapet. Landsbyen er grunnenheten hos shawnee-indianerne. Hver landsby består av 12 totem-klaner som til sammen skaper en tilhørighet som gjør at folks tilknytning til shawnee-samfunnet har vært sterk og varig. Uten landsby-fellesskapet ville

trolig shawnee-indianerne vært borte i dag, slik mange indianerstammer eller -samfunn er utslettet i USA.

I USA var det en bevisst politikk å sende hæren for å utslette indianske landsbyer, for på den måten å ødelegge indianernes samfunn. Også landsbyen over, kalt Pekowîtha, ble forsøkt utslettet på 1780-tallet, men overlevde og er fremdeles et livskraftig sted. Dramatisk nok kan byene i Norge ha lidd samme skjebne; det er flere steder tegn på at stedene er ødelagt og overbygd med gravhauger o.l. At historien har vært dramatisk synes hevet over tvil.

De hvites behandling stod i skarp kontrast til landsbyen som bosted. Den runde byen er et symbol på fred og harmoni. Selv det å heve stemmen blir møtt med bekymring hos indianerne. Kvinner og barn utgjør flertallet i landsbyen, og deres interesser må tas hensyn til dersom byen skal fortsette som bosted i hundreår etter hundreår. Behovet for fred kommer også klart fram når vi beveger oss over i de norske byene.

Nord-Norge

Ingen vet hvor mange runde byer som fantes i Nordland, Troms og Finnmark. I Finnmark finner vi landsbymessig beboelse, men husene her lå gjerne på rekke og ikke i ring. I Troms kjenner vi til runde byer på følgende steder: Bjarkøy og kanskje Karlsøy. I Nordland har vi et hav av runde byer: Åse på Andøya, Gimsøy, Bøstad, Leknes, Bø, Steigen, osv. Min antagelse er at det i Finnmark, Troms og Nordland har fantes et hundretall runde byer, men at bare en brøkdel er kjent i dag.

Rundt de få kjente byene har det bygget seg mange myter. En slik forestilling er at det fantes 8 'høvding-lag' i landsdelen: Sør-Troms (Bjarkøy), Vesterålen (Hadsel), Lofoten (Leknes, Vågan), Nord-Salten (Steigen), Sør-Salten, Nord-Helgeland, og Sør-Helgeland (Tjøtta). Andre tenkte sentra er: Andøya (Åse) og Vendesund (Bindal). Denne myten forutsetter at det fantes en tidlig norsk bosetting i Nord-Norge som gikk forut for eller var samtidig med en tilsvarende bosetting i Sør-Norge, siden enkelte av byene går tilbake til tiden før 0 AD. Imidlertid vil det bli klart helt fra begynnelsen av at de runde byene kom forut for en norrøn bosetning i Norge, og at de har ingenting med høvdinger eller tinglag å gjøre. Landsbyene er del av et fleretnisk kosmos i nord.

På Kola-halvøyen og i Øst-Finnmark finner vi en kontinuerlig bosetning av skolte-samer fra 4000 BC til i dag. Her finnes labyrinter med samme mønster som i Hellas, som enkelte tror går tilbake til 1000 BC. Skolte-samene representerer en samisk landsbybosetting med gamle røtter; imidlertid synes husene ofte å ha blitt bygd på rekke.

I Finnmark finnes noen av de eldste runde landsbyene vi kjenner til, som vist under.

Gropbakkeengen (Gohpiluohkká)

Gropbakkeengen i Karlebotn, Øst-Finnmark, er et stort arkeologisk funnsted datert 4000-3000 BC med mer enn 70 husgroper eller tufter (Olsen 1994: 69). Eldst er en bålplass og gravhaug fra tiden rundt 4000 BC. Området utgjør et platå under en skrent med havet i NØ.

Gropbakkeengen angir et spennende mønster som gjenspeiles i senere landsbyer. Ved første øyekast er dette en linjær bosetting, hus bygd på rekke langs den gamle stranden. Ved nærmere øyesyn fremtrer rundinger og klynger av hus. I nærheten av en gammel bålplass blir den første boplassen anlagt. Den fremtrer etter hvert som en liten landsby:

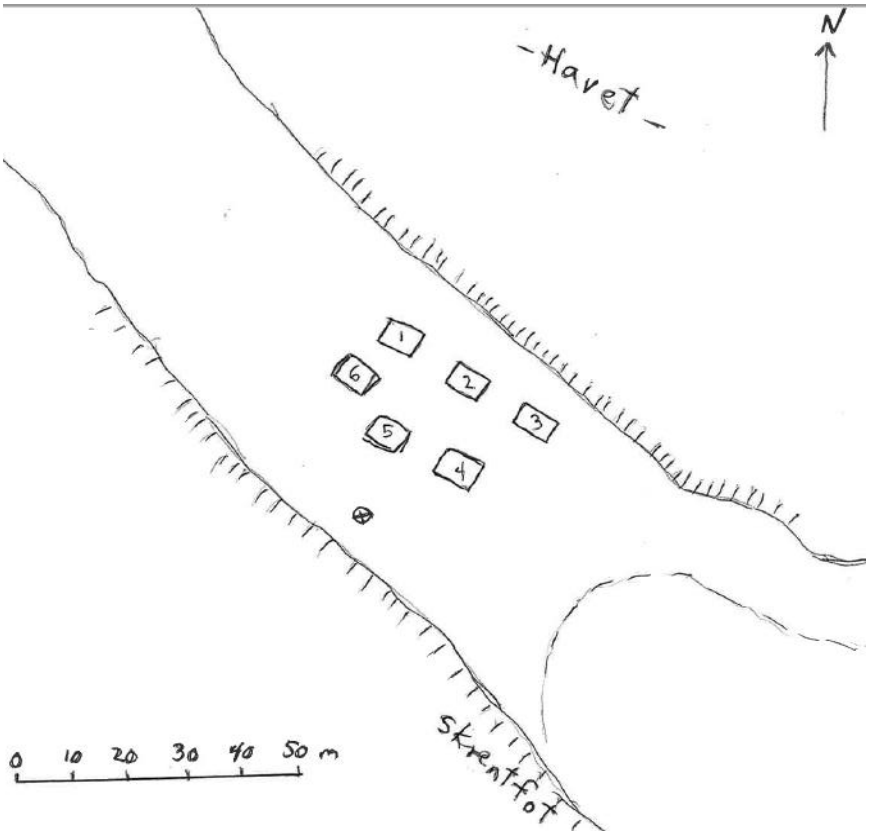

Gropbakkeengen ca. 3600 BC

På et platå mellom havet og en skrent dukket det som kan være en kompakt liten landsby med 6 hus opp rundt 3700-3600 AD. Hver familie kan ha hatt et eget totem, f.eks. 1 bjørn; 2 rein; 3 ørn; 4 ulv; 5 hare; og 6 måke. Dette er hypotetisk; antagelser av denne typen vil dukke opp flere steder i boken som et forsøk på å forstå byene. Det sier seg selv at en sikker forståelse er et nesten umulig prosjekt, men allikevel kan noen antagelser om hvordan stedet var organisert bli luftet. En eldre bålplass og gravhaug i SV synes å ha markert hvor landsbyen skulle ligge, mellom skrenten og havet.

Antallet hus i den lille byen har gradvis steget fra 6 til 8-9-10. Dette fører i sin tur over til en mer utviklet og tydelig landsby omkring 3400 BC.

Gropbakkeengen ca. 3400 BC

Over tid skjedde opprettelsen litt lenger øst av en 'moden' landsby med ulike former for symmetri (periode 3500-3300 BC). Vi finner 10 hus i to rekker på 5 hus hver, en på nordsiden og en på sørsiden av en åpen plass. De to husrekkene er omvendt symmetriske. Husene i nord grupperer seg i 2 større hus i vest og 3 litt mindre hus i en egen sving i øst. På tilsvarende vis har rekken i sør to parallelle hus i øst og 3 mindre hus i en egen sving i vest. Disse 10 husene omgir en åpen plass hvor det er to bålhauger, en i øst og en i vest.

Symmetrien slutter imidlertid ikke her. Utenfor landsbyen ligger to 'anneks' på 5 hus hver, ett i øst og ett i vest. Disse kan representere en utvidelse av landsbyen, eller en sesongmessig tilpasning hvor de to husrekkene flytter ut av landsbyen og litt bort fra hverandre deler av året. Grunnene til dette kan både være rituelle og sosiale. På det sosiale planet skaper sesongflytting rom for distanse og avspenning mellom husrekkene. På det rituelle planet kan en markering av avstand mellom rekkene og midlertidig flytting ut fra hovedlandsbyen tjene som en rituell 'rensing' av landsbyen for å få vekk urenhet og onde tanker.

Her finnes et 'spesialisert' men omfattende funn-materiale: skifer-kniver, spydspisser, pilespisser, Pyhensilta-pilespisser, m.m. (Olsen 1994: 69). Samtidige funn andre steder inkluderte fiskesøkker, bein-fiskekroker, bein-harpuner, stein-skraper, o.l. Folk levde av fangst av sjøpattedyr og fiske; her ble funnet bein av fisk, hval og sel (ibid.).

Øst og vest for landsbyen ligger altså 5 hus på hver side som er tenkt å være sesong-boplass for landsby-beboerne. Slike sesong-boplasser er her kalt del-landsbyer, siden de omfatter en større del av beboerne. I dette tilfellet er det snakk om halve landsbyen på hver plass, det som på engelsk kalles en 'moiety' eller halvdel. Hvilken halvdel som holdt til i hvilken del-

landsby er hipp som happ; det kan til og med være at hver moiety delte seg opp på ulike sesong-boplasser. Ut fra symmetrien tenkes det imidlertid at husrekken i N hadde del-boplass i Ø mens den i S flyttet til stedet i V.

Det som også må legges til er at i tillegg til del-landsbyer fantes det diverse hus og overnattingssteder knyttet til jakt og fiske m.m., hvor folk faktisk kan ha bodd store deler av året. Dette blir særlig viktig i jordbruksområder lenger sør, hvor spørsmålet om 'gårdshus' kommer inn; her regnet som en del av landsbyens bosetning. Gjennomgående blir det hevdet i denne boken at landsbyen var hovedenheten i det forhistoriske samfunnet – kanskje også i det historiske.

Langt senere i tid, lenger sør, vil vi se at del-landsbyen vanligvis ikke lå nær opp til selve byen. Derimot får vi haug-monument i umiddelbar nærhet, især øst og vest for landsbyen, som kan være et uttrykk for en symbolsk symmetri eller komplementaritet; at haugene svarer til totem-grupper i landsbyen.

Blant shawnee-indianere i USA måtte landsbyen fraflyttes hvert år slik at man senere kunne gjennomføre de ritualene som var nødvendige for å gjøre landsbyen klar til nok en bosesong. Disse ritualene omfattet (og omfatter) rengjøring av plassen midt i byen, samt av leirplassene eller boligene. Skikken blant indianerne med å rengjøre landsbyen hvert år kan ha hatt sin parallell i runde byer i Norge.

Mange spørsmål står igjen. Som nevnt er jeg opptatt av fasongen på landsbyene, dvs. husenes plassering i forhold til hverandre. I en shawnee-landsby kan alle husene relateres til hverandre ved at hvert hus representerer en totem-klan som svarer til en annen klan på den andre siden av landsbyen. På Gropbakkeengen finner vi også en slik symmetrisk plassering av hus. De 5 husene på hver side kan ha representert et antall klaner, hvor noen er mer tallrike enn andre. De tre mindre husene kan være fugler, f.eks. svane, ørn og måke i nord, rype, våk og ravn i sør. De to større husene kan ha representert dyr som sel og bjørn i nord og ulv og hare i sør.

Her har landsbyen fått en nesten symmetrisk form. Mulige familie-totem kan være: 1 sel eller rein; 2 bjørn; 3 svane; 4 ørn; 5 måke; 6 hare; 7 ulv; 8 rype eller lom; 9 våk; og 10 ravn. Fugler er vanlige totem i nordlige strøk, bl.a. i Sibir. En grunn kan være at fugler er synlige i det arktiske landskapet, og synlighet er viktig for at totem skal være gjenkjennbare.

Landsbyen vil da ha vært delt i en serie todelinger, det Levi-Strauss (1963) omtaler som binære kontraster: Nord og sør (to husrekker), som samtidig representerer hav/land, underverden/himmel, natt/dag, kvinne/mann og andre mulige kontraster. Blant antropologer kalles dette 'moiety'-organisering, en generell todeling av samfunnet (jfr. høyre/venstre i politikk). Øst og vest gjenspeiler klankontraster: Dyr med tenner (to hus) på en side, dyr med fjær (tre hus) på motsatt side. Vi ser at dette skillet ikke er gjennomgripende, men er motsatt på hver side av landsbyen: i nord ligger 3-hus-klanen mot øst, i sør er det motsatt. Øst og vest representerer samtidig daggry og skumring, vår og høst, opp og ned m.m. Dette gjenspeiles av de to bålplassene på landsbyplassen, en i øst og en i vest.

I tillegg til runde hussamlinger finnes flere linjære landsbyer på Gropbakkeengen (ikke med på tegningen). Jeg har gjettet på at disse er yngre enn de runde formasjonene, ut fra tallmessig grunnlag. En rekke sentralt i funnområdet har 14 hus (senere utvidet til 16-17 hus), og fantes kanskje i tiden 3300-3200 BC. Mens en serie husrekker og klynger i vest kan omfatte en bosetning som spenner fra 12 til 30 hus i tiden 3200-3000 BC.

Tanken er at bosetningen gradvis har vokst i omfang over tid, fra 5-6 hus i startfasen rundt år 3700 BC, til 30 hus eller flere i sluttfasen rundt år 3000 BC. Dette behøver ikke ha skjedd som en kontinuerlig utvikling, men kan ha skjedd i rykk og napp, hvor noen familier flytter til og andre flytter fra (mot øst eller vest). I noen tidsrom kan boplassen ha vært øde. Dette kan bl.a. ha skjedd i overgangen fra en 'rund' til en linjær landsby (perioden 3350-3250 BC). Den eneste måten å teste disse hypotesene er gjennom C14-dateringer fra hver boplass. Som en slags parallell vet vi at landsbyen på Forsand i Rogaland utviklet seg over svært lang tid.

Kanskje skimter vi en syklus som begynner på nytt. Med 30 hus eller mer hadde Gropbakken vokst over evne. Med tiden ble den splittet i mindre enheter på 6-7 hus, som har bosatt seg på nye steder og funnet en ny tilpasning med klaner og husrekker.

Det som er besnærende er at mellom de runde bosettingene på Gropbakken og de runde landsbyene fra Troms og sørover, finner vi et tidsspenn på 3000 år. Totemiske strukturer kan forsvinne og oppstå igjen over tid. Imidlertid er det grunn til å tro at hele perioden med yngre steinalder og bronsealder var representert med runde byer. Saken er rett og slett at slike bosettinger fremstår som uforståelige og derfor aldri har blitt utforsket eller oppdaget. Mer prosaisk kan det sies at arkeologene kjenner få boplasser i Norge fra 3000 BC til 0 AD. Kanskje har ikke arkeologene hatt øynene åpne for hva slags bebyggelse de vil finne.

Finnmark som landsbyområde

Finnmark er trolig nøkkelen for å forstå de runde byene. Her har folk bodd i landsbyer siden steinalderen, i nyere tid omtalt som by eller siida, det samiske ordet for denne typen bosetning, lokale fellesskap. Imidlertid er beskrivelsen av landsbyer i Finnmark mangelfull, noe som kan skyldes kolonisering av området av nordmenn i historisk tid, som førte til en undertrykkelse av lokal kultur. Her finner vi imidlertid den eldste runde byen, den omtalte Gropbakkeengen fra 3600-3400 BC.

Øst for Gropbakkeengen i Karlebotn kan det være en eller flere runde jernalder-landsbyer av typen vi finner lenger sør, men dette er ikke visst. Her finnes også noe som ser ut som gravhauger og kokegroper, kanskje fra 500 BC. Arkeologene har i hovedsak kun sett på enkelthus, ikke grupper av tufter, så hvordan bebyggelsen utviklet seg over tid vet vi ikke. Kartfoto antyder ca. 12 hus i to rekker à 6 hus, samt hauger med trekantet, rund og avlang form, pluss kokegroper. Likheten med landsbyer lenger sør er stor.

Over tid har landsby-bebyggelsen i Finnmark tendert mot å bestå av hus i rekke; gjerne 2-3 parallelle rekker over en strand. Her kan man tenke seg at hver totem-klan har hatt sin plass i rekken, med opptil 10-12 klaner, 30 hus og 130 mennesker i en landsby. Et eks. er Bergeby (Suovvejohka) i Nesseby fra ca. 2000 BC. En vanlig landsby kunne ha 10-20 hus og 40-100 innbyggere. Slik langstrakt bebyggelse langs en strand eller elv er trolig den vanligste formen for lokalsamfunn i nord.

På Gressbakken i Finnmark finnes en lokalitet med 15 hus datert ca. 2300-1800 BC. 'Gressbakken-hus' er kjent for å ha inngangsgroper som 'armer' på to sider (Olsen 1994: 73-74). Et interessant element er at det er funnet totem-merker på bein-piler og harpuner i tilknytning til husene. Selv om merkene er stiliserte kan man forestille seg totem som: orm, sel, hval, fugl, våk, and, bjørn, sol, måne, m.m.; mer usikkert er merker med rein, dyr, menneske o.l. Orme-totemet kan også tolkes som bølge, vann, hav o.l. (Berg 2001: 104-7).

Et annet spennende bosetnings-område er Mortensnes i Finnmark. Dette er en lokalitet med bosetning i over 10.000 år. Her lå en steinalder-landsby fra ca. 7000 BC med 12-16 hus eller leirplasser i en halvsirkel/sirkel. Totalt ble det funnet 16 tufter pluss 5-7 steinsettinger. En senere landsby er datert ca. 1500 BC – 0 AD. Såkalte 'Mortensnes-tufter' er et viktig bidrag til forhistorien (Olsen 1994: 43, 114).

På steder som Sandbukt på Sørøya aner vi en gradvis utvikling av totem-klaner ca. 3000-1000 BC. Et sted vokser fra 3 hus til 4-5-6 hus over svært lang tid (Wasmuth 2005: 26). Alle hus kan ha hørt til samme klan-gruppe, her kalt en phratry, dvs. en gruppe av nært beslektede totem-klaner, som ulv, hund og rev. Noen familier synes å være mer fremtredende enn andre, basert på familie-størrelse. Når lokalsamfunnet blir mer organisert, med en serie totem-klaner, vil fordelingen av folk og ressurser bli mer jevn og kontrollert.

På sentrale steder som Alta har det trolig alltid vært en form for tettbebyggelse av typen landsby. Dessverre har ikke arkeologer vært opptatt av denne typen bebyggelse, så vi vet lite om forhistoriske bebyggelses-sentra. Aktuelle lokaliteter er Kronstad, Elvebakken, Aronnes, Elvestrand og Bossekop.

Det er lett å forestille seg en landsby med ca. 12 klaner og 24 hus i Bossekop rundt år 500 AD. Navnet kommer av samisk ‘bos'so’, ‘småhval’; hval kan ha vært et lokalt totem. Her er et gammelt marked fra middelalderen som kan ha vært en landsby av blandet etnisk bakgrunn i jernalderen. Her samlet folk fra Vest-Finnmark seg for å handle og gjennomføre rituelle fester. I nærheten ligger de berømte helleristningene i Alta som ble skapt mellom 6000 BC og 500 AD. Helleristningene har paralleller lenger sør, ikke minst når det gjelder båter og rituelle gjenstander. Den berømte Komsa-boplassen ligger i Alta. Dette viser kontinuerlig bosetning fra 8500 BC til i dag. Samtidig har Alta alltid vært et flerkulturelt sted, i dag representert ved samer, nordmenn, kvener og innflyttere fra hele verden.

Et artig moment er at landsbyer i Finnmark og Troms kan ha drevet med produksjon av tran fra hval- og selspekk brukt til tran-lamper. Dette skal bl.a. ha foregått i området Skjervøy-Arnøy fra ca. 100 AD (Storli 2006: 32). På den tiden snakket folk skandisk. Kanskje tok folk fra Polleidet, under, del i denne produksjonen.

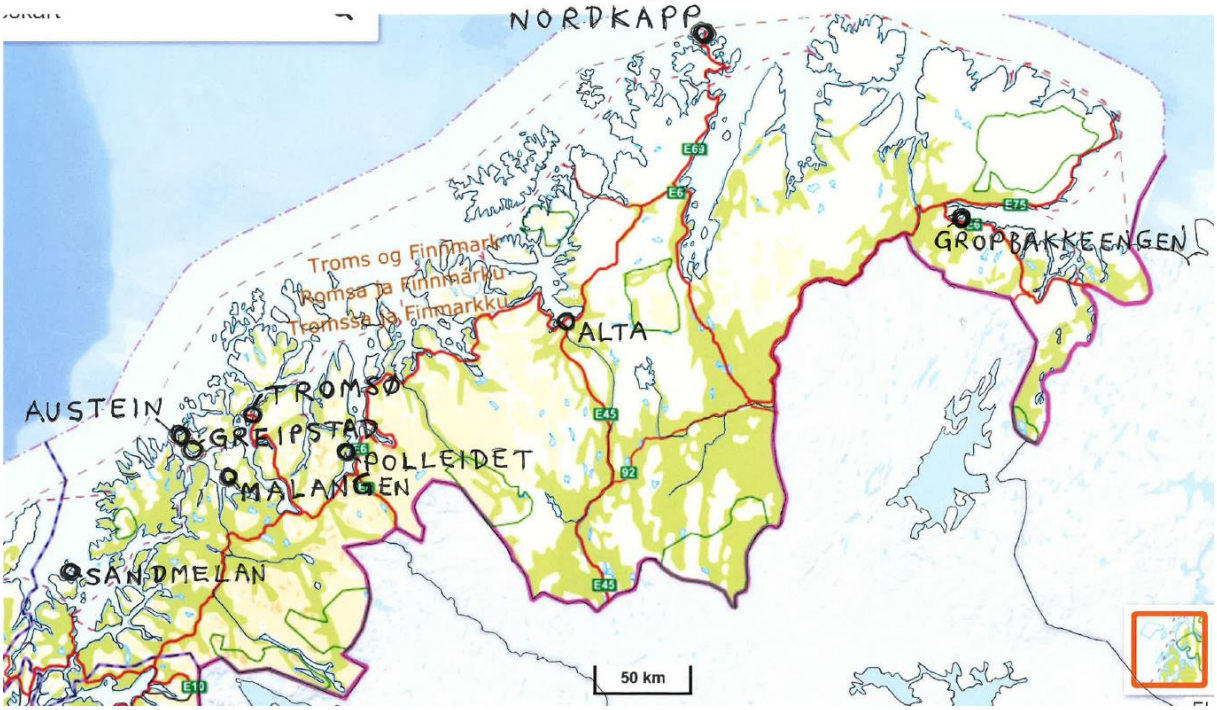

Steder i Finnmark og Troms (Norgeskart)

Troms

I likhet med Finnmark har Troms trolig hatt et stort antall av det som kan kalles by eller siida i gammel tid. Runde byer eller tunanlegg har blitt omtalt flere steder i fylket, på Elvevoll, Greipstad m.m. Som i Finnmark er det bare én lokalitet som har blitt utgravd og beskrevet, nemlig Sandmelen på Bjarkøy, da fra langt nyere tid omkring 250-550 AD. Forhåpningen er at langt flere byer vil bli påvist ulike steder i fylket, og noen mulige kandidater vil bli antydet etter hvert.

Det er all grunn til å anta at det fantes landsbyer nord for Bjarkøy. Disse kan ha lagt på Senja, Kvaløya, Ringvassøy, Karlsøy eller enda lengre nord. Foreløpig er lite kjent om disse stedene. Mange, kanskje de fleste, har hatt samisk bosetning. I så fall kan de gå tilbake til samisk jernalder som begynner så tidlig som 500 BC.

Steder hvor store tunanlegg er rapportert omfatter som nevnt Elvevoll ved Hansnes i Karlsøy (Bratrein 1989: 417). Dette tunanlegget kunne være et senter både for Ringvassøy og for skipsleia. Anlegget på Elvevoll ble ødelagt av moderne husbygging. Her kan ha stått ca. 12-14 hus i en lang-oval by. Funn fra Karlsøy omfatter: spannformet leirkar (350 AD), jern-håndtak, jern-spydspiss, kniver, saks, triangulær hårnål, m.m. (Sjøvold 1962: 116). Denne typen oversikt over funn på hvert sted vil bli gjentatt i omtalen av ulike byer, som et sammenligningsgrunnlag for materiell kultur.

På Spildra i Kvænangen kan det finnes enkelte landsby-lokaliteter med 10-12 hus, bl.a. et sted omtalt som 'kvængammer' ved Vapsgedden (Grydeland 1996: vedl. 14). Arkeologien omkring samiske lokalsamfunn ble lenge neglisjert av norske arkeologer, så her er fortsatt mye uvisst.

Målselv og andre innlandsorienterte områder er ukjent i forhold til landsby-bebyggelse. Her har man hatt en sterk samisk befolkning som nok har hatt sine lokalsamfunn, siida. Disse har kanskje ikke hatt en rund form og er ellers lite kjent. Arkeologene har ikke vært ivrig i området. Blant funn som er omtalt er en jern-øks (Sjøvold 1962: 115).

Som en vil se under er Kvaløya og naboområdene godt representert blant de runde byene. Sør for der, på Senja og i området rundt, er imidlertid forholdene lite kjent. Funn fra og rundt Senja omfatter: keramikk, spannformet leirkar, trekull, spinnehjul, skjold, kniv, spenne, bein-kam, glass-perler, m.m. (Sjøvold 1962: 113-115). Her kan ha lagt en rund landsby på Kampevoll, Sør-Senja, med ca. 14 hus.

I Malangen kan man ane konturene av en rund landsby, nevnt under. Også i området Salangen, Lavangen og Gratangen kan det ha lagt en eller flere landsbyer. Det samme kan sies om Tjeldsund kommune lengst sør i Troms. Et sted som Skånland (Skánik) synes å bære med seg folkenavnet skander. Fra Lavangen fins et flott bilde av 'sjøsamiske gammer' i 1915 (Grepstad & Thorheim 2003: 523).

På Hinnøya og omegn kan det ha vært flere landsby-lokaliteter. Et forslag er Trondenes ved Harstad. Stedet knyttes til Tore Hund, og her kan være en forbindelse til Bjarkøy-byen langt tilbake i tid. Området ved Trondenes kirke kan være en landsby-plass. Mot vest ligger Altevågen, hjem til Tore Hund sin svigersøster. Altevågen kan ha vært en samisk bosetning;

navnet minner om Alta. Dette kan også være et moiety-navn, navn på en av landsby-sidene, beslektet med baskisk 'alde', 'side'. I dag er Trondenes en militærleir. Hvis det lå en landsby der hvor Trondenes kirke ligger i dag, var den alt annet enn en forlegning, og var trolig mye eldre enn Tore Hund, som ikke hadde noe med landsbyen å gjøre.

På Hundstad ved Borkenes ligger en mulig rund landsbylokalitet. Byen på Hundstad kan ha hatt opp mot 22 hus, og lignet kanskje litt på Steigen-anlegget. Oldfunn er datert 380-150 BC. Lokaliteten er spennende, fordi man gravde i utkanten og fant tre gårdshus datert 400-100 BC, dvs. fra samme periode. Her avdekket man også en 'båtgrav' som viste seg å være fra bronsealder, ca. 1000-800 BC, mens utgraverne forventet merovingertid, ca. 650 AD. Svaret er at dette ikke er en båtgrav, men et totemisk monument over en klan, trolig en fisk. Selve Hundstad er ikke gravd ut, så hvordan landsbyen så ut er ukjent. Hundstad er kjent for noen av de eldste jernalder-funnene i Nord-Norge. Dette omfatter en bronse-brosje datert ca. 150 AD. I tillegg fant man ild-kvarts m.m. (Sjøvold 1962: 99-101). Nyere utgravninger har funnet: tre-plakett, jern-nagler, båt-nagler, spiker, syl, kniv, spydspiss, pilespiss, bronse-spenne, glass-perler, m.m. (Arntzen 2010: 89). Ut fra C14-dateringer kan det se ut som om Hundstad ble overtatt av norrøne folk ca. 430-500 AD (ibid.: 40). Borkenes på Hinnøya vil også være en mulig landsby-lokalitet – slik stedet fremdeles er i dag. Kanskje flyttet folk fra Hundstad til Borkenes når de norrøne kom.

Her kan tas med noen funn fra bronsealderen i Troms. De omfatter: bygg, trekull, kleber-støpeform til hulløks, flint-dolk, hulløks eller holøks, halskrage eller halsklave av bronse, m.m. (Arntzen 2010: 122-3). Jordbruk har funnet sted fra ca. 1200-1000 BC, da i begrenset grad og i kombinasjon med fiske, jakt og sanking. Utviklingen av jordbruk i kombinasjon med jakt, fiske, sanking og annen natur-bruk er i seg selv et fascinerende tema. Folk tok ikke opp jordbruk uten videre, de så det i sammenheng med tilhørigheten til naturen for øvrig, ikke minst totemismen. Et begrenset men klart definert jordbruk var viktig for landsbyenes tilpasning, som vil komme fram etter hvert.

Polleidet

På Polleidet (Gielovogga) i Lyngen finnes en mulig landsby-lokalitet, med en mulig alder rundt 400-500 AD.

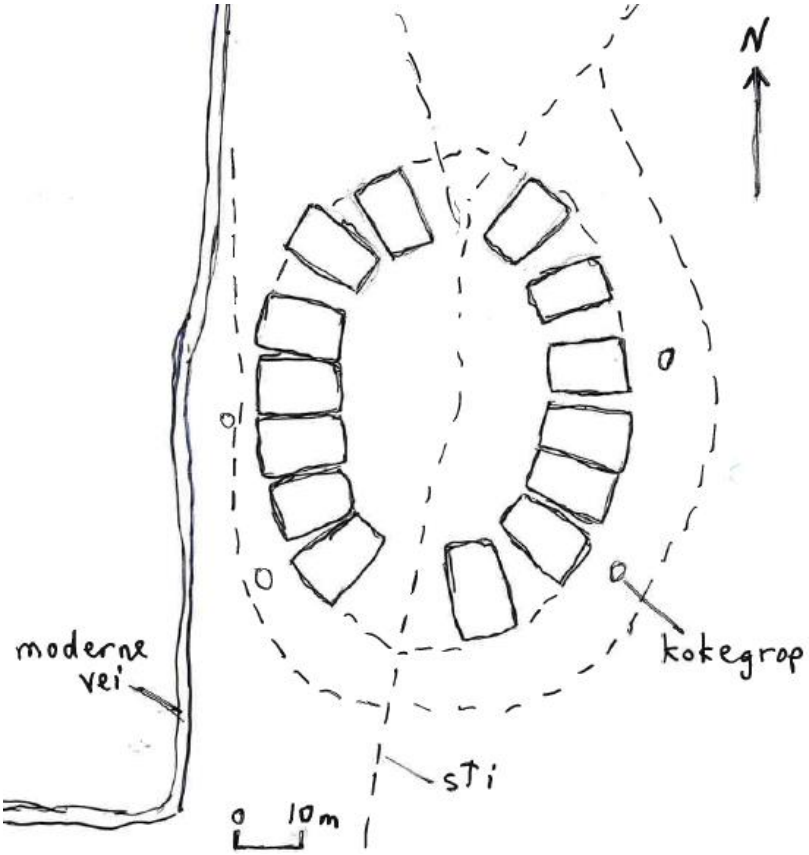

Hypotetisk landsby-lokalitet på Polleidet

Polleidet er en halvøy ved Lyngenfjorden i Troms. Her har det vært bosetning siden eldre steinalder. Det er mulig at det lå en rund landsby på Polleidet. På tegningen er det foreslått en by med 14 hus og noen kokegroper rundt. Bosetningen på Polleidet reiser spennende spørsmål om kontinuitet og tidsperspektiver. I nærheten av det som kan ha vært en landsby finner vi lokaliteten til en steinalder-boplass.

Landsbyen selv – hvis det er en landsby – er vanskelig å anslå alderen på. Den kan være gammel, fra tiden rundt år 0 AD; med røtter tilbake til steinalderen. Den kan også være mye yngre, etter år 500 AD; kanskje har den eksistert så nylig som 1000-1300 AD. Det er mulig å sammenligne denne lokaliteten med tilsvarende byer på Løkta, under. Ingen av disse stedene er undersøkt.

Polleidet er et område rikt på kulturminner, med bosetning tilbake til 7-8000 BC. Naturressurser omfattet fiskeplassen Klakkan. Her er også funnet et såkornanlegg, dvs. en skjermet plass brukt til tidlig såing av korn, for å få det modent i tide. Trolig var her også en

tørkeplass for korn. Dette var en typisk landsby-aktivitet, hvor folk i fellesskap kunne ta vare på kornet de hadde høstet, i begrenset mengde.

Ellers hadde stedet en gammel offerplass kalt Storsokka (Seidischokka). På Polleidet finnes ikke mindre enn 2 labyrinter. De er ofte knyttet til gamle seremoni- og samlingssteder. 'Polleidet har alltid vært en møteplass for folk fra mange kulturer' (Karlsen u.å.). I historisk tid ble eidet brukt som kalveplass for rein av svenske samer, slekten Valkiapä. Folk med ulik bakgrunn og ulike språk har bodd her opp gjennom tidene.

Her blir den etniske dimensjonen svært tydelig, siden Lyngen og Kåfjord ennå i dag er kjent som et fleretnisk område, samisk, norsk og kvensk. Paradoksalt nok kan dette være en grunn til at jernalderens bosetting ikke er kjent; en rund landsby her ville ikke passe inn i noen av forhistoriens hovedmyter. Det er nærliggende å tenke seg at landsbyen i hovedsak var skandisk-kvensk, og at den hadde sin hoved-orientering ut fjorden, med sesongboplasser for ulike familier fra Koppangen til Rasteby. Samtidig kan samer og nordmenn ha bodd i landsbyen, avhengig av når den eksisterte. Forholdene her nord var fredeligere enn de var lenger sør i store deler av jernalderen 500 BC – 1000 AD.

Austein

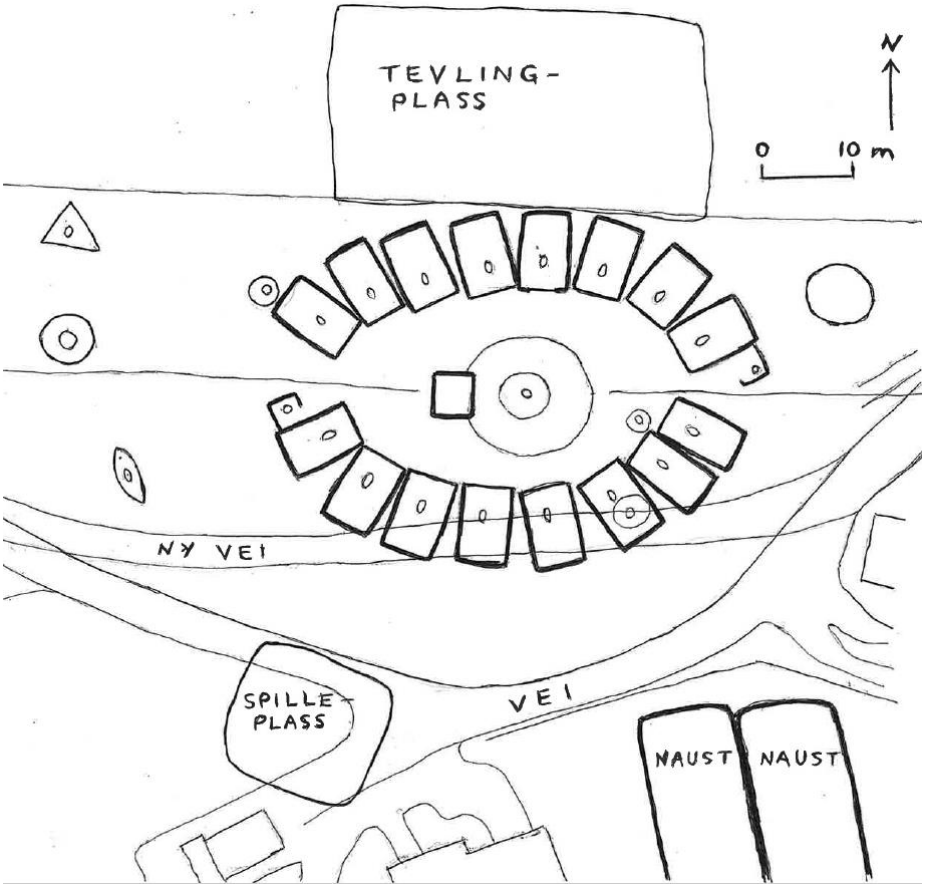

Austein; hypotetisk landsby

Austein i Ytre Malangen, ytterst på Kvaløya, er en spennende by-lokalitet som jeg først ble oppmerksom på sent i skrivearbeidet. En bok om nordnorske 'tunanlegg' omtaler stedet uten å beskrive det (Storli 2006: 47). Arkeologen nevner med litt misnøye en 'botaniker' som hevder å ha funnet en rund by 'utenfor Tromsø' (ibid.). Bidraget ble ikke vurdert. Her kommer betydningen av internett inn: den merkelige og obskure teksten er tilgjengelig online! (Vorren 1988).

Nøyaktig hvorfor arkeologen avviser bidraget er litt uklart. Det kan være fordi den andre forskeren er biolog; tverrfaglighet er fint på papiret men ikke i forhold til et faglig revir. Problemet kan være at Vorren overdriver; han blir revet med av sin høvding- og leidang-fortelling. Som botanikere flest liker han å beskrive mer enn å analysere. Spesielt når man får skrive om noe så spennende som høvdinger er det lett å bli revet med. Vorren kan ha oppdaget at 'ringtun' er noe arkeologene ikke skriver om, og blitt fascinert, litt sånn som jeg ble da jeg oppdaget at dette var ukjente fortidsminner. Uansett er enhver oppdagelse av en rund by like spennende – som å dukke inn i et hemmelig rom.

Dessverre er det umulig ut fra teksten å avgjøre om Vorren har funnet en rund by eller ikke. Illustrasjonene han bruker er så utydelige at det er umulig å se hva de viser. Han bruker heller ingen skala eller steds-identifisering i fremstillingen. Dette var før GPS og Google Maps. Eneste mulighet blir dermed å sjekke dette mot dagens satellitt-kart.

Lokaliteten på Austein er viktig av flere grunner. Landsbyer fra Midt-Troms generelt er lite kjent. Dette har alltid vært et fleretnisk område. To km mot S ligger et sted kalt Finnby. Samer har bodd her i historisk tid. Som nevnt andre steder kan 'finn' også vise til andre finsk-ugriske eller skandiske folk. Her blir landsbyen knyttet til en skandisk gruppe, Omd-folk, med mange fleretniske koblinger, samisk, herulisk m.m.

Folket på Austein hadde tilgang til rike natur-ressurser. Disse omfattet egg- og dunvær, selfangst, og jakt og fiske generelt (Vorren 1988: 12-14). Videre fremgår det at landsbyen hadde enkelte husdyr, trolig kyr og sau, og at folk dyrket litt korn, især bygg (ibid.: 13, 40).

Like V for Austein ligger Finnvika (Vorren 1988: 9, 12). Både Finnby og Finnvika kan være steder hvor etterkommere etter landsbyen på Austein fikk bo fra ca. 600 AD. Området kalt Finnby kan også ha vært bosatt fra steinalderen til nyere tid. Påtagelig nok nevner ikke Vorren dette stedet; de flerkulturelle sporene blir oversett.

Vorrens høvding-jakt starter med navnet 'Hofdingiahwsom' fra 1370, som han uten videre identifiserer med den runde byen på Austein fra før år 500 AD (Vorren 1988: 5-6). Navnet Austein er først skrevet Oudhesthen i 1567 (ibid.: 11). Dette kan være et gammelt moiety-navn, også kjent som Omd og Anda; mens -sthen kan være et gammelt ord for by.

Forskeren har gjort seg umake med dateringen av Austein. I alt 15 C14-dateringer ble gjort, som spenner over perioden 1540 BC – 550+ AD (Vorren 1988: 37). Tidsspranget gjør det vanskelig å bestemme nøyaktig når landsbyen ble bebodd, og hvilke andre bosetninger som har vært her over tid. Forskeren supplerer imidlertid dateringene med et pollendiagram, som bl.a. viser spor og grad av jordbruk over tid. Her vises at jordbruk, i første rekke husdyr, dukket opp ca. 1250 BC. En intens bosettingsperiode fulgte ca. 90-290 AD. Deretter var det en nedgang fram til 750 AD.

Ut fra dette kan en si at landsbyen på Austein eksisterte ca. 90-290 AD; i denne perioden ble den reparert og gjenbygd flere ganger, som følge av slitasje og organisk forfall. Siden lå en del-landsby eller liten landsby-gård i eller nær Austein fram til ca. 530-550 AD. Norrøne eller norske folk slo seg ikke ned på stedet før etter 600-750 AD, selv om de trolig har hatt kontroll i området noe før. Her må det imidlertid legges til at tolkningen av Vorrens materiale er vanskelig. Måten han legger materialet fram på, med 3 daterings-diagram, 6 pollendiagram og like mange beskrivelser, gjør det utfordrende å følge fremstillingen. Han tolker nedgangen rundt 550 AD som et uttrykk for pest, men trolig var det da de norrøne inntrengerne kom (Vorren 1988: 52).

Etter hvert kommer det fram at Austein ikke er eneste landsby-lokalitet i området. Byen har flyttet på seg. Nå viser det seg at lokaliteten på Austein bare ligger 10 km fra Greipstad, nevnt under, som i sin tur ligger 4 km fra Bakkland. Alle tre steder må ha tilhørt samme landsby-hegn, det Vorren kaller et høvdingdømme (Vorren 1988: 7). Dermed kan en gå ut fra at den runde byen på ulike tidspunkt har lagt på ett av stedene, og at den har skiftet lokalitet over tid. Her snakker vi om en periode på minst 2000 år, fra 1500 BC til 500 AD, og trolig enda lenger tilbake. Også andre steder kan ha vært vertskap for landsbyen, Hillesøy, Sommarøy, Tussøy m.m.

Bosetningssporene på Austein viser stor variasjon i alder. Det kan se ut som om landsbyen har blitt gjenoppbygd flere ganger, med litt forskjellig plassering. Bl.a. kan det se ut som om det S for husene på tegningen over har lagt en annen N-vendt husrekke med 3-4 hus synlig.

Forskeren nevner at 'tydelige' tufter kan ha 'forskjellig alder' (Vorren 1988: 19). Imidlertid gjøres ikke noe forsøk på å plassere de ulike tufteradene i forhold til hverandre eller å kartlegge tuftene i landsbyen. Unntaket er en kartskisse som viser 8 hus i ring, tegnet ekstra store (ibid.: 31). Forskeren forklarer at den nordre husrekken er mindre synlig med at jorden der ligger høyere, er bedre drenert, og dermed har vært mer intensivt brukt til jordbruk (ibid.: 21).

I landsbyen over er 16 hus tegnet inn. Ved første øyensyn så her ut til å være 14 tufter, men en gjennomgang av alle tilgjengelige bilder førte til et kart med 16 hus, som også var ett av Vorrens forslag. På det minste kan her ha stått 4 hus, på det meste kanskje 20. Selv om det hevdes at en 'tufterekke fremtrer ganske tydelig' på et foto, er det vanskelig å se noe (Vorren 1988: 19). Forskeren er ikke arkeolog, han baserer seg på 'fjernanalyse-metoder', dvs. litt utydelige foto (ibid.: 21).

Landsbyens omfang er usikkert. På tegningen over er målene ca. 38x55 m, mens forskeren har 34x40 m, trolig et slags minimum (Vorren 1988: 21). 'Anlegget er orientert med lengdeaksen øst-vest' (ibid.). Dette vil en finne igjen i mange andre landsbyer.

Husene i byen synes å være nokså standardisert i størrelse. Hustuftene ble målt til ca. 5-7 m brede og 9-11 m lange (Vorren 1988: 19). En må regne med at husene hadde brisk og sengeplass på hver side, og ildsted i midten. På hver side av landsbyen er det indikert to mindre hus som en slags vakthus og samlingssted for byens unge – ett hus for hver moiety.

På landsby-plassen er det tegnet inn et lite felleshus samt en danseplass med bålplass i midten. Alt dette er usikkert. Trolig har landsby-plassen blitt brukt til årvisse feiringer og danser.

Forskeren som skrev om Austein har ikke med funn som tema. Imidlertid nevner han en grav datert 100 BC – 100 AD med gravfunn (Vorren 1988: 59). Funnene herfra og andre steder omfatter: trekull, never, jernkniv, sakse-kniv, bronse-spenne, fugle-spenne, bronse-ring, bronse-gjenstander, beinkammer, bein-gjenstander, bein av fisk, and, lundefugl, hund, m.m.

Haug-monument på Austein er lite kjent. Her er regnet med en rundhaug i Ø, kanskje et symbol for sol og måne, og en rund, avlang og trekantet haug-formasjon i V, totem-symbol. Totem som blir nevnt omfatter hund. Vorren tolker dette som en kriger-betegnelse, mens totem er kjønnsnøytrale (Vorren 1988: 11). Andre mulige totem som nevnes er: fisk, hval, sel, kobbe, sjøfugl, and, lundefugl og ærfugl. I tillegg kommer dyr som rev, oter, rein, hare, m.m.

Når det gjelder begravelser så skal det ha funnes 2 store gravfelt i Ø; 'men de er fjernet' (Vorren 1988: 9). Landsbyen kan ha hatt 2 gravplasser, en i NØ og en i NV, kanskje moiety-basert.

I Finnvika ble det funnet 'en flatmarksgrav' med en ung kvinne begravd 'i hukstilling' (Vorren 1988: 59). Hennes totem kan ha vært lundefugl; fisk, and og hund ble også funnet i graven. I nærheten lå 'en skipsformet langhaug', et fiske-totem. En viktig observasjon er at samme begravelsesmåte ble funnet på Tjøtta og Løkta, samt på Jøa i Trøndelag, hvor den vil bli nærmere omtalt (ibid.). Alle disse stedene har landsby-bosetning.

Både en slags tevling-plass og spille-plass er indikert på tegningen, men det er uvisst om de lå akkurat slik. Det som er visst er at folk drev med sport, akkurat som i andre landsbyer. Man kan si at de var forløpere til Tromsø fotballklubb – i hvert fall tidsmessig.

På kartet er 2 naust tegnet inn. Flere naust-tufter skal være funnet i området. Disse var 19-20 m lange med rom til båter som var 12-16 m lange og 3-4 m brede (Vorren 1988: 21). Tanken er at de 2 naustene kan være knyttet til de 2 sidene i landsbyen, her kalt moieties, slik at hver side har sin båt. I tillegg har det nok vært mindre båter til å ro fiske o.l. De store naustene indikerer at landsbyen kan ha vært et handelssentrum (Vorren 1988: 7-9). Folk har hatt handelskontakter fra Baltikum til Storbritannia (ibid.).

Som nevnt omfatter landsby-hegnet Austein, Greipstad og Bakkland. Det kan ha omfattet sørvestre eller vestre Kvaløya fra Mjelde i S til Rekvik i N, og øyene utenfor. Her kan det tenkes at landsby-hegnet var fleksibelt. Et sted som Ersfjordbotn kan ha tilhørt Austein eller Tromsø. I Vorrens høvding-fantasi strekker området seg til Vanna 70 km mot nord, men her har det nok lagt flere lokalsamfunn imellom (Vorren 1988: 1).

Et lite innspill er en mulig kobling av landsbyen med veter (Vorren 1988: 12). Slike veter kan være en fredelig melding om at det kommer handelsbåter og gjester på besøk. Om dette fantes i landsbyenes tid vil avhenge av en direkte arkeologisk datering, som ennå ikke fins.

Nærmest ufrivillig viser forskeren noe av historien på Austein. Her er flere antydninger til en lokal periode-inndeling, steinalder 8000-1250 BC, bronsealder 1250-350 BC – det første jordbruket; og dernest en mer finsiktet inndeling: 350 BC – 80 AD med mindre folk i området; 90-290 AD som hovedtid for landsbyen; 300-550 AD: mindre folk men fremdeles innfødt bosetting; 580-780 AD: de norske tar over; 850-1350 AD mindre beboelse, kanskje samisk, fram til 'Svartedauden'; og 1500-nåtid: ny norsk bosetting. Som et tankekors kan en se for seg at overlevende fra den gamle befolkningen, skanderne, har bitt seg fast i området og hatt tilhold her fram til nyere tid, men da enten identifisert som 'norsk' eller 'samisk', under betegnelsen 'finn'.

Det fleretniske livet på Austein trer tydelig fram. Her var skandere, samer og tilreisende fra øst og vest i Europa. Hodeskallen av den stakkars landsby-kvinnen ble undersøkt av 'dr. Holck' som mente den var 'europeisk' og 'ikke samisk'. Samtidig var armen tullet inn i never lik 'en samisk tradisjon' (Vorren 1988: 59). Landsbyen hadde fredelig samkvem med mange forskjellige folk og stammer.

Vorren ønsker å koble 'tunanlegget' til perioden 500-1000 AD for å støtte sin nasjonalistiske høvding-myte, men får problemer. Jordbruket viser 'jordbruksindikasjoner' 1500 BC – 0 AD (1988: 40). Han velger imidlertid å se vekk fra faktiske data for å holde seg til sin myte. Ved å se vekk fra dateringer kan han dermed gi seg ut i en lang fabulering om norske høvdinger, hirder og krigere, som har ingenting med landsbyen å gjøre (Vorren 1998: 54-114)!

Den runde byen på Austein har fått hard medfart i nyere tid. Det er verdt å merke seg at ikke-kristne fortidsminner ble fjernet da en kirke ble bygd, og at stort sett alle fornminner ble ødelagt i perioden 1885-1945. En bautastein med runer ble knust og brukt i kirkemuren (Vorren 1988: 10). Trolig var ikke en pre-kristen fortid godtatt i forbindelse med kirkebygget; kirken la seg over fortiden som et monster. Dette blir en mulig analogi til arkeologien hvor gårds-modellen legger seg over de runde byene og nærmest utsletter dem. De to, gårds-tilværelsen og landsby-livet, kan ikke opptre i samme univers, selv ikke om de er adskilt i tid. Kirken negerer all ikke-kristen fortid. Nasjonalismen negerer all ikke-norsk fortid. Og allikevel – fortiden er hedensk og mangfoldig.

Som naturviter er Vorren nøye med å notere sine besøk til og undersøkelser ved Austein, som fant sted 1985-87. Han nevner foto, pollenanalyser m.m. Undersøkelsene ble hovedsaklig gjort 'til fots' (Vorren 1988: 16).

Et uheldig moment er at Vorren kobler 'tunanleggene' til nazi-tidens militær-ideologi. Han skriver om 'militærtaktisk' beliggenhet, 'Festung Norwegen', osv. (1988: 12). Slik sett gjør han den fredelige landsbyen en skikkelig bjørnetjeneste, siden dens status som fornminne svekkes. Dette førte muligens til at Austein-byen ble delvis rasert etter at Vorren hadde vært der.

Den største trusselen ifølge Vorren er moderne jordbruk, som utsletter spor under bakken. Han peker på at de runde landsbyene utgjør store fortidsminner som 'bør være lette å finne'. Muligheten svekkes av 'intensivt jordbruk'; anleggene må registreres 'før ubotelig skade er forvoldt av det stadig mer destruktive landbruket' (Vorren 1988:15). Det botanikeren ikke får med seg er at norske arkeologer er mindre begeistret for å registrere landsbyer.

Etter at Vorren hadde besiktiget landsbyen bestemte grunneieren seg for å bygge en vei tvers over den! Kanskje var han redd for at verne-interesser skulle bli involvert. Han kunne slappe helt av, 'ringtun' har hatt minimalt vern. I dag er den nye veien borte og lokaliteten er igjen under dyrking. Kanskje vil noen en dag ta mot til seg og besøke stedet for å undersøke sporene etter landsbyen – en av de nordligste vi kjenner til. Den gir viktig utfyllende informasjon som kan ses i forhold til andre landsbyer i nord og sør.

Greipstad

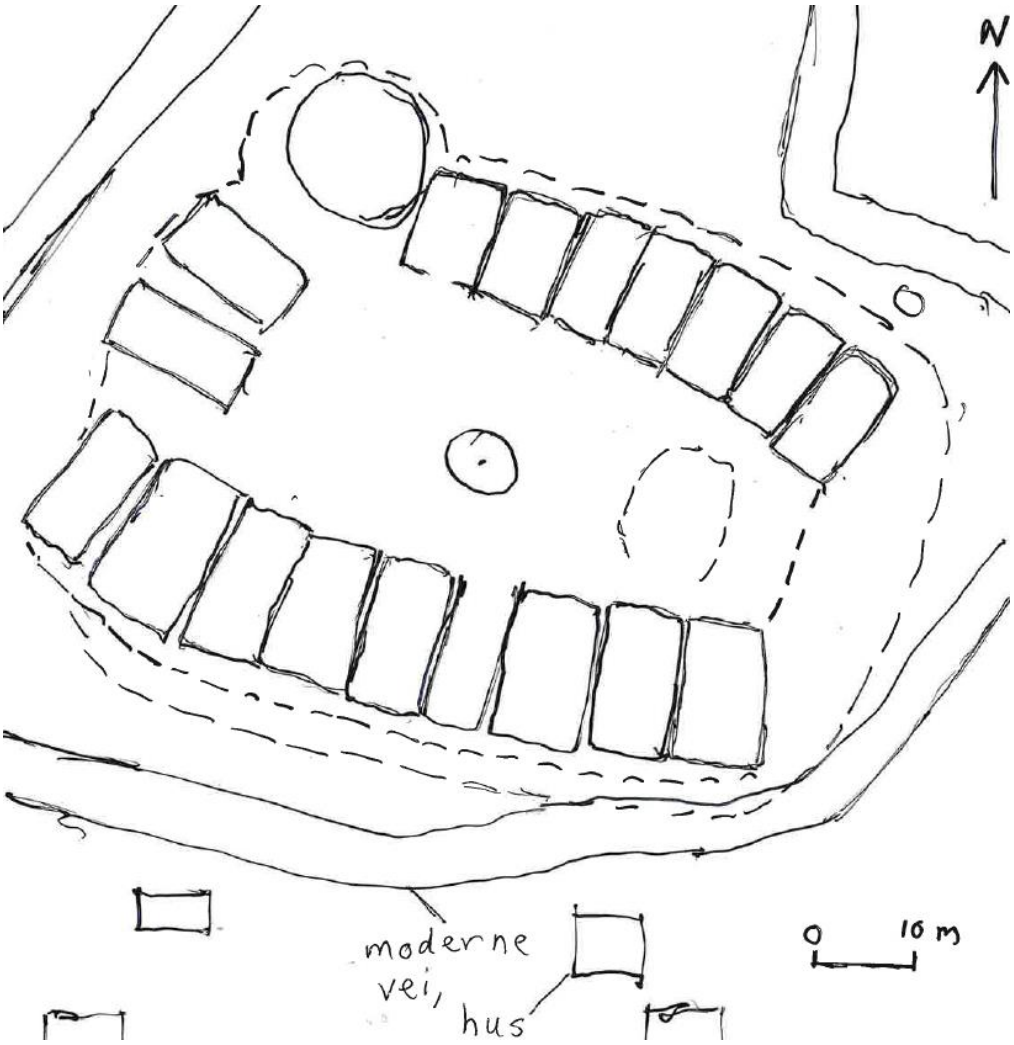

Landsby på Greipstad; delvis hypotetisk

Greipstad ligger helt sør på Kvaløya, og er antatt å være en gammel landsby-lokalitet. Det er påvist hus i rekke på to steder, hvor det nordligste blir antatt å være en del-landsby, mens det sørligste er hoved-byen.

Som nevnt under Austein kan Greipstad være del av et landsby-hegn som omfatter sørvestlige Kvaløya og øyene utenfor. Innenfor dette området kan Greipstad ha vært en av flere landsby-lokaliteter som har skiftet over tid. Greipstads hovedperiode kan ha vært 400-500 AD.

For hoved-anlegget i sør indikerer arkeologen fire hus, men det kan ha vært langt fler (Vorren 2002: 166). Hvor mange hus landsbyen hadde er uvisst; her er 18 indikert, men alle trenger ikke være samtidige, og noen kan være mellomrom i bebyggelsen. Et mer realistisk antall kan være 12-16 hus. Den rundaktige haugen i N trenger ikke å ha vært med i landsbystrukturen. Det som er slående med Greipstad-anlegget er at det minner om anlegg lenger sør, slik som Hegraberg og Leksaren. Det er da nærliggende å tenke seg at det var en forbindelse mellom Midt-Troms og Jæren. Med kun to enkle rekker på 6-7 hus hver vil dette bildet endre seg. Dette er én grunn til at de mer hypotetiske byene generelt sett ikke er med i

sammenligningsgrunnlaget for de runde byene. Det blir et skjønnsspørsmål å avgjøre hvor realistiske tegningene er. Som i de fleste andre byene har ikke tuftene på Greipstad blitt undersøkt.

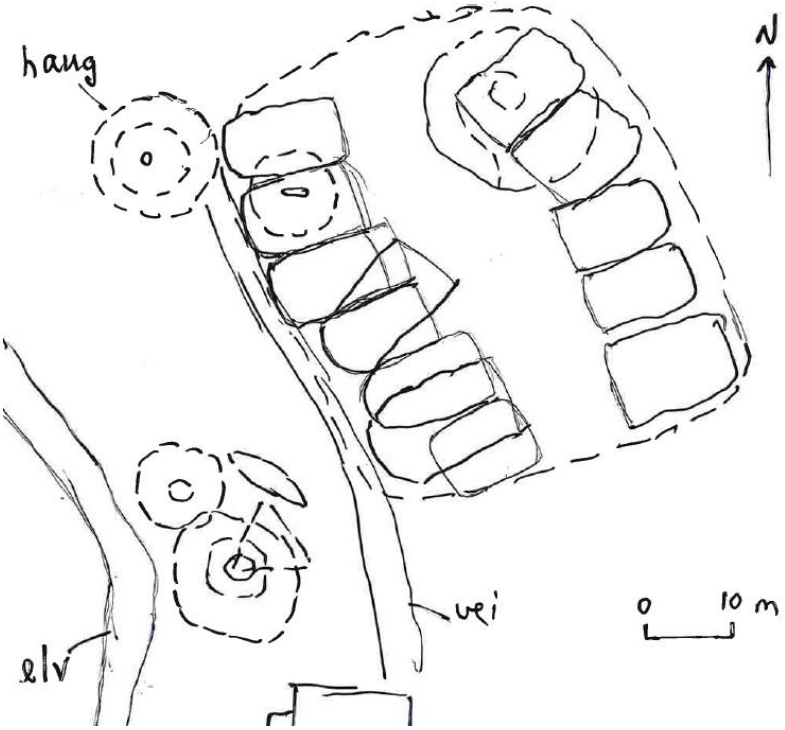

Del-landsby på Greipstad

Det andre tunanlegget lenger N på Greipstad virker mindre og er her tolket som en del-landsby. Dvs. at deler av landsby-boerne, gjerne det som kalles en moiety, hadde dette som sin samlingsplass deler av året, f.eks. høst og vinter. Tilsvarende del-byer bør da finnes andre steder i området. Opptil 11 hus er antydet, men trolig var det 4-8 samtidige hus. Disse har lagt delvis vestvendt og delvis østvendt. I nærheten finnes flere haug-monument, som ved hoved-byen.

Siden Greipstad og Bakkland er nærliggende gårder, kan det tenkes at en annen del-landsby lå på Bakkland, eller at selve hovedlokaliteten for landsbyen vekslet mellom Greipstad og Bakkland, hvor det kan ha lagt 16-20 hus. Disse to by-lokalitetene kan ha lignet på hverandre, med hus på tre sider, nord, sør og vest. Muligens har husene i vest vært forbeholdt høvding-klaner. Imidlertid fremstår ikke landsbystrukturene som helt like ut fra en overflate-vurdering. Det kan være at organiseringen ble modifisert, og at byen på Bakkland er yngre.

Området ble overtatt av norrøne inntrengere en gang etter 500 AD. Lund antok at viking-høvdingen Ottar bodde på Greipstad, men han kan like gjerne ha bodd på Bjarkøy (Lund 1965: 307). Ottar levde rundt 870 AD og er kjent som nordmannen som bodde lengst mot nord på den tiden og handlet med samene, omtalt som 'finner'. Dette kan tyde på at den norske bosetningen i Midt-Troms begynte sent, kanskje rundt 550-600 AD. Folkene som bodde i området før den tid tilhørte andre folkegrupper, først og fremst skandere og samer.

Malangen

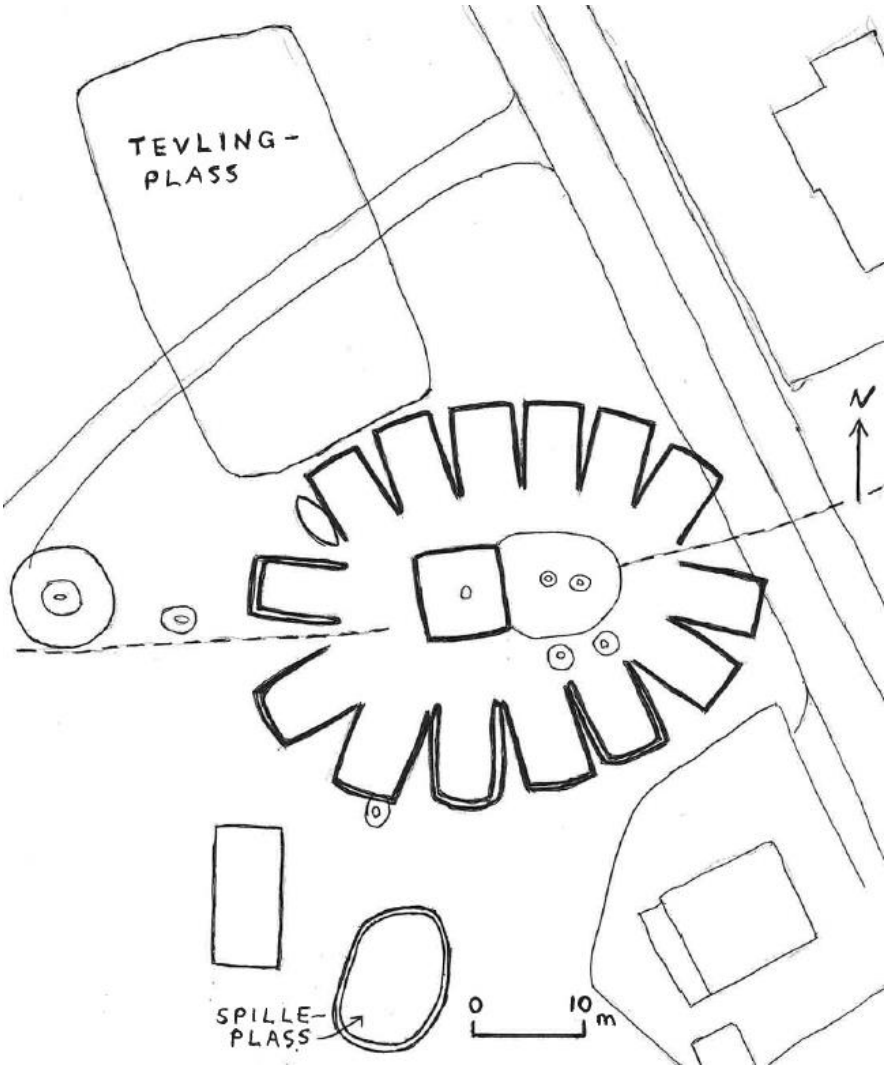

Malangen – en hypotetisk landsby

I Malangen, ved Sandselvøyra, ligger en flott liten landsby som ved første øyekast minner om Åse-anlegget, under. Her ligger tuftene tett, som en blomstrende prestekrage i landskapet. Som nevnt lenger sør kan Male være en gammel landsby-betegnelse, kanskje med betydningen hav – havets folk. Dateringen er usikker; når som helst i tidsrommet 500 BC – 500 AD.

Her er 14 hus tegnet inn i landsby-sirkelen, men antallet er usikkert. Her kan ha vært 12-16 hus. Noen tufter er mer tydelige enn andre, men dette vil være tilfelle ved nesten alle landsby-anlegg. Nyere bruk har slitt på omrisset av tuftene i ulik grad.

Formen på landsbyen kan kanskje si noe om det sosiale livet på stedet. Malangs-byen kan ha hatt et tett fellesskap. Husene står tett, og det felles huset i midten er stort, nærmest som et samfunnshus.

Den rektangulære tuften i SV er usikker; kanskje er det bare et sandtak. Området ser ut til å ha vært utnyttet til sand-uttak, og her er spor etter grøftegraving, så hvor mye om evt. noe som er igjen av landsbyen er vanskelig å si.

Ellers er her avmerket kokegroper, bålplasser, runde og avlange hauger, samt tevling- og spilleplass til bruk til kapp-leik og brikkespill – landsby-element som en vil finne igjen i andre byer. Folkene i Malang-byen har hatt et rikt liv. De har ganske sikkert også hatt naust, men hvor disse har lagt er ikke helt sikkert. Imidlertid ligger det i dag (2024) to naust ved siden av hverandre 120 m SV for landsbyen. Landsby-naustene har nok lagt like i nærheten av disse, bare litt høyere, siden havet stod lenger opp i jernalderen. Her synes ellers å være et gravfelt V for landsbyen som strekker seg ned mot stranden. Eneste registrerte fornminne i nærheten er en gamme-tuft på 3,5x3,5 m (Kulturminnesøk u.å.).

I Malangen finner vi det samme flerkulturelle fellesskapet som ved andre landsbyer i nord – samisk, finsk, kvensk og andre folk. Folk har kommet langveis fra for å besøke byen.

Malangen-byen er et eksempel på betydningen av vedtatte sannheter. Forskerne tvilte på om det lå runde byer N for Bjarkøy, omtalt under, især siden de regner bosetningen som norrøn-norsk, og ikke som innfødt, skandere m.m. Dermed har ikke området blitt undersøkt, og vi vet generelt lite om Malangens forhistorie. Kanskje vil forskere en gang finne tid og lete etter tufter i bygda.

Sandmelan

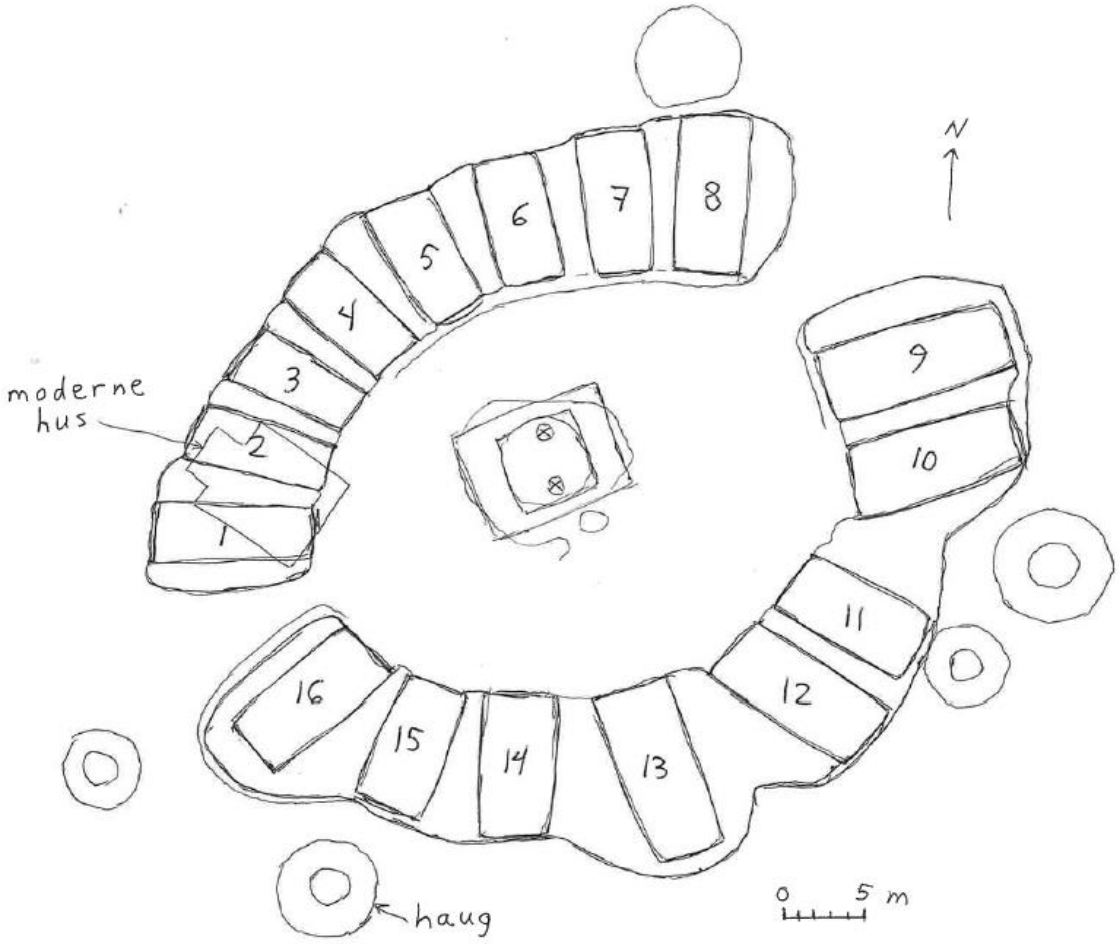

Sandmelan på Bjarkøy

Sandmelan ligger SØ på Bjarkøy. Navnet er skrevet Sandmelen, Sandmælen elller Sandmelan, Øvergård, Østnes eller Austnes, Bjarkøy. Sandmælen er en flat 'sandmo' (Storli 2006: 48). Landsbyen måler 55x44 m (Johansen & Søbstad 1978: 17).

Stedets datering spenner fra ca. 230 til 1030 AD. Sandmelan har hatt 2-4 bosettingsfaser (ibid.: 18-19). En tidlig landsby-periode kan ha vært ca. 270-550 AD; dette blir hovedperioden i bosettingen. Neste fase er ca. 570-770, mens tredje og siste bruksfase blir 800-1030. Muligens finnes en udatert bruksperiode fra tiden rundt 0 AD – om ikke her så på en nærliggende lokalitet.

På tegningen er 16 hus gjengitt. Det kan ha vært opptil 18 hus eller fler. To rekker med 8 hus hver er tegnet. Huset i midten er usikkert, ellers omtalt som en haug. Andre hus kan ha vært i området rundt.

Landsby-husene var 9-10 m lange og 3-4 m brede innvendig (Johansen & Søbstad 1978: 17). Husene var bygd av tre som utvendig var dekt med torv (Storli 2006: 49). Innvendig holdt en gruppe stolper taket oppe. Kulturlaget i og rundt husene, dvs. mengden av masse som samlet seg på bakken over tid, ble målt til 34 cm dybde i et hus. En antagelse var at kulturlaget i

andre hus var 20-40 cm dypt (Storli 2006: 49). Dette kan tilsvare en akkumulert botid på ca. 350 år.

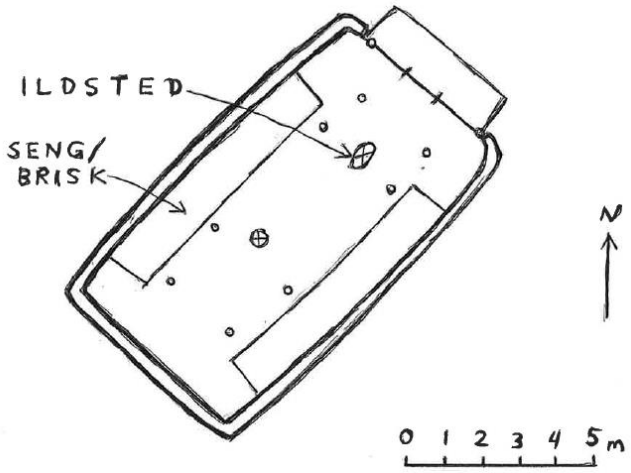

Hus 16 på Bjarkøy

'Vi vet ikke om disse husene var bolighus, men i forhold til ordinære boliger fra denne perioden er disse husene nesten tomme for funn. Det er derfor lite sannsynlig at det har vært helårlig bosetning i tunanleggene' (Grepstad & Thorheim 2003). Her er en trippel benekting av landsbyen i én setning, med tvil om bolighus, funn og bosetning. Bjarkøy var uten tvil en landsby, hvor folk søkte tilhold hele året, men kanskje mest om sommeren.

Området midt på landsby-plassen må omtales litt nærmere. En 'tun haug' ble 'fjernet' og 'utpløyet 1947' (Johansen & Søbstad 1978: 14-15). Under her var det et 'brannlag' som målte ca. 8x10 m. Dvs. at det kan ha lagt et hus på midten. Inni dette huset var det gravd ut en 'grop' ca. 5x5 m. I denne gropen lå det 2 ildsteder, ett mot N og ett mot S (Solberg 2002: 221). Det er umulig ikke å knytte disse arnene, 'steinsatt på grusbunn', til de to landsby-halvdelene i NV og SØ, dvs. moieties. En har trolig hatt seremonier hvor de 2 sidene har samlet seg om hvert sitt ildsted i midt-huset. På plassen ble det funnet 2 'stolpehull', her kan ha vært mange fler, muligens ett for hvert hus i landsbyen, som en slags totempeler.

I tillegg til husene var her 32 hauger, hvorav 8 ble utgravd, med diameter 3-7 m, samt en trekullfylt grop og kokegroper (Johansen & Søbstad 1978: 22).

Funnmaterialet omfattet 38+ gjenstander: trekull, bein, leirkar, svart leirkar, flintavslag med slitespor, skifer-bryner, hengebryne, bryne av kvartsitt, jernspiker, jernkniver, 4-5 pilespisser av jern, jernstykker, grønne glassflussperler med rød-hvite rosetter, fragmenter av bronseblikk, brent og ubrent bein, samt dyretenner. I tillegg kommer kull og organisk materiale.

Her er tatt med andre funn fra deler av Sør-Troms: harpiks, spannformede leirkar, glass-beger, ild-kvarts, ildstål, spinnehjul, bryne, spydspisser, jern-pilespisser, hul-økser, kniver, spiker, belte-nagler av bronse, spenne, nøkler, nåler, bronse-nål, bein-nål, hår-nål, pinsetter, bein-kam, perler, brosjer, bronse-brosje, kors-brosje, fugle-nål, bronse-ring, m.m. (Sjøvold 1962: 101-113).

Man må regne med at alle funn gjort på Bjarkøy fra tiden før 500 AD stammer fra landsby-befolkningen. Det mest kjente av disse er en svær bronse-gryte, Bjarkøy-kjelen, ca. 300-400 AD. Den hadde et volum på 200+ l, og kan ha blitt brukt til landsby-fester.

Det som ikke kommer klart nok fram i selve landsby-undersøkelsen er at funn-området på og rundt Bjarkøy er rikt. 'I likhet med de andre' anleggene 'ligger også Bjarkøyanlegget i et område med høy konsentrasjon av bosetningsspor fra jernalderen' (Grepstad & Thorheim 2003).

Navnet Bjarkøy betyr en øy med en handelsplass, Birka. Birka er trolig et eldgammelt navn på en landsby, som vi idag finner igjen i navn som Bergen, Bjerke, Bjelkarøy, osv. Et tilsvarende ord på baskisk er 'herra', by. 'Filok' i Filoknes kan være beslektet. På alle slike steder har det trolig lagt en landsby i uminnelig tid. Dette var en flerkulturell møteplass. S for Sandmelan ligger Finntjeldhågan, som kan være en historisk samisk boplass eller båtplass.

Blant totem i landsbyen kan ha vært ravn og hund. Ellers må en tenke at landsbyen har hatt samme type sosial organisasjon som i andre runde byer, med totem-klaner, phratries og moieties, hvor phratries består av totem inndelt i 3 grupper, fugl, fisk eller dyr, og motieies består av alle totem-klaner på de 2 sidene i byen.

Her skal ha vært to store naust, som viser at folk var båtfolk – naturlig nok på en øy. At det var to naust kan tyde på at hver landsby-halvdel eller moiety hadde sin egen stor-båt. I tillegg har her vel vært flere småbåter.

I nærheten av landsbyen ligger to gravplasser datert 200 BC – 1000 AD. Disse må i så fall ha inkludert minst to landsby-lokaliteter, den andre kan ha vært nær Bjarkøy kirke. At det var to gravsteder kan også peke mot eksistensen av moieties. Et område i SV med groper kan ha vært en gravplass.

Ut fra navn og beliggenhet har flere teorier vært fremsatt om Bjarkøy-landsbyens 'funksjon' eller liv. Stedet kan ha vært en handelsplass for skinn, olje m.m. Her kan ha vært handelsferder både mot nord og sør. Forskerne gjør dette om til en fortelling om norsk makt over samene, som ikke har noe med landsbyen å gjøre, men vil bli nevnt nedenfor i samband med den senere historien.

Noen aspekter ved landsbyens års-syklus blir antydet i litteraturen. Den var ikke bebodd hele året, selv om dette var en permanent landsby (Grepstad & Thorheim 2003: 464). Den mest aktive bo-perioden var om sommeren. Da kom reisende på besøk, noen få husdyr kan ha blitt holdt i en kve nær byen, og man feiret midtsommer m.m. Om høsten og vinteren kan folk ha bodd i jakt- og fiskeleirer rundt omkring; men folk kan ha samlet seg i byen til en midtvintersfeiring, 'jól' eller *giwla.

Trolig etterfølger Sandmelan en eldre, mer sentralt plassert landsby på Bjarkøy, Grytøya eller nordre Hinnøy, med dateringer tilbake til 500 BC eller tidligere. Som på Engeløya lenger sør kan landsbyen ha flyttet mellom flere lokaliteter, og kan ha befunnet seg ved den senere Bjarkøy kirke eller på Øvergård i perioden 0-250 AD.

På et sted kalt Tromsneset kan det ha lagt en rund by med 16-18 hus; muligens en forløper til Sandmelan. I nærheten ligger et par naust og et gravanlegg. En datering rundt 200-300 AD er tenkelig. Dette er ett av flere steder som kan ha vært en landsby-lokalitet på øyen.

Landet rundt Bjarkøy var felleseid, dvs. at det ikke fantes privat jord men alt land var lagt under høvdingen og landsbyen på Sandmelan. Dette gjaldt nok for hele opplandet til byen, fra Harstad i sør til Meløyvær i nord. Landsbyen har styrt fordelingen av jord ved å gi bruksrett til de ulike familiene – 'odel' i betydningen dyrkingsrett. I utgangspunktet var dette et demokratisk prinsipp. Slektene eller totem-klanene i landsbyen fikk utdelt jord og rettigheter til jakt og fiske etter behov. Først senere, i norrøn tid, tok 'høvdingen' over jord-retten.

Her var rike ressurser. I tillegg til noen få husdyr og litt korn blir alle former for naturressurser nevnt. Her var fuglefjell, fisk, sel, hval, hvalross, hare, rype, korn, bær, røtter og det som måtte være av spiselige planter. Folketallet i byen kan ha lagt rundt 80-125 personer; estimat opp mot 160-200 innbyggere er trolig for høye.

Ressursene brukte folk til å brødfø seg og til å skaffe alt de trengte. Fisk kunne tørkes. Gjennom jakt og fangst fikk en kjøtt, bein, lær, skinn, pelsverk osv. Havdyr kan ha gitt spekk, olje og tran. Trevirke og mineraler ga redskaper og husgeråd. Ull ble til klær. Mye av det som ble produsert kunne brukes til handel. Dersom landsbyen hadde 2 store båter kunne to båtlag på 12-20 mann hver ro langt av gårde for å skaffe nyttige varer. Handelen var fleretnisk, skandiske, samiske og folk langt av gårde ble knyttet sammen i et stort nettverk.

Landsbyen slik den er omtalt her hadde en fri eksistens kun i den tidligste fasen ca. 300-500 AD. Da var jorden felleseid; hvert hus representerte en likestilt totem-klan; kvinner hadde stor innflytelse; og folk feiret fellesskapet med fellesfester og danser på landsby-plassen.

Den svære gryten kalt 'Bjarkøy-kjelen' står sentralt i fortellingen om Sandmelan på Bjarkøy. Denne fortellingen knytter sammen element fra en periode på 800 år, 230-1030 AD. Her er fortellingen delt i tre perioder.

I første periode ca. 230-560 har hver kvinne i de 16-18 husene hatt sin egen gryte til å koke mat til landsby-festen; høvding-kvinnens gryte var en av mange. På ett tidspunkt rundt år 300 har noen fått fatt i en svær bronse-kjel, en Vestlands-kjel på 245 liter datert 280-300. Dette var kanskje i bytte mot fisk og skinn. Det er antatt at høvdingen brukte kjelen til å lage grytefest for hele landsbyen hvert år (Solberg 2002). Dette kan ha vært den kvinnelige høvdingen, eller helst kollektivet av kvinner i landsbyen som stod for landsby-festen. Kanskje fikk høvdingen, hvis han var mann, navn etter gryten som alle brukte, 'Storkjel'. Hvis alle åt ½ liter var det nok mat til 500 mennesker. Dette kan tyde på at tilreisende ble invitert til festen.

En tolkning er at landsbyen tilhørte høvdingen. Men man kan like gjerne si at høvdingen hørte til landsbyen. Hen var talsperson for alle som bodde der, spesielt kvinnene. Høvdingen kan selvfølgelig ha sagt: 'Dette er min landsby'; men det kunne alle andre også.

En spesiell tolkning er at kjelen ble 'importert fra Romerriket' og var 'en fasett av de bordskikkene som ble importert fra romerne', med 'enkelte glass importert sørfra' (Armstrong 2000: 109). Men fellesfester har en hatt i alle de runde byene, uten romersk preg.

I neste periode ca. 570-770 kan 'Bjarkøy-kjelen' ha blitt mer av et status-symbol og styrt av høvdingen. Nå var det folk utenfra, norrøne folk, som styrte i området. I forskernes fortelling slås de ulike periodene sammen til én, norrøn-styrt periode: 'Allerede i eldre jernalder var

Bjarkøy trolig et viktig høvdingsete'. Men det var først da landsby-fellesskapet ble svekket etter år 550 at et 'høvdingsete' kunne oppstå.

I tredje periode ca. 800-1030 ble kjelen brukt som 'offer til gudene' i myren ved Øvergård. Dette viste den norrøne-norske høvdingens dominans og utslettelse av det gamle fellesskapet. Den mest kjente høvdingen var Tore Hund som bodde på Øvergård, og ikke var en del av det gamle landsby-fellesskapet.

Den mest tendensiøse og skadelige, men også vanlige, tolkningen av Bjarkøy-anlegget handler om norske høvdinger og militærmakt. Her nevnes handelsferder til Bjarmeland, finnferd og finneskatt. Håløyg-høvdingens makt skal ha hvilt på handel med og skattlegging av samene. 'Her i nord knyttes anleggene til høvdingeseter'. Stedet ble tenkt som en del av høvdingens forsvarssystem, og dermed ikke bosatt hele året. Arkeologene er ikke enige 'men sterkest står teorien om anleggenes funksjon som kaserne for høvdingens hird eller gjestehus' (Grepstad & Thorheim 2003). Dette blir nærmest en anti-forklaring: det som landsbyen ikke var.

Alt dette hadde lite med landsbyen å gjøre. De norske høvdingene bodde andre steder, på selve Bjarkøy og Øvergård. De styrte i Sør-Troms, regnet som ett av 8 høvding-lag (Lund 1965: 306). Høvdinggården på Bjarkøy har en svær gårdshaug på 100x150 m. Her levde Tore Hund ca. 990-1040. Som hedensk banemann til Olav Digre ble gården brent og en kirke bygd på stedet. 'Midt i Bjarkøy garden brenner, den gildaste eg veit'. En mann eide alt; så sent som i 1490 var det arveoppgjør i Bjarkøy-ætta (Grepstad & Thorheim 2003). En teori er at Bjarkøy-anlegget ble lagt øde etter at Tore Hund stakk av til Middelhavet etter å ha drept Olav Digre i 1030 (Lund 1965: 299). Som landsby var nok stedet forlatt lenge før det. Lokale folk kan ha hatt sine årvisse samlinger her også senere – men kanskje ikke så lenge. Bjarkøy ble brent i 1095 og 1349 – kirken tok over.

Landsbyen ble ikke bevart. Den ble bebygd i 1947 og rasert 1952-54. Dette var såkalt nydyrking, som senere ble lagt brakk: 'De siste restene av anlegget gikk under plogen for om lag 40 år siden' (Grepstad & Thorheim 2003). Legg merke til at dette fremstilles som noe positivt, med plog og dyrking. Det eneste dokumenterte landsby-anlegget i Troms ble ødelagt. Sandmelan var en av landsbyene som mistet sin beskyttelse pga. nazi-interessen under Krigen (Berglund 1998: 31). At stedet var totalt misforstått, og ødeleggelsen var tragisk, er det først i ettertid vi innser. Tyve års nydyrking kan ikke erstatte 2000 års historie. Muligens fins det fortsatt spor etter landsbyen; stedet ligger der fortsatt. Det kan besøkes og verdsettes.

Runde byer i Nordland

Nordland er et av hovedområdene for dokumenterte og ukjente runde landsbyer i Norge. Det er fylket hvor flest runde byer er påvist, minst 12 er beskrevet. Trolig fins det et ukjent antall i tillegg til disse, slik at fylket kan ha hatt mer enn 50 landsbyplasser, gjerne mye mer. Dessverre er mange av plassene ødelagt av moderne virksomhet, men ofte er det allikevel mulig å finne spor av den gamle bebyggelsen.

Bleik på Andøya omtales gjerne som en landsby, men her ligger husene på rekke langs stranden snarere enn i ring. Dette er en historisk landsbybebyggelse som består av hus vendt mot en felles gate med uthus og fjøs bak. Her fant man en mynt fra Samarkand i Uzbekistan datert 907, men det hevdes at landsbyen oppstod etter år 1200. Kanskje bodde det skandiske folk her før den tid. Bleik kan være en variant av et skandisk landsby-navn, *birika.

Det bodde 13 bønder på Bleik i 1865, som også drev med fiske. Hvordan bebyggelsen så ut i forhistorisk tid er mindre kjent. Det bør nevnes at rekkeformede landsbyer er vanlig; de runde byene er et unntak som sier noe om boformer i gammel tid. En gang i tiden kan her også ha lagt en rund by i øvre del av dagens Bleik. Navn som Kapproskjeret vitner om kappe-leik. Kapproing i tillegg til andre konkurranser kan ha vært en del av landsby-livet langt tilbake i tid, gjerne tilbake til steinalderen, ikke bare her men i mange runde byer. Det er nærliggende å se bosetningen på Bleik i sammenheng med steder lenger sør på Andøya, som ved Filoknes.

Vest på Andøya ligger et mulig del-landsbyområde i Bømarka ved steder kalt Slettan og Bakkan. Fornminnene omfatter gravhauger og 'en stor rektangulær brolegging'. Ellers er her tufter etter jernaldergårder, ofte i par. Disse kan tilhøre landsby-hegnet, og minner om en tilsvarende fordeling av tufter ved Dysjane og andre steder i sør. En skribent nøler ikke med å understreke 'fellesskapet med de tilsvarende anlegg på Jæren' (Hauge 2002). Selve landsbyen kan ha lagt på Bø.

Vesterålen er lite kjent arkeologisk. Sortland kan ha vært en landsby-lokalitet langt bakover i tid. Her er funnet 15 kokegroper. En kan tenke seg både langstrakt og rund bebyggelse. Området er i dag et tettsted. En mulig landsbylokalitet er i området Vinje-Bø på Langøya, ved et sted kalt Toften. Her kan ha lagt opptil 16 hus i en ring. I nærheten, på Føre, ble det funnet en 'våpengrav' fra 300-t, uten at dette betyr at området var krigersk (Storli 2006: 89). Her kan imidlertid ha lagt en landsby med ca. 14 hus på Føre; en alternativ lokalitet til Vinje. Ellers må en tenke seg landsby-lokaliteter spredt i hele området, fra Klo i N til Ongstad i S.

Funn fra Vesterålen omfatter: tre, trekull, harpiks, bjørkebark, lær-belte, hunde-begravelser, bjørne-klør, petrell-nebb, skjell, sneglehus, keramikk, leirkar, spannformet keramikk, rundmaget kar, spinnehjul eller hånd-teiner, ild-kvarts, ild-stein, ildstål, glass-krus, sverd, skjold, spydspisser, jern-pilespisser, øks, kniver, kurvet kniv, bronse-plate, jern-spenne, bronse-nål, bein-nåler, bronse-hårnål, bronse-fibula, gevir-kam, perler, perlekjeder, brosjer eller søljer, kors-brosje, sølv-ringer, glimmer-flak m.m.; her legger vi merke til kropps- og hårpleie-artikler: pinsett, nåler, nåler med hode, kam, hårnåler, osv. (Sjøvold 1962: 75-97; Holand 2001: 236).

Siden mange sneglehus ble funnet i en grav kom kanskje noen av beboerne fra Frankrike? Vi ser også at folk var svært opptatt av frisyre og utseende. Et annet interessant funn er leketøy:

snurrebass eller spinne-topp, o.l. Forskeren antok at innfødte barn lekte med snurrebasser, noe norske barn aldri gjorde (ibid.: 80). I det hele tatt bringer funnene oss litt nærmere folkene som bodde her, selv om alt kan tolkes på ulike vis.

En grav inneholdt en hund, andre dyr og fisk – ingen mennesker. Slike dyre-begravelser er lite dokumentert, men kan knyttes til folk sin totemiske forståelse, at vi er i slekt med dyrene rundt oss. Det tette samkvemmet mellom de runde byene og naturen rundt vil bli klarere når de enkelte byene blir beskrevet.

Steder i Nordland (Norgeskart)

Filoknes

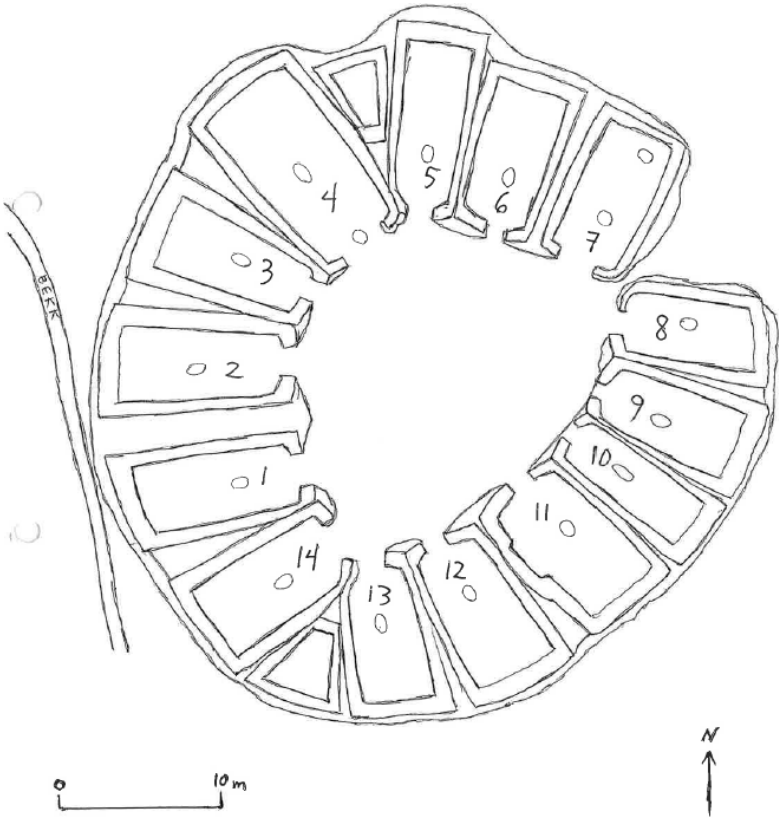

Filoknes, Åse, Andøya

Filoknes eller Fylloknes ved Åse på Andøya er et karakteristisk anlegg som bl.a. preges av en kompakt form – som en arkitekt-tegnet by-klynge. Området har vært brukt til samlinger og utflukter av lokalbefolkningen helt opp til i dag. Dette kan være en grunn til at arkeologer har viet stedet spesiell oppmerksomhet. Er det en fugl, er det et fly – nei det er en landsby!

Interessen har blant annet ført til at svært mange dateringer er gjort i byen, hele 43 radiokarbon-dateringer. Disse spenner over tidsrommet 80-800 AD. Trolig er dette et minimums-spenn. En kan tenke seg at området har vært brukt fra steinalderen til i dag; de eldste og nyeste aldersspennene vil forskerne overse, siden de har en forhåndsoppfatning av stedets alder rundt 500 AD +/-. At forholdet mellom landsbyen og jernalderen langt på vei er tilfeldig, og at de runde byene representerer en eldre, nesten tidløs boform, er vanskelig for forskerne å innse – især når de ikke oppfatter stedet som en landsby.

Det er mulig å snakke om minst to bosettings-perioder på Filoknes, ca. 100-440 AD og ca. 450-570 AD. Trolig var her flere. Her kan en tenke seg både tidligere landsby-perioder og senere bruk; men dette er det vi vet. Kulturlag målte 'henimot 40 cm'; kanskje 400 års bruk. Man må se for seg andre lokaliteter i området hvor landsbyen kan ha befunnet seg fra tid til annen.

'Det er visstnok 12 tomter i en sirkel med en åpen plass i midten. Det ser ut til at stedet er valgt fordi det lå skjult for den tids trafik' (Storli 2006: 52). Dette skrev Otto Vollan fra Åse i et brev til Tromsø Museum våren 1946, og satte dermed fingeren på landsbyens enestående symmetri. Det med trafikken blir en annen sak, men betyr kanskje at stedet ble tolket som et

rituelt eller 'hemmelig' sted av bygdefolket – en gammel tusseboplass? Arkeologen som kom hit i 1947-49 het Thorleif Sjøvold og var mer interessert i gravehjelp enn i bygdefolkets syn. Han syntes at det han fant i landsbyen ikke var 'opplysende' og skrev ikke noe om gravingen sin før i 1971 (Sjøvold 1971: 22). Jeg synes tvert imot at det han fant var spennende – det meste var av jern og kan ha vært brukt både av kvinner og menn. Funnfattigdom kan bety at landsbyen har en rituell betydning, og derfor blir holdt grundig ren. Shawnee-indianerne møtes som nevnt og gjør rent på landsby-plassen hvert år. Etterpå samles alle til fest og dans. Noe lignende kan ha skjedd årvisst på Filoknes.

Landsbyen målte 40x44 m (Johansen & Søbstad 1978: 43). Ifølge Lund hadde landsbyen først 12, senere 14 hus (1965: 314). Her kan ha vært opptil 16-18 hus. Husene er tilfeldig nummerert fra 1 til 14, med et tenkt hus 15 i midten og tre hus, 16-18, i området rundt. Landsby-området har vært ekstensivt brukt over lang tid.

Siden Filoknes er delvis utgravd, er to eksempler på landsby-hus tatt med:

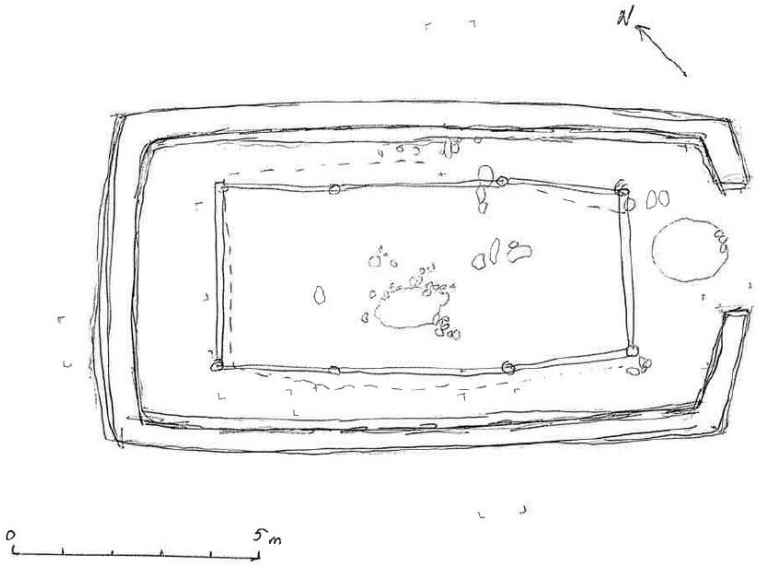

Hus 4

Hus 4, 'Storhuset', var 12 m langt og 6 m bredt. Her var en grue nær døren og en grue i midten. I huset fantes jernstykker, naglehoder og jernslagg, samt en spenne-bøyle av jern.

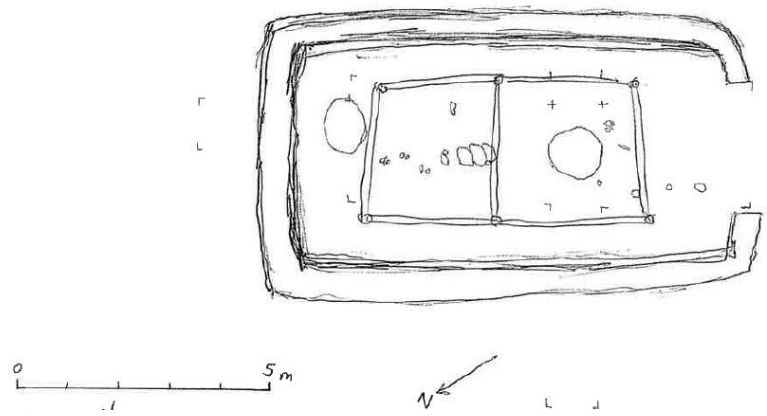

Hus 7

Hus 7, 'Kanthuset', var 9 m langt og 4,5 m bredt. En grue lå nær midten og en annen nær bakveggen. I huset ble det funnet en kniv og to teiner av jern.

Husene hadde vegger og tak av tre og torv. Materialene omfatter bjørk, selje, gresstorv, kanskje også vier og einer. Når landsbyen ble forlatt ble den brent. Husene har vært treskipet og bygd i seksjoner på 3 m lengde med soveplasser langs veggene. Soveplassene kan ha vært moldbenker, forhøyninger av stein, jord og torv som bidrar til å holde varmen i huset. Samme hustype finner vi i Danmark – og på Vestlandet. 'Det er imidlertid lang vei fra Jylland til Nord-Norge', og Sjøvold mente derfor at husene er bygget som samiske gammer. Filoknes kan med andre ord ha vært en samisk bosetning, en siida. 'Til en gamme er det … ikke noe behov for stein, og med hensyn til trevirke stilles det ikke store krav' (Sjøvold 1971).

Husene har vært gjenreist flere ganger, og med tiden har dette ført til tykkere voller og et kompakt preg på landsbyen. De første husene, 10-12 i antall, stod kanskje spredt rundt den åpne plassen, men over tid ble de hegnet inn og samlet av sine egne voller i en nydelig sirkel. Midt på plassen kan det ha stått et lite hus, men her kan like gjerne ha vært en bålplass med levegger rundt hvor folk kunne samles til samvær og fest. Jeg forestiller meg også at det lå to-tre hus utenfor sirkelen, til bruk for gjetere, gjester og familier som ikke fikk plass i den fullsatte sirkelen.

I nærheten av anlegget skal det ha lagt hauger, bålplasser og kokegroper (Lund 1965: 307). Haugene 'har ikke vært regulære gravhauger' (ibid.). Haugene er i dag rasert. I området rundt landsbyen finnes flere gravanlegg og andre fornminner. Folk har trolig hatt båtplass rett nedenfor landsbyen, som den gangen lå ved en grunn vik. Hvor mange naust de hadde er ikke kjent.

En oppsummering av funnene nevner nagle-hoder, 2 små jernteiner, liten kniv av jern, jernstykker, jernslagg og en bøyle til fibula. Her kan tas med tre-materiale, torv og det som måtte finnes av bein og skinn; arkeologen har tydeligvis ikke sett på dette som artefakter. I nærområdet ble det funnet et pileskaft 'trolig fra steinalder' (www.kulurminnesok.no). Andre funn på Andøya omfatter: spannformede leirkar, ild-kvarts, bryne, spinnehjul, sølv-fibula, perler, gullring, m.m. (Sjøvold 1962: 97-99).

På merkelig vis har Filoknes sluppet unna desavueringen knyttet til militær-ideologi. Dette var ikke ett av 8 høvding-lag, ifølge Lund; selv om stedet ligger i Vesterålen, hans område nr. 8. Han knytter det i stedet til et eget 'høvdinge-område' kalt Andøya (Lund 1965: 306) Dermed har byen sluppet unna illusjonen om militæranlegg.

Et gammelt navn på Andøya er Qmd, Omd eller Komd, kanskje knyttet til en stamme. Det resonnerer med navn som Anda og Alte, tenkt å henvise til landsby-halvdeler eller stamme-halvdeler. Her kan ha vært alternative landsby-lokaliteter i området.

En mulig landsby-lokalitet eller del-landsby er foreslått ved et sted kalt Dungan nord for Filoknes. 'I alt er her 27-28 tufter, 44-47 hauger og en steinkrets' (Hauge 2002). Her kan ha vært en del-landsby med 6-8 hus på ett tidspunkt. Stedet blir også omtalt som en seter, som kan være en moderne term for et landsbypreget sted. Bidragsyteren nøler ikke med å beskrive

stedet som en del ‘av det norske landnåm’ i ‘300-500-årene’, nærmere bestemt ‘fra Jæren’ (Hauge 2002). Imidlertid fantes det ingen ‘norske’ på den tiden.

I den klassiske perioden fra 100 til 440 AD har Filoknes vært en flerkulturell landsby. Det lokale navnet er skrevet Filoknes, Fylloknes, Fillokneset, Fyllokneset, m.m. Som nevnt kan navnet være beslektet med Birka, fra et eldre *Pereka, som kan være et gammelt ord for samlingsplass eller landsby. Over tid har dette blitt forvansket til Fyllok. På baskisk betyr herritik ‘fra byen’. Beslektede navn kan være Bergen, Bjelkarøy, Bleik, m.m.

En forsker sammenligner husene i landsbyen med gammer eller ‘nordmannsgammer’, og viser til kontakt mellom landsbyfolk og samer (Sjøvold 1971: 27). Her skal ha funnes en samisk boplass eller siida i nærheten av Filoknes. En må tenke at folk fra landsbyen har drevet handel langt nordover i Finnmark og sørover i Nordland.

I en sen bruksfase etter 450-500 AD kan bare noen få av husene i N og NØ ha vært i bruk (Iversen 2014: 249). Kanskje har landsbyen da blitt brutt opp av norrøne inntrengere; visstnok ble den brent. Imidlertid er det spennende at stedet har vært kjent og tatt vare på av lokalbefolkningen fram til vår tid, og at Filoknes fremdeles er et sted folk besøker. Det ville vært artig å vite mer om hvordan folk på stedet ser på landsbyen.

Lekang

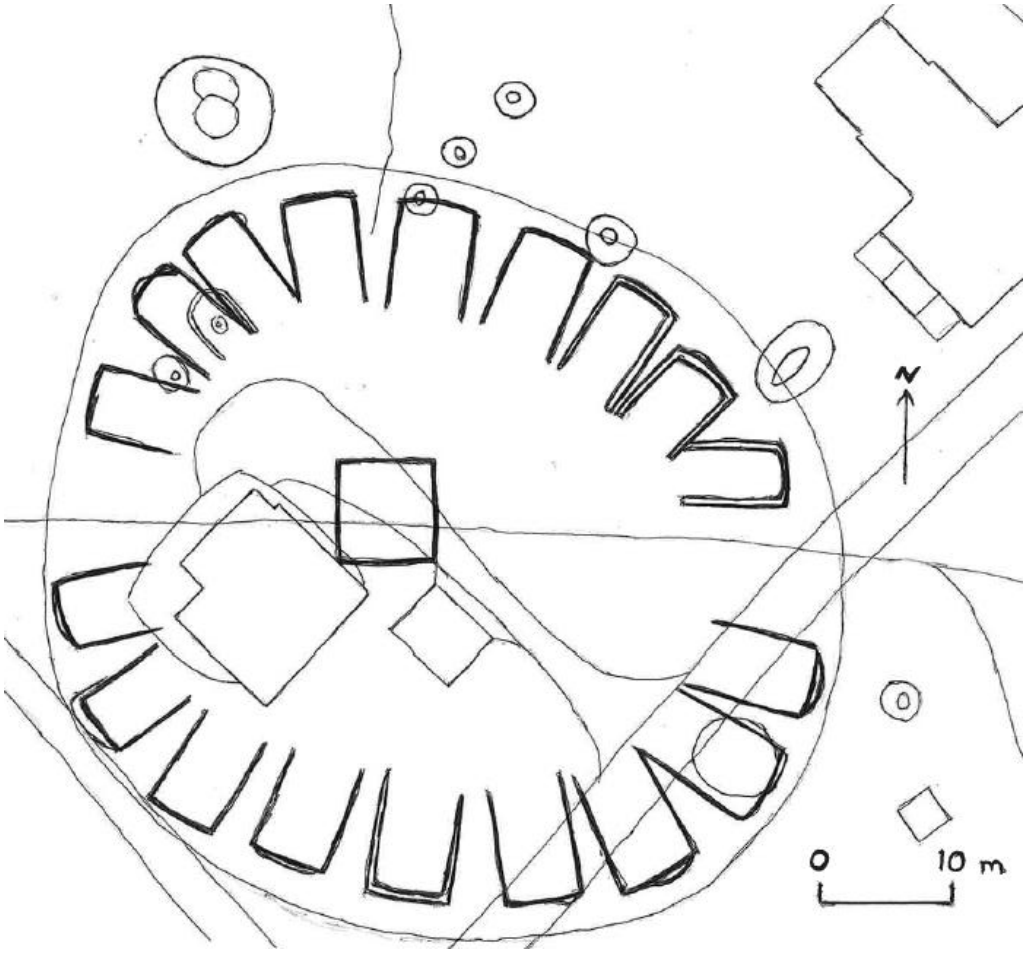

Lekang, Hadsel; mulig landsby

En foreslått landsby-lokalitet er Lekang i Hadsel; her kan det ha lagt 12 eller flere hus rundt en landsby-plass. Kartet viser 18 hus, men flere er overbygd av nyere bebyggelse og veier, så antallet er usikkert. Kun 4-5 tufter er synlig på overflaten; resten er ekstrapolert. Interessant nok er omkretsen ganske tydelig, her kan ha stått en palisade eller et gjerde. Dette stedet, også kalt Leikvang, Vangen, Hov og Hadsel, er en landsby postulert av Lund som senter for ett av 8 høvding-lag, Vesterålen (Lund 1965: 306). Stedsnavn som Steilo og Klakk kan peke mot en fleretnisk lokalitet, helt uten sammenheng med norske høvdinger. En foreslått datering er 250-500 AD. Navneleddet leik peker mot en tevling, og en tevling-plass på 20x40 m kan ha lagt rett nord for landsbyen.

Lekang kan være del av et landsby-hegn som omfatter hele Hadseløya og litt av området rundt, omtrent som Hadsel kommune i dag. Mulige landsby-lokaliteter omfatter en rund by med ca. 12 hus på Hadsel prestegård. På Melbu, Gullstad og Husby S på øya er det foreslått flere landsbylokaliteter. Disse kan ha 12-20 hus. Til hver landsby har det hørt 2-3 del-landsbyer, men disse er dårlig belagt. Det kan ha lagt en del-landsby med 6-8 hus på prestegården på et tidspunkt. Til sammen kan de ulike landsby-lokalitetene dekke en periode på 2-3000 år.

Funn i området omfatter en kulefibel, en form for draktspenne, datert 200 BC – 0 AD. Dette utvider spennet på bosetningen. Andre funn inkluderer trekull, leirskår, spinnehjul, m.m. For Hadsel generelt kan nevnes: ild-kvarts, nål, perle-kjede, blå og grønne glass-perler, rav-perler, gullring, m.m. (Sjøvold 1962: 73-74).

I nærheten av landsby-lokaliteten ligger haug-monument, kalt gravhauger, samt gravfelt og andre fornminner. På vestsiden av landsbyen går en gammel ferdselsvei som fører tvers over Hadseløya.

Om lag 500 m mot N kan her ligge en del-landsby med 6-8 hus; en halv eller tredjedels landsby. Dette har nok vært en sesongmessig boplass hvor folk oppholdt seg når de ikke var i landsbyen. Evt. kan det ha vært et sted hvor menn oppholdt seg for å drive med husdyrhold, jakt og fangst.

Dersom Lekang-navnet er relevant kan overlevende fra landsbyen ha fortsatt å møtes der etter at norrøne folk tok over området (Lund 1965: 308). Den historiske konteksten er ellers lite kjent.

Det er iøynefallende at funn som er gjort er gjort lokalt, og ikke av arkeologer. Gamle graver og funnsteder ble gravd opp av bøndene og fjernet. 'Ingeting ble tatt vare på' [sic] (www.kulturminnesok.no). Heller ikke er det nødvendig å ta vare på ting når fagfolk ikke viser noen interesse. Interessen er der nok; det er tid og ressurser det står på. Kanskje vil eldgamle tufter bidra til et sterkere fortidsvern i Hadsel.

Lofoten

Lofoten har stor betydning for å forstå utviklingen av landsbyene i Nord-Norge. Området ligger avskjermet fra fastlandet hvor lokalsamfunn var sårbare for folkeforflytninger og omskiftninger. I tillegg har Lofoten alltid båret på særmerkte kulturtradisjoner, gjerne knyttet til fisket og havet, helt opp til dagens Lofot-fiske.

Dessverre er de mange små og store landsbyene som har eksistert her i forhistorisk tid bortimot ukjente. Som på andre steder har forskere og andre fokusert på enkelt-gårder og enkelt-hus. Fra Lonkan i NØ til Røst i SV kan et 20-talls landsbyer ha lagt – kanskje mange fler. Å påvise dem er et arbeid som knapt har begynt.

Navnet Lofoten har blitt tolket som ‘gaupe-fot’. Hvis dette er riktig, kan gaupe ha vært et ledende totem i området. Ordet ‘ló’, ‘gaupe’, kan være skandisk, muligens beslektet med baskisk ‘lehoia’, ‘løve’. Ellers kan sjøfugl, fisk og havdyr ha vært vanlige totem-dyr.

Noen steder som kan ha hatt landsbyer kan antydes. Helt Ø på Vestvågøy i området Moland-Vikjorda skal det ha lagt en landsby-lokalitet med opptil 15-20 hus. Dateringene skal etter sigende spenne over perioden 2000 BC – 1000 AD. I tillegg til en bautastein fins her trekant-, lang- og rund-hauger, mulige tegn på en totem-struktur. De mer kjente lokalitetene vil bli presentert under.

Bukkhaugen

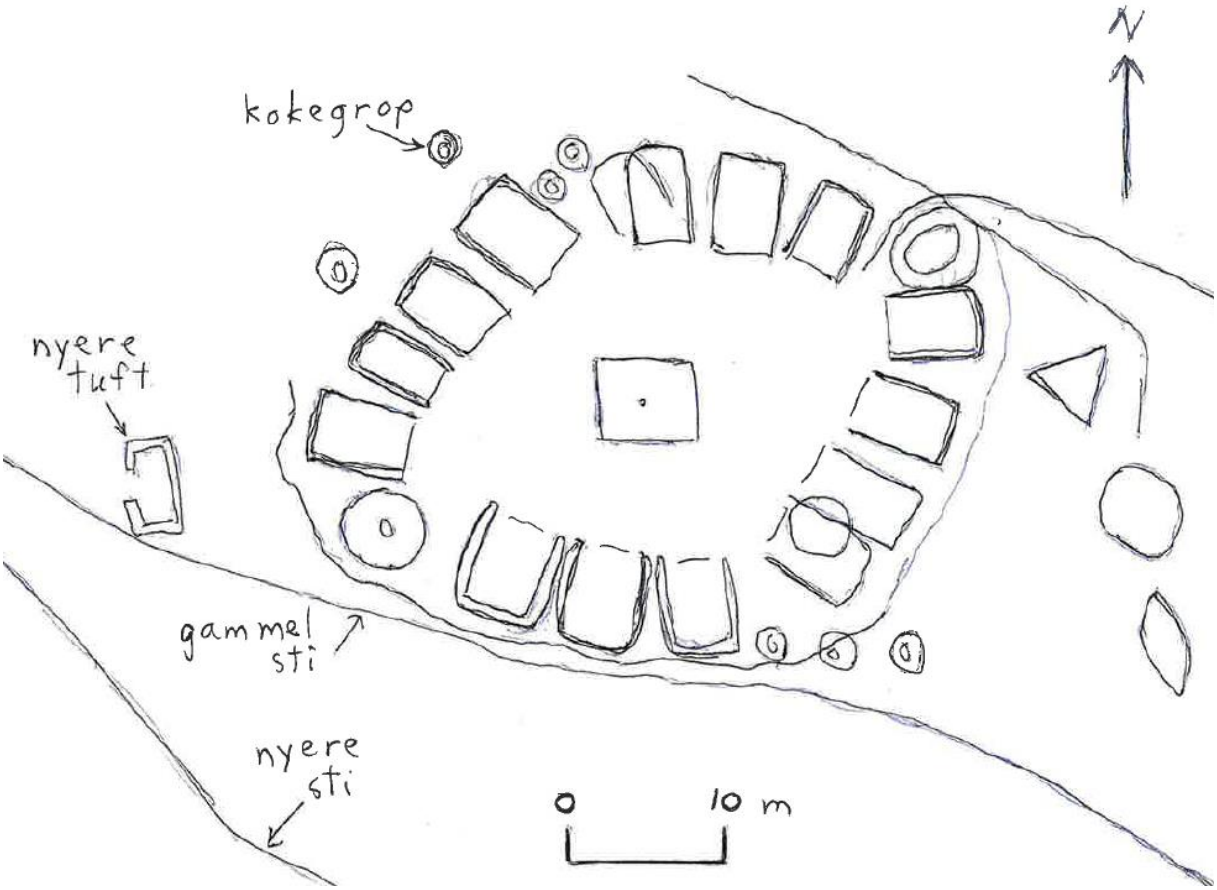

Bukkhaugen, Gimsøy

På Bukkhaugen ved Saupstad og Vinje, Gimsøy, Vågan, ligger en spennende landsby-lokalitet. Stedet ligger på en morenerygg, 'Storraet', omgitt av myr, men før av grunt hav; som en polynesisk landsby på et atoll. Byen ble antatt å måle 35x25 m, men kan ha målt 40x30 m (Johansen & Søbstad 1978: 44).

Med sin bortgjemte og særegne plassering har stedet mottatt en viss interesse fra arkeologer. Ni dateringer dekker et tidsrom fra 200 BC til 680 AD. Inndelt i bosetnings-perioder har man en tidlig periode ca. 200 BC – 230 AD, en mellom-periode ca. 240-500 AD, og en sen periode ca. 540-650 AD. Av særlig interesse er de tidlige dateringene, hvor to går tilbake til 0 AD eller tidligere – noe arkeologene ikke ventet å finne. Kun én datering er plassert etter 500 AD.

Arkeologene har avdekket 6 tufter, men her kan ha vært opptil 14 hus, muligens 16. Bare noen få av tuftene er synlige på overflaten; resten er postulert. Det kan virke som om det over tid har vært fornying og ombygging av tufter. Over tid kan bruken av tuftene ha variert, slik at færre og flere hus var i bruk. Kulturlag målte ca. 10 cm, dvs. 100 års bruk (Storli 2006: 56). Trolig har byen skiftet plassering ganske ofte, men folk har komt tilbake om og om igjen.

Fra et maksimum på 12-16 hus kan bruken til tider ha sunket til 6-9 hus; det som her kalles en halv landsby eller del-landsby. Bebyggelsen har vært beskrevet som en halvsirkel, 'hesteskoformet'. En slik halv by kan ha vært knyttet til en større enhet andre steder, som Leknes; skjønt avstanden er litt for stor. Mer sannsynlig er en tilknytning til bebyggelsen på

Hov et par km mot N. Hovedsaklig synes Bukkhaugen å fremstå som en hel landsby. Et lite hus er antydet midt på plassen; dette kan mer være et åpent samlings-sted.

Her dukker noen gjenkjennbare trekk som finnes i de fleste runde byene opp. Dette omfatter kokegroper og monumentale gravhauger. Haugene har tre grunnformer, trekantet, rund og avlang, og min forståelse er at de har en totemisk referanse, fugl, dyr og fisk. Innberetninger omfatter '23 groper, trolig kokegroper' (www.kulturminnesok.no). Et annet fornminne er en bautastein nært sjøen kalt Reka. Kanskje er dette det som samene kaller en seidi, en offerstein som skal beskytte båtbruk og fiske.

Navnet Bukkhaugen kan ha en rituell betydning. Det kan også være beslektet med ord som Bjarkøy. Navnet kan være beskrivende; men det kan òg være gammelt, med assosiasjoner til steder som Bukken ved Bergen og Bokn i Rogaland. Øyen som byen ligger på, Gimsøy, er først skrevet Gimisto, som peker mot et ikke-norrønt opphav; det ligner på det finske navnet Kivistö.

I et øyeblikks forsiktighet skrev jeg at innbyggerne på Bukkhaugen trolig ikke snakket 'førnorsk eller germansk, men muligens skandisk'. Siden norrøne folk ikke kom til området før etter år 400, kan en trygt si at Bukkhaugen var et fleretnisk sted hvor folk snakket skandisk, samisk og andre språk.

Det er fint å lese at de senere beboerne på Gimsøy vernet om fornminnene. Barn ble innprentet 'at disse gamle tingene var tabu for oss'; noe arkeologene som gravde fant vanskelig å forstå (Nilsen 2003). Lignende forestillinger finnes også andre steder; man skal ikke forstyrre steder hvor folk har levd og gått bort for lenge siden.

Det synes også å være stor historie-interesse på stedet, kanskje nettopp pga. den runde byen. Gimsøy Historielag har skrevet en lang beretning fra steinalderen til i dag. De regner eldre steinalder til 10000-4000 BC og yngre steinalder til 4000 BC – 0 AD. Her nevnes åkerbruk med hvete og bygg fra ca. 2800 BC. Dernest kjører de seg inn i et ideologisk spor: 'Gården har vært grunnelementet i sosial organisasjon'; gården var selvstendig og sjølberget. Neste fastlåste spor blir at de runde byene eller 'tunanleggene' er 'høvdingeseter', en samlingsplass for høvdingen og hans menn i vikingtiden. At ingenting av dette passer med Bukkhaugen blir oversett. Folk ønsker å tilegne seg historien, appropriere den, slik at den passer til virkeligheten i dag. Det er litt rørende at historielaget regner alle gårder for å være like gamle: 'Saupstad har en like lang historie som nabogårdene'.

Midt oppe i denne appropriasjonen kommer et par betydningsfulle detaljer fram. En er at en nærliggende gård, Hov, har bosetningsfunn fra ca. 300 BC – 200 AD. Dette tolkes som at Hov er en gammel gård, men et annet opphav indikeres av stedsnavn på Ar-: Arvik, Arholmen, samt Arvidhaugen og Alkostranda! Mot øst ligger Gimsøy, og en kan tenke seg at Arv og Gimis er navn på de to sidene av landsbyen, moiety-navn, jevnførbart med Alda og Tu lenger sør. Dette er navn av en helt annen type; Smethaugen, Arvidhaugen, Årrvågan m.m. kan være en slags geografiske noa-navn som viser tilbake til før-norrøn tid. Først etter 400 AD ble det norrøne bostedet Hov satt opp.

Det er nærliggende å se for seg at før gården Hov oppstod har dette vært en alternativ landsby-lokalitet. Her kan også ha vært en del-landsby med 6-8 hus fra tid til annen. På Hov ligger 'to nausttufter på 19 m' som fortsatt er synlig; disse kan ha blitt brukt av landsbyens moieties (Storli 2006: 105).

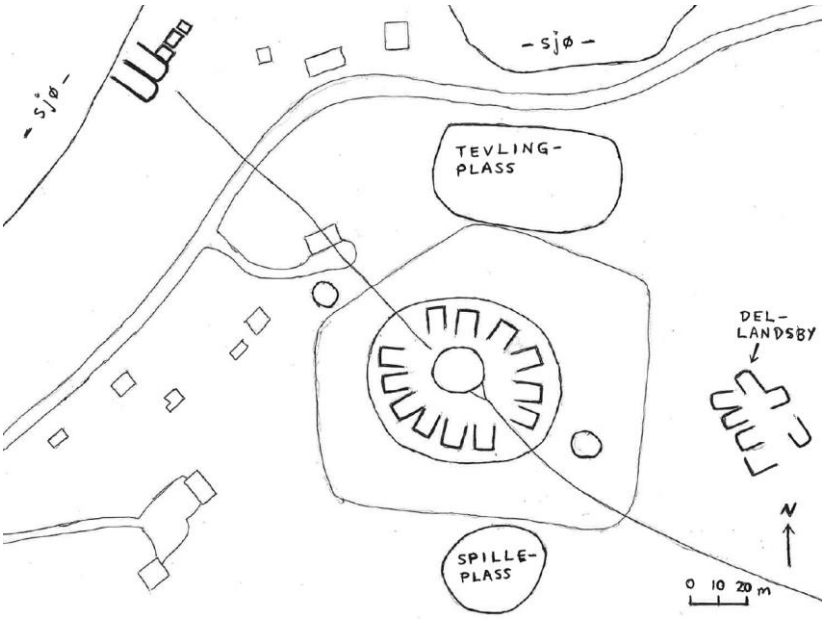

Hov, Gimsøy; et hypotetisk landsby-område

Landsbyen på Hov er tatt med som et tenkt supplement til Bukkhaugen. Her er 12 hus tegnet inn; antallet kan ha være flere, 14-16 hus. Landsbyen kan ha vært omgitt av et palisade-aktig gjerde. Her er også antydet en femkantet voll, men denne kan være av nyere dato. I tilknytning til landsbyen er en tenkt tevling-plass og spille-plass tatt med.

Her er også tatt med en del-landsby hvor tuftene skimtes i terrenget. Her kan ha lagt 6-8 hus, men om alle er samtidige er uråd å vite. Den vinkelformede tuften i SV kan være et fjøs eller en melkeplass.

Av særlig interesse er naustene i NV, som er klart synlig på overflaten. En må tenke seg 2 båter 12-16 m lange. Tre små tufter ved siden av kan være skur brukt i forbindelse med fiske. Som andre steder kan hver by-halvdel hatt sin egen båt.

Landsbyen på Hov kan dateres til ca. 300 BC – 200 AD. Flere andre dateringer er mulig. Haug-monument på stedet er runde og avlange, kanskje også trekantet. Funn i området omfatter: potteskår, jernbiter, glassperler, bronse-brosje eller bue-fibula, formet som en sikkerhetsnål, fra ca. 350 AD, m.m. (Sjøvold 9162: 67).

Etter at de norrøne tok over området ble bruken av Bukkhaugen og andre landsby-lokaliteter begrenset. På gården Vik er funnet rester av en jernlenke. Kanskje ble de tidligere beboerne brukt som slaver eller treller. Hvor lenge dette evt. har pågått er uvisst, men slavehold var vanlig i Norge fram til år 1000 AD.

Folk på Gimsøy i dag er strengt egalitære. De nekter å peke ut en gård, heriblant Hov, som et høvdingsete og dermed bedre enn de andre. At Bukkhaugen er eldre enn de norske gårdene er umulig å forestille seg; gårdene ligger jo der! Meningen er ikke å harselere med folk lokalt, men å vise deres nære tilknytning til Bukkhaugen. Egaliteten, likestillingen, den enhetlige forståelsen av området – alt peker mot et lokalt fellesskap, ikke mot høvding-lag og makt. Landsbyen på Bukkhaugen bant sammen hele Gimsøy, 12-14 gårder eller boplasser, i et landsby-hegn; jfr. Dysjane. ‘Etter min oppfatning er det derfor ikke grunnlag for å knytte

Gimsøy-anlegget til en bestemt gård; jeg velger i stedet å se anlegget som et møtested, ikke nødvendigvis bare for stormenn på Gimsøy, men for stormenn innenfor et område som kanskje også omfattet noen av gårdene på de tilgrensende øyene' (Gimsøy Historielag). Alle innbyggerne var 'stormenn' – kvinner som barn.

Til tross for flere utgravninger er det meldt om få funn på selve Bukkhaugen. Det som nevnes er trekull av 'bjørk, rogn og hegg' (Storli 2006: 56). Dette synet forandrer seg når man tar med området rundt, slik som Hov, over. Arkeologen er mest opptatt av å få fram en sen datering, 'tiden før 600' (ibid.). Hen vil for all del unngå å si at stedet er eldre. I denne boken er fokuset motsatt – å utvide perspektivet. Bukkhaugen og andre landsby-steder har sine røtter tilbake i en flerkulturell, nordnorsk steinalder.

Til slutt er det viktig å påpeke at Bukkhaugen er bevart. 'Gimsøy-anlegget og dets omland er uberørt.' (Fremover, 25. juni 2012). Hele området innbyr til besøk, ikke minst det flotte raet som strekker seg over en km midt på øyen.

Bøstad

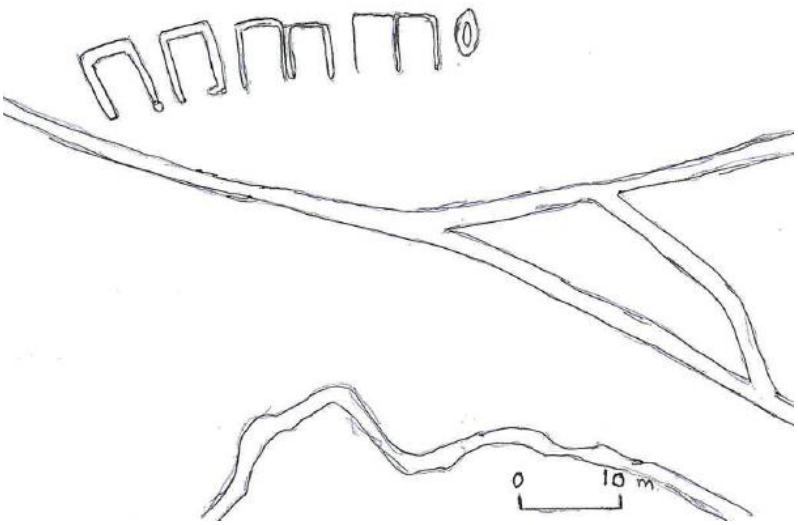

Bøstad-anlegget

Det som kalles Bøstad-anlegget ligger ved Borge-pollen på Vestvågøy. Siden Bøstad ligger nær et kjent langhus, Vikinghuset Lofotr på Borg, i dag en stor attraksjon, har de mindre tuftene også blitt undersøkt. Dateringene på Bøstad viser 80-650 AD, med periode-inndeling 100-360 og 550-650 AD. Stedet ligger på en smal strandflate N for en bekk (Johansen & Søbstad 1978: 44-46).

Studier av Bøstad varierer i synet på hvor mange hus der var, fra 4-6 til 12-14. Dette kan ha vært en 'halv' landsby knyttet til en større enhet; evt. en tredjedels landsby. Hvis anlegget er en del-landsby, en moiety eller phratry, kan det bety at et større landsby-anlegg og flere del-landsbyer finnes i nærområdet. Selve landsbyen kan ha hatt 12-16 hus plassert i to buede rekker rundt en åpen plass. Denne landsbyen kan ha befunnet seg på eller ved Borg eller Borge. Her er spor etter jordbruk, byggdyrking, fra 2000 BC og frem til i dag. Ved Borgepollen kan det ha vært konsentrert bosetning i 4000 år.

Bøstad minner om del-landsbyene på Ytre Moa og Skjelbrei-Leikvang, som begge er påvist med 6 hus, gjerne plassert i par. Forunderlig lite er kjent om Bøstad-tuftene. De er heller ikke ivaretatt som fornminner.

Dagens fokus handler mest om Vikinghuset og høvdinggården Borg. Hovedtuften består av et multifunksjonelt langhus med bolig, hall og husdyrhold. En kjent person var Olaf Tvennumbruni som flyttet til Island rundt 880. Verken han eller forfedrene hadde noe med Bøstad-anlegget å gjøre; folkene der er ukjente. Landsby-boernes etterkommere kan ha vært treller som var med og bygde høvdinghallen på Borg. Kanskje hadde samfunnet apartheid-preg, hvor den norske eliten bodde i hallen på Borg, mens trellene bodde på Bøstad (jfr. Storli 2006: 106f). Folkene ved Bøstad-anlegget kan ha drevet fiske og vært ro-mannskap for høvdingen på Borg. Med tiden har de kanskje fått bosette seg i området, på steder som Lomtjønna, Tverrløken og Hagvågen. At området har et fleretnisk opphav synes klart.

Leknes

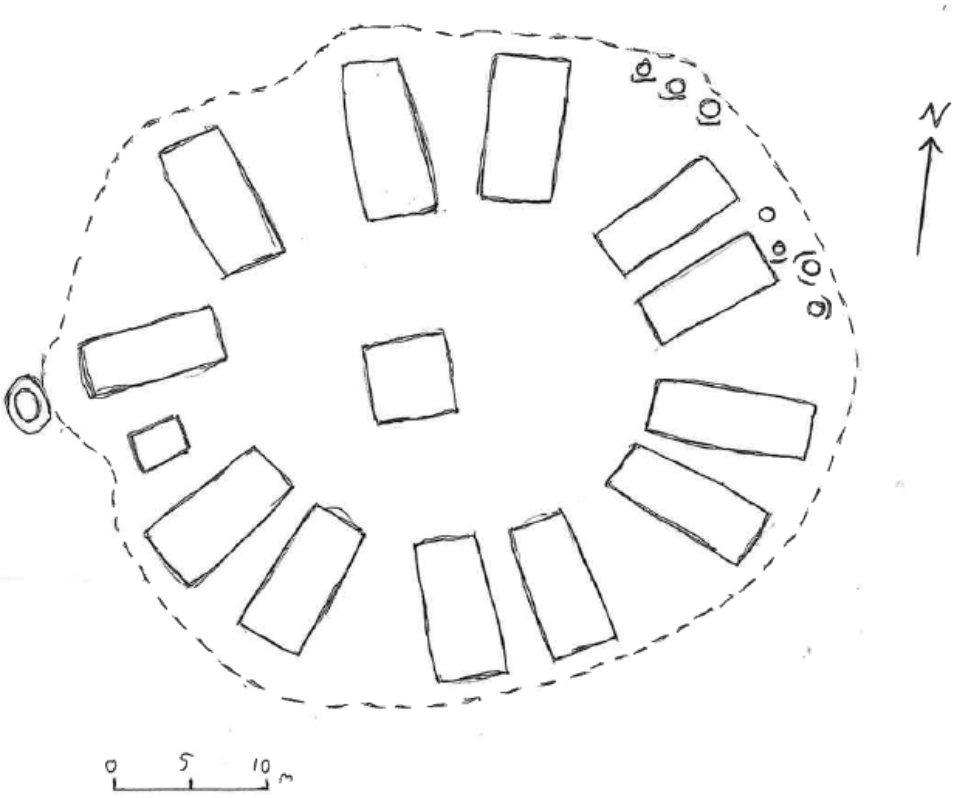

Leknes-anlegget

Den runde landsbyen på Leknes, også kalt Myrbakk, har stor betydning som et sentralt anlegg i Lofoten. Dessverre er nesten ingenting kjent om dette særegne stedet, som langt på vei ble ødelagt etter 1945. Imidlertid er det mye som tyder på at stedet hadde en sentral posisjon i gammel tid, ikke minst når det ligger midt i Leknes, et senter i Lofoten.

Her finnes noen dateringer som viser til tiden 60-750 AD (Sjøvold 1971: 25). Mulige bruksperioder omfatter 80-450 AD og 600-750 AD; her er få dateringer og mange tids-gap. Arkeologer har pekt på flere bosettingsfaser, hvor tiden 600-800 var en slags etterbruk, dvs. at stedet ikke lenger var intakt som landsby (Johansen & Søbstad 1978:41). Kulturlaget var 60 cm tykt, slik at byen kan ha blitt bebodd i 600 år.

Landsby-anlegget var ca. 60x50 m (ibid.). Byen ble regnet som bestående av 14-16 hus; kun 12 er tegnet inn. Husene målte 10-12 x 4-5 m (ibid.). I tillegg kan det ha lagt et lite hus i midten, en varmestue og møteplass. Alt på 1800-tallet ble anlegget undersøkt av en arkeolog, som feiltolket det som 15-16 graver lagt i en sirkel. En senere arkeolog i 1950-52 beskrev anlegget som 'hesteskoformet', selv om tegningen fremstilte det som rundt.

Mange groper omgir anlegget, bl.a. kokegroper (Johansen & Søbstad 1978: 38). Trekull fra en slik ble datert ca. 700, som viser at folk kan ha samles her for å tenne bål og feste etter at landsbyen var avviklet. I en grop fantes myrmalm; dette kan tyde på jern-produksjon – muligens en form for etterbruk (ibid.: 41).

Haug-monument er lite utforsket ved Leknes. I området rundt finnes det imidlertid mange monument. På fjellet Einangen i SØ lå en 'storhaug', en røys med 23 m tverrmål hvor en fant en bronse-spenne og et gull-smykke fra ca. 100 AD. Her ble trolig en mektig kvinne gravlagt med utsyn over Buksnesfjorden inn mot Leknes.

Funn ved byen omfatter spannformede leirkar fra 350-450 AD, jernspiker og et kvartsittbryne datert 300-500 AD. Siden stedet er ødelagt er lite tatt vare på. Arkeologene har heller ikke vært hypp på å finne ut mer (Storli 2006: 60). Imidlertid må en regne at alle som bodde i området før 450 AD tilhørte landsbyen. Da blir funn-mengden mye større; tilnærmet endeløs; med artikler av stein, leire, tre, bein, skinn, ull og mineraler som jern, bronse, sølv og gull. Her kan nevnes: en sølvfoliert bronsespenne, gullsmykker, m.m.

Her bli tatt med noen generelle funn fra Lofoten som helhet: spannformet keramikk, ild-kvarts, kniv, nål, pinsett, fibula, gullblikk, perler, grønne og blå glass-perler, rav-perler, sølv-ring, m.m. (Sjøvold 1962: 68-73).

Det vi vet er at folk hadde båter. Et naust på Holsøya fra år 200-400 kan ha huset skip opp til 40 m. Alternativt kan her ha vært to båter på 12-15 m hver, en til hver side i landsbyen. Herfra kan de ha rodd på handelsturer nordover og sørover, til Røst og Ofoten.

En alternativ landsby-lokalitet er på Fygle-Hol, hvor det kan ha lagt en rund by med ca. 14 hus. Den var omgitt av gravhauger og var trolig også knyttet til båtnaust i Hol-området. Dette stedet kan være noe eldre enn landsbyen på Leknes, kanskje tilbake til 0 AD.

Vi vet ikke hvem som bodde i Leknes-byen. Her regnes det med at de tilhørte skandisk-talende folk, og ikke var norrøne. En desavuert tolkning hevder at 'Leknes-høvdingen' flyttet til Vågan etter år 700, evt. kan han ha flyttet til Borg; da knyttet til et høvding-lag kalt Lofoten (Lund 1965: 306). Trolig har denne norrøne høvdingen, hvis han fantes, ikke hatt noen forbindelse til landsbyen på Leknes.

En forsker plasserer 'kongen' for haloga-folket på Leknes ca. 500 AD; men også i Bodø (Vorren 1988: 100-1). Om halogaene hadde en konge er uklart, men innspillet viser hvor fremtredende Leknes er som oldtids-lokalitet.

Denne runde byen var en av flere som ble ødelagt i Nord-Norge etter Krigen. Den ble nesten utslettet før 1950, da folk bygget en liten fotballbane. En mistenker at utslettingen ble gjort bevisst, da runde landsbyer ble desavuert av nazi-forskere under Krigen, med mas om 'høvdinger' og 'hird' (Berglund 1998: 32). På nettstedet Kulturminnesøk er plassen kalt 'Myrbakk, Ringformet tunanlegg'. Bildet man får fram viser et sted med 3-4 tufter bevart, omtrent som i 1950. Den lille fotballplassen er der fortsatt, men tilsynelatende ikke i bruk.

Andre byer i Lofoten

På Ramberg i Flakstad kan det ha vært minst én landsby-lokalitet. Her er det registrert 102 enkeltminner, inkludert hus, 26 kokegroper, nausttufter og mange gravrøyser m.m. Området er i dag utbygd.

Et annet landsby-sted kan ha vært på Napp i Flakstad. Et gravfelt på Nappsholmen er interessant, fordi det virker som om gravene er plassert i et bestemt innbyrdes forhold, nesten i en sirkel. Det er da nærliggende å tenke seg at gravplassene ble opprettet ut fra totem-tilhørighet. Et problem er det imidlertid at stedet ble undersøkt rundt 1900 og illustrert med en svært dårlig skisse. Gravene kan forestille husene i en rund landsby – eller formen på tegningen er tilfeldig (Sjøvold 1962: 72).

Vågan ved Kabelvåg på Austvågøy var et sentrum i Lofoten i perioden 700-1500 AD. Vågan har blitt kalt den første byen i Nord-Norge. Da tenker en på handelsstedene som oppstod i middelalderen. De runde byene har en helt annen – og like spennende – historie. Her lå en antatt landsby som ennå var synlig på 1500-tallet, kalt 'Konung Hågens Paulun' (Lund 1965: 305-6). Landsbyen er også omtalt som tingplass, da i forhold til en senere periode. Lokaliteten ble fullstendig utslettet av Vågan Folkehøgskole etter 1901.

Et sted kan imidlertid ha sluppet unna ødeleggelsene; en liten slette på 40 x 60 m. Stedet heter 'Nauthalsen' og har trolig blitt brukt som beite. Ut fra satelittbilder kan det synes som om det har vært tufter her, samt gravhauger, til dels lagt oppå tuftene. Her kan en gang en 'klassisk' landsby ha lagt med 14-16 hus i to rekker rundt en åpen plass som kan ha inneholdt et lite hus vest på plassen og en forhøyning eller rituell samlingsplass til dans og lek. Rundt byen kan det ha vært kokegroper og som nevnt gravhauger, til dels bygd over og etter landsbyens tid. Området kan ha vært i bruk i flere tusen år. Navnet 'Hågen' kan være en forvanskning av et gammelt mytisk navn; jfr. det baskiske navnet Hegoi og kvinnenavnet Hege.

Røst tas med her som en unik bosetning. I eldre tid kan Brasen ha vært en landsbylokalitet, selv om dette ikke er sikkert. Det som er visst er at Røst har vært tett befolket langt tilbake i tid. Ytre Lofoten kan ha vært det siste stedet hvor et skandisk språk ble brukt, så sent som på 1500-t; dessverre fins det ingen opptegnelser om dette.

Nordland – fra Ofoten og sørover

Hålogaland er den gamle betegnelsen på hoveddelen av Nordland. Ordet knyttes her til et skandisk folkenavn, haloga. Som vi vil se utgjør Hålogaland et kjerneområde for funn av runde byer i Norge. Men vi kan legge til at mye av forhistorien i området er skjult. Bare noen få av byene er undersøkt, og da med formål å vise at de er viking-borger og hird-anlegg, langt senere i tid og med andre folk enn de som bodde i de kvinnestyrte byene. M.a.o. er forhistorien fordreid. Arkeologene har aldri prøvd å vise hvordan livet så ut før 450 AD, eller de fordreier fremstillingen for å få det til å se ut som noe annet, mannsdominert og voldelig.

Dermed må leseren lete forsiktig og prøve å forstå hvert av de flotte stedene sammen og for seg for å få et bilde av det fredelige og fruktbare livet som en gang var.

At forskerne har vært fokusert på en 'norsk' volds-elite betyr at kun 2 av de mange anleggene var verdig å bli undersøkt, de som kunne knyttes til 'høvdinggårder' 500 år senere. Alle de spennende byene på Løkta, Mo og andre steder ligger uutforsket fordi de ikke passer inn i forskernes fordomsfulle syn. Men det er disse byene vi må gripe fatt i, spennvidden og mangfoldet i tid og sted fra steinalderboplassene på Løkta til den langsomme forandringen av byene på Tjøtta og i Bindal.

Ofoten og Tjeldsund-området er tilnærmet ukjent i forhold til fortidsminner. Fra Tysfjord kjennes et funn av en jern-pilespiss (Sjøvold 1962: 62). Noen funn fra Lødingen- og Skarstad-området omfatter: leirkar, spannformet leirkar, harpiks, spinnehjul, pimpstein-ball, sverd, spydspiss, kniv, ildstål, hval-bein, bein-kam, trekantede og runde hårnåler, bronse-spenne, kors-brosje, perler, rav-perler, glass-perler, mosaikk-perler, dobbelt-perle i bronse, sølvring, gullring, m.m. (ibid.: 62-65). Kammer og hårnåler viser at kvinner var opptatt av frisyren.

Mulige landsby-lokaliteter i Ofoten-området inkluderer Lenvika, Bjerkvik, Narvik og Ballangen. På det sistnevnte stedet kan det ha lagt en landsby med ca. 16 hus. Stedsnavn som Finnvika og Finneset peker mot et fleretnisk opphav. På Borg i Tysfjord kan det en gang ha lagt en rund landsby med 14-17 hus.

På Hamarøy nedenfor kirken ligger tuftene etter det som kan ha vært en rund by. Her kan ha vært 14-16 hus, kanskje også en innhegning for husdyr og naust ved sjøen. En dyrefigur, kanskje en bjørn, synes å være formet på bakken N for landsbyen; slike 'effigy mounds', bilde-hauger, er godt kjent fra USA. Alle tuftene og haugene gjør dette til et spennende sted, helt uutforsket. Funn i Hamarøy kommune omfatter: pilespiss, kam, bronse-brosjer, m.m. (Sjøvold 1962: 60-62).

På Kjerringøy har det trolig lagt en landsby med 16-18 hus. Skanderne kan ha bodd i området i 6-7000 år. Landsbyen, datert ca. 400 AD, synes å ha hatt en klassisk form, med en rund haug i NV og en rund, trekantet og avlang haug i Ø. I V, ved sjøkanten, lå 2 store naust og 2-3 mindre buer til å ro fiske. Imidlertid er alt dette hypotetisk. I dag ligger en kirke på stedet. Sparsomme funn i området omfatter potteskår, ild-kvarts m.m. (Sjøvold 1962: 48). Vi kan si at Kjerringøys fortid er skjult, nærmest fortrengt. Navnet kan være en forvrenging av et folkenavn, kvenni.

I fortsettelsen skal vi imidlertid se at hvert av de kjente stedene sørover i Nordland har en historie å fortelle.

Bø

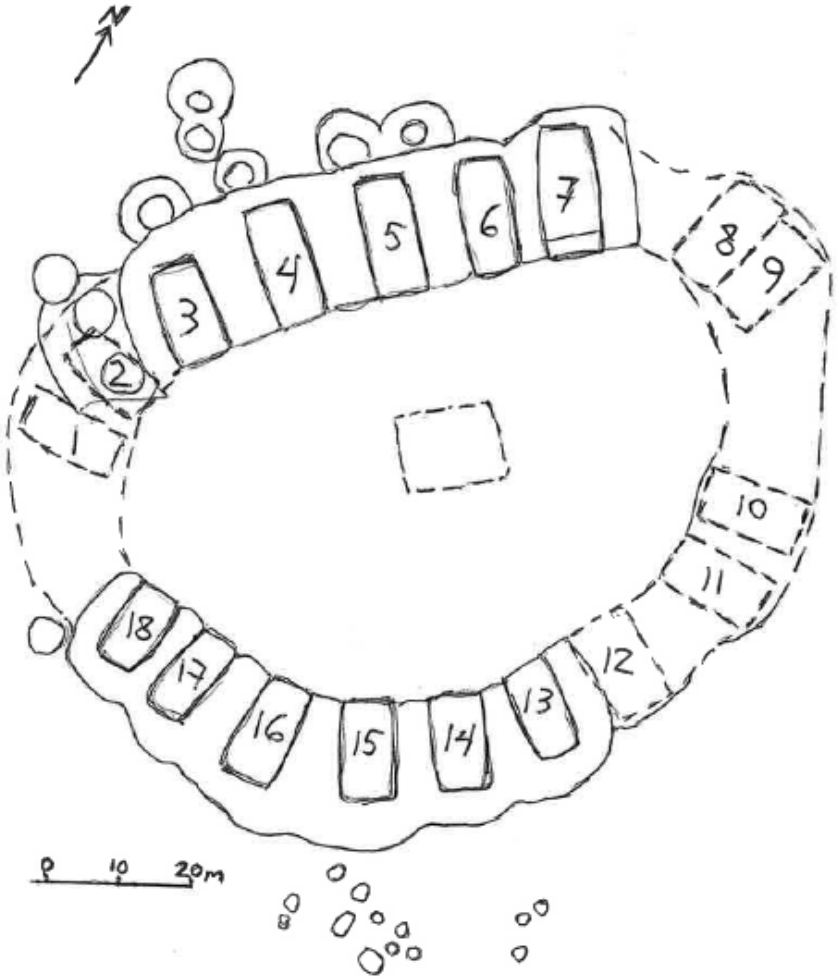

Bø-anlegget

Bø-anlegget ligger NV på Engeløya. Dette er en av de mest markante byene i Nord-Norge. De tykke veggvollene som omgir husene indikerer at dette er et gammelt og bestandig by-anlegg. Her har vært rike muligheter for fiske, fangst og sanking.

Her finnes dateringer som spenner fra 120 BC til 610 AD. Det kan ha vært to bruksperioder 200 BC – 180 AD og dernest 200-560 AD. Den andre perioden kan evt. deles mellom 250-430 og 450-560 AD. Her kan ha vært både tidligere og senere bruksperioder. Blant dateringsgrunnlaget er keramikk 250-500 AD, graver 210-300 AD og ildsteder 120 BC – 600 AD.

Arkeologer opplevde dateringsproblemer på Bø. De vil helst plassere anlegget til rundt 500 AD, men alderen spriker. Fire små skår ble tolket som fra et spannformet kar 350-550 AD; men de kunne også være fra udekorerte kar ca. 200-290 AD. Og enda verre, gravanlegg i området kunne dateres fra ca. 400 BC til ca. 500 AD. Indikasjonene pekte mot at landsbyen kan ha eksistert i tusen år, mens arkeologene ville ha den som et udefinert 'tunanlegg' rundt år 500 AD. Det er mulig å definere bort dateringer som ikke 'passer inn', men blir spriket for stort er det vanskelig å bortforklare. At dette er en rund by med røtter tilbake i steinalderen synes klart.

Beliggenheten til byen fremstilles som anonym; men i datiden var den sentral. Bø-anlegget ligger på en skogvokst sandslette med enkelte myrpartier, og sjøen tett ved mot vest. Stedsnavn i nærheten peker kanskje mot det perifere, Dragarelva, Breidablikk, Steigbergleira og Tivoli. Men de peker også mot at dette var et spesielt sted med en særegen historie. Anlegget ble målt til 40x50 m, men var trolig større (Johansen & Søbstad 1978: 34).

Her har vært opptil 18-20 hus, kanskje så mange som 22-24. Arkeologer vil minimere dette til 9-12 kjente hus og 4-7 'antatte' hus (Storli 2006: 62). En forsker påstod at kulturlagene 'var relativt tynne', noe som må være feil (ibid.). Trolig var de minst 30 cm, dvs. en samlet botid på ca. 300 år.

Husene målte ca. 10x5 m. 'Innvendige mål oppgis til 6-8 x 3,5 m' (Johansen & Søbstad 1978: 34). Det hevdes også at få hus hadde 'sikre ildsteder' (Storli op.cit.). Dette kan henge sammen med at husene ble jevnlig vedlikeholdt, ryddet og rengjort. Alt unødig boss, inkludert aske, ble sopt ut og kastet på møddingen. Men vollene som omgir hvert hus viser at her har folk hatt et flott bosted.

På landsbyplassen kan det ha lagt et lite felles-hus og en festplass. Her har trolig også vært andre hus i området rundt. Dagens bygdevei skjuler det meste av plassen hvor folk en gang samlet seg til fest.

Området rundt landsbyen for øvrig er lite kjent. 'Omkring anlegget ble det registrert en rekke groper' (Storli 2006: 62). I SØ kan det ha lagt flotte haug-monument i form av en rekke med runde hauger. Den største kan ha vært 20 m i diameter. NV for byen lå flere gravhauger; 3 av disse ble utgravd (Slomann 1959: 1-2). En haug var rund, 4,5 m på tvers. En annen haug var avlang, 7,2 m lang og 3,7-4,3 m bred. En tredje haug var rund, 5 m i tverrmål, og hadde en steinring i midten med bålrester (ibid.: 2-7). Den kan ha utgjort et haug-monument eller en seremoniell steinsetting.

Det ligger mange gamle gravanlegg i nærheten av Bø-byen. 'Bø-grava' var en rikt utstyrt dobbeltgrav 20-30 m NV for 'tunanlegget'; med underlag av bjørkenever og bjørnefell; den vil bli nærmere omtalt under. En annen gravhaug lå 30 m SV med en hank-urne. Videre ligger en samling av gravhauger 400-500 m mot S, med steinheller, leirkar og perforerte bjørneklør. Ca. 350 m N for Bø-byen lå en rundrøys som inneholdt skjell-lag, brente bein og bjørneklør, datert 375-400 BC. Kanskje var dette gravstedet til en bjørn – et totem-dyr. Gravanleggene tyder på bosetning i og ved Bø-byen fra ca. 400 BC til 500 AD. Det hevdes at ingen av stedene er funnrike; landsbyen fremstår som en funnfattig lokalitet, med keramikk og perler. Beskrivelsen her, fra internett og andre kilder, er upresis, som vil bli klart når mer konkrete funn blir nevnt under.

Utgangspunktet er påstander om at antallet funn er begrenset. Her skal være 4 potteskår og 2 glassperler. Funnmengden øker imidlertid når en tar med området rundt. Funn omfatter perler, spydspiss av skifer, m.m. Nesten alt er funnet av folk lokalt, som enten har tatt vare på det eller kastet det. Arkeologene kommer etterpå og spør om de kan få se. 'Mange funn er gjort av Ida Pedersen og hennes lekekamerater da de var barn. I en kasse var det oppbevart en rekke gjenstander som ble borte under krigen, men museet har mottatt en god del.' (www.kulutrminnesok.no). Noen steder ble det brukt dynamitt for å finne ting (Sjøvold 1962: 48)! I dag bruker folk metallsøkere og graver etter gamle ting, noe som synes å være akseptert, siden arkeologene ikke viser noen interesse for stedet.

Tar vi med andre funn gjort i nærheten av landsbyen blir materialet langt mer omfattende. Her var alle slags produkt av stein, leire, tre, never, bark-fat, strandsneglehus, skjell, perler, bein, skinn og ull. Det som nevnes er bl.a.: trekull, bjørkenever, lær, lærbelte, skinn-fell, bjørnefell, pels, dyrehår, bjørneklør, hestetagl, harpiks (til bark-fat), voks-kule, bryne, keramikk, leir-skår, leir-kar, leir-bolle, udekorerte eller uornerte kar, spannformet kar, hank-urne, m.m. Et vaseformet leirkar, dvs. en leir-skål, var lik en 'krukke' fra Klepp på Jæren, et mulig tegn på handel mellom byene. Av tekstiler ble det funnet rester av en vevd skjorte i ull, fremstilt av et '4-skafts rutekypert' stoff av uoppgitt farge, av gallisk type (Storli 2006: 86; Slomann 1959: 19, 28). Metallgjenstander, utenom våpen nevnt under, omfattet rem-spenne, dopp, bronse-beslag, pilespiss, kniv, øks, bronse-ring, brosjer, fugle-brosjer, fugle-nål, m.m. Ellers må nevnes glass-perler, brosje, sølv-spenne, sølv-fibula, sølv-smykker, gull-ring, m.m. (Sjøvold 1962: 48-60). Hvis vi tar med produkter av bein som trolig er tapt, kammer osv., nærmer vi oss gradvis et mer rikholdig bilde av landsbyens produkter.

Selv de enkleste utgravninger viser hvor rikt området er på fornminner. En grav NV for byen datert ca. 280-300 AD inneholdt mange funn. Graven er tolket som 'germansk' og krigersk (Storli 2006: 85). Imidlertid er denne graven langt mer komplisert enn man får inntrykk av ved første blikk. Gravhaugen var 4,5 m i diameter og 35-40 cm høy, dvs. flat. Den var formet av steinheller. Dette var en dobbelt-grav. På hver sin side av sentrum lå 2 gravlagte, en kvinne og mann, med hodet mot SV (Slomann 1959: 6). Utgraveren, Lund, var kun interessert i mannsgraven – og mer bestemt i våpen.

Derfor vet vi nesten ingenting om kvinnen som var begravet her. Det nevnes tenner og kranierester, og en sølv-fibula eller nål; men ingenting om påkledning m.m. Hun skal ha vært 1,50 m høy, men dette er ikke sikkert. Hun kan ha vært 25-35 år gammel. Hun lå flatt på ryggen med hendene langs siden, trolig svøpt i skinn eller tekstiler og lagt i en kiste av tre. Graven var 2 m lang, 0,8 m bred og 1 m dyp. Den fine sølv-spennen eller sikkerhetsnålen 'med lang uttrukken skjede' stammet fra Tyskland ca. 250 AD, men kan ha blitt lagt i graven før 300 AD. På spennen kan det ha vært festet et sølvsmykke og en sølvkjede; her skulle også vært en nål til, siden de kom i par; men alt dette er vekke (Slomann 1959: 9).

Som nevnt ble all oppmerksomhet viet mannen som var begravd. Han var ca. 1,75 m høy og kanskje 35-45 år gammel. Han skal ha hatt en gullring (Lund 1965: 309). All interesse ble rettet mot våpnene han hadde med seg, et manne-symbol. Det kan virke som om mannen var med i det katastrofale angrepet mot Skanderborg og Illerup ca. 260-270 AD, men slapp unna med livet. Han var lagt i en trekiste og fullt påkledd. Klærne hadde gallisk preg; kanskje var han en kelter som tok tjeneste i den romerske hæren før han ble med i Skanderborg-kampen og endte opp i Bø (Storli 2006: 86). Her ble han gravlagt sammen med kvinnen før 300 AD.

Våpnene en fant rester av omfattet sverd, spydspisser, pilespisser og et rektangulært skjold med rød og blå farge. Især ble sverdet grundig studert (Slomann 1959: 8-13). Basert på dette ene sverdet ble 'tunanlegget' feilaktig tolket militært. Trolig var dette symbolske våpen han ble begravet sammen med som ledsager av kvinnen i den andre graven. Våpnene har hatt lite med landsbyen å gjøre. Kvinnen derimot må ha hatt en viktig posisjon i den kvinnestyrte byen.

I tillegg nevnes en avlang haug med en 'mannslang' kiste, som hadde blitt plyndret (Slomann 1959: 7). Det må finnes hundrevis av graver i området, og oldfunn av ulik art, men lite er undersøkt. I samme landsby-hegn, på Skogøya 7-8 km unna, ble det funnet en 'våpengrav' fra

400-t; denne er ikke tenkt knyttet til et 'tunanlegg', men mer relevant er det at den lå på en liten øy langt fra folk (Storli 2006: 90).

Her kan ha vært både en og to alternative landsby-lokaliteter i nærheten på Bø. Enkelte lokaliteter kan ha blitt utslettet av nyere jordbruk.

Det fremgår at landsby-livet på Bø hadde en 'rikdom' av ressurser, med 'et visst grunnlag i jordbruk og fedrift, og med hovedvekten på jakt, fiske og handel' (Slomann 1959: 20). Her kan vi også ta med sanking av bær, egg og dun og andre aktiviteter. Folk på Bø produserte varer, bl.a. jern (Sjøvold 1962: 48).

På mange måter er Bø det mest avgjørende landsby-samfunnet i Nord-Norge. For det første er det gammelt og svært bestandig. Det har sitt kjente opphav i keltertiden, ca. 200 BC, men med forbindelser tilbake til bronsealder-steinalder, 3000-300 BC (Lund 1942: 75). For det andre blir det totalt neglisjert sammenlignet med Steigen-anlegget, som trolig er en avlegger av Bø. Steigen passer inn i myten om høvding-makt; ikke Bø. Derfor bruker en arkeolog en halv side på Bø og det dobbelte på Steigen; og omtaler stedet negativt: 'forblåst' og langt fra folk (Storli 2006: 62). Man kan si at Bø er nøkkelen til å sprenge militær-myten og skape forståelse for landsby-bosetningene i nord. Derfor er det smertefullt at forskerne har holdt seg på lang avstand fra den runde landsbyen.

Landsby-hegnet til Bø-byen er mulig å beregne. Det omfatter Engeløya og noen få steder i området rundt, som Lundøya og litt på fastlandet. Forsøksvis er steder knyttet til hver totem-klan i landsbyen tegnet inn og nummerert.

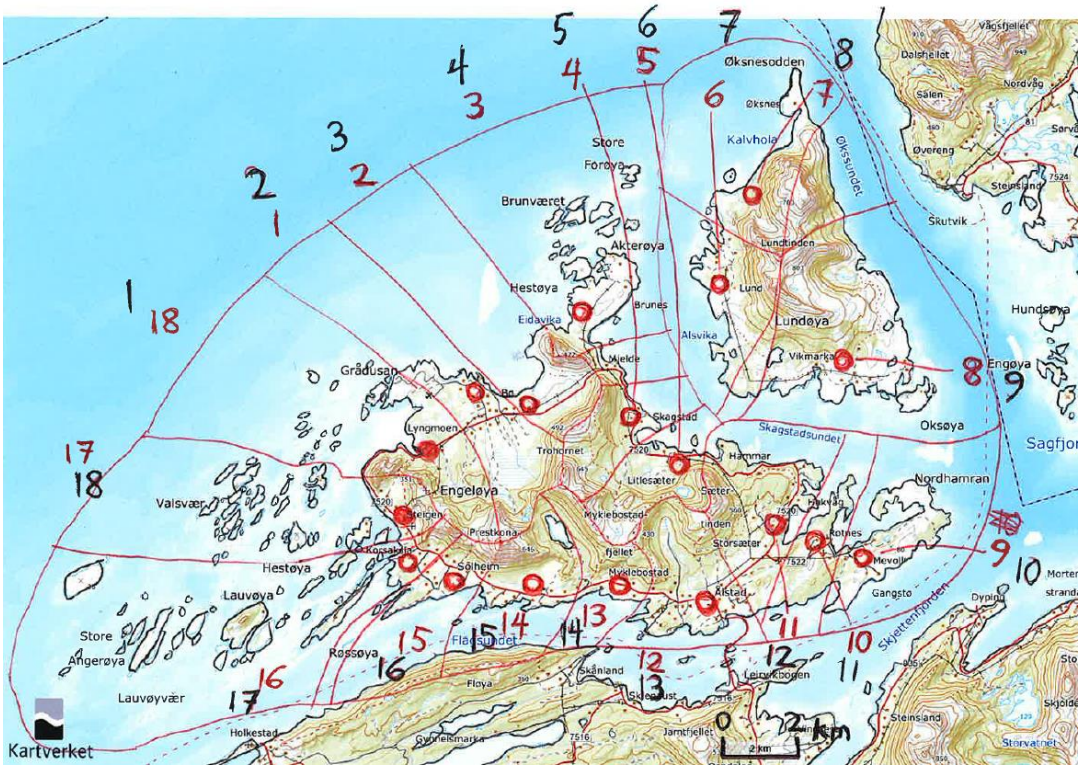

Bø-byens landsbyhegn; røde tall = regnet fra Bø; svarte tall = regnet fra Steigen (Norgeskart)

Arkeologene anerkjenner ikke landsbyens eksistens. De faller tilbake på en 'militærstrategisk plassering' innerst i en steinete vik. Området lå i ett av 8 høvding-lag, Nord-Salten (Lund

1965: 298). En forsker ser for seg at en romersk offiser ble gravlagt her rundt år 250, og at det var han som anla landsbyen (Solberg 2002). Dette til tross for at landsbyen var eldre. Og trolig kom han utenfra, fra Gallia o.l., som nevnt over.

Forskerne mener at folkene ved Bø-anlegget flyttet til Vollmoen på Steigen før år 800. Det kan hende at folk flyttet fram og tilbake mellom de to stedene, slik at folk flyttet fra Bø til Vollmoen før år 200 og fra Vollmoen til Bø rundt år 400. De to byene kan også ha eksistert samtidig, slik at vi kan snakke om en 'fisjon' eller deling i adskilte landsbyer i perioden 250-400. Siden har så folkene på Bø flyttet til Vollmoen innen 560 AD; men nøyaktig når og hvordan er uvisst. Mest sannsynlig er det at lokalitetene har blitt bebodd av en og samme landsby-befolkning på ulike tidspunkt. At begge stedene tilhører samme landsby-hegn synes klart.

Bø-anlegget er viktig fordi det går tilbake til år 0 eller tidligere, lenge før en antatt innvandring av forfedrene til norsktalende folk etter år 400 AD. Dette betyr at beboerne på Bø trolig ikke talte et språk som var nært beslektet med norsk, og ikke kan tas til inntekt for noe som kan kalles en tidlig 'norsk' bosetning. Min antagelse er at de snakket et 'skandisk' språk; her kalt haloka eller haloga. De har hatt samkvem med folk som snakket mange ulike språk.

Det er en antagelse at landsbyen på Bø til å begynne med var mindre. På ett tidspunkt kan her ha vært 12 hus (Lund 1965: 289). Siden vokste byen til 16-18 hus. Bø-anlegget kan ha blitt påbegynt så tidlig som 120 BC; trolig går bosetningen ennå lenger tilbake, både på dette anlegget og tilsvarende plasser. Det kan ha lagt flere landsbylokaliteter i området som ikke trenger å være like synlige eller organisert på samme måte. Disse kan strekke seg tilbake over en periode på flere tusen år.

Den flerkulturelle konteksten på Bø er ennå synlig. Vest og nord for landsbyen ligger to steder kalt Finnkjerka, i N på Grådussan og i V ved Steigberget. Dette skal ha vært en offerplass brukt av samer og andre, trolig for å sikre båtferdselen. Her var reisende fra alle deler av landet og verden utenfor velkommen.

Med skikkelig utforskning kan Bø-landsbyen bli et spennende fortidsminnesmerke i Nord-Norge. Alt som trengs er at noen tar lokaliteten på alvor og prøver å se nærmere på det rikholdige fortidsmaterialet som stedet skjuler. Da kan området bli en del av en rik lokalsamfunns-beretning fra steinalderen til i dag.

Vollmoen

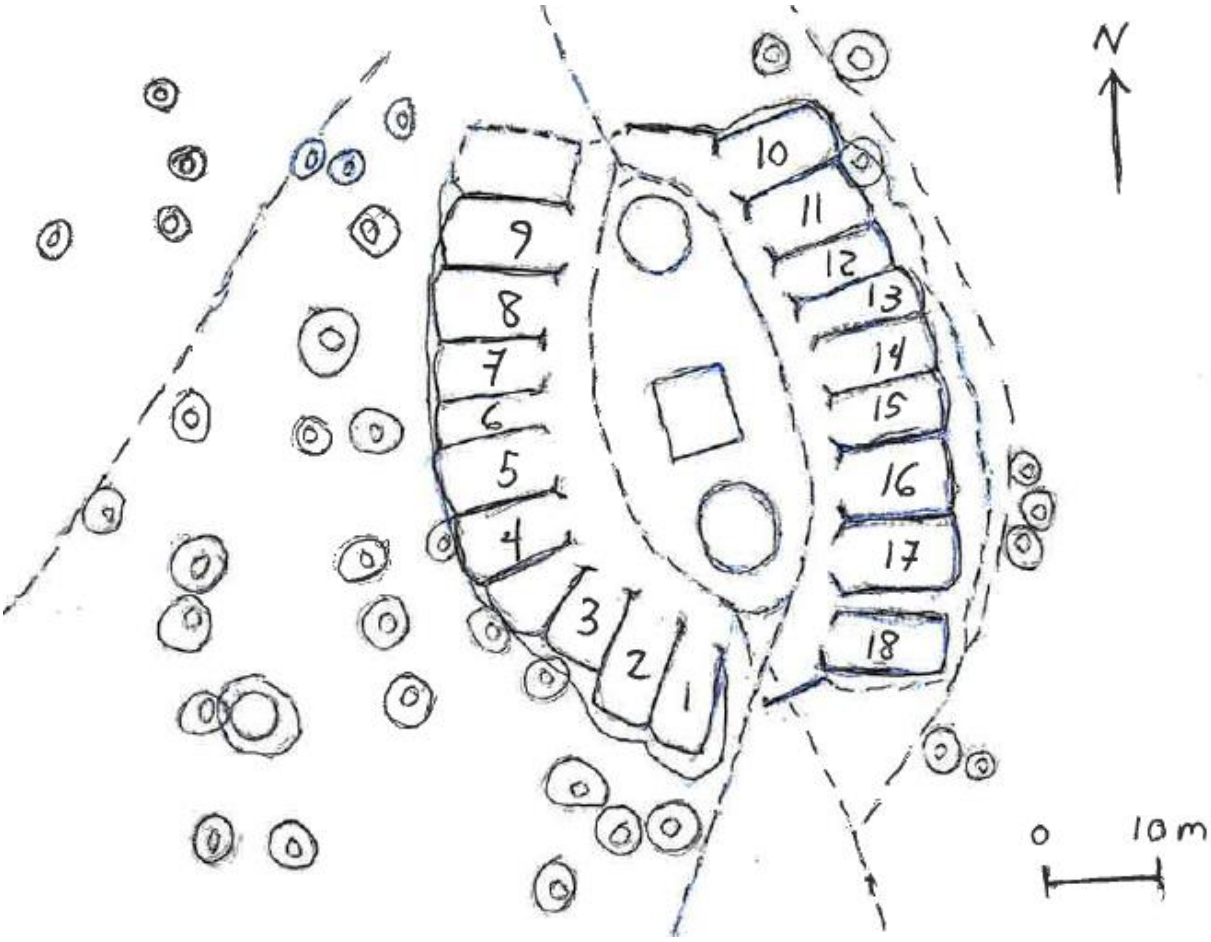

Vollmoen, Steigen

Steigen-anlegget ble fra begynnelsen av forstått som en landsby (Lund 1942: 74-75). 'For mig står ennu landsbyteorien som den mest tiltalende, og jeg finner en støtte i alle gravhaugene som ligger omkring både Klauhauane og Dysjane og som også synes å ligge omkring et 5. anlegg på Steigen i Nord-Norge' (Petersen 1938: 157).

Vollmoen eller Steigmoen på Nedre Steigen, Engeløya, er trolig det mest kjente 'ringformede tunanlegget' i Nord-Norge. Allikevel er denne byen på sett og vis ukarakteristisk. Den vender N-S, den tenderer mot å være asymmetrisk, og den synes å være yngre enn de fleste andre byer.

Dateringen av bosetningen er merkelig mangelfull og forutinntatt. Her finnes noen få C14-dateringer som spenner fra 440 til 1030 AD. Mulige bosettings- og bruksperioder er ca. 100-400 AD, 450-600 AD og 800-1000 AD. Eller her kan ha vært en lang ekstensiv bruksperiode fra ca. 550 til 1000 AD. Man kan også snakke om ulike tidsperioder, sen romertid, folkevandringstid, merovingertid og vikingtid. Her skal ha vært flere bosettingsfaser (Johansen & Søbstad 1978: 29). Forskere legger gjerne vekt på tiden fram mot år 1000, men hovedtiden for landsbyen var før år 600 AD.

Landsbyen ligger i le under Steigskaret og måler 60x80 m; også angitt som 69x55 m (ibid.: 28). På tegningen er 18 hus antydet. Antallet hus i landsbyen er ikke helt bestemt; det kan ha

variert over tid fra 9-10 til 20-24. Det er mer rom for hus på vestsiden enn på østsiden. I et anslag foreslås det opptil 22 hus. En litt forutbestemt modell har 16 hus, 8 på hver side av landsby-plassen (Lund 1942: 68). Utgraveren ble revet med av stedet: husrekkenes 'mektige fasader' ville 'selv i våre dager' virke 'imponerende' (ibid.: 69).

Husene er 10-14 m lange og 3-5 m brede. De har vegger av tre med ytre torv-voller. Det er ingen voll ved gavlveggen inn mot tunet hvor døren har vært. Husene har 1-3 ildsteder og tjener som bolighus. Noen hus ble mer undersøkt. Hus 12 kan ha vært i usammenhengende bruk fra 450 til 1000. Her fant man en sverd-doppsko i Jellingestil datert 850-980, samt ildstål og kleberkar fra 800-1000. Hus 15 kan ha vært i bruk i flere perioder, med datert bruk ca. 800-950. Huset i midten kan også ha vært en haug, kalt en 'offerhaug', men mest trolig et samlings-sted. Andre hus i omkretsen kan ha vært knyttet til matlager, kokegroper, vakthold og gjeting.

Her er kokegroper med trekull og bein fra storfe og småfe. Det ble funnet 20 store kokegroper ved Vollmoen; de var omgitt av en rund voll med kokstein, og viste gjenbruk over tid (Arntzen & Sommerseth 2010). Omkring landsbyen ligger minst 20 gravhauger. Noen av disse kan være haug-monument. Her lå to eller flere naust innunder Steigberget.

Funn som er nevnt omfatter: kokstein, klebersteinskar, bryner, skiferbryner, ild-flint, ildstål, 5 jernkniver, en sverd-del datert 850-980, jernring, jern-tein, sølv-tein, bronse-spiral, perler av glass, stein eller kleber (funnet i 5 hus), dyretenner og bein (Johansen & Søbstad 31-32). En kunne ta med trekull og organisk materiale som ikke er bevart.

Spørsmålet om idrett er interessant på Vollmoen. Her kan ha vært en tevling-plass i NV, hvor folk kan ha drevet med ballspill o.l. Her kan også ha vært en spille-plass rett S for byen, ca. 15x20 m, med brettspill, kaste-konkurranser o.l. Fra Steigskardet og ned mot stranden kan folk ha stått på ski. En forsker foreslo 'hesteveddeløp' som en form for konkurranse (Lund 1942: 75-76). Dette er ellers lite kjent.

En forfatter la vekt på hulveien eller stien gjennom anlegget: '1000 år etter' at Vollmoen ble forlatt går stien 'inn gjennom den ene porten til sentralplassen og ut gjennom den andre' – den fortsetter opp til skaret hvor den besøkende 'får en betagende utsikt' (Simonsen 1991: 57-58). Dette er veien fra Vollmoen til Bø-anlegget (ibid.).

En forsker har tydeligvis vært i kontakt med lokalbefolkningen, siden han skriver om 'hellige kilder' 'søkt ennå i vår tid' (Lund 1955: 101). Bruken av vannkilder blir ellers sjelden nevnt. Det kan være at folk på Steigen har vært flinke til å grøfte, grave brønner, og ellers bruke vann fornuftig.

Siden beboerne på Steigen-anlegget ofte blir antatt å ha snakket norsk eller norrønt, blir relasjonen til Bø-anlegget viktig. Det blir hevdet at Bø var forløperen til Steigen, men dette er ikke helt sikkert, siden enkelte dateringer overlapper. Spørsmålet da er om beboerne på Engeløya gikk fra å være skandere til å bli norske, en såkalt 'ethnic switch'; evt. om det fantes en eldre, skandisk landsbybebyggelse, og et nyere norsk landsbyhegn; eller om landsbyen flyttet fra Bø til Steigen som en etnisk minoritet underlagt norsk høvdingstyre, som treller. Trolig var utviklingen langt mer komplisert, uten en entydig relasjon mellom Bø og Steigen. Det trengs simpelthen mer forskning og inngående studier av landsbyene, en åpen tilnærming som ser på funnstedene i detalj uten forforklaring eller bortforklaring.

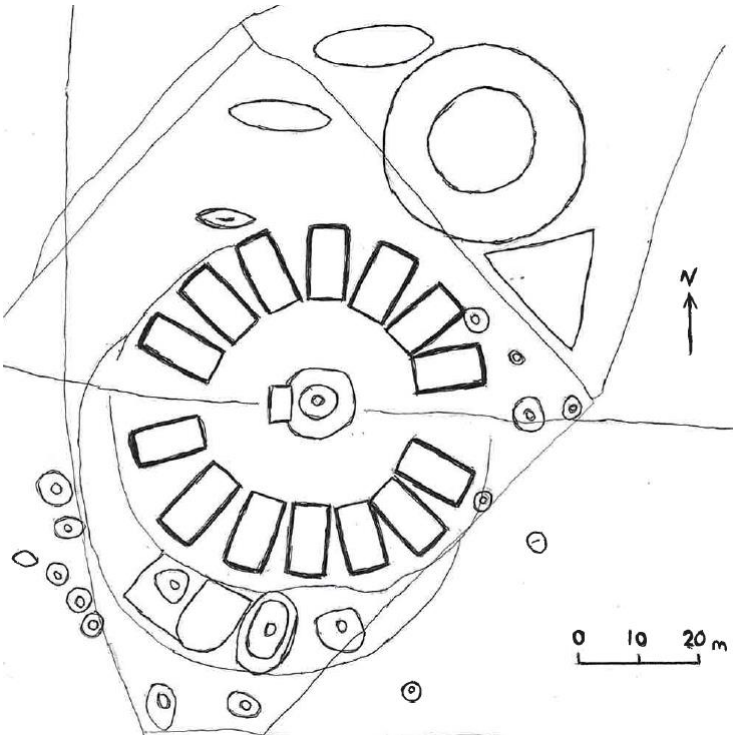

Steigen – nedre; en mulig landsby

Det kan ha vært en alternativ landsby-plass 400 m SV for Vollmoen; her kalt Steigen – nedre. Denne kan ha vært eldre, ca. 0-300 AD. Her er ingen voller, og husene kan ha vært av tre. Her kan ha vært 14 hus, muligens 16-18. Muligens har det vært flere bosetningsfaser. På et senere tidspunkt har så folk flyttet til Vollmoen, enten herfra eller fra Bø. Man skal ikke se bort fra at en liten landsby kan ha lagt i Steigen-området allerede i bronsealderen ca. 500 BC.

Den nedre Steigen-landsbyen kan ha hatt naust på et sted kalt Vestjorda 300 m i SV. Her kan ha lagt 2 store naust ved siden av hverandre, ca. 20 m lange, dvs. med plass til en båt for hver landsby-halvdel eller moiety. Nær landsbyen er også karakteristiske haug-formasjoner markert, avlang, rund, trekantet, som kan svare til 3 totem-grupper eller phratries, fisker, dyr og fugler.

Bruken av Steigen-området endret seg dramatisk med en norrøn overtakelse ca. 450 AD. Et dramatisk element synes å være en vanhelligelse av landsby-plassen. Det ble funnet 'tallrike avhogde hodeskaller av husdyr, bl.a. hest, ku, sau og/eller geit' på 'tunhaugen' midt på landsby-plassen (Lund 1965: 307). Dette ble tolket som en ofring, men mest trolig var det de norrøne folkene sin måte å vise makt over landsbyen. Lignende halshogging av husdyr skal ha funnet sted ved andre landsbyer; kanskje en systematisk måte å vise makt mot de innfødte på (ibid.). En lokal myte om 'Hagbart og Signe', hvor innfødte menn blir drept og en norrøn mann deretter gifter seg med søsteren deres, kan peke mot en voldelig overtakelse av stedet, en form for etnosid eller folkemord. Landsby-boerne og deres etterkommere kan ha blitt gjort til slaver av de norrøne inntrengerne.

Landsbyen ble forlatt, men tuftene lå der. I den siste perioden kan bruken av området ha endret seg; bruken ble mer tilfeldig og ubestemt. Arkeologen er imidlertid fornøyd med at stedet kan knyttes til 'vikingtid' (Storli 2006: 64). Det nevnes at stedet var i bruk til 900-tallet. De aller fleste undersøkelser fokuserer på tiden rundt år 1000, og har dermed lite eller ingenting med landsbyen å gjøre. Forskningen skaper dermed et falskt bilde av stedet.

Eksemplene omfatter bosettingsspor. I sør ligger en ødegård med 2 hus på 12 og 17 m, kanskje fra 900 AD, men trolig fra 1300 AD – altså lenge etter at landsbyen forsvant. Kjente gravhauger omfatter Sigarshaugen ved kirken, hvor kong Sigar er gravlagt. Andre graver lå nær denne haugen. Minst 23 graver lå på Hagbardholmen. Her ble en mektig kvinne begravet på 900-tallet. Alt dette har lite med Vollmoen å gjøre.

Her skal nevnes en våpengrav, dvs. en grav med sverd, spyd og skjold fra 300-t AD (Storli 2006: 89). Dette blir tolket som tegn på våpenbruk ved 'tunanlegg'. Som på Bø, over, kan dette være snakk om en tilreisende eller en som har vært i krigstjeneste sørpå.

Ifølge en forsker ble senteret ødelagt av Olav Trygvason sommeren 999 (Lund 1965: 299). Den største feiltolkningen handler om militærmakt; dessverre har dette blitt en kjærkommen bortforklaring av de runde landsbyene. En gjettet at dette var 'høvdingens hird-kaserne', en mobiliseringsstyrke. Dette var derfor ikke en permanent boplass. Hele dyreskrotter kunne tilberedes i de største kokegropene, og dette ble tolket som militær bruk. Området tilhørte ett av 8 høvding-lag, Nord-Salten (Lund 1965:298).

Mer forsiktige tolkninger snakket om en 'storhusholdning' for opptil 300 mennesker. Stedet kan ha tjent som lokale for byttehandel, at landsbyen kunne omformes til et marked. Andre foreslåtte funksjoner var religiøse høytider, rådsmøte mellom flere høvdinger, seremonier, utrustning av mannskap til reiser, samling av arbeidsfolk, m.m.

Tingsted ble også en populær tolkning. En forsker trodde han hadde funnet middelalderens Steigarting på Vollmoen, lenge etter at stedet var forlatt. Noen har hevdet at kirken som ble bygd på 1200-tallet tok makten fra høvdingen og landsbyen. Men dette var lenge etter at Vollmoen var forlatt. Den kjente lagmannsstuen på Steig målte 27 x 7,5 m; tingstedet lå nok der, langt unna den tidligere landsby-lokaliteten. Gamletunet på Steigen var 300x60 m stort, i dag delvis fjernet.

All forståelse av Vollmoen som norsk handler om tiden etter at den ble forlatt som landsby. Da var landsbyen ubebodd og stedet lå som en ruin, på linje med Akropolis og Colosseum. At det ble holdt ting på Vollmoen er tvilsomt. Møtene ble nok holdt nede på Steigen gård, også kalt Steig. Her var det lagstue, boder og hus.

Imidlertid var Vollmoen fortsatt kjent. Folk kan ha valfartet til ringtunet av nostalgi eller nysgjerrighet. Stedet var i ferd med å bli en attraksjon, kanskje en av Norges første. Et sted folk reiser til for å se og oppleve noe. Og slik er det fortsatt i dag. Vollmoen er et sted som dukker opp i folks feriebilder på Facebook. I dag er Steigen-anlegget vernet som fornminneområde (Johansen & Søbstad 1978: 28).

Avstanden er lang fra den gang folk samlet seg i landsbyen til fest og dans. Men ikke lengre enn at vi fortsatt kan forestille oss livet som utspant seg der – hvis vi vil. Da må vi gå tilbake 1500 år. Vi kan se for oss kvinnene som danset på landsby-plassen, verdig og samstemt. I beste fall vil vi oppleve det selv, hvis vi besøker en rund landsby i Oklahoma eller en powwow-arena. Også en enkel folkedans kan gi oss en følelse av gamle tiders feiringer. Det fine er at Vollmoen fortsatt ligger der og åpner for folks opplevelser.

Bodø

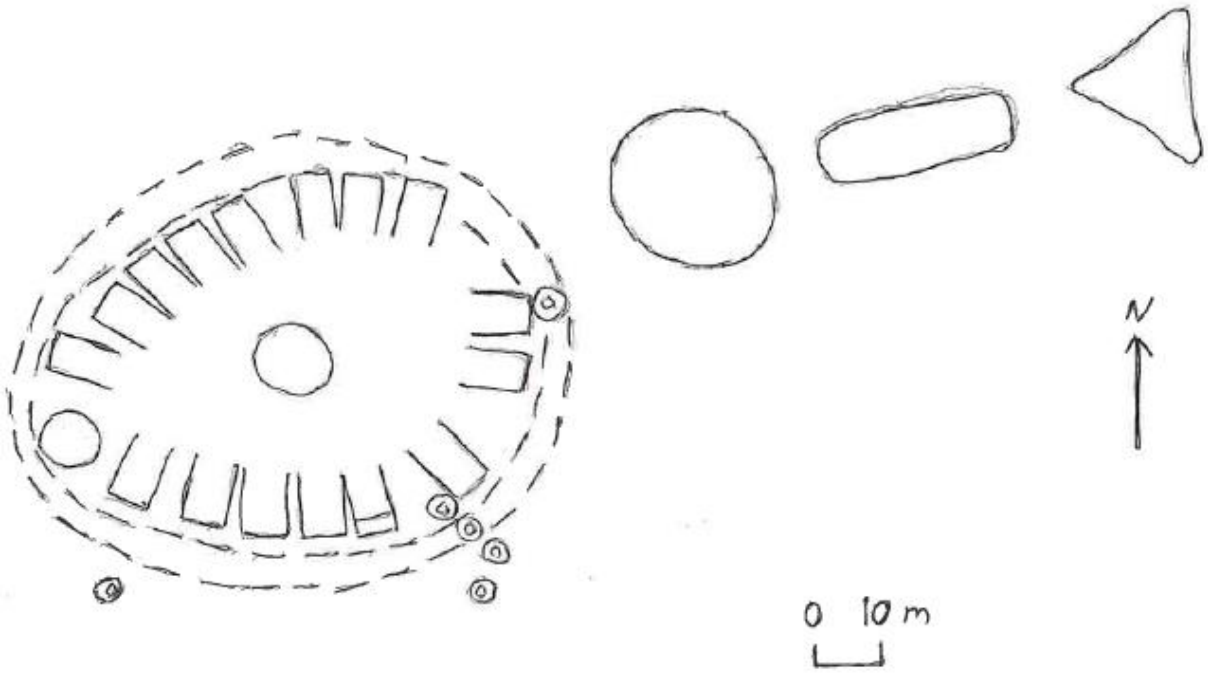

Hernes ved Bodø; hypotetisk landsby

På Hernes ved Bodø skal det finnes en gammel landsby-lokalitet. Stedet ligger på militært område og er ikke undersøkt. Antallet hus er umulig å beregne; 16 hus er foreslått, men det kan ha vært 18-22 eller 12-14. Imidlertid er det lett å se for seg omrisset av en landsby og noen gravhauger i nærheten. Her er også karakteristiske spor etter kokegroper, smultring-aktige ringer i terrenget. En mulig datering vil være 0-500 AD.

En foreslått landsby-plass, kanskje den samme, skal ha vært på Hernes ved Rishaugen; i nærheten ligger andre haug-monument kalt Vasshaugen, Karens- eller Karihaugen, Rundhaugen og Smørhaugen. Her er også to gravrøyser. Mot vest ligger to gravfelt som er fjernet. Og lenger vest ved Melkvika ligger et båtstø- eller naust-anlegg, også fjernet. Den militære bruken har utradert mange fortidsminner. Det er spennende at mange lokaliteter er duale (doble): to røyser, to gravfelt, muligens to naust, osv. Dette kan tyde på at landsbyen bestod av to sider, moieties.

Samtidig synes her å være 3 ulike haug-monument, rund, avlang og trekantet. Disse tenkes å representere 3 grupper av totem-dyr i landsbyen, dyr, fisk og fugl. Dermed er to former for organisering representert i landsbyen, som vi finner i mange av de runde byene. Den ene er en todeling i 2 rekker av hus, kalt moieties. Den andre er en 3-deling av totem-klanene, kalt phratries, fordelt på tvers av de to husrekkene. Til sammen utgjør disse inndelingene en kryssende og finurlig organisering av landsbyen basert på totemisme. Denne organiseringen viser seg å være gjennomgripende og sterk, og har utviklet seg helt fra steinalderen av.

I en liste over kulturminner i Bodø står bl.a.: ‘68259 Hernes Ytre: Ringformet tunanlegg, Jernalder, 67°15′48″N 14°21′44″Ø, Bodø… Nå fjernet. Kan eventuelt ha ligget ca 40 m Ø for fornminne 1 [gravrøys]. Inntegnet av H. E. Lund på kartskisse over Hernes Ytre i 1952. Her ligger i dag dyrket mark og militæranlegg. Det finnes intet spor av et eventuelt tunanlegg. Stedet ligger innenfor avsperret militært område.’ (Kulturminnesøk u.å.). At det ikke finnes

'spor' av landsbyer er trolig arkeologens forventning. Det antydes faktisk at her ligger to landsby-lokaliteter, den som er tegnet over og en ved Smørvika, nå dekket av skog og kratt.

Basert på et kart-omriss drister jeg meg her til en tegning av den andre byen på Hernes:

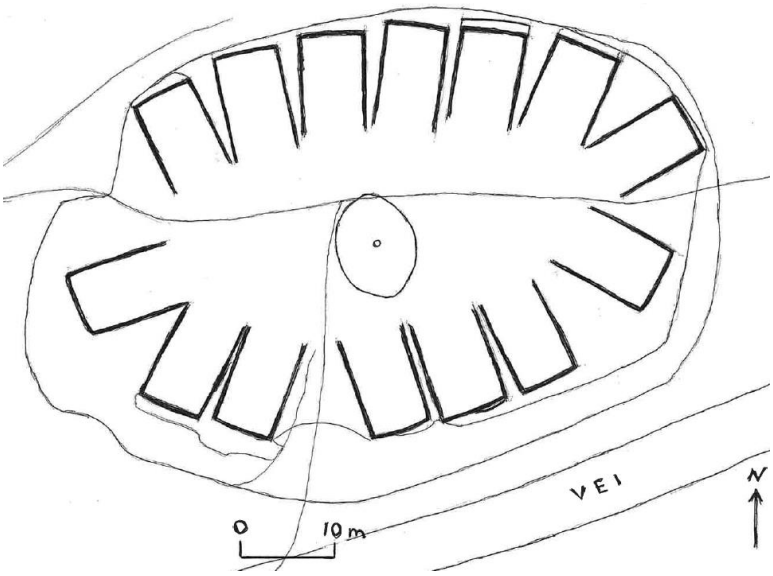

Hernes: landsby ved Smørvika; hypotetisk

Her er 14 hus tegnet inn; tallet kan også ha vært 10-12. En sti går gjennom landsbyen med en avstikker mot S, hvor det kan ha lagt noen små naust. Midt på plassen er tenkt et lite samlingssted for dans, leik o.l., med en bålplass i sentrum.

Man kan tenke seg at denne byen ved Smørvika er eldre, siden den ligger ubeskyttet ved sjøen. Her er tanken tvert imot at den er nyere enn byen lenger inne, fordi den ligger ved en ås beskyttet mot innlandet. Dette vil da være etter at norrøne folk hadde overtatt omlandet rundt; ca. 450-500 AD. Byen lenger inne synes mer etablert og varig, og kan derfor være eldre. Dette er imidlertid et åpent spørsmål.

Faktisk skal 4-5 ulike landsby-lokaliteter ha blitt foreslått på Hernes. En kryptisk lokalitet er et sted kalt Alfheim; visstnok det samme som Rishaugen på Ytre Hernes (Iversen 2014: 252; Hernes 2015a: 108). Et par steder er udefinerte. I tillegg kommer resten av Bodø-området. Andre mulige landsby-lokaliteter ved Bodø inkluderer prestegården Bodin. Ved Bodin kirke skal det ha ligget et stort fornminne-område med tufter; funnområdet ble utslettet etter 1952. Her kan ha lagt en landsby med 16-18 hus, men alle spor er radert vekk av kirkegårdsdrift o.l. Selve kirken kan være bygd på en gammel landsby-plass.

I selve Bodø kan det ha lagt en rund by i området Aspåsen-Aspmyra. Dette er ikke det eneste stedet hvor en landsby er overbygd med en fotball-bane, her bedre kjent enn de fleste.

En understrekning av Bodø som sentral-område påpekes av at en forsker plasserer 'kongen' for halogaene her; skjønt han plasserer hen også på Leknes, som alt nevnt (Vorren 1988: 100-1). Dette betyr at området ved Bodø, med Saltfjorden, Landegode m.m., må være fullt av fornminner som går tilbake til bronsealderen eller tidligere. Hvor mye av dette som ennå er intakt er uvisst; kanskje 1%.

Her skal tas med noen gamle funn fra Bodø-området: hus-avfall, fiske-bein, fugle-bein, tre, trekull, aske, jernstang, sverd, spydspiss, skjold, bronse-beslag, perler, gull-spiral, brosje, ring, gullring, m.m. (Sjøvold 1962: 42-43). Ekstremt lite er tatt vare på i Bodø; ingen potteskår, ting av bein, stein, jern, osv. som kunne fortelle oss noe om livet her i landsby-tiden. Alt er ødelagt av bebyggelse og moderne virksomhet.

Uheldigvis er landsby-området ved Hernes, som andre byer, farget av et forutinntatt syn på hird og høvdinger. Hernes ble knyttet til ett av 8 høvding-lag, Sør-Salten (Lund 1965: 306). Dette uten at funn er gjort og til tross for at landsbyen trolig er mye eldre enn høvding-lagene. Nyere forskning viderefører myten om høvding-makt. F.eks. blir kokegroper tolket som samlingspunkt for makt-utøvelse. Andre er uenige og tolker gropene som kult-steder. At det å koke mat i groper var vanlig synes å gå alle forbi (Arntzen & Sommerseth 2010). Tolv km unna, på Bertnes, ble en 'våpengrav' fra 350-470 AD funnet, uten at dette gjør landsbyen krigersk (Storli 2006: 89).

Det som er iøynefallende er at de monumentale fornanleggene på Hernes verken er utforsket eller gjort kjent. De to landsbyene, gravhaugene, monumentene, naustene og andre fornminner har minimal eksponering. At de ligger på militært område hjelper ikke på eksponeringen, men bør ikke bidra til at de blir underkjent. Det er fint å vite at landsbyene har lagt her.

Området ved Saltfjorden og Skjerstadfjorden

Fra Saltfjorden og innover kan det ha lagt flere byer. På Ilstad ved Tverrlandet skal det ha lagt en landsby. Her ble det funnet spor etter hustufter, 30 kokegroper og gravminner datert 200 BC – 500 AD. Området ble ødelagt for å gi plass til en golfbane! (Arntzen & Sommerseth 2010). I nærheten av Ilstad ligger Godøy. Her nevnes en bonde kalt Raud som holdt 'en svær flokk finner' som arbeidsfolk ca. 990 AD (Snorre 9175:183; Storli 2006: 35). Kanskje var de etterkommere etter landsbyboere fra Ilstad holdt som treller eller slaver.

Snorre gir et godt bilde på hvordan norrøne folk behandlet motstandere. Den hedenske Raud ble pint i hjel, og 'finnene', som holdt til i et stort hus, kanskje en metafor for en landsby, ble dels drept eller pint i hjel, mens noen fikk leve. Deretter ble stedet brent, og de norrøne mennene, som nå var kristne, dro videre for å spre sitt glade budskap (Sturlasson 1975: 183-5). Religiøs terror er ikke et nytt fenomen; heller ikke etnisk vold. Kontrasten til de fredelige byene kunne ikke vært større.

Ved Skjerstadfjorden er funnet: leirkar, leir-bolle, kam, trekantet hårnål, bronse-spenner, gullring (senere stjålet), brakteat, m.m. (Sjøvold 1962: 43-46). I Fauske kommune fantes: jern-øks, gull-spiral, m.m. (ibid.: 47).

Rester av voller og gravhauger kan antyde at Rognan er en gammel landsbylokalitet. Rognan har en fortidig bebyggelse langs fjorden, med hus på rekke, som er en vanligere landsby-form enn runde byer. Her lå flere rekker med 'kirkebuer' som folk fra bygden eide og overnattet i – disse buene lå langt unna kirken. Buene ble brukt til båtbygging, fiske, handel m.m. Imidlertid kan her ha vært en eldre rund landsby-lokalitet lenger oppe ved Saltelva. Nestby er i så måte et spennende sted – den nederste byen. Noen utgravninger her er ikke kjent.

Lekanger

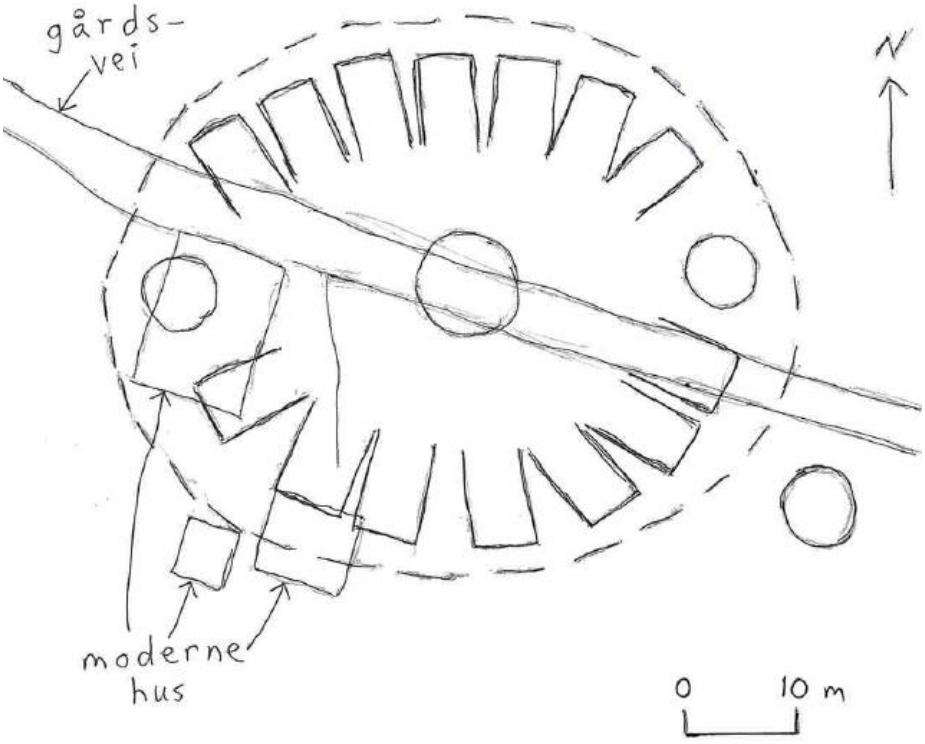

Lekanger; mulig landsby

På Lekanger i Gildeskål synes det å ha vært en landsby-plass:

Her er 14 hus foreslått; antallet kan ha vært 12-20. Spor i terrenget kan tyde på at byen har blitt ombygd flere ganger, og gradvis flyttet plass. Dette kan tyde på lang bosetting; flere hundre år. I området er det spor etter både hauger og kokegroper. Trolig har det også vært andre landsby-lokaliteter i området, slik at lokalitet og landsby-struktur kunne variere over tid.

Funn i nærheten omfatter en drakt-spenne, spydspiss av skifer, lærbiter, trekull, m.m. Disse funnene kan ha ulik alder. Ellers må en regne med å finne kokegroper, potteskår osv. For Gildeskål kommune generelt er funnet: bark-skål, spydspiss, skjoldbule, bein-kam, bein-nål, flat trekantet hårnål, bein-kam, bronse-brosje med heste-figur, m.m. (Sjøvold 1962: 40-42).

Ut fra beliggenheten, hvis dette var en reell landsby, så må den ha lagt rett ved fjæra da den ble bygd. I dag ligger stedet 70 m fra sjøen.

At en vei går tvers gjennom byen er kjent fra andre steder, og kan skyldes at byene lå ved sentrale ferdselsårer. Heller ikke er det uvanlig at moderne hus blir bygget over en landsby.

Øysund

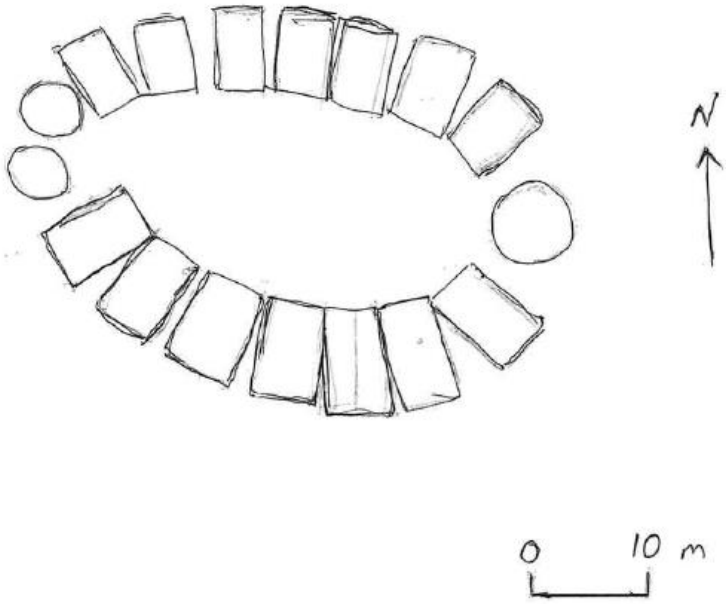

Øysund – hypotetisk landsby

Øysund-anlegget ved Kunna har blitt foreslått som en landsby (Storli 2006: 66). Det har ikke vært mulig å lokalisere Øysund-tuftene på satellitt-kart. Muligens har de blitt utradert av jordbruk og husbygging. Bildet her er derfor rent hypotetisk – en liten landsby med 12-14-16 hus. Lokaliteten er i nærheten av vei, hus og aktiv dyrking. Jeg velger å tolke den som en 'hel' landsby, dvs. med to husrekker rundt en åpen plass.

To C14 dateringer viser 80-350 AD, med fokus rundt 180-210 AD (ibid.: 67). Leirkar datert 300-500 AD utvider tidsspennet; trolig har det vært konsentrert bosetting i området langt tilbake i tid. På Kunna er det registrert flere boplasser fra steinalderen.

Anlegget er sagt å ligge på en tørr strandflate på nordsiden av Kunna i Meløy, 1 km fra Øysund (ibid.: 66). Andre kilder plasserer det på Øysund. Her kan være to lokaliteter. I området er det gjort rike funn fra jernalderen. Dette kan også være en 'halv' landsby eller del-landsby med 6-8 hus. I så fall kan det ligge et større landsby-senter i nærheten, kanskje på Ørnes.

På kartet til Kulturminnesøk er et område på 60x80 m merket av som bosetning-aktivitetsområde. Hvordan området har sett ut er vanskelig å avgjøre med fly-foto, siden stedet er oppdyrket.

Funnområdet er beregnet til 462 m2; trolig er det større (Berglund 1995: 307). Funn omfatter keramikkskår, kanskje fra spannformede leirkar datert 300-500 AD (Storli 2006: 66). Tar en med nærområdet utvides funnene til: potteskår, leirkar, ornert kar, bøtteformede leirkar, kar med håndtak, øks, kniv, spydspiss, sverd (tapt), spinnehjul, kam, bein-nål, hårnål eller hårspenne av bein, ildstål, ild-flint, kobber, bronse-beslag, bronse-spenne, bronse-brosjer, bue-fibula, sølv-spenne, perler, rav-perle, glass-perler, sølvring m.m. (Sjøvold 1962: 37-40). Funn fra hele Meløy omfatter også: potteskår, leirkar, kniver, jernstang, bronse-brosjer, bue-fibula, glass-perler, bånd-formet gullring, m.m. (op. cit.: 36-38).

En hypotese er at landsbyen hadde med kontroll av det farlige Kunna-sundet å gjøre, dvs. et stoppested for farende. Her finnes en militær hentydning eller bortforklaring, men plasseringen har nok mest vært praktisk og nyttig.

Landsby-hegnet kan ha sammenfalt med dagens Meløy kommune, fra Kunna i N til Svartisen i S. Blant aktuelle landsby-lokaliteter kan nevnes Reipå, Ørnes og Meløy. Uten videre undersøkelser er det vanskelig å si hvordan landsby-området har sett ut.

Lomvatnet og Løkta

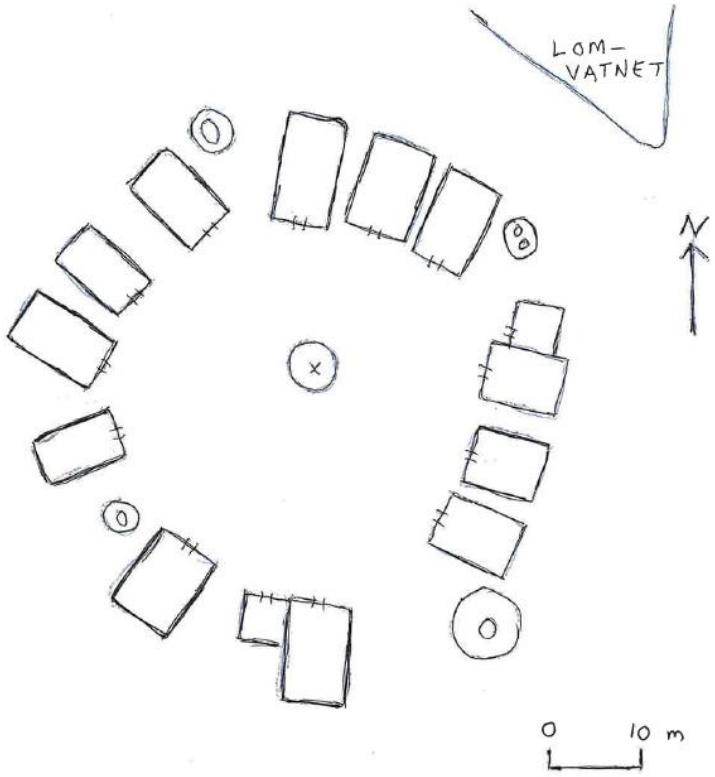

Lomvatnet, Løkta

Lomvatnet på Løkta er en unik landsby-lokalitet. For det første ligger den avsides NV på øyen, og har trolig hatt en rituell funksjon. For det andre har her vært omfattende og variert bruk over lang tid. Nyere kilder viser om lag 12 hus, som her. Men langt tilbake kan her ha vært opptil 20 hus rundt den lille plassen, og antallet beboere kan ha variert fra 40-50 til 100-150 mennesker over et tidsrom som kan strekke seg fra steinalderen til nåtid! Da regner en med øvrige landsby-lokaliteter på Løkta. For det tredje oser Lomvatnet av mystikk; hvorfor har mennesker samlet seg på et nes på en liten øy i uminnelige tider?

Alt dette finnes det svar på – men ingen har tatt seg bryet med å spørre.

Anlegget ved Lomvatnet er datert ca. 560-800 AD. Tidsspennet kan være større. Stedet ligger mellom bergknauser, myrer og et lite tjern nord på Løkta. Det ligger 1-6 km fra gårder som Hov, Glein og Dønnes, med rike jernalderfunn. Arealet er ca. 4925 m2 (Berglund 1995: 300). Som nevnt kan her ha vært 12 hus; andre estimat er 14-16 hus. Et lite hus eller forsamlingssted kan ha vært i midten (ikke tegnet). Det er ikke gjennomført arkeologiske undersøkelser i noen av tuftene. På stedet har det vært minst 3-4 bålhauger eller kokegroper (Storli 2006: 68). Nær Lomvatnet på den lille halvøyen, nær fjellet Skolpen, ligger tre gravfelt datert til bronsealder-jernalder.

En må ta fantasien til hjelp for å se for seg kvinnene som har styrt i husene og holdt landsbyen sammen gjennom vanskelige tider, som deler av jernalderen var. Historien kommer bedre fram når en tar med de andre bosettingsområdene som er funnet på øya.

På Løkta, en øy på 17 km2, skal det finnes fire andre landsby-lokaliteter på eller ved et sted kalt Botnmoen. Et ‘ringformet tunanlegg’ på Botnmoen ble ‘ryddet til fotballbane ca. 1944’

(Riksantikvaren u.å.). Her var det 'ca. 10 hustufter' som var 'ca. 12-14 m lange' (ibid.). Området har blitt ytterligere rasert i nyere tid, med lagerplass o.l., uten at fortidsminnene har blitt beskyttet.

Ved nærmere ettersyn viser det seg at det finnes minst 8 større boplasser og landsby-områder på Løkta som spenner over en periode på 4000 år, fra før 3000 BC til 800 AD! Det reelle antallet kan være enda større.

Det virker som om hele forhistorien er representert på Løkta, fra eldre steinalder til nåtid. Her snakker vi om en landsby-tradisjon som strekker seg over svært lang tid, fra steinalderen til middelalderen eller senere. Bosetningen har naturlig nok endret seg over tid, men folk har alltid funnet tilbake til landsby-formen.

På Løkta kan det også finnes flere steder med del- eller halv-landsbyer. En slik lokalitet kan være på Kopardal helt SV på øya (Armstrong 2010: 116).

Landsbyene er her presentert i det som antas å være en kronologisk rekkefølge:

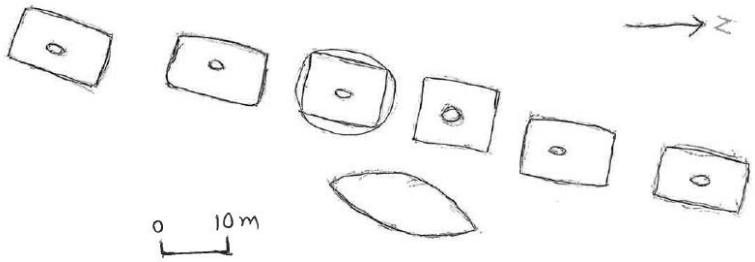

Løkta – boplass; hypotetisk

Ifølge Kulturminnesøk lå det en 'boplass' opp mot lien vest for fotballbanen på Botnmoen. Her kan godt ha vært en hel rekke av boplasser i området. Dette åpner muligheten for at stedet har vært bosatt mye lenger tilbake enn i jernalderen; steinalderbosetningen i området kan gå tilbake til 4000 BC eller enda tidligere.

I lien ved Botnmoen synes en serie med hus å være plassert på rekke, som kan dateres ca. 3000-1500 BC. Den avlange haugen hører til det langt nyere ringtunet på fotballbanen; men vi kan ikke se bort fra at folk i steinalderen også bygde monumenter med totemisk betydning. Hval eller fisk kan ha vært et totem.

Som nevnt finnes det flere steder hvor folk har bodd i steinalderen, bl.a. lenger N hvor to boplasser er brukt til uttak av sand og grus. Steinalder-funn omfatter skafthull-øks, flint, pilespiss av skifer, trekull m.m. Et sted hvor gravemaskinen var i aktivitet 'ble det observert konsentrasjoner med 80-100 artefakter pr. m2.' (www.kulturminnesok.no). Man kan finne mye med gravemaskin! En km mot Ø er det en flott steinalder-boplass ved Stuvalen-Brennhågan hvor det kan ha vært 6-7 hus. Ett hus på 5x10 m ser ut til å være gravd ut, med funn av 'flintavfall' på 'små sandflekker' (www.kulturminnesok.no). Større steinalder-boplasser er ellers lite kjent.

Tilsvarende lite vet vi om bronsealder-boplasser, hvor det kan ha vært opptil flere på Løkta:

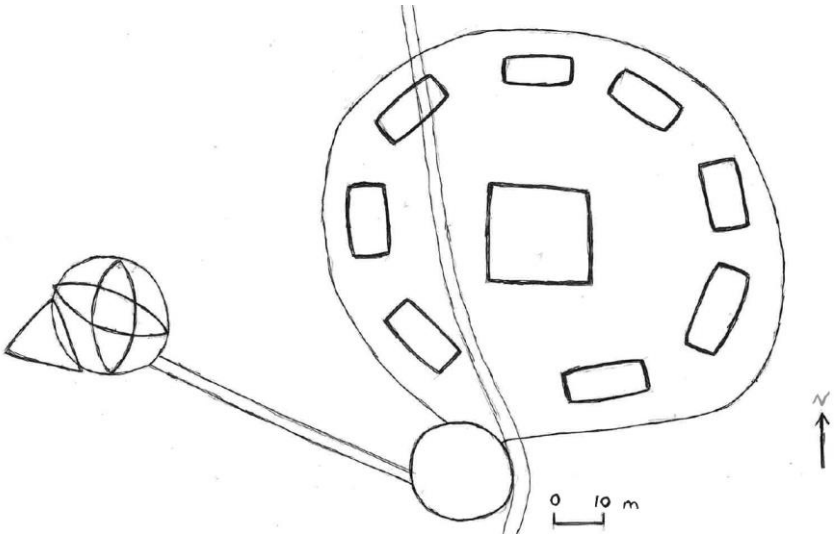

Hovsvågen; hypotetisk landsby

På eidet mellom Hovsvågen og Børdsvika kan det ha lagt en rund by. Denne byen er oppført i Kulturminnesøk som: Bosetning-aktivitetsområde, datert til bronsealder-jernalder, og med merknaden: 'Under pløying observerte bruker flere ansamlinger av skjørbrent stein og trekull i området' (www.kulturminnesok.no). Han har da trolig pløyd gjennom ildstedene i husene. Dette stedet er helt unikt siden det er den eneste kjente bronsealderbyen i Norge; datert ca. 1500 BC – 0 AD. Her har ikke bare vært én by; spor etter boliger synes å være spredt ut over området i en langvarig bosetting.

På tegningen er 8 hus indikert; tallet er usikkert. Firkanten i midten er ikke tenkt å være et hus men en seremoni-plass, lik shawnee-landsbyens danseplass.

Mest kjent fra stedet er en serie hauger, tolket som gravhauger, men helst en form for monumentale hauger eller steinsettinger. Disse haugene eller monumentene i sør er tenkt å ha en symbolsk betydning. Først var det kanskje formene rund, avlang og trekantet som stod fram; et totemisk univers med dyr, fisk og fugl. Siden ble monumentene muligens forbundet med en seremoniell vei og to rundinger ble anlagt, sol og måne. Det er antatt at landsbyen var knyttet til måne-delen av monumentene. Her må tas forbehold om at haugene er forstyrret av utgraving (Berglund 1995: 337).

Bronsealder-byen er unik, men den er kun en av mange landsby-bosetninger på Løkta.

Som nevnt ligger fire eller fler runde byer ved et område kalt Botnmoen. Området utgjør et eid mellom en vik i nord og havet i sør. På eidet har landsbyplassene lagt som perler på en snor; den ene har fulgt etter den andre i tid. Alle er mer eller mindre utradert av veier, bygninger og fotballbane. Tidsforløpet vil bli antydet i forhold til hver landsby.

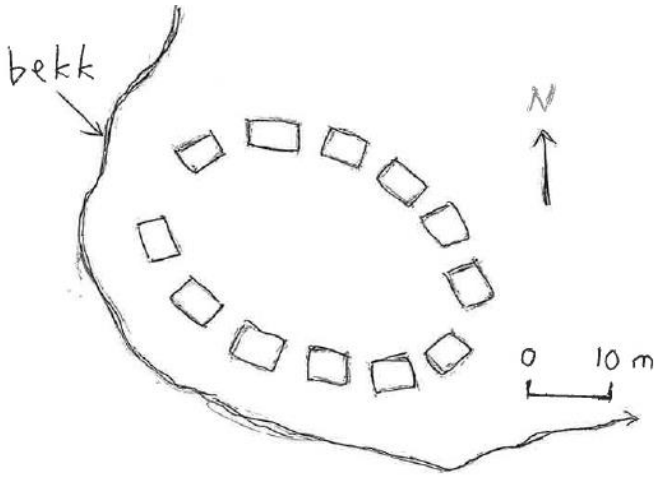

Løkta – sør for fotballbane; hypotetisk

Dette er en svært usikker tegning; en landsby kan ha lagt ved bekken sør for fotballbanen ca. 500 BC – 200 AD; alternativt 300-100 BC; eller lokaliteten er illusorisk.

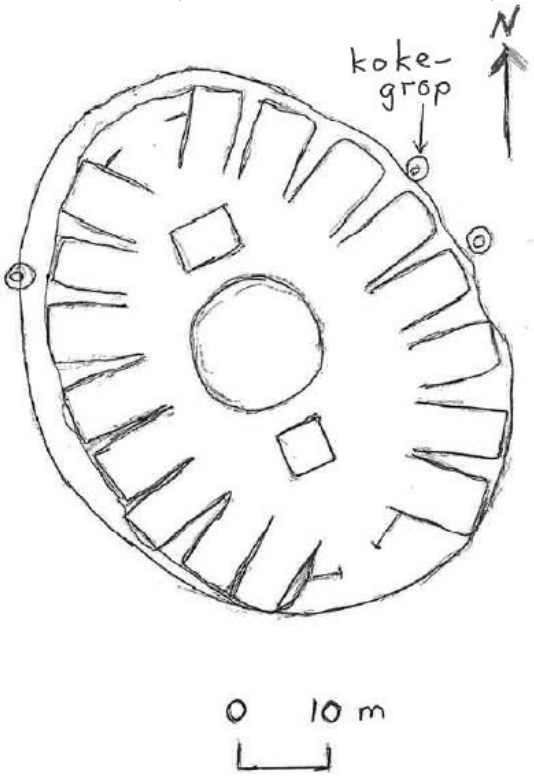

Løkta – nord for fotballbane; usikker landsby

Dette stedet er gjennomskåret av Kopardalsvegen og er vanskelig å identifisere. Allikevel blir det her vurdert som en av de runde byene i området, med datering ca. 0-200 AD. Et alternativt alder-forslag er 100 BC – 150 AD.

Landsbyen har en bredde på 40-50 m, lengde 55-60 m. I og rundt byen finnes kokegroper. En rund haug er nord for byen. Her kan ha vært ca. 16 hus, 8 på hver side av den ovale landsbyplassen. Siden plassen er gjennomskåret av en vei er det vanskelig å se om den har hatt noen strukturer; her kan ha vært et hus på nordsiden og en rund plass 20 m i tverrmål sør på plassen. På tegningen er dette gjort om til to hus og en rund plass; kanskje illusorisk. Flybilder antyder at andre strukturer har funnes på plassen som overlapper med landsbyen, og

som trolig ble anlagt senere; et avlangt hus av jernalderform med åpen gavl mot vest, kanskje fra ca. 500-600 AD; og en nær kvadratisk struktur, muligens et uthus fra ca. 1500 AD?

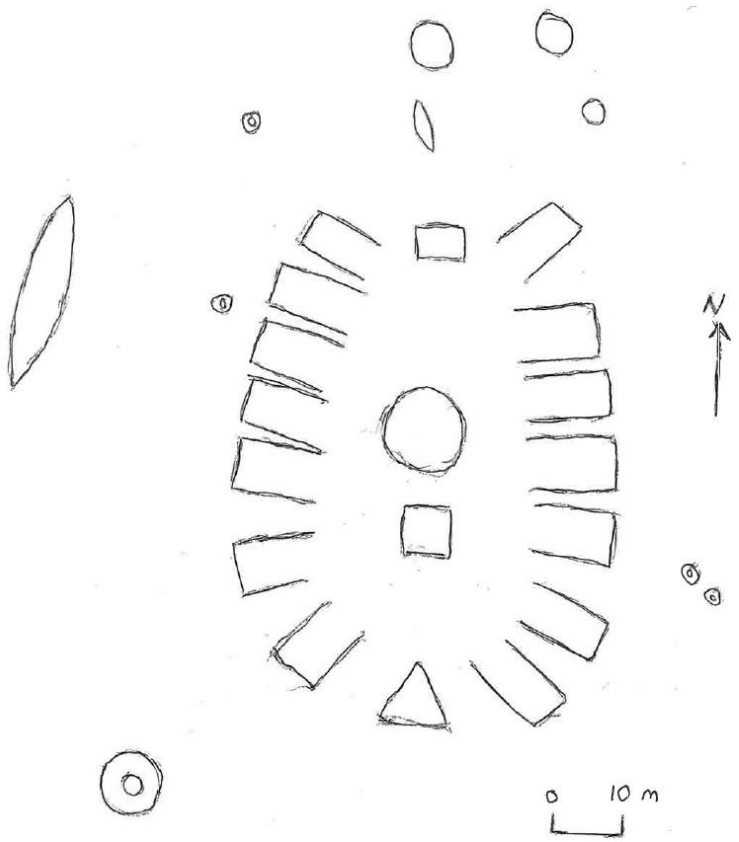

Løkta – fotballbane; usikker

På Botnmoen er det anlagt en fotballbane direkte oppå en rund by; noe som dessverre har skjedd flere steder. Denne lokaliteten er provisorisk datert ca. 200-500 AD.

Muligens har denne landsbylokaliteten hatt 14-16 hus, 7-8 på hver side av plassen. Nord på plassen kan ha vært et lite hus; midt på plassen en lav rund haug ca. 15 m i tverrmål; kanskje også et lite hus. Utenfor byen mot nord kan ha vært en trekanthaug og en langhaug; mot sør kanskje en rund haug; totem-monument. Rundt landsbyen kan det ha vært et belte av kokegroper, delvis synlig i utkanten av fotballbanen. Bredden på byen her er 47-50 m, lengden ca. 60 m. Her ble foretatt enkelte arkeologiske undersøkelser: I 1924 ble det registrert 'ca. 12 gravhauger', 'ca. 4 m i diam. og inntil ca. 0,4 m høye'; tolket som 'branngraver' med 'enkel steinlegning'; dvs. brente hus.

'Området ble ryddet til fotballbane ca. 1944. En av de som planerte området har fortalt H. E. Lund at det var ca. 10 hustufter i området. De hadde tydelige jordvoller i veggene. Tuftene var ca. 12-14 m lange'. Lund så dette som et ringformet tunanlegg. Området ble knyttet til et annet kulturminne, trolig lager-stedet under, 'hvor det ennå er en hustuft og kulturlag' (Kulturminnesøk u.å.).

I tilknytning til landsbylokaliteten på fotballbanen er det mange fornminner: kokegroper, hauger av ulik fasong, m.m. Ifølge Riksantikvaren var her et: 'Gravfelt og boplass, består av 2 langrøyser, 2 rundrøyser og 5 mindre røyser. Boplasslag under røysene. Kun 2 røyser er bevart pr. 2010 (enkeltminner 3 og 4)' (Kulturminnesøk u.å.).

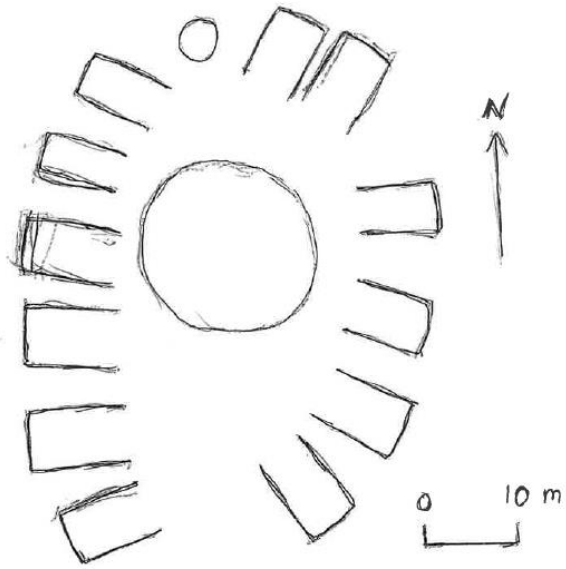

Løkta – lager-plass nord for fotballbane; veldig usikker

På kartet til Kulturminnesøk er det nord for fotballbanen enda et ringformet tunanlegg med 3 hus indikert. Dette kan ha vært en forlengelse av landsbyen på fotballbanen ca. 500-560 AD.

Selv om dette stedet er tilnærmet utradert av nybygg, har det gitt mye informasjon. Byen måler ca. 40-50 m i bredde og 70-80 m i lengde. Ifølge oppslag på Kulturminnesøk er det automatisk fredede kulturminner sør og vest for snuplassen på stedet. Tegningen har 12 hus. Her kan ha vært ca. 14-16 hus, f.eks. 7 på hver side av en krets. Kun 3-5 hus er observerbare. Midt på plassen kan ha vært en lav rund haug ca. 17 m i tverrmål. Kulturminnesøk har en utførlig beskrivelse av stedet. Det som nevnes er hustufter, gjerne synlig som 'en hesteskoformet jordvoll', mulige ildsteder og steinsettinger. Noen tufter ligger parallelt med hverandre. Et hus måler 9x11 m. Funn omfattet 'skjørbrent stein og kull'. Det blir nøkternt observert at området er 'forstyrret av senere tids inngrep', dvs. utradert (www.kulturminnesok.no).

Her gjenstår én by, Lomvatnet, beskrevet ovenfor, og datert 560-800 AD. Denne lokaliteten er beskrevet først, fordi det var den eneste byen på Løkta som forfatteren kjente til i utgangspunktet. Alle andre har komt til helt nylig – høsten 2022 – gjennom søk i kilder og hos Riksantikvarens Kulturminnesøk. Samtidig er kanskje Lomvatnet lokaliteten med den nyeste, mest omfattende og dramatiske historien. Den ligger avsides og er bevart.

Det vi kan si er at til sist havnet folk ved Lomvatnet. Hvorfor havnet de på et så isolert sted? Det kan ha tjent som tilhold for fordrevne haloga-folk; kanskje flyttet de landsbyen til Lomvatn fra Botnmoen 5-6 km mot sør etter angrep fra norrøne folk ca. 500-560 AD. De fortrengte har fortsatt sitt gamle liv i skjul ved Lomvatn. En kan da tidfeste den norrøne overtakelsen til perioden 500-560 AD – eller muligens litt tidligere.

Et sverd funnet på Hov kan antyde når norrøne folk ankom Løkta ca. 450 AD; men alderen er ikke helt sikker (Sjøvold 1962: 30).

På Hov på Løkta skal en ha funnet huk-begravelser, som på Austein, Tjøtta og Jøa; kanskje kulturelt beslektet, hvor alle stedene er landsby-områder. Folkene kan ha en delt skjebne, hvor folk ved Lomvatnet tjente som arbeidskraft eller treller for norrøne folk på Hov og andre

steder. Imidlertid hadde beboerne lenge sitt eget liv og møtested NV på øya, fram til 800 AD eller senere. De hadde sin egen identitet.

Gjennom hele forhistorien var Løkta et flerkulturelt samfunn. Som ved mange andre byer var her en samisk bosetning, nærmere beskrevet under Tjøtta. På Løkta var det et reinsvøm, hvor samene ofret mynter så sent som i 1948.

De fleste landsbyene i dag er mer eller mindre ødelagt. Om byen ved lager-plassen skriver Riksantikvaren bl.a.: 'Sannsynligvis er her flere utpløyde/forstyrra hustufter'. Legg merke til at det ikke sies noe om når eller hvordan kulturminnet ble ødelagt. Om den sørlige byen skriver Riksantikvaren lakonisk: 'Ringformet tunanlegg? –Fjernet.' Raseringen av kulturminnene på Botnmoen har vært uhemmet; ingen har brydd seg med å ta vare på noe. Raseringen kan ha vært politisk motivert, som en reaksjon på nazistenes interesse for 'germansk' kultur; i så fall har den vært feilrettet, siden kulturminnene ikke har noe med 'germanere' å gjøre.

Som ved nesten alle de andre byene i nord har Lomvatnet og Botnmoen blitt svertet av spekulasjoner om høvdinger og hirder. Løkta ble knyttet til ett av 8 høvding-lag, Nord-Helgeland (Lund 1965: 306). En forsker kaller Lomvatnet for 'Hov-anlegget', selv om det ligger 1,5 km fra Hov; tydeligvis for å skape assosiasjoner til en norsk elite (Storli 2006: 68). Det sier seg selv at landsbyene ikke hadde noe med aggressiv høvding-makt å gjøre. Dette var fredelige, kvinne-styrte samfunn. Arbeidet med å forstå ringtunene eller landsbyene på Løkta må begynne helt på nytt. Noen må gå igjennom hver eneste lokalitet og finne ut hvor og når folk har holdt til på hvert sted. Først da vil bosetnings-historien tre fram i all sin rikdom.

Til slutt et lite tankekors. Hvordan har det vært mulig å overse landsby-lokalitetene på Løkta i så mange år? Hvorfor har ingen spurt lokalbefolkningen om hva de vet om øyas bosetningshistorie? Svaret synes enkelt: arkeologer og historikere har kun sett enkelt-gårder og enslige bønder. Men implikasjonene er uhyre kompliserte: vi ser det vi vil se. Fortellingen her er et forsøk på å sprenge rammene for hvordan fortiden blir opplevd. Og kanskje vise at lokale fellesskap knyttet til landsbyer er en del av vår livsverden.

Lignende 'usynlige' landsbyer som ved Øysund har trolig lagt på Meløy. Øst for Meløy kirke ligger en forseggjort haug, og øst for denne haugen aner man konturene av en stor landsby-plass.

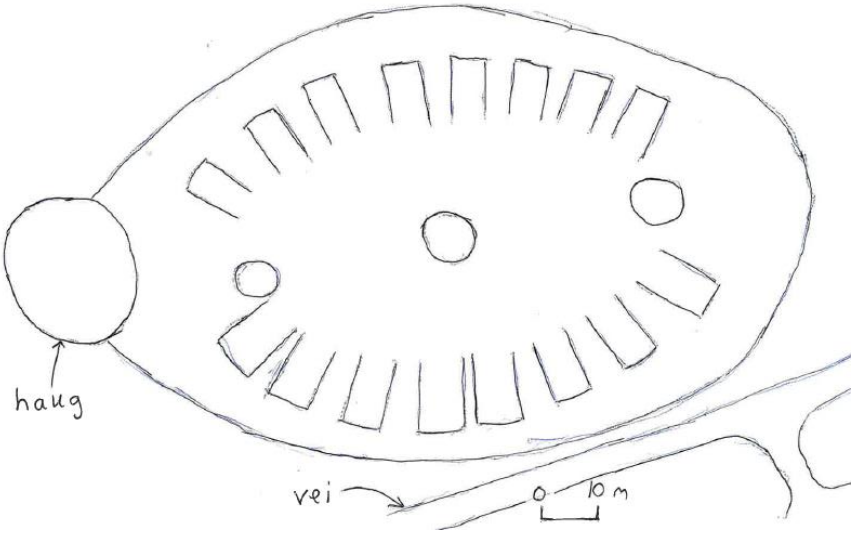

Meløy – hypotetisk landsby

Tegningen som presenteres her er kun basert på omrisset av plassen ved siden av den markante haugen som ligger der. Her er 16 hus tegnet inn, men plassen kan ha rommet 12-24 hus. Hva som evt. befinner seg under bakken er noe som fremtidens forskning kan finne ut.

Imidlertid er et 20-talls funn gjort på eller ved lokaliteten. Blant funnene er trekull, kobber-gryte, spinnehjul, kles-spenner, gull-armring, m.m. (Holand 2001: 235). Nesten alt er funnet privat, og lite er kjent om konteksten. Tydeligvis hadde 'Nordnorsk metallsøkerklubb' sammenkomst på plassen i september 2015, og rasket med seg alt de kunne finne.

Et gravfelt ligger i SØ. I Ø finnes en båtstø.

Fra Rødøy og Lurøy er det foreløpig ikke kjent noen landsby-lokaliteter; dette kan forandre seg fort. Funn fra Rødøy omfatter: leirkar, ild-kvarts, kvarts-bryne, spinnehjul, bly-kule(!), m.m. (Sjøvold 1962: 35-36). Funn fra Lurøy kommune omfatter: potteskår, leirkar, spinnehjul av leire, seremonielt bronse-sverd, gull-spiral, gull-ring, m.m. (ibid.: 34-35).

På Alsøy kan det ha lagt en rund landsby. 'Her er gjort flere gravfunn av kostbare materialer'. 'Det skal også ha ligget to lange nausttufter her' (Berglund 1995: 302). Landsby-hegnet kan ha omfattet Tomma, Hugla og Handnesøya. Utgraveren publiserte aldri funnene sine (ibid.: 303). En alternativ landsby-lokalitet kan ha vært på Nesna.

Området rundt Løkta, på Dønna og i Nesna, Leirfjord og Sandnessjøen, må alle ha mulige landsby-områder. Her er rike fornminner. En pekepinn er fallos-steinen fra Glein, Dønna; en av 50 i Norge. Den skal være et monument over kong Glein – eller penisen hans. Fallosen,

datert 400-570 AD, minner om den nære forbindelsen mellom liv og død – og mye mer. Den er tenkt brukt i en fruktbarhetskult (Grepstad & Thorheim 2003:166-7).

Kvinnene styrte på Glein. Som Flatøyboka skriver: Husfrua tar avlslemmet til den slaktede hesten, svøper det i lin med løk og urter, og tilber det som guden Volse: 'Ber de lemen til brudekoner, dei skal væte vingul (lemmet) i kveld. Måtte mornir (fruktbarhetsmaktene) ta imot dette offeret' (ibid.: 167). Alle deltar i ritualet, også trellene. I historisk tid kunne ikke Olav Digre godta penis-dyrkelsen, som i dag særlig er kjent fra Japan.

Alt peker hen mot at Glein har hatt en flott, rund landsby. I dag er den mer eller mindre utslettet av bebyggelse, veier og jord-arbeid; men kanskje finnes det spor allikevel. Glein er ett av flere steder på Dønna hvor runde byer kan ha eksistert. Tilsvarende på Dønnes nordvest for kirken lå en gårdshaug, dvs. et bebodd område, på 75x85 m. På Dønna kan det ha vært både store og små byer, med opptil 18-20 hus, og mindre del-landsbyer med fra 3-4 til 8-10 hus. Dønna skal være skrevet Dumna rundt 100 BC; trolig et skandisk stedsnavn.

En stor gravplass på Gleinsneset ble utgravd. Over 24 gravhauger ble avdekket, men trolig har her vært 100+ begravelser. Mange av gravene var 'ødelagt' (Sjøvold 1962: 30).

På Glein er det funnet en såkalt våpengrav fra ca. 250-450 AD, en mann begravd med sverd, spyd og skjold (Storli 2006: 88-89). Dette er brukt til å bygge opp under en myte om 'militær' bruk av 'tunanlegg', men våpen er ikke funnet i noen av landsbyene, og de få våpnene kan gjelde tilreisende menn eller menn som uheldigvis ble dratt inn i væpnede konflikter, slik som katastrofen ved Illerup ca. 260-270 AD.

Funn fra Glein omfatter: krukker, leirkar, bøtteformede kar, klebersteins-gryte, spinnehjul, kam, bronse-nål, spenne, glass-perler, rav-perler, finger-ringer, m.m. (Sjøvold 1962:32). Funn fra Nesna omfatter: bøtteformet krukke, rundmaget krukke, bein, jern-nagler, kniver, bue-fibula, dansk svastika-spenne, glass-perler, gullring, m.m. (ibid.: 30, 34).

På Hålogaland har det trolig vært dusinvis av runde landsbyer, i tillegg til fiskevær og byer med avlang form. Vanskeligheten er å lokalisere og beskrive hver eneste bosetning. Dette er store lokaliteter med mange hus og funnsteder, som krever store ressurser for å bli utredet og utgravd. Derfor er det slik at nesten ingen landsbyer har blitt lokalisert, ennå mindre utgravd.

På Herøy kan det ha lagt en landsby Ø for kirken. Her er det oppdaget et 'kulturlag' som måler 45 x 95 m, men som trolig er større. En rundhaug 15 m i diameter lå i sørøst (www.kulturminnesok.no). Landsbyen kan ha hatt naust ned mot Herøysundet. Skjelett som ble oppdaget i området 'ble kastet under kirka' (ibid.). Funn i området omfattet: bronse-spenne, bein-kam, m.m. (ibid.).

Sør for Tjøtta ligger Vevelstad kommune. Her kan det ha vært flere landsby-plasser. Fra Esøya kjenner vi en flott runeinnskrift: ursibirsuraukuinuriisubiuku. En mulig oppdeling er: ursi birsu rauku inuri isu biuku, evt. in uri isubi uku. Den er tolket som: ýr's yfir's ýr hôggvinn, ýr í esju bjúgu. Dette skal bety: Ein boge over, ein boge er hoggen, i det bjuge esjeberget (Hagland 2000: 14). Innskriften er datert ca. 1000 AD og er her regnet som skandisk. Dette betyr at skandiske folk kan ha holdt til ved Esøya lenge etter at området ble kolonisert av norske folk. De kan ha vært slaver som hugget ut kleber-gryter på øyen.

På steder som Torget, Sømna og Terråk er det spor etter store og langvarige bosetninger. På Torget er flere gårdshauger, dvs. spor etter beboelse, hvor de to største måler 80x120 og 50x150 m – store nok til en landsby. Området ved Sømna kirke kan ha inneholdt en rund by med 12-16 hus. Funn i Sømna kommune omfatter: bronse-brosje, nøkkel-ring, glass-krukker, glass-perler m.m. (Sjøvold 1962: 23-25). En nedgravd gullskatt fra ca. 500 AD ble funnet på Skaland i Vefsn – noen ville ikke dele (ibid.: 28). Eller kanskje ville landsbyen forsikre seg mot uår?

Forskerne har en plagsom vane med å tolke vekk alt som ikke passer inn i en 'norsk' kontekst. På Holm i området Vennesund-Bindal ble det funnet en runestein med innskriften 'gru'. En arkeolog nevner den, men vil ikke sitere innskriften på tre bokstaver fordi han ikke forstår den (Sjøvold 1962: 23). Mye av Nordlands forhistorie forblir ukjent når forskerne ikke vil nevne det de finner. Sagt på en mer positiv måte: det er mye å finne ut for dem som jakter på forhistorien.

Leikenga

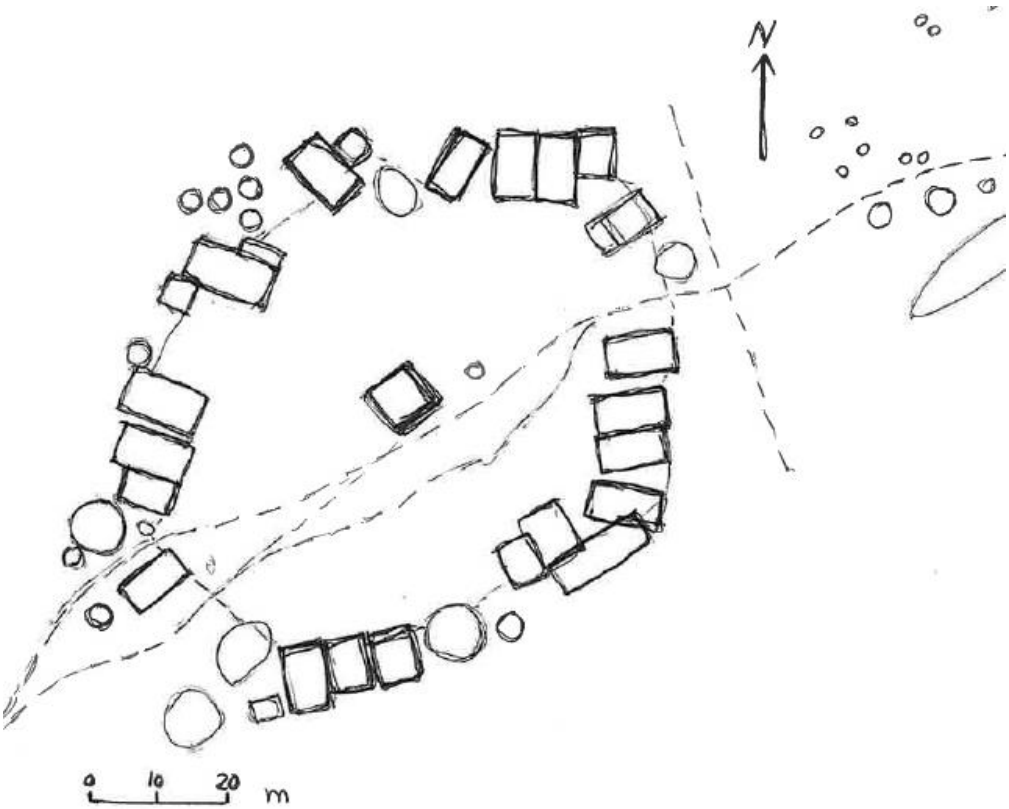

Leikenga på Tjøtta

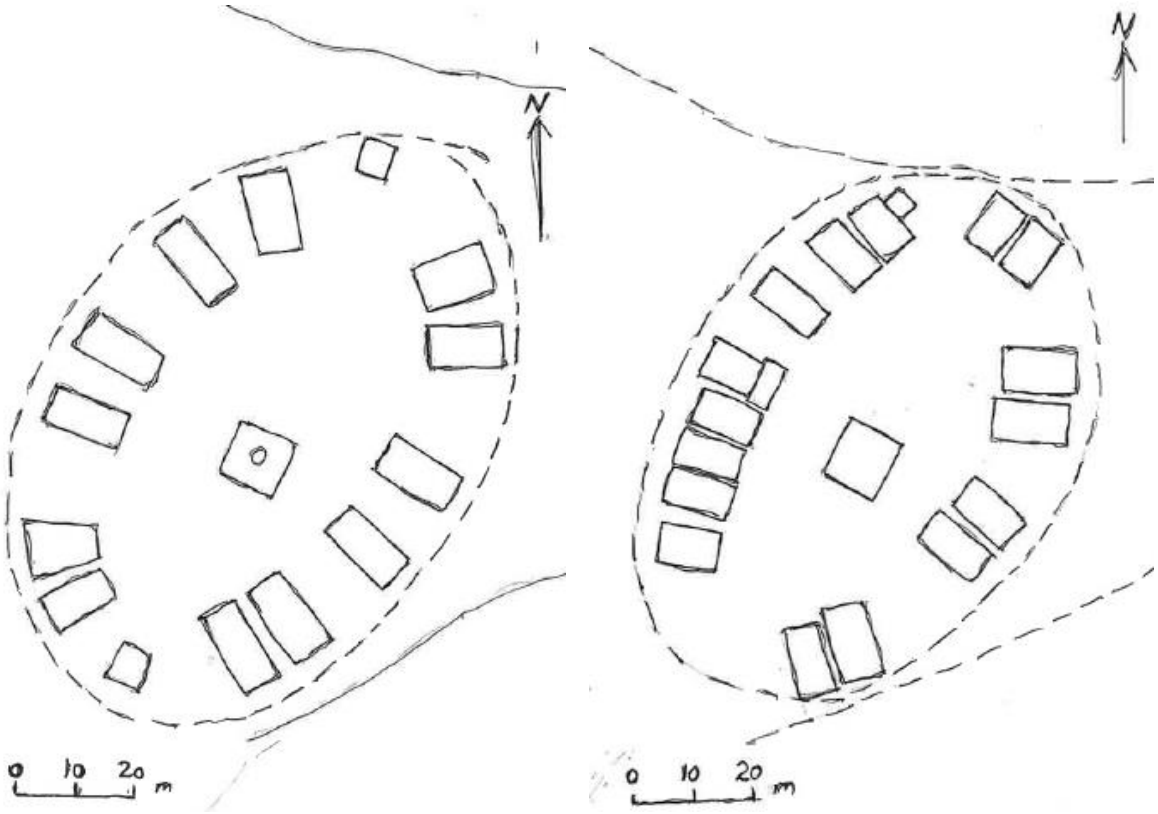

Leikenga I Leikenga II

Her er tre tegninger av Leikenga på Tjøtta, slik stedet er tenkt å ha utviklet seg over tid. I en tidlig fase, Leikenga I, ca. 200 BC, har her vært 12 hus fordelt med 6 på hver side, såkalte moieties, og grupper av 2+2 hus på hver side, kalt phratries, med totalt 12 familiehus-totemklan grupper. En phratry er en gruppe totemklaner som er knyttet sammen på ulike vis, især gjennom beslekta totem, fisker, fugler eller dyr. Disse har vært fordelt på begge sider av landsby-plassen. I perioden med Leikenga II ca. 200 AD har landsbyen blitt større, med rundt 16 hus, men fremdeles med en symmetrisk form. Nye totem kan ha komt til, f.eks. flere fugler. I den seneste fasen ca. 500 AD, vist øverst, har landsbyen blitt større, med opptil 18-20 hus, og nå er formen mer irregulær. Fremdeles er her to tydelige sider; man kan si at klan-strukturen er svekket, men moiety-strukturen vedvarer; over tid vil også den forsvinne.

Stedet omtales også som Tjøtta-anlegget, Lekkenga, Lækkenga m.m.

Tanken er at landsbyen gradvis endret fasong. Fra å være symmetrisk ble den gradvis mer asymmetrisk og mindre organisert. Samfunnet ble mindre egalitært. Fra å være talsperson for landsbyen, ikke minst for kvinnefellesskapet, ble høvdingen etter hvert en maktperson med ambisjoner utenfor byen.

Et sted å begynne er datering. En generell datering kan gå fra før 200 BC til etter 1000 AD. En mer begrenset datering vil være ca. 230-950 AD. C14-dateringer spenner fra 265 til 1025 AD. Ulike beboelses-periode, her knyttet til ulike landsby-lokaliseringer, vil være ca. 200 BC – 200 AD, dernest 220-450 AD, dernest 500-700 AD – en slags etterbruk, og til slutt en form for sen bruk ca. 750-1100 AD. Det er veldig tydelig at arkeologene kun har vært opptatt av landsbyens siste tid; 6 dateringer er etter 600 AD, kun én er før 500 AD. ‘Noen av de daterte tuftene har eldre lag’ (Wik 1983: 24). Alle undersøkte tufter hadde mer enn ett ildsted, som antyder ulike bruks- eller bosettings-faser (Storli 2006: 69).

På Tjøtta kan det ha vært flere landsbylokaliteter over lengre tid. Tjøtta kirke ligger oppå en svær gårdshaug, dvs. et bebygd område på 120x50 m – stort nok for en rund by. En forsker har foreslått at bosetningen på Tjøtta flyttet mellom gardshaugen ved kirken og ringtunet. Folk har først bodd på gardshaugen rundt år 400, og flyttet så til ringtunet etter år 500. Trolig har folk flyttet rundt også på Leikenga; tids-spennet er mer enn 1000 år! Både gårdshaugen og ringtunet kan omtales som landsbyer. En annen mulig landsby-plass er ved Gangstøa V på øya.

At folk flyttet rundt er ikke så rart. Det som er iøynefallende er at folk holdt seg på Lekkenga i hundrer av år. Og hvis de flyttet, flyttet de bare noen hundre meter til gårdshaugen og hadde landsbyen sin der en tid. Byen var seiglivet. Omkring 600 AD var landsbyen ’ferdig utbygd med til sammen minst tolv hus’ (Grepstad & Thorheim 2003: 148). I fjøra lå 8 kokegroper i en bue, kanskje fra yngre jernalder.

Her er navnelikhet. En forsker mente at Tjøtta er oppkalt etter gården av samme navn som sogner til Dysjane i Rogaland; det motsatte kan også være tilfelle (Lund 1965: 296). Tolkningen her er imidlertid at Thū eller Thjó er et moiety-navn, sammen med Alda eller Ante, og disse har vært kjent og brukt fra nord til sør i Norge. Samtidig må folk i Rogaland og Hålogaland ha kjent til hverandre, siden navnene er de samme.

Som nevnt har antallet hus variert over tid, fra 12 til 20+. Ett forslag er 16 hus; med ‘3 hus undersøkt’ (Lund 1965: 305). Bosetningen har vart i lang tid med mange byggefaser. Det ble funnet opp til 7 ildsteder i ulike nivåer i ett hus; huset hadde minst 2 byggefaser og stadig

fornying av ildsted og innredning. Hver generasjon av kvinner kan ha hatt sin preferanse for hvordan huset skulle bli.

Landsby-området ligger på en slette mellom to bergknauser. Det har blitt målt til 100x100 m. Bebyggelsen har blitt regnet som 16 hus, men til tider var det langt fler. Her får vi et sjeldent innsyn i hvordan en rund landsby har ekspandert og trolig også blitt flyttet i løpet av årtiene og århundrene. Et mulig utgangspunkt er 12 hus i sirkelen. Med tiden har landsbyen doblet seg, noe som har skjedd i flere runde landsbyer. Det som er spennende på Lekkenga er at eldre og nyere landsbyer har overlappet, ved at landsbyen er blitt flyttet et lite stykke mot øst, nærmere berget. Dette har skapt et interferens-motiv i jordoverflaten, som ringer i et vann. Interessant nok har tilsvarende bevegelser skjedd blant shawnee-indianere i nyere tid. Landsbyen flyttes akkurat langt nok til at man går klar av det gamle kultområdet i byggingen av en ny landsby-plass.

Det er tenkt at landsbyen har vært omgitt av en palisade. I en tidlig fase ca. 200 BC har palisaden eller gjerdet hatt en finurlig form med overlappende inngangspartier i N og S (kun tegnet i N). Ved hver inngang stod et lite vakthus eller ungdomshus, hvor ungdom kunne samles og passe på hvem som kom og gikk. Rundt 200 AD kan inngjerdingen ha vært enklere, med kun ett vakthus. Fram mot 500 AD ble inngjerdingen mer tilfeldig eller forsvant helt, enten fordi en palisade ikke lenger var nødvendig eller ikke tjente noe hensikt, siden den var symbolsk og ikke tjente forsvars-formål, og landsbyen var i ferd med å bli overtatt av norrøne folk.

Dyrebein funnet på Tjøtta, som også kan omfatte totem, inkluderer: fisk, torsk, sel, gås, storfugl, gris, hjort, ku, sau, m.m. (Berglund 1995: 77).

Tjøtta er rikt på fornminner; et arkeologisk univers. I tillegg til hustufter er her mer enn 150 graver i området, mange kokegroper, flere naust og et stort antall løsfunn. Gravfelt spenner i alder fra 0-1000 AD; trolig enda lengre tilbake i tid. Gravene viser at kvinner hadde høy status på Tjøtta (Wik 1983: 51). To naust skal være lokalisert, som kan hinte mot landsbyenes moiety-struktur.

Landsby-funn omfatter: flint-skrape, ild-flint, noen bryner, 2 kniver, jernnagler, 1 kroknøkkel m.m.; generelt datert ca. 500-1000 AD. At her er flere gjenstander er sikkert; utgravningene har ikke vært grundige nok. En forsker er opptatt av at kjente funn er yngre enn 600 AD, som blir en form for bortforklaring (Storli 2006: 69). Landsbyens hovedperiode må ha vært ca. 220-450 AD.

Funn i området rundt Tjøtta omfatter: keramikk, bøtteformet krukke, klebersteins-gryte, bronsekjel, en jern-øks som siden har gått tapt, jern-pilespiss, bronse-nål, bronse-kors-brosje, sølv-kors-brosje, bronse-fibula, m.m. (Sjøvold 1962: 27-29). Ved Skjeggesnes i nærliggende Alstahaug ble det funnet en flott rakekniv i bronse som ender i et elg- eller heste-hode, datert 1300-1100 BC.

Et estimat av antall innbyggere i landsbyen er 109 rundt 500 AD, 90 rundt 650 AD og 54 rundt 850 AD (Wik 1983: 84). Hvis vi ekstrapolerer bakover i tid kan her ha vært 120 innbyggere rundt 200 AD og 90 rundt 200 BC. Landsbyen kan ha nådd et ‘høydepunkt’ rundt 300 AD med 120-140 mennesker. Andre tall som er brukt varierer fra 43 til 259 innbyggere (ibid.: 85).

Folketallet kan knyttes til spørsmålet om ressurser. Området har vært rikt på ressurser. Her er beite- og åkerland, fiske-plasser, og steder til å drive jakt, fangst og sanking, samle egg og dun, og finne mineraler av ulike slag (Lund 1955: 103). Imidlertid blir det hevdet at selve Tjøtta kun kan brødfø 3-5 hushold (Wik 1983: 87). Dette fører til en antagelse om at mat ble importert utenfra og at landsbyen bare var tidvis bebodd. Imidlertid har landsbyen kontrollert et omland, et landsbyhegn, som kan ha strekt seg fra Kilværet i V til Skipneset i Ø, og fra Mindværet i S til Hamnes i N. Samtidig har nok folk importert korn og andre varer; hovedressursen lokalt er fisk.

Det er viktig å få fram at Tjøtta var et fler-etnisk samfunn. I tidlig jernalder omfattet dette skandiske, samiske og andre folk, alt fra norrønt og keltisk-talende til folk beslektet med etruskere og fønikere; nøyaktig hvem som var her er uvisst. Men at befolkningen var blandet, og at alle var velkomne, synes klart.

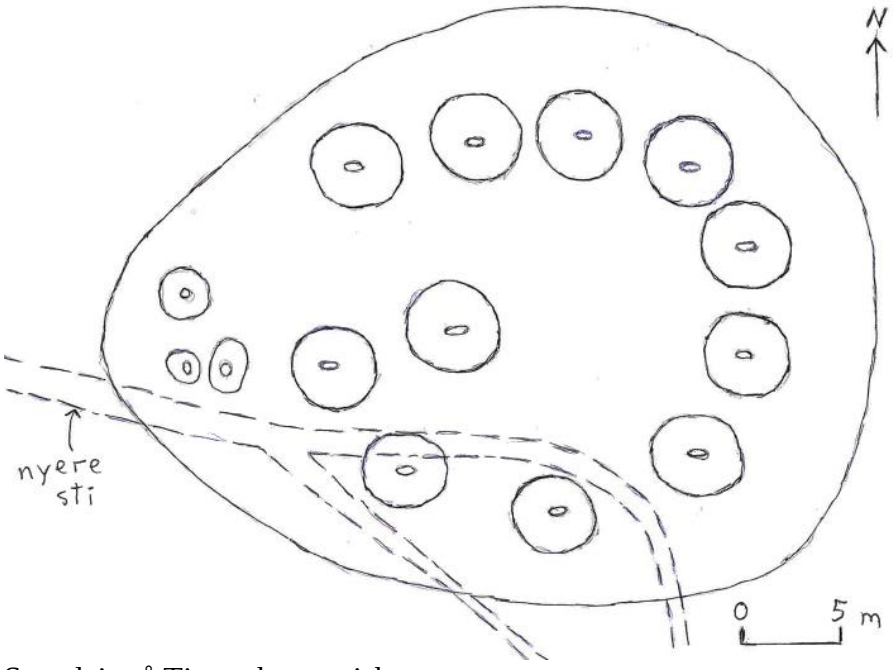

Sameleir på Tjøtta; hypotetisk

Tjøtta har hatt en samisk tilknytning helt tilbake til steinalderen. I senere tid holdt samene til nordøst på øya. 'Finnlegran' på Tjøtta er spor etter en gammel sameleir eller siida. Den ligger 2-3 km fra Leikenga, og er på samme måte anlagt i ring. I nærheten lå et reingjerde. Rundt om lå koter eller hytter for reingjetere, bl.a. på en ås kalt Hatten. Graver av Stornes-typen lå på en holme og ble rasert av en husmann på holmen; disse kan ha vært samiske. Samene hadde offerplass på andre siden av Vefsnfjorden, hvor de ofret før de svømte reinen over til Tjøtta. På offerplassen stod en 'finngud' laget av en 1,5 m lang fururot, som ble funnet av nordmenn på 1920-t og ødelagt. Siidaen ble forlatt på 1600-t. Sjøsamene i området ble utsatt for etnisk utsletting på 1600- og 1700-t.

Slike 'finnlegran' eller samiske siidaer fantes også på: Storneset i Røsvatnet, Husby i Tomma, Løkta, Bodø-gård, Helgelands-øyene, Steigen, i Lofoten, Langøya i Vesterålen, Andøya, Hadseløya, Vestvågøy, Austvågøy og 'ikke minst' på Bjarkøy m.m. (Lund 1965: 317-322).

Innbyggerne i de runde byene – utenom sameleiren – blir her regnet som haloga-folk, en skandisk gruppe. Huk-begravelser er funnet på Tjøtta, Løkta, Austein og beskrevet under Jøa, alle kan være beslekta landsby-folk.

Dette regnes som et bronsealder-folk, men deres bosetting går tilbake til tidligste steinalder og fram til nyere tid; de ga opphav til dagens håløyger. Bronsealder-folk var bosatt på Tjøtta, så vel som: Elgsnes i Troms, Bjarkøy, Alstadhaug, Saga eller Stortinden, Komd eller Andøya, m.m. Egentlig var det bronsealder-folk overalt. I jernalderen ble disse folkene assimilert blant samene og av norrøne folk. Noen lot seg kue, noen flyktet inn blant samene, og noen valgte å kjempe, som Lekamøya.

Lekamøya skal ha vært høvding for haloga-folket på Tjøtta (Lund 1955: 107). Lund kaller henne en 'skjoldmøy', men hun har nok vært en kvinne-høvding (Lund 1965: 291). Lekamøya ble forsøkt voldtatt av en mann; hun flyktet, men etterlot seg bakste-utstyret, symbolisert av en bautastein, 'Lekamøyas spø'. En tolkning av fortellingen er at landsbyen var kvinnestyrt, inntil menn utenfra grep makten og gjorde det om til en norrøn røverby styrt av en høvding, en forløper for senere tiders nessekonge-velde. Kvinnene mistet makten da krigføring og handel fikk større betydning enn håndverk i løpet av jernalderen, kanskje en gang i perioden 500-800 AD. Imidlertid har kvinner i Nord-Norge beholdt sin sterke stilling fram til i dag. Tore Hund fikk beskjed om hva han måtte gjøre av moren, en kjede av begivenheter som sluttet med at han drepte Olav Digre.

Det er viktig å få fram den flerkulturelle komponenten på Tjøtta og andre steder, fordi dette ofte blir underkjent i eksisterende beskrivelser. At Tjøtta før 500-t var et 'norrønt' senter synes utelukket – med mindre man da snakker om norrøne folk som besøkte stedet, på linje med andre tilreisende.

Imidlertid er det ikke til å komme forbi at forskerne nesten utelukkende har vært opptatt av den norrøne, 'norske' biten av forhistorien. Problemet er hvordan en kan gjøre rede for dette når andre folk bodde i området. Svaret her er provisorisk: den norske biten må nevnes.

Militær-myten er den mest gjennomgripende og forstyrrende tolkningen. Her er forestillinger om en mannskaps-forlegning, høvdingsetets forsvarsverk, markedsplass, jordbruk, handel, et norsk 'ættesamfunn', m.m. Her nevnes også ett av 8 høvding-lag, Sør-Helgeland (Lund 1965: 305). Det fredelige landsbylivet blir borte; kvinnenes sentrale rolle mangler. Det er et tankekors at kvinnelige arkeologer ser for seg et voldelig mannssamfunn, når alt i landsbyen peker mot det motsatte, et kvinne-fellesskap!

Først fram mot år 1000 blir Tjøtta 'norsk'. 'Gullhaugen' er ansett å være graven til Øyvind Finnson Skaldespiller (912-995). Sønnen, Hårek Øyvindson (954-1035) skal ha styrt Tjøtta. Senere var Tjøtta futegård og tilholdssted for godseiere helt frem til 1917. På slutten av 1600-tallet omfattet Tjøtta-godset 868 leilendinger. Mange av disse kan ha vært av haloga-folket. Den siste husmannen ble fri fra pliktarbeid i 1949.

Heldigvis ligger landsbyen på Leikenga der fortsatt. Det samme gjelder same-boplassene ved Hatten. Stedene er tilgjengelig for dem som leter, og viser hvordan Tjøtta ga tilhold for et flerkulturelt samfunn.

Mo

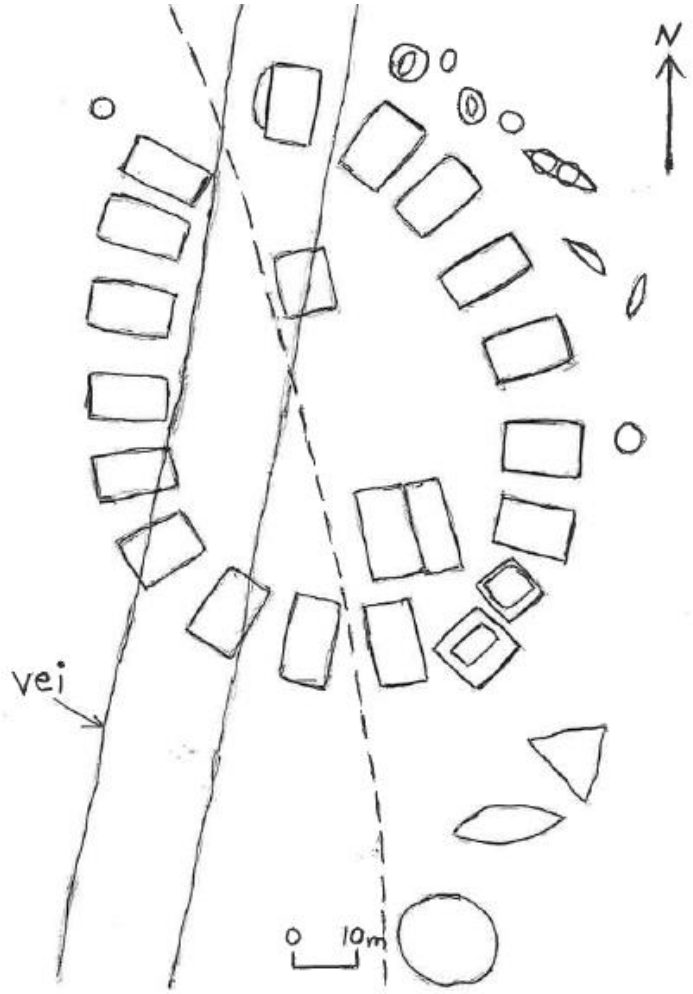

Mo, Brønnøysund

By-anlegget ved Mo i Brønnøysund, som ikke har noe eget navn, bidrar til landsbyenes mystikk. Stedet ligger der, men er helt ukjent og uutforsket (Binns 1988a: 50). Også navnet er ukjent; Mo er tilfeldigvis navnet på en moderne gård i nærheten; andre lokale navn er Indretuva, Hubudalen og Kuvik. Kanskje Tuva peker mot et gammelt moiety-navn, Thū.

Et foreslått daterings-spenn er ca. 300-700 AD. Også her er det mulig å tenke seg tidligere bosetning, fra perioden 0-400 AD eller enda tidligere. Et gravfelt i nærheten er datert 1500 BC-900 AD. Landsbyen kan ha flyttet seg litt og endret struktur over tid.

Dette er et spennende anlegg. Landsbyen ble først oppdaget i 1988. Før det var den feilaktig antatt å være et gravfelt. Arealet er mer enn 3950 m2 (Berglund 1995: 279). Byen slik den fremstår på overflaten kan være bygget oppå en eldre by som var orientert øst-vest, med ca. 8 hus på nordsiden og 8 på sørsiden. Senere ble byen orientert mer nord-sør, eller nordvest-sørøst. Her kan også ha vært andre landsby-lokaliteter i nærheten, f.eks. i Kuvik.

En ytterligere mulighet er at folk tidligere har bodd på Tilrem, presentert nedenfor. ‘Ringtunet ligger ved en hulvei som løper nedenfor Mofjellet mellom Tilrem og Mo’ (Berglund 1995: 339). Her er det snakk om landsby-lokaliteter som spenner over flere tusen år, slik at en

utredning av hvor og når folk har bodd på ulike landsby-steder vil kreve omfattende forskning.

Antallet bolighus i Mo-landsbyen er ikke helt klart; 16 hus er antydet, men antallet kan ha variert fra 12-14 til 18-20 hus. Et særlig trekk er at det synes å ligge 3 hus på selve landsby-plassen, som trolig ikke var bolighus. Huset i nord kan være et felleshus, evt. et samlingssted for menn. De to husene i sør, derimot, hinter mot at landsbyen er delt i to sider, slik at dette var moiety-hus. Hver moiety hadde sitt hus hvor de kunne oppbevare rituelle gjenstander o.l. Det ligger også to nedgravde hus sør i ringen av hus, som er ulik bolighusene og kan ha vært moiety-møtesteder, varmehus om vinteren, badstue o.l. Kanskje kvinner og menn har hatt hver sine samlingssteder? Muligens har todelingen av landsbyen hatt større betydning enn klan-inndelingen, dvs. at totemismen som ideologi hadde blitt svekket, men moiety-inndelingen fortsatte. Dette er noe en ser mot slutten av flere runde byer.

Ringtunet er omgitt av hauger som ikke er graver (Berglund 1995: 279). De kan være 'bålhauger' eller kokegroper (ibid.). Noen kan også være haug-monument av ulik fasong, trekantet, rund og avlang.

Siden landsbyen ikke er utgravd er her ingen funn å sammenligne. I tilknytning til landsbyen ligger store gravanlegg fra tidsrommet 1500 BC - 900 AD, til sammen 120 graver. Funnene herfra er ikke publisert.

Landsbyen er sagt å være 'av samme slag' som på Værem og Tjøtta (Grepstad & Thorheim 2003: 132). Dette sier egentlig ikke så mye, siden her er veldig mange byer å sammenligne med.

Det kan være at landsbyen ble brent da den ble forlatt ca. 400-500 AD; her er spor av omfattende 'brannflak' (Binns u.å.). Etter at landsbyen var forlatt kan noen av beboerne ha flyttet til Hovlundan, en ødegård på Mo datert til 700-900 AD. Eller en felles boplass kan ha blitt gjenskapt ved Movågen nærmere sjøen. Det kan også ha vært en gammel landsby nær utløpet av Kuvikbekkjen. Beboerne kan videre ha blitt spredt før eller etter år 700 AD. Tanken er at noen av dem kan ha blitt holdt som treller eller slaver av norrøne-norske folk.

En forsker som skriver om 'tunanleggene' i Nord-Norge ofrer 9 linjer på 'Mo-anlegget' (Storli 2006: 71). Hen ser helt bort fra anlegget i analysen; interessen er kun for anlegg som har hatt en eller annen form for eksistens etter 600 AD og som kan fremstilles som 'norske' (ibid.). Dette utelukker nesten alle de kjente 'tunanleggene' fra analysen!

Som ved andre byer klarer ikke forskerne å holde seg unna militær-myten. I nærheten skal høvding-setet for Vendesund eller Bindal, ett av 8 høvding-lag, ha lagt. Høvdingen kan ha bodd på Tilrem. Mo ble gitt i gave til en av kong Sverres våpendragere i 1184. Alt dette skjedde lenge etter at landsbyen var lagt øde.

Man må tenke tilbake til en tid da Mo-landsbyen hadde en fredelig eksistens på sletten under Storfjellet, da kvinnene styrte i huset og menneskene levde av de rike ressursene på hav, flatland og fjell. Først da vil en forstå en sammenheng hvor folk i området har hatt en rik landsby-tilværelse i flere tusen år.

Tilrem

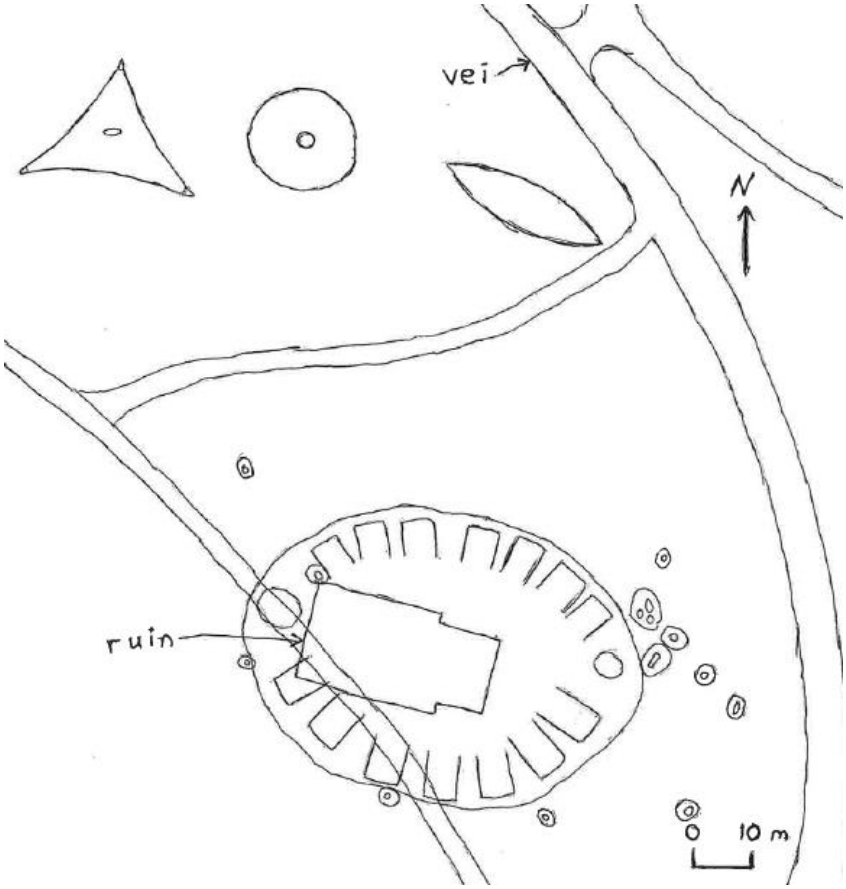

Tilrem; mulig landsby

Tilrem i Brønnøy kommune er her omtalt som en mulig landsby, mest fordi det er mange bosetningsspor i området. Imidlertid er det vanskelig å avgjøre hvordan landsbyen så ut, siden her er mye overbygging, veibygging m.m. Tegningen må derfor ses på som provisorisk og hypotetisk. I navnet Tilrem finner vi kanskje et gammelt moiety-navn, thū eller tiwa.

Radiokarbon-dateringer av bosetningsspor på Tilrem peker mot bronsealder og keltertid, ca. 1500 BC – 0 AD (Binns 1988b). Her var en barnegrav datert 500-600 BC; med usikker lokalitet (Johansen 2001).

Tilrem ligger kun 2-3 km sør for landsbyen på Mo. De to stedene kan ha tilhørt samme landsby-hegn, slik at folk først har bodd på Tilrem og siden har flyttet til Mo-lokaliteten. Som nevnt kan her ha vært mange flytninger mellom ulike landsby-lokaliteter. Tidsspennet kan være så stort som 2000 BC – 900 AD, eller enda større, tilbake til tidlig steinalder. Åtte kilometer lenger sør ligger dagens sentrum, Brønnøysund. Det ville vært spennende å utrede nærværet av landsby-lokaliteter på steder som Storvika, Mo, Tilrem og Brønnøy, og prøve å plassere dem tidsmessig i forhold til hverandre, men dette vil avhenge av ny forskning.

I et tidligere utkast tenkte jeg at Mo, Tilrem, Brønnøysund og Torget kan ha vært del av det samme landsby-territoriet på Sømna, og representerer alternative landsbylokaliteter i eldre jernalder. Nå er perspektivet både blitt videre og mer nyansert; her kan være et tyve-talls landsby-lokaliteter ca. 3000 BC – 900 AD, knyttet til to eller flere landsby-fellesskap. Altså trengs mer forskning.

Tegningen viser 14 hus, men antallet er hypotetisk. Landsbyer med mellom 10 og 20+ hus kan ha lagt i området til ulike tider. På Kulturminnesøk kommer det fram at 1 m2 ble utgravd i 1990 og datert 1000-1165 AD; altså utenfor landsby-området. Videre står det at: 'Under graving av tomt til bolighus i gårdshaugområdet i 1970 ble det funnet et hengebryne av skifer, et spinnehjul av bein, et fiskesøkk av kleber, dyrebein oa.' (www.kulturminnesok.no). Tenk at alt dette ble gravd opp privat, mens arkeologen fant en bit trekull!

Funn i Brønnøy-området omfatter: bøtteformet krukke, spinnehjul, flint, ild-kvarts, sverd, spydspiss, øks, kniv, leire-perle, hårnåler av bein, bronse-brosje, glass-perle, m.m. (Sjøvold 1962: 25-26; Beverfjord & Binns 1994: 17-18). Brosjen ligner på søljer i en brudekrone, og er maken til en fra Rennebu i Orkdal. Her kan ha vært kontakt rundt 300 AD. Her ble også funnet en fallos-stein og en 'klotstein' eller vagina-stein knyttet til kvinnelige fruktbarhetsritualer (Beverfjord & Binns 1994: 17).

Av særlig betydning, og et motiv for by-tegningen, er en samling store monumentale hauger på stedet. Disse omtales gjerne som gravhauger, men blir her tolket som jordbundne symboler. I nærheten av landsby-lokaliteten ser det ut til å ha lagt 3 store hauger av ulik form, trekant, sirkel og båt-formet. Det er nærliggende å tolke disse som totemiske symbol, henholdsvis fugl, dyr og fisk. I utgangspunktet har dette vært steinsettinger. Ett av monumentene er kalt Lundarhaugen, en steintrekant datert til 500 BC eller tidligere (Grepstad & Thorheim 2003). Den kan ha opphav i bronsealder-steinalder. Inne i trekanten skal det ha stått et firkantet 'alter' brukt i en 'fruktbarhetskult' knyttet til 'årstidene' (Beverfjord & Binns 1994: 16).

Like fascinerende er nærværet av hulemalerier. Noen kilometer mot øst ligger en hule, Monsholet, med 4 bergmalerier av 'dyr' datert ca. 2000-1000 BC. Tegningene synes å vise en elg og gjerder eller fangstgrinder brukt i jakt. Her er også en ristning av en sol-figur. Dessverre er maleriene i ferd med å bli ødelagt. Stedet blir sammenlignet med andre hulemalerier, bl.a. Fingalshola i Tenfjord (Sognnes 1981). Fingal kan være et gammelt navn; tegningene der er av en bjørn, kanskje et totem.

Her kan det være på sin plass å ta med mulige og aktuelle totem i Nordland: orm, fisk, laks, aure, sei, torsk, kveite, hai eller hå, sel, kobbe, hvalross, hval, nise, kvitnos, spekkhogger, nebbhval, ulv, hund*, rev, katt*, gaupe, røyskatt, snømus, mår, jerv, oter, bjørn, isbjørn, svin*, ku*, hest*, sau*, geit*, hjort, elg, rådyr, rein, hare, ekorn, bever, lemen, mus, spissmus, rotte, vånd, ørn, havørn, hauk, falk, våk, ugle, hubro, svane, hegre, gås, and, ærfugl, rype, orre, lom, lomvi, jo, lo, heilo, skarv, sule, alke, lundefugl, snipe, spove, tjeld, havhest, måse, svartbak, terne, skjære, kråke, ravn, høne*, due, svale, fossekall, hakkespett, trost, sidensvans, spurv, løvsanger, meis, kjøttmeis, fluesnapper, fink, korsnebb, dompap, flaggermus, hus*, gryte*, jern*, stein, tre, ild, torden, sol, måne, m.m. Hvor mange av disse elementene som var i bruk som totem er ukjent, men vi må regne med at det var mer enn 20. Menneske-relaterte element er markert med stjerne (*).

Området rundt Tilrem skal være rikt på ressurser. Her er kalkrik jord, som var gunstig for et tidlig jordbruk. I tillegg fantes muligheter for jakt, fangst, fiske og sanking, samt mineral-forekomster av ulike slag.

Et fascinerende trekk ved Tilrem er at det har vært en svært sammensatt bosetning hvor trolig alle typer fornminner er representert, inkludert runeinnskrifter. Her er store hauger,

gravsteder, landsbybosetning, kultplass, gårder med langhus innetter dalføret mot øst og andre steder, vei til sjøen med naust, osv. En utgravning på Tilrem ville gi en helhetlig forståelse av bosetningen i området i den 'ukjente' perioden fra 2000 BC til 0 AD.

Som nevnt under Mo knyttes stedet til den seiglivete myten om hærfolk og hird. Høvding-setet for Vendesund eller Bindal, ett av 8 høvding-lag, kan ha vært på Tilrem, hvor det var marked og tingsted. I historisk tid lå det en stor markedsplass på Tilrem, med hus på rekke – en egen landsby-form. Spektakulære historiske foto viser en imponerende landsby. Den omfattet to parallelle rekker med 14-15 hus eller markeds-buer i hver rad. Dette blir en annen landsby-form enn de runde byene, men viser behovet for et lokalt fellesskap helt fram til i dag.

Området hvor Tilrem-byen har lagt har blitt forstyrret av 'mye gravearbeid' (Berglund 1995: 283). Lite er tatt vare på fra området. Denne skjebnen deler stedet med svært mange andre runde byer. Imidlertid er deler av området, hvor det også ligger en kirkeruin, automatisk fredet, som kan bety at det er håp om å lære mer om landsby-området i fremtiden.

Terråk

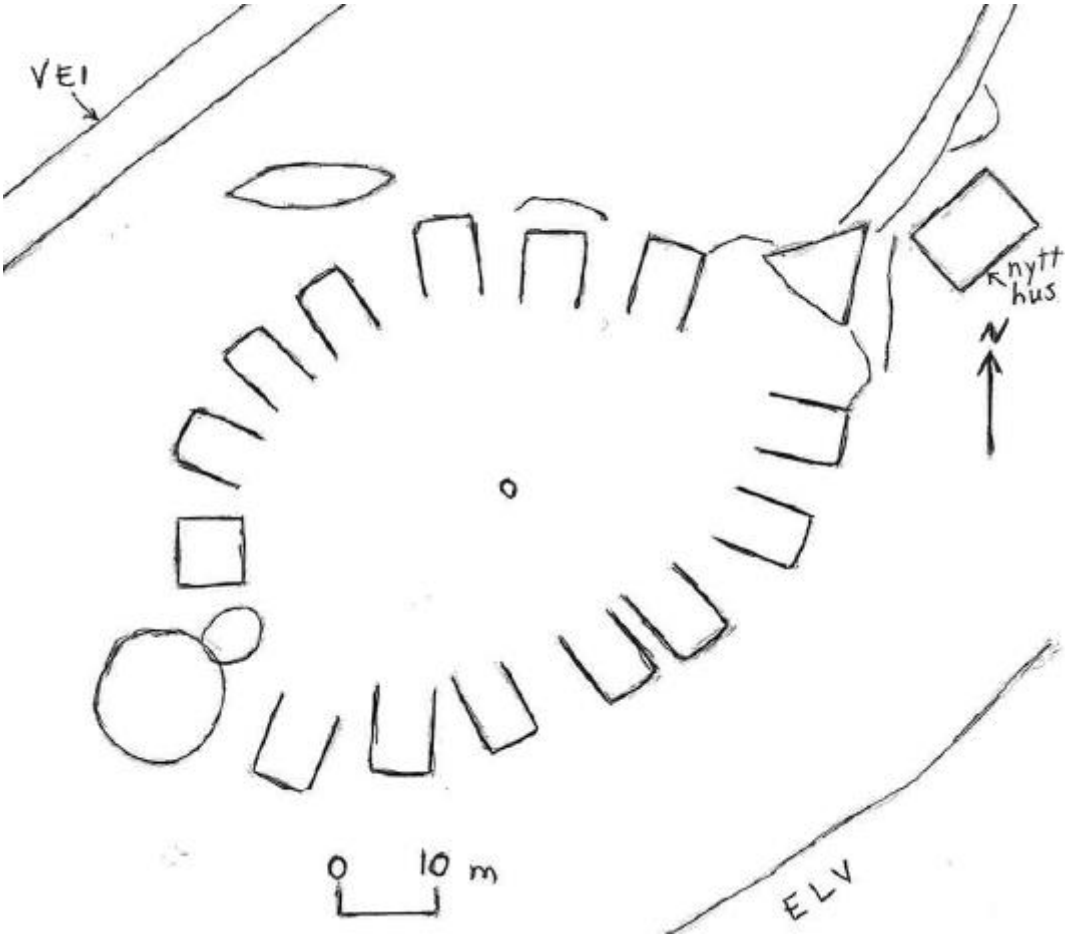

‘Gamle-landsbyen’, Terråk; hypotetisk by

Som nevnt er Terråk et sted hvor en landsby-bebyggelse kan ha eksistert i jernalderen og tidligere. I perioder kan denne hatt form av en avlang landsby med hus på rekke; men den kan også ha vært rund. Ved nedre Terråkelva kan der ha vært en landsby eller del-landsby. Her er det tenkt at det lå en landsby med 12-14 hus rundt 300 AD.

Navnet Terråk vekker navneforskerne hodebry. De vil helst ha det inn i en ‘norsk’ form, ‘tørr åker’. Kanskje kan navnet knyttes til moiety-betegnelsen Thū, i en lokalisert flertallsform; stedet hvor den sørlige halvdelen styrer. Uansett må man se ut over en norsk tolkning i dette området; navnet kan være samisk, kvensk o.l. – her tenkt som skandisk.

Et raskt søk hos Riksantikvaren viser ingen funn i området; Terråk sentrum er fritt for fornminner. Unntaket er to gravminner eller røyser ytterst på Terråkodden.

Imidlertid er Terråk tenkt å stå i forhold til en nylig oppdaget rund landsby på Vassås, 2 km lenger øst. Det er sannsynlig at folk fra landsbyen på Terråk har flyttet til utkanten på Vassås og satt opp en ny by der i tidsrommet etter 500 AD. Terråk er derfor kalt ‘Gamle-byen’.

Videre knyttes Terråk til en hypotetisk landsby ved Åelva i Bindal, nærmere bestemt på Fuglstad, 12 km mot SØ. Terråk, Vassås og Fuglstad i Åbygda kan høre til samme landsby-hegn, med et tidsspenn fra steinalder til jernalder, ca. 2000 BC – 900 AD. Som nevnt blir dette hypotetisk, og avhengig av videre studier.

Det ville være fint å kunne fastslå at høvdingen i Terråk-byen var en fugl, gjerne en orrfugl, og bodde i huset lengst SV i landsbyen. Men da strekker jeg fantasien veldig langt. Det motsatte er imidlertid uaktuelt, at Terråk er et sted uten forhistorie. Her kan noe dramatisk ha skjedd. Norrøne inntrengere kan ha jaget vekk befolkningen og tatt over stedet. De overlevende har så ha flyktet til Vassås. Eller mindre dramatisk: I den senere del av jernalderen ble det mindre trygt å bo ved fjorden, og folk har valgt å bo mer isolert på Vassås.

Vassås

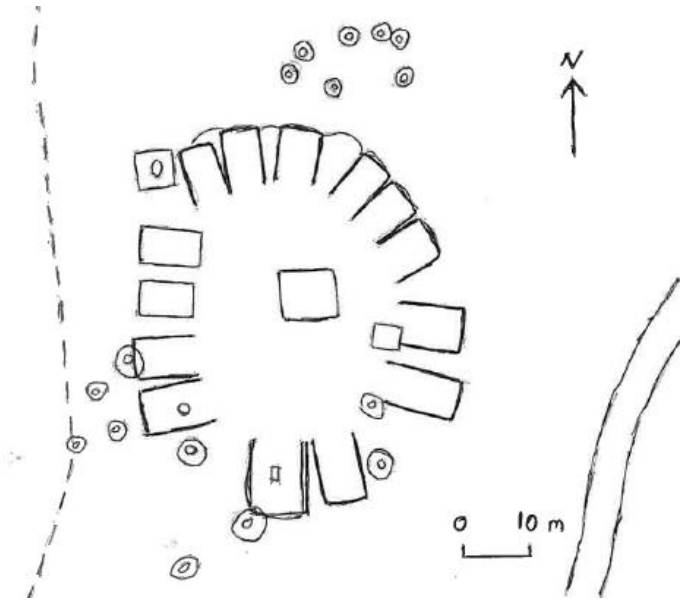

'Ny-byen', Vassås

Et par kilometer øst for Terråk, på Vassås, er det funnet spor etter en eldgammel landsby, trolig fra tidsrommet 400-600 AD. Her er dog ingen sikker datering, som vist nedenfor. Som ved de fleste landsbyer i Norge har området ikke blitt arkeologisk undersøkt. Fra en arkeologisk synsvinkel er dette ukjente steder som kan bortforklares eller overses. De passer ikke inn i det styrende paradigmet (Kuhn 1962). Dvs. at noe som ikke passer inn i den gjeldende tankemåten til forskerne blir ignorert.

Det blir her antatt at byen på Vassås er en videreføring av landsbyen på Terråk. Vassås er derfor kalt 'Ny-byen'. På tegningen er 14 hus vist; 12 hus kan ha tilhørt landsbysirkelen, mens 2 er moiety-hus. Eller alle husene han ha vært klan-hus. I tillegg er antydet et felleshus i midten og to mindre hus som kan være vedskjul, lager o.l. Kanskje hadde landsbyen en egen badstue, som ellers ikke er godt kjent fra arkeologien. I området rundt synes det å ligge mange kokegroper. Mulige totem-navn i området er sjur eller skjære, hund, katt og hest.

Vassås kan ha hatt en samisk bosetning. Som ved andre byer i nord snakker vi her om en fleretnisk bosetning, med skandere, samer, kvener, norrøne folk og andre. Dette kan ha vært et stoppested for samiske reineiere på vei mot kysten i vest.

Det er litt spennende at en ås i nærheten heter Sankthanshaugen. Her kan folk ha møttes i uminnelige tider for å ha midtsommer-bål; men hvor langt bak i tid er ukjent. Som en vil se dukker stedsnavnet Sankthanshaugen opp flere steder, kanskje fordi dette er folkelige samlingssteder som passer inn i byenes profil.

Det er spennende å se hvordan arkeologer og forvaltning følger opp nye landsby-funn. På Kulturminnesøk er to 'hustufter' antydet, og stedet er omtalt som 'Vassås tunanlegg, Bosetning-aktivitetsområde' (www.kulturminnesok.no). Fagfolk er veldig forsiktig med å identifisere flere hus, og uvillig til å bruke ordet 'landsby'. Her er ingen beskrivelse; ingen funn. 'Tunanlegg påvist på LIDAR. Befares snarest.' Dateringen er jernalder (ibid.).

Rett øst for landsbyen skal det ligge en rund haug. Den er beskrevet som: 'Gravrøys, Gravminne': 'Stor, rund gravrøys umiddelbart SØ for tunanlegget. Godt synlig med forsenkning i toppen. Inntil 2 m høy'. Den er datert til bronsealder, trolig fordi det er en røys (www.kulturminnesok.no). Samtidig indikerer dette et tidssprang i bruken av området. En landsby eller del-landsby kan ha lagt på Vassås i lang tid, som en sesongmessig boplass, med hoved-byen et annet sted, på Terråk eller i Åbygda.

200-300 m vest for Vassås-byen ligger et gravfelt og en røys, kalt en gravrøys. Gravfeltet er stort, 120x50 m. Det omfatter også et naust og mangler datering (www.kulturminnesok.no). Det er nærliggende å se disse anleggene i forbindelse med landsbyen i øst.

Her finnes 5 'storhauger' (Storli 2006: 79). En mulighet er at folkene på Vassås måtte jobbe som haug-byggere for norrøne-norske maktfolk etter 600 AD; en trelle-tilværelse. Landsbyen var da forlatt og de kan ha bodd i trelle-hus nær gravstedet. Forskeren peker på at det ikke er noen 'forbindelse mellom de ledende slektene i Hålogaland' og 'tunanlegg' (ibid.: 80). Dette da i betydningen norrøne-norske folk; snakker en om skandere blir fortellingen en annen.

Det er litt skremmende å lese den lakoniske kommentaren: 'Befares snarest.' Antikvaren vil gjøre seg ferdig med stedet; bekrefte at det ikke finnes interessante funn og glemme at fornminnet fins. I stedet burde det stått: 'Bør utgraves skånsomt og forsiktig og bevares som et viktig kulturminne.' Men dette krever at de runde byene anerkjennes som fornminner, noe som ikke har skjedd. Håpet er at Vassås-byen vil bli forstått som en viktig del av kulturarven.

Fuglstad

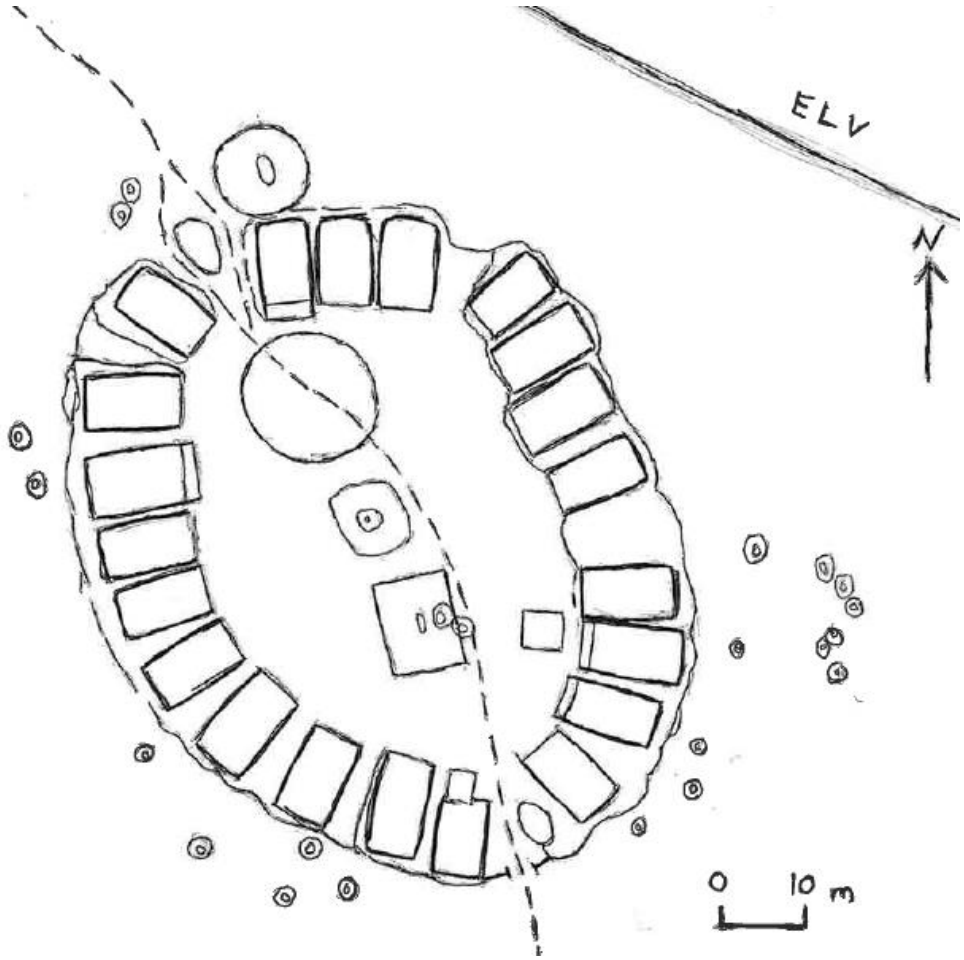

Fuglstad; hypotetisk landsby

På Fuglstad i Åbygda, Bindal, ligger en mulig landsby-lokalitet, eller en del-landsby. Området er sterkt oppdyrket og de fleste overflatespor etter fornminner er borte.

Kanskje var dette et tilholdssted for fugle-klanen? Språkforskere har vansker med å godta fugle-navnet; det blir antydet at Fugl kan være tilnavnet til en mann, men tendensen er å bortforklare navnet med et elvenavn, Fugla (Rygh u.å. bd. 16: 8). Dette er fordi forskeren ikke vil godta nærværet av totemiske navn i Norge. Landsbyen bestod selvsagt av mange klaner, hver med sitt totem, men fugle-totem kan ha hatt en fremtredende plass i denne og andre byer.

Dersom der var en landsby på Fuglstad, ville den stå i direkte kontakt med lokalitetene på Terråk og Vassås. På tegningen er 21 hus markert. Størrelsen på landsbyen kan ha variert og vært nærmere det en finner ved kysten, 12-14 hus; eller dette var en del-landsbyen, en moiety, med 6-8 hus. Tegningen kan derfor gi et overdrevet bilde av bosetnings-størrelsen på Fuglstad. Men dette kan også ha vært et samlingssted for et større område, fra Majavatn i nordøst til Sørfjorden i vest.

Den tidligste bebyggelsen ved elven kan ha bestått av 5-8 hus på rekke. Over tid har dette økt til 10-12 hus. Senere har landsbyene tatt form, som i århundrenes løp kan ha variert i størrelse fra 10 til 20+ hus.

Om Fuglstad skriver Kulturminnesøk: 'Funnsted for klebergjenstander og skiferbryne – tapt'. Ting som ble funnet omfattet tranlamper, klebersteinsgryter, skifer-bryne, fiskesøkke, keramikk, pimpstein med hull m.m. Alt ble solgt privat 'til en oppkjøper'. En arkeolog stakk med jordbor uten å finne noe, og folk som ble spurt sa de fant ingenting, noe forskeren godtok (www.kulturminnesok.no). Mye tyder på at det lå en landsby inne på tunet på Fuglstad, som nybygging har fjernet. Engen nord for tunet, her tenkt som en landsby-plass, har ikke blitt undersøkt.

Funn fra eldre jernalder i Bindal generelt omfatter: keramikk, leirkar, ild-kvarts, spydspiss, bronse-pinsett m.m.; også en huk-begravelse (Sjøvold 1962: 21-23).

NV for tunet ligger et gigantisk gravfelt, ca. 350x80 m. Her nevnes 13 rundhauger, 1 oval haug og 6 langhauger, usikkert datert til jernalder (www.kulturminnesok.no). Trolig ligger det hundrevis av gravminner på stedet, som i dag brukes til hogst. SV for tunet ligger en 12 m bred rundhaug med fotgrøft.

Litt lenger vest ligger et fangstgrop-anlegg, 200 m langt. Alle fornminnene i området, som har komt til syne uten faglige undersøkelser, tyder på at området ved Fuglstad har vært et sted med stor og langvarig bosetting. Trolig har Terråk-Åbygda hatt en landsby-bosetning fra steinalderen til langt inn i jernalderen. Det er først i dag at byene kommer til syne, og det blir spennende å følge med på hvordan disse flerkulturelle og førnorske stedene blir behandlet faglig og lokalt.

Et moment som gjør lokaliteten ved Fuglstad og ellers i Åbygda ekstra spesiell er at den ligger borte fra kysten. Så å si alle de runde byene i nord er knyttet til kysten, ulikt landsbyene lenger sør. På den ene siden kan dette virke logisk, folk var avhengige av sjøen for transport, fiske og handel. På den andre siden har ikke forskerne lett etter byer andre steder, eller etter landsbyer overhodet. At det ligger landsbyer, runde eller avlange, også i innlandet fra Finnmark til Nordland er hevet over tvil – Åbygda blir bare det eneste stedet hvor dette er kjent til nå. Med tiden vil perspektiv bli utvidet, og flere innlands-byer vil komme fram i dagen.

Et sted som Skonseng i Mo i Rana er en av lokalitetene som peker seg ut – skandernes eng. Her kan ha lagt en by med ca. 20 hus. Her har vært haug-monument, gravplasser m.m. Området har få registrerte fornminnefunn. Mot V lå et fangstanlegg med dyregraver. Det ble funnet en 'liten spissnakket øks av grå skifer' (www.kulturminnesok.no). I nærheten lå en samisk boplass, 'Simonmoen'. Navn som Lappheia og Finnset minner om en flerkulturell historie. Under Krigen lå her en fangeleir; en stor tragedie – som kanskje vekker assosiasjoner til bruken av landsbyboere som slaver eller treller. Skonseng er typisk på den måten at nesten ingenting er kjent om stedet. Her er flere runde byer å finne.

Trøndelag

At det lå runde landsbyer i Midt-Norge har ikke vært kjent før i nyere tid. En av de kjente grunnene til dette er at de som utforsket forhistorien i Norge ikke kunne forestille seg en landsbybebyggelse, og tolket alle samlinger av tufter som graver m.m. og ikke som hus. Ideen om at folk i Norge bodde i landsbyer var like fjern for nasjonal-historikerne som tanken på at vi stammer fra neandertalere var det for franske prester. De runde byene ble rett og slett oversett, som noe som ikke passet inn og derfor ei heller eksisterte.

Trøndelag har vært et befolkningssentrum gjennom hele forhistorien. Allikevel vet vi lite om bosetningen før yngre jernalder. Grunnen til dette er uten tvil den rådende ideologien om bonden og gården, som først trer fram i sen historisk tid. Blant historikere og forhistorikere har interessen begrenset seg til Trøndelag sin plass i den nasjonale oppbyggingen, høvdinger, jarler og Stiklestad, samt spektakulære funn av helleristninger og gravhauger. Det er slående at en gryende fokusering på bosetninger før 500 AD først har tredd fram de siste 20-30 årene.

På Leka kan det ha lagt flere landsby-lokaliteter. Et aktuelt sted er Leka kirke, omgitt av en flate på 70x90 m, perfekt for en landsby. Et annet sted er Husby litt lenger sør. Dette var stedet hvor Lekamøya endte opp – et symbol på kvinners innflytelse i landsbyene.

Et spennende sted er Jøa. Også her finnes det potensielle landsby-lokaliteter, på Hov, Dun m.m. I Hovsjøen ligger en stor samling tufter, de kan utgjøre en del-landsby med 6-10 samtidige hus, evt. en liten landsby. Ellers er det gjort få forsøk på å lage en omfattende oversikt over bosettingen på øya.

Et særmoment er en type begravelser hvor den avlidne legges 'i hukstilling', huk-begravelse, som er kjent fra Jøa (Vorren 1988: 59). Lignende begravelser er dokumentert fra Austein, Tjøtta, Løkta, Fuglstad m.m. 'Kanskje har det dreiet seg om trellebegravelser?' (Vorren 1988: 59). Dette er en merkelig innskytelse fra Vorren, siden tiden og stedet han skriver om, Austein år 100 AD, var uten slaveri. Allikevel er det mulig at folkene som begravde sine på denne måten, her kalt skandere, langt senere ble gjort til slaver av inntrengende norrøne folk, og at de beholdt sin form for begravelse.

Dette kommer fram i en masteroppgave om 'sittegravfolket' på Jøa, at de utgjorde arbeidsfolk for en lokal høvding, dvs. slaver eller treller (Mokkelbost 2007). Kuriøst nok blir det hevdet at de innfødte ble begravd sittende fordi de var båtfolk! (ibid.). Mer trolig er det at dette ble gjort for å skille dem fra herskende norrøne folk på stedet, som ble begravd liggende.

Noen hustufter er knyttet til sittegravene; kanskje en liten rund by med 10-12 hus. I gravfeltet er nesten 40% regnet som kvinnegraver, som er høyt sammenlignet med andre kjente gravplasser. Et lokalt sagn sier at en 'høvding' utenfra angrep stedet, drepte lokale menn, og at en kvinne ble levende begravd. Dateringene her er ca. 500-1000 AD; så lenge overlevde folk på stedet. Folk kan ha jobbet som gravbyggere, båtbyggere, håndverkere, jordarbeidere m.m. 'Det mest merkverdige' med gravene 'er mangelen på våpen' (Mokkelbost 2007: 126). Skanderne var fredelige folk. Dette var 'en ydmyk, men likevel stolt gruppe mennesker som hadde respekt for sine døde og holdt tradisjonene sine i hevd' (ibid.).

På Nærøya lå det før en markedsplass med opptil 46 boder plassert i to parallelle rekker langs Nærøysundet. Husene lå med gavlene inn mot en mellomliggende gate (Grepstad & Thorheim 2003: 44). Bak husene fantes en innhegning og 'sommerfæhus'. Bak der igjen lå en gravhaug, Stanghaugen. På selve Nærøy kan det i gammel tid ha vært en rund landsby eller del-landsby. Tuftene er i dag overtatt av moderne bebyggelse og jordbruk. En annen mulig lokalitet er Lund ved Folda. Her kan det fint ha lagt 18-20+ hus i ring. I nærheten er et gravfelt med mange 'rundrøyser' (Kulturminnesøk u.å.).

Markedet på Nærøy fant sted ved jonsoktider og ble kalt 'Melamartnan'. Dette var ett av tre markeder i Nord-Trøndelag, og det sørligste av 'nordmarkedene' langs Helgelandskysten. Markedene var 'kystens karneval', holdt langs kysten i tilknytning til fester og fiskerier. Markedet på Nærøya ble avviklet i 1877 da Namsos ble by. 'Allerede på 600-tallet ble Nærøya et høvdingsete'; her var sjøkongen Hogne og sønnen Solve. Njardøy-ætta var i slekt med Tore Hund og Håløyg-ætta. Sjøguden Njord hadde eget hov fra 500-tallet; han kan ha tatt plassen til haloga-guden Volse. På Nærøya gikk folk i land for å be om godt vær. Senere ble det bygget kirke der hovet hadde vært; en gud i bytte for en annen (Grepstad & Thorheim 2003: 44-48).

Flatanger har tydeligvis vært et bygdesentrum med landsbytrekk langt tilbake i tid.

Menn og øl i Flatanger – slik det en gang var (Fotefar mot nord)

Utfordringen blir å finne alle landsbyer og lokale sentra som en gang har befunnet seg fra kysten til innlandet sørover fra Nordland. I det som inntil nylig var Nord-Trøndelag finner vi to kjente landsbyer, på Værem og Skei-feltet. Her finnes også en teori om landsbyer 'på vandring', at ettersom landet hevet seg etter istiden måtte byene tidvis flytte nærmere kysten for å få tilgang på ressursene der (Stenvik 2001). Det er derfor nærliggende å tenke seg at det har funnes en serie landsbyer i Namdalen, Snåsa, Verdal, Stjørdal og andre steder. Her er også flere spektakulære funnområder i Steinkjer-regionen hvor det trolig fantes landsbyer.

Et foreslått landsby-område er stedene Stod og For Ø for Fossemvatnet. For-lokaliteten minner om en bygdeborg hvor det i dag ligger en kirke som trolig har utslettet alle spor av tidligere bebyggelse.

Et mulig by-område i Trøndelag er stedene Helge, Egge og Steinkjer. På Helge kan den konsentrerte bebyggelsen ha vært omfattende, med mye gjenoppbygging og mange sekulære og rituelle spor i landskapet, som gravhauger. En by kan ha lagt nær tunet på Helge, omgitt av store gravhauger. En annen lokalitet kan ha vært litt lenger sør på Helge, hvor det er flere gravhauger og kokegroper. Her kan ha vært 16-20 hus delt på to rekker rundt en landsby-plass. Gamle kart indikerer spennende omgivelser for byen, selv om hustuftene ikke er indikert, men her er en rettlinjet og seremoni-aktig vei mot øst, innhegnede hauger og steiner satt i ring. Folk har hatt overskudd til å skape symboler i landskapet.

Selve Steinkjer er omtalt som en 'kaupang' i vikingtiden, og kan ha vært en markedsplass og et samlingspunkt langt tilbake i tid. Her kan ha vært en by med 20-28 hus alt i tidlig jernalder, da helst med hus i et par rekker langs stranden. Men byen kan også ha hatt en rund form oppe på flaten i Steinkjer sentrum. Her er alt dekket av moderne bebyggelse.

En helleristning fra Bardal ved Steinkjer synes å vise en sirkel med 3 dyrefigurer, ørn, hund og orm, samt noen overhogde figurer som kan forestille en stav og en øks (Smedstad & Krüger 1993: 28). Dette kan da være de 3 totemgruppene fugl, dyr og fisk (her en orm), samt høvdingene for de 2 landsbydelene, symbolisert med en øks i N og en stav i S – kanskje symbol på en krigshøvding og en fredshøvding.

Nord-Trøndelag er ellers rikt på funn. Her kan nevnes: bjørkebark, bronse-bundet tre-bøtte, treskål, trefat, harpiks til å reparere treskål, bjørneklør, leirkar, bronse-bøtte fra Italia, bronse-gryte, østlands-gryte, vestlands-gryte, bronse-sil, bronse-fat, grønt glass-beger, glassbeger fra Syria, ild-flint, tekstiler, bryne, romersk sverd, spydspisser, skjold, pilespisser, pilskaft, kniver, bronse-dolk, bein-nål, jern-nål, spiker, båt-spiker, bronse-beltespenne, spille-brikke, gevir-kam, glass-perler, rav-perler, gull-spiral, bronse-, sølv- og gull-ring, m.m. (Holand 2001: 230-235).

På Heglesvollen i Levanger ble det funnet et jernutvinningsanlegg fra jernalderen (Smedstad & Krüger 1993: 56). Stedet ligger isolert til og kan være et område folk flyktet til for å slippe unna de urolige tidene mot slutten av eldre jernalder. Ellers er store deler av jernalderens bebyggelse uutforsket. Vi skal se på noen av Trøndelags runde byer under.

Steder i Midt-Norge (Norgeskart)

Sankthanshaugen

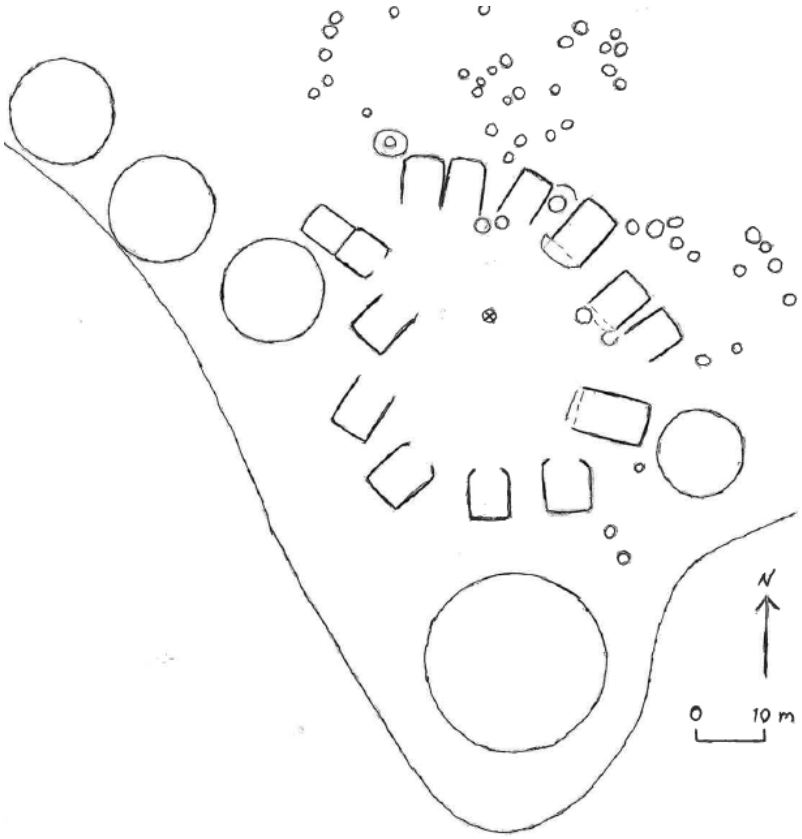

Sankthanshaugen, Værem

Sankthanshaugen er en av de mer karakteristiske og kjente runde byene i Norge. Også navnet er karakteristisk; Sankthanshaugen o.l. har vært navnet på folkelige samlingsplasser flere steder i landet. Dette var det første forskerne burde spurt om: hvorfor heter stedet Sankthanshaugen? Navnet Værem kan komme av et skandisk ord for vann, *verri.

Landsbyens alder er ikke kjent. En foreslått datering er romertid rundt år 200-300 AD; bruken kan gå tilbake til 0 AD og fram til 500-560 AD. Man kan snakke om en bruksfase ca. 200-380 AD, og en etterbruksfase ca. 400-560 AD. Stedet har trolig vært brukt til samlinger også senere – derav navnet.

Her er en fargerik beskrivelse: På prestegården Værem ligger en ’hedensk’ landsby, et gammelt kultsted i Grong. Stedet kalles ’Sankthanshaugen’, og ligger på et fremspring i utkanten av skogviddene høyt over elven Namsen, Naum-sjøen. Her finner vi en stor ring av hus, 6 hus i nord, 6 hus i sør, og et siste hus i vest rettet inn mot plassen og mot vårsolen i øst. Arkeologen som undersøkte stedet i 1918 valgte å overse hustomtene fullstendig, og beskrev kun det han mente var hauger. Det var først i 1960 at en bonde på stedet, Ola Seem, høflig skrev til Trondheim Museum at han visste om ’en gammel boplass’. ’Om boplassen vet jeg om at man i Værumsnesset … visste om et par hustomter. Da jeg ikke vet om museet har boplassen registrert, tenkte jeg det var riktigst å avgi melding om funnet… Ovennevnte boplass er sikkert meget gammel og fra før svartedauen’ (Farbregd 1980: 57-58). Bygdefolket har kjent til landsbyen og selv brukt den som kultplass og møteplass, men arkeologene forble uinteressert. Ikke før 1978 ble stedet undersøkt og nærmere registrert.

Som nevnt er det 12 hus i ring og et ekstra hus i vest. Antallet hus kan over tid ha variert fra 10-12 til 14-16. Midt på plassen har det lagt en bålplass, kanskje med en struktur rundt eller bare en sirkel hvor folk samlet seg.

Husene var 9 til 13 m lange. Husene ble bygd av tre, torv, leire og jord, ikke av stein. Takene hvilte på stolper. Hvert hus hadde ildsted. På flere av husene synes den høyre veggvollen lengre enn den venstre. Det kan da ha vært et eget bruksområde ved den venstre langveggen, f.eks. et vedfang.

Huset i vest er omtalt som 'Helligdommen'. Det minner om kulthus blant baktaman-folket på New Guinea, med forfedrekult, inisiering og gammelmannsvelde. Nå viser det seg at huset ikke er så lite, det har en påbygning mot vest, slik at det bestod av to rom. Etter japansk modell kan det ha hatt et forrom for menigheten og et innerrom for helligdommen. Mest sannsynlig var dette et felleshus hvor folk kunne samles for å forberede feiringer og søke sammen.

Landsbyen på Værem har et klassisk preg, gjennom sin enkle, symmetriske form. Seks hus i nord og seks hus i sør, med et særskilt hus i vest vendt mot soloppgangen, med elven nedenfor og omgitt av mektige gravhauger. Et slikt sted må ha fortonet seg som verdens navle når folk samlet seg for å gjennomføre årets ritualer. Hvis man i tillegg nøt god mat og drikke, må tilværelsen på Sankthanshaugen ha fremstått som et høydepunkt i hverdagen.

Rundt husene, særlig i nord, finnes mange groper hvor festmat og hverdagsmat ble kokt. Det finnes nærmere 50 små groper. Noen groper kan ha blitt brukt til å lage trekull, eller de kan ha vært bålgroper. Trolig har her også stått noen lagerhus til maten. En kan tenke seg små firkanta trehus, en slags stabbur. En av kokegropene ligger i passasjen mellom hus 3 og 4 i nord – kanskje en pekepinn om at folk samlet seg på 'Sankthanshaugen' etter at tuftene var forlatt.

Siden her ikke har vært noen utgravninger er det lite å si om hvilke funn som kan knyttes til byen. Her har nok vært alt fra keramikk til spinnehjul, men man må lete for å finne. I nærområdet er bl.a. funnet: leirkar, gullring, m.m. (Grepstad & Thorheim 2003: 89).

En gammel sti – en hulvei – går fra landsbyen mot nordvest og deler seg i ulike retninger. 'Over moene går det flere veier inn til det ringformede tunet. Nå er veiene dype stier, såkalte hulveier, formet av lang tids bruk. Slike hulveier er de eldste veiene vi kjenner' (Grepstad & Thorheim 2003: 89).

Landsbyen er omgitt av gravhauger, 'lik en romersk nekropolis' (Grepstad & Thorheim 2003: 86). Haugene er plyndret. Disse haugene skal være eldre enn det som finnes av båtgraver i regionen. Imidlertid kan de monumentale haugene, her som andre steder, ha fulgt landsbyen fra begynnelse til slutt. Formen på haugene, rundhauger, langhauger og stjerneformete hauger, peker mot et totemisk opphav.

Trolig har det lagt naust nede ved Namsen, Nams-fjorden, knyttet til landsbyen. Dermed har landsbyens folk kunnet samle seg til handelsferder og reist langt av sted. Det er tenkt at folk i landsbyen drev med handelsvirksomhet mellom Namdalen og Sverige. Det legges vekt på at havet tidligere stod høyere enn nå, slik at folk også hadde mulighet for sjøferdsel (Farbregd 1986: 7).

Senere gårder i nærområdet kan være knyttet til landsby-hegnet, området som landsbyen kontrollerte og hvor land og gårdshus ble fordelt mellom landsbyens hus og slekter. Denne videre organisering er best kjent fra steder som Dysjane, men må også ha funnes ved andre runde byer. Samtidig er Sankthanshaugen såpass sen at det ikke er sikkert at den kontrollerte et bestemt område; dette var mer aktuelt før år 300-350 AD mens regionens landsbyer ikke var truet av norrøne innflyttere.

Det er fristende å se for seg en lang bosettings-periode for landsbyene langs Namsen. Nærliggende landsby-lokaliteter kan omfatte stedene Grong, Dun, Bertnem og Øy, samt flatene nede på Værem. Her kan det over tid ha eksistert runde byer med mellom 10-12 og 16-20 hus. På Grong ligger flere hauger, runde, avlange og kanskje trekantet; men området er intenst utbygd, så alle landsbyspor er borte. Byenes alder kan ha spent fra 200 BC til 500 AD, kanskje lenger. Et forslag er at 'ringtunet' kan datere så langt tilbake som til 500 BC eller tidligere (Farbregd 1980: 70). Etter analogi med Nordland kan en tenke seg linjer tilbake til bronsealder-steinalder.

Jeg antar at Værem-byen er sist i en serie av lignende anlegg, som før ble anlagt på lavlandet og bygd av tre. Først da folk utenfra truet, trolig nordgermanere, ble byen flyttet opp i høyden, og deretter forlatt. I nærheten ligger Dun, kanskje det samme ordet som engelsk 'town', by. Et annet interessant navn er Allmannmoen på nordsiden av elven.

Værem-byen er på sett og vis en bit i et puslespill. Namdalen har vært bosatt i tusenvis av år, og folk har vært knyttet sammen fra Majavatn til Otterøya. Utfordringen er å finne de mange landsby-plassene som over tid har fulgt etter hverandre og dekket området fra fjord til fjell.

Hva med militær-myten? Det er vanskelig å forestille seg landsbyen som et militært anlegg. Husene er mer samlet i nord for å gi ly mot vær og vind, men i sør står husene spredt mot den siden som vender mot lavlandet og den store verden. I landsbyen har man ikke samlet seg mot noe men for noe, nemlig å feire gangen i livet og tilværelsen sammen. Trolig har krig og fiendtlighet vært tabu så lenge man oppholdt seg i landsbysirkelen.

Siden ble landsbyen overtatt av folk utenfra, norrøne folk. Ti kilometer borte ligger den senere høvdinggården Bertnem. Her ble 'noen langhus' bygd omkring 385 AD. Landsbyens dager var talte. Det er antydet at materiale fra tuftene ble brukt til å bygge gravhaugene rundt (Binns 1994: 14-15). Her kan ha vært 'minst én utskiftning i selve befolkningen i området' (ibid.). Som nevnt kan noen landsbyfolk ha blitt værende som treller i gravområdets 'nekropolis'.

Siden landsbyen har vært uten interesse for utgravere er den 'heilt intakt som fornminne… Staden har derfor spesielle kvalitetar for visning til eit stort publikum' (Farbregd 1980: 60). Kanskje betyr dette at Sankthanshaugen kan få en renessanse som landsby i Grong. Som nevnt viser navnet 'Sankthanshaugen' at stedet har hatt en seremoniell betydning som samlingsplass helt fram til våre dager.

Skei

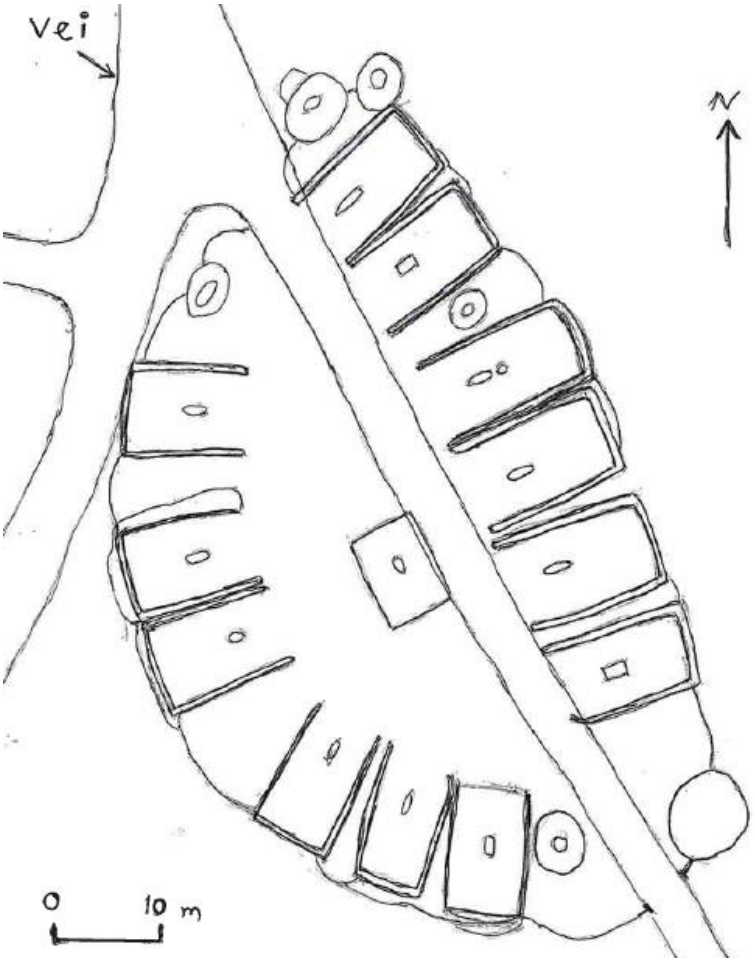

Skei-anlegget i Sparbu er en av de kjente runde byene i Trøndelag. Det ligger i et stort område med fornminner som kalles Skeifeltet, kjent for flotte gravhauger eller haug-monument.

En foreslått datering i to perioder er 200-400 AD og 700-800 AD. En brukstid i førromersk tid er også tenkelig; dvs. 500 BC – 0 AD. Som en vil se under kan det hende at bare den senere dateringsepoken er aktuell, ca. 500-800 AD, og at landsbyfolket ble drevet hit fra et mer sentralt sted.

Her er 12 hus tegnet inn, men det kan ha vært 14-16. I tillegg kan et lite hus ha lagt midt på plassen og 1-2 hus til i området rundt. Under et hus ble det funnet en kokegrop, som antydet at det hadde vært en annen bosetting her før landsbyen ble anlagt.

Dessverre er det vanskelig å få et inntrykk av hvordan stedet så ut basert på kart-tegninger og satellitt-bilder. Dette skyldes at stedet, som andre runde byer, ikke er systematisk undersøkt og forstyrret av veibygging m.m. Dette er også en del av de runde byenes mystikk, at de er vanskelig å konkretisere og 'fange på papiret'. Jo lenger man studerer kart og tegninger fra Skei, jo mer uhåndgripelig blir stedet. Dette kan også peke mot at stedet har høy alder med variert bruk gjennom århundrene. Dette kan omfatte det som her kalles en del-landsby, dvs. et sted hvor en del av en større landsby holder til i deler av året, gjerne en halvdel eller moiety.

Det er ikke vanskelig å se likheten mellom dette anlegget og landsbyen på Værem – men også forskjeller. Husene i nordøst står tett sammen som ly mot kald vind.

En enkel beskrivelse nevner 'åtte hustufter i en oval krets'. Ett hus måler 12 x 6,5 m. Det har hatt to rekker av takbærende stolper og vegger av torv, sannsynligvis med en indre vegg av planker.

Det følgende er usikkert: Det kan virke som om det har vært steinlegninger inne på den åpne plassen; av form: runding, oval og trekant. Disse synes å ha vært lagt flere ganger; kanskje har det vært tradisjon å markere steinlegningene under årlige feiringer; noen ganger ble de flyttet på eller overlappet en tidligere steinlegning, kanskje med jord eller mose lagt imellom. Noe tilsvarende har skjedd rundt byen i større målestokk; hvert år kan runde, ovale og trekantede steinlegninger ha blitt markert, som en tributt til forfedrene og universet; over tid kan slike steinlegninger ha vokst og blitt til hauger. Disse er da adskilt fra norrøne gravhauger som området er fullt av.

'Rundt husene ble det registrert noen store kokegroper, som har vært benyttet til tilbereding av mat. Gropene er opptil 1,5 meter i diameter, og relativt dyp. Antallet og størrelsen på disse kokegropene viser at her har det blitt laget mat til svært mange mennesker' (Steinkjerleksikonet u.å.).

Nær landsbyen mot SV kan det ha lagt en innhegning for kyr og andre husdyr. Her kan også ha vært uthus av forskjellige slag, brukt i forbindelse med husdyrhold og jordbruk.

Funn fra området, av usikker alder, inkluderer: bein, bryne, jern-fragment, plogskjær, bly-vektlodd, glass-perler, m.m. (Stenvik 2001).

Rundt Skei-byen finnes et stort antall gravhauger, som deles inn i tre typer, stjerneformet, rund og båtformet. En kunne også si trekantet, rund og avlang. Dette er de samme tre formene som finnes ved andre byer, og som her tolkes som totem-symbol.

Sammenhengen mellom landsbyen og gravfeltet er uavklart. Landsbyen er omgitt av en mektig samling av gravhauger. Herfra kan vi trekke paralleller til landsbyer i Nordland som på Mo, og i Rogaland som Dysjane. Vi snakker om paralleller som strekker seg over tusen år og tusen kilometer, altså strukturelle likheter som må knyttes til hvordan menneskene har ordnet livene sine i samfunnet.

Beliggenheten på en flate omgitt av et hundretalls gravhauger, antyder også en svært lang brukstid som samlingsplass; men dette kan være en illusjon. Kanskje finnes det flere landsbytufter i området, feiltolket som gravhauger.

Det som også bør trekkes fram er at området ved Steinkjer, Beitstadfjorden, Snåsavatnet og Ogndalen kan ha rommet et stort antall landsby-lokaliteter over et langt tidsrom. Perioden fra 8000 BC til 1000 AD er av interesse. Mange av disse lokalitetene har lagt på sentrale steder som i dag er overbygd, ved Steinkjer, Snåsa m.m. Det som også er viktig å ha med er den fleretniske karakteren av byene. Skander, samer, finner, heruler og alle andre folk har vært velkomne og kan ha bodd i byene. Forskningen overser gjerne disse forholdene ved å ha et veldig snevert perspektiv på forhistorien, et paradigme-syn.

Arkeologiske beskrivelser konsentrerer seg om gravfeltet, ikke om landsbyen. Moment som trekkes fram er at Skei har Nord-Trøndelags største gravfelt med dateringer til vikingtid. Her fins 100+ gravhauger, bautasteiner, ringformet tunanlegg og kokegroper. Gravfeltet skal ha blitt til over et langt tidsrom ca. 0-800 AD. En overdådig kvinne-grav fra ca. 800 AD inneholdt gjenstander produsert i Irland. Mange graver har dessverre blitt ødelagt.

Landsbyen får en svært begrenset og tendensiell tolkning blant arkeologer. 'Husene har ikke vært vanlige beboelseshus, men man tror det har vært militærkaserner, eller høvdingens faste leir. Funnet av tunanlegget på Skei fikk stor faglig betydning. Det var første gang det ble funnet et slikt anlegg i de breie innlandsbygdene'. 'Kokegropene settes i sammenheng med tunanlegget, og støtter antagelsene om at det har vært en slags militærforlegning' (Steinkjerleksikonet u.å.). Sammen med høvding-velde gis det her en veldig militant tolkning av landsbyen. Den større faglige betydningen blir en slags avledning; at man unngår å se nærmere på byen.

Mer troverdig er det å henvise til gårdsnavnet Skei som henger sammen med kappeleik, et skeid. Folk kan ha konkurrert på ski og på andre måter. Landsby-boerne har jevnlig møttes til leik, ballspill o.l. Dette er fredelige sysler, med klare regler mot voldsbruk.

Imidlertid fins det en annen tolkning. Skei kan være en boplass for fordrevne folk. De kan ha hatt status som treller og jobbet med gravhaugene. Stedet ligger på vannskillet mellom to elver, et slags ingenmannsland. Dette kan ha vært det siste tilholdsstedet for skandiske overlevende fra kysten.

Landsbyen, eller det som var igjen av den, ble brent før 1000 AD (Stenvik 2001: 45). Et merkelig sitat fra 1770-t er knyttet til gravfeltet ved Skei: 'Tvende Krige ere da rimeligst paa de slette Marke omkring Gaardene Skey og Heystad, hvor forbeskrevne kiæmpe-Høie ere'. Dette skal handle om gamle sagn knyttet 'til et slikt stort gravfelt' (Steinkjerleksikonet u.å.). Krigene som blir nevnt kan spenne fra 400 til 1300 AD. Uansett har ikke landsbyen hatt nytte av krig. Skei-anlegget kan være et eksempel på at landsby-boerne ble fortrengt fra en mer sentral lokalitet ved Steinkjer og fordrevet til Skei-utmarken. Kanskje jobbet de på gravfeltet i nærheten. Til slutt ble landsbyen utslettet, kanhende rundt år 800.

At de fleste gravhaugene ikke var satt opp av landsby-boerne men av nordgermanere er antydet ved at flere rundhauger er bygget nær eller oppå landsbyhus. De kan kanskje tolkes som et uttrykk for skyldfølelse, men også erobring. Man har prøvd å begrave minnet om den gamle befolkningen med hauger; forestillinger om haugvorden og de underjordiske ligger nær opp til dette skyld- og forsoningskomplekset; likeså utsettelsen av mat ved juletider.

Hegstad

I området rundt Stiklestad og i Verdalen generelt har det trolig lagt flere store landsbyer i gammel tid. Vest for Stiklestad kirke kan det ha lagt en rund by med ca. 12 hus. Her er spor etter tre typer gravhauger samt kokegroper. Området er i dag intenst oppdyrket.

På flatene øst for Stiklestad finnes flere mulige landsby-lokaliteter. De eldste lokalitetene kan ligge lengst inne, ettersom havet gikk høyere før.

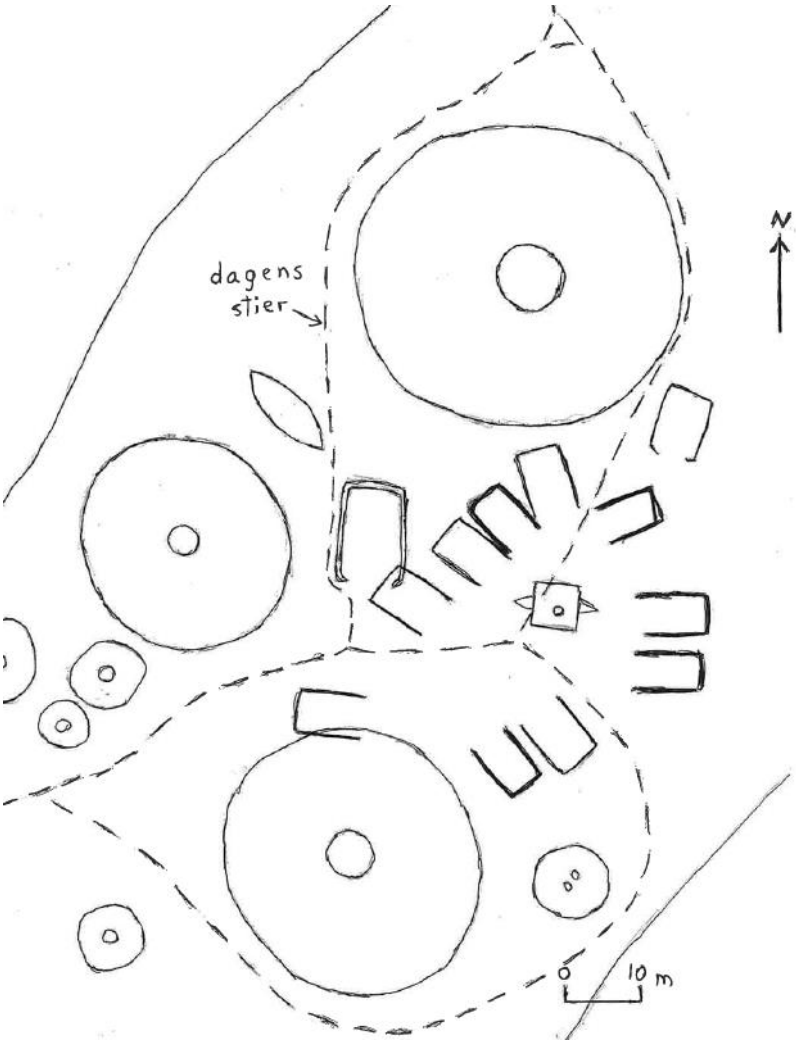

Hegstad, Verdalen; mulig landsby

På Hegstad eller Heggstad nær Stiklestad mot Ø finnes antydninger til en rund landsby. Antallet hus er uklart; 10 hus plassert i ring er her antydet. Av disse er 5 kjente hus markert med tykkere strek. Dette kan da være det som i denne boken kalles en del-landsby, med minst 5 hus. Hvis dette var en halv landsby, en moiety, kan en tenke seg at det lå en landsby med 10-20 hus nede i bygda. Men dette kan også ha vært en redusert landsby, at byen på ett tidspunkt kun hadde 10 eller færre hus. Huset i midten ligner på en 'jernalderkælder' i Danmark (Jensen 2003: 140). Hvis en tenker at det lå hus i mellomrommene mellom tuftene kan her ha vært opptil 12-14 boliger, altså en hel landsby; men dette er usikkert.

Noen hus ligger utenfor by-sirkelen. Min tolkning er at disse kom til i senere tid da de store haugene ble bygd. Noe forferdelig antas å ha skjedd på Heggstad rundt år 400-470 AD. Landsbyen ble lagt i grus; totem-symbol, slik som lang-hauger, ble fjernet. Svære rundhauger kom opp. Dette kan ha vært for å sakralisere stedet, et slags tabu eller minnesmerke over landsbyen som ble ødelagt. Det største huset kan ha blitt brukt i forbindelse med begravelses- og minneseremonier i senere tider. At haugene ble bygget delvis oppå byen tyder på at dette ikke var noe fredelig minne; en erobring hadde funnet sted. Ett folk ble fortrengt av et annet folk. Omtrent som indianske landsbyer ble ødelagt og overtatt av nybyggere i USA. Nybyggerne bygde ikke hauger men kirker; faktisk kan det samme ha skjedd med noen av de runde byene, at kirker ble bygd oppå dem. Kirken overtar fysisk den gamle møteplassen til folket. I lang tid har folk fortalt eventyr om 'tussene' i haug-byen.

Legg merke til at de mindre gravhaugene ligner på kokegroper. Mange graver ble plyndret, og etterlot et hull i midten, slik at de sett ovenfra minner om kokegroper.

Det er besnærende å tenke seg at noen landsbyer opererte med et slags 'lisens-system'. Befolkningen vokste og landsby-plassen ble for liten. Da ble byen delt opp i 2-3 mindre enheter, med en hovedby og 1-2 under-byer. Folk trenger ikke å ha ønsket eller godtatt dette. Imidlertid var hensikten å ta vare på ressurser og bærekraft. Alternativet ville være en alles kamp mot alle; at folk tok seg til rette; og dette skjedde først da norrøne folk kom inn og byene ble ødelagt etter 400 AD.

Hegstad har lenge vært postulert som en mulig rund landsby. Stenvik (1989) gjør oppmerksom på at gravfeltet på Hegstad 'fins godt bevart i bygda, men som nokså merkelig er lite kjent'. Dette er typisk for flere landsby-lokaliteter, ruvende fornminner som nesten ikke blir omtalt. Stenvik antar at noen av husene i Hegstad-byen ligger under haugene som står der; dette må bety at landsbyen opphørte før år 600 AD, men hvor langt tilbake i tid bebyggelsen går vet vi ikke, siden utgravninger mangler.

På Stiklestad kan hovedbyen ha lagt. Her foregår i dag Stiklestad-spelet, med et konstruert bonde-miljø, men uten landsby. Det er slett ikke umulig at dagens amfiteater er bygget der hvor landsbyen lå, litt ironisk siden enkelte ser amfiteateret som en modell for landsbyer. Her er det motsatt – landsbyen gir plass til amfiteateret.

Det sammensatte og merkverdige fornminne-feltet på Hegstad er vel verdt et besøk. Det viser hvor komplisert og uoversiktlig fortiden er, selv på et sted som domineres av tre ruvende gravhauger. Innimellom der ligger skandernes landsby gjemt og begravd.

Bygdeborger

Et særlig bosetnings-minne i Trøndelag og andre steder er bygdeborger. Selv om forsvar var et sentralt bruksområde, kan bygdeborgene ha vært bebodd og brukt på ulike vis over en svært lang tidsperiode, også til fredelige sysler.

Halstein bygdeborg; hypotetisk

Til tider kunne hele landsbyen søke tilhold på en bygdeborg, som Halstein a.k.a. Halsstein, og gjenskape landsbyfellesskapet der. Bygdeborgen var da et bosted, en fjellandsby, som kunne brukes ved enkelte anledninger, f.eks. om ufred truet.

Bygdeborger i Trøndelag som kan ha hatt en skandisk bosetning omfatter: Klingerhaugen, Festningen (Fjærangssetran), Gullset, Halsstein, Korpdalsåsen og Tanemsåsen; med dateringer som spenner fra 1700 BC til 370 AD (Mitlid 2003).

Flere bygdeborger kan ha omfattet hele landsbyer på borg-plassen. Området på borgen, ofte et platå, er gjerne stort nok til å romme 10-20 hus. Imidlertid har ikke dette blitt gjenstand for forskning, så vi vet ikke hvor mange som kan ha bodd i borgene fra tid til annen.

Sørover i Trøndelag

Sør-Trøndelag er som skapt for landsbybosetning, langs Nidelva, i Gauldal og ut mot havet. Allikevel er det ikke tidligere kjent noen runde byer fra dette sentrale landskapet. Grunnene til dette er trolig sammensatt. I skogsområder ble hus bygd av tre, noe som ga få spor av tufter over bakken. Den trolig viktigste grunnen er at ingen har lett etter byer i et landskap som er tenkt dekket av bondegårder; byene er 'usynlige' fordi ingen vil se dem.

På Husby i Stjørdal kan det ha lagt en landsby. Her finnes store anlegg av gravhauger med variert fasong. Bl.a. ble det 'påvist bosetningsspor fra yngre bronsealder og førromersk jernalder' (Henriksen 2004).

Det sier seg selv at Trondheim har hatt bymessig eller landsbymessig bebyggelse i uminnelige tider. Ved utløpet av Nidelva har det trolig lagt både runde og rekke-formede landsbyer over en periode på hundre- eller tusenvis av år. Først i den senere tid har den forhistoriske byen begynt å tre fram, i form av middelaldersk bosetning (Christophersen & Nordeide 1994).

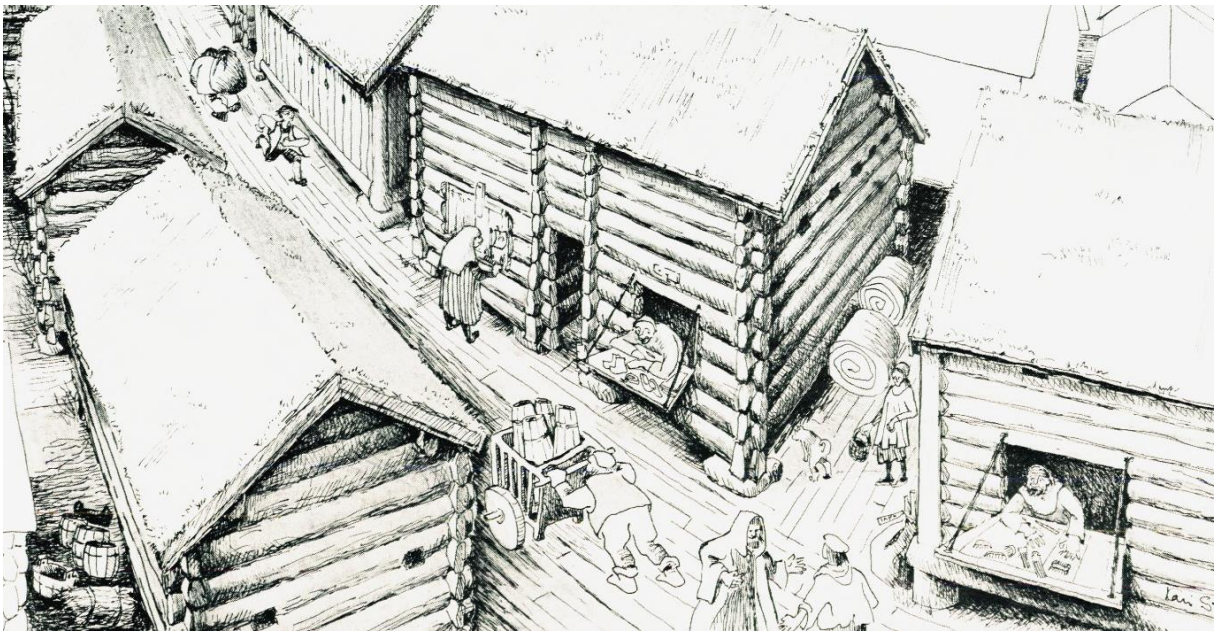

Landsbyliv i Trondheim (Christophersen & Nordeide 1994: 205)

Trondheim kan ha utgjort et flott landsby-hegn i bronsealderen ca. 1500-500 BC. Ved nedre Nidelva kan det ha lagt en rund by med 20+ hus. Et tilsvarende antall sjøboder kan ha lagt på kysten. På begge sider av Nidelva har det lagt jordlapper og gårdshus, og området fra Bymarka til Stokkmarka har gitt gode muligheter for jakt og sanking. At folk har drevet handel fra bronsealderen fram til vår tid er sikkert.

Sør for Trondheim ligger Tiller og Kvenild. Området rundt, mellom Nidelva og Gaula, er fylt av bosetningsspor som går flere tusen år tilbake i tid. Her er sporene så mange at det er vanskelig å skille et hus fra et annet. Området er også tungt utbygd og utnyttet, slik at mange spor forsvinner. Alt må vike for moderne byutvikling. Et stort område ble utgravd på Kvenild, men forskerne var kun interessert i enkelthus, ikke totalbebyggelsen. De ser trærne, men ikke skogen.

På Torgårdsletta er det avdekket store samlinger av hus fra perioden 1000-100 BC. For å vri seg unna betegnelsen 'landsby', har arkeologene prøvd å spre bosetningen mest mulig i tid og rom, slik at den symbolske betegnelsen 'gård' bevares. Dermed slipper man også å beskrive plasseringen av hus i forhold til hverandre; det er nok å beskrive enkelthus. Forsknings-objektet er 'den historiske gården', ikke andre typer bosetting; dette til tross for at forskeren heter Grønnesby (2013). Ganske sikkert har her vært landsbymessig bosetning; men beskrivelsen av slike byer ligger i framtiden. Et lite unntak, Torgarden, vil bli presentert under.

Gauldal har flere spennende lokaliteter, reflektert i særegne stedsnavn. Ved Re i Meldal kan det godt ha lagt en landsby. En trolig landsby-lokalitet er Vang i Oppdal. Her finnes et gigantisk gravhaug-anlegg. Interessant nok er det liten lokal interesse for stedet. 'Det er turistar frå kontinentet, spesielt franskmenn, som helst vil sjå det kjempemessige gravfeltet frå vikingtida' eller tidligere (Farbregd 1990: 36). Selve landsbyen kan ha lagt litt lavere, og kan være utradert av moderne bruk.

Ute ved kysten, ved Reksterberget nær Hovde, Ørland, ligger en mulig rund by med ca. 16 hus. En mulig datering er 0-500 AD. Her synes ulike trekk funnet i byene å være til stede, kokegroper, haug-monument, tevling-plass, spille-plass, innhegning til husdyr, m.m. I nærheten kan her ha vært to gravsteder, ett i N-NV og ett i SV, som kanskje har blitt brukt av de to sidene i landsbyen, moieties. Rekster betyr dyrevei, men kan også bety en gammel sti eller hulvei. Trolig har det gått en vei fra landsbyen til sjøen, langs Reksterfaret til Naustbakken. Landsby-hegnet kan ha omfattet den søndre delen av det som i dag er Ørland kommune.

Funn i Sør-Trøndelag omfatter: trekull, keramikk, bronse-kjeler, bronse-øse, glass-beger, spinnehjul, vev-skyttel, sverd, spydspisser, skjold, kniver, bronse-beltespenne, belte-stein, gevir-kam, bronse-brosje, nåler, sølv-nåler, bronse-kjede, gull- og sølv-ring, m.m. (Holand 2001: 228-230).

Funnområdet for landsbyer i Trøndelag kan utvides til hele fylket. Som andre steder er det sentrale lokaliteter og gunstig beliggenhet nær elver, sjø og hav som er særlig aktuelt for å lokalisere tettbebyggelser av ulike former, også runde byer. Mange av disse stedene er i dag overbygd av nyere bebyggelse. Allikevel er det bryet verdt å prøve å få en oversikt over hvor landsby-lokaliteter kan ha vært i hver bygd og by, siden dette kan styrke vår forståelse av fortid og nåtid.

Torgarden

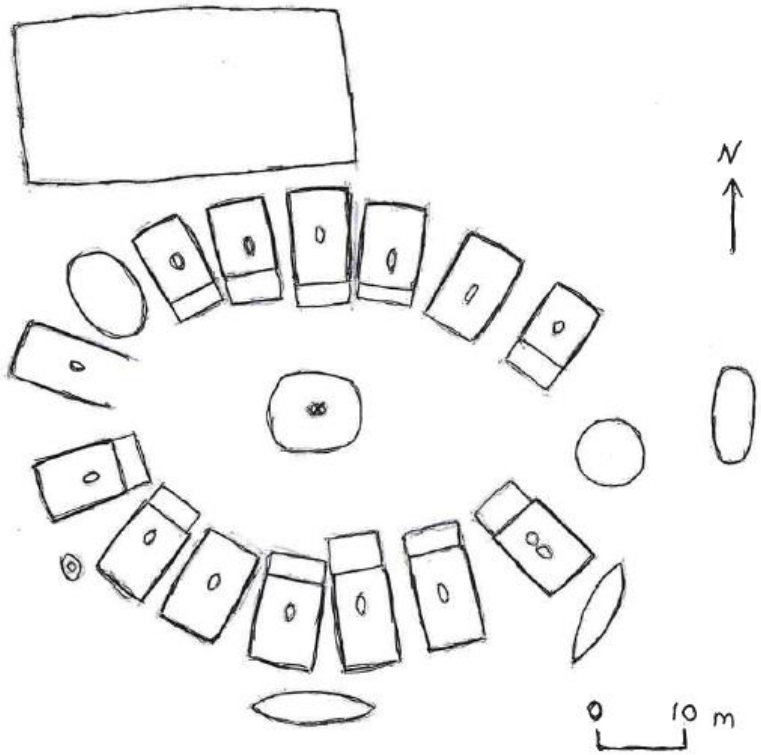

Torgarden; hypotetisk landsby

På Torgarden a.k.a. Torgården eller Torgård ved Kvenild kan det ha stått en rund landsby. Denne lokaliteten synes å ha mange særtrekk. Ett er at de lokale husene synes å ha en slags forværelser eller patio, områder som stikker ut fra selve huset. Hvor reelt dette er blir usikkert; det avhenger av hva som er kjent fra andre byer. Men et forværelse kan ha hatt betydning i forhold til besøk, gjestfrihet, feiringer o.l. Den ovale tuften i nord kan være merke etter et tidligere hus. Midt på landsbyplassen er tegnet en rund forsamlingsplass med bål-sted i midten. Om det har lagt et lite felleshus på plassen er uvisst.

Nord for byen ligger en avlang plass, en tevling-plass, hvor folk kunne drive med ballspill, spillebrikker, bryting o.l. Ikke bare ungdommer, men alle, unge som gamle, fikk være med på lekene på tevling-plassen. Paradoksalt nok, men kanskje nærliggende, har flere av byene blitt rasert i moderne tid av folk som har anlagt fotballbane, ballplass o.l.

Et interessant trekk er at landsbyen synes å være omgitt av lang-hauger, nærmest som et vern om byen; noen få av disse er tegnet inn. Her er også runde hauger og andre monument.

Landsbyen er her datert til perioden 300 BC – 400 AD; men dette er usikkert. I nærheten ligger spor etter hus som kan gå tilbake til bronsealderen.

Funn i området omfatter: stein-kølle, kobber-kjel, sølv-ting, gullring, m.m. (Holand 2001: 229). Flere gjenstander ble knyttet til en kremasjon i eldre jernalder (ibid.).

Vi kjenner ingen navn på folk i landsbyen. Et senere navn var Kark, en trell. Kanskje stammet han fra dette området.

Lokaliteten har nylig blitt utradert av nybygg. Trolig har ingenting blitt tatt vare på av fornminner eller funn. Dette er ikke spesielt for denne landsbyen. Mange runde byer har blitt utslettet, og da særlig i tiden fra Andre verdenskrig til i dag. Som nevnt flere steder er dette fordi byene ikke er anerkjent som fortidsminner – selv om de er automatisk fredet.

Søket etter en intakt landsby i Sør-Trøndelag fortsetter. Imens må vi nøye oss med byene som allerede er oppdaget i Nord-Trøndelag. Reisen fortsetter til Møre og Romsdal hvor det først nylig har dukket opp spor etter landsbyer – siden ingen har lett.

Møre og Romsdal

Nord- og Sunnmøre og Romsdal er en annen region med rikholdig forhistorie, men hvor bosetningen i førhistorisk tid er lite kjent. Man kan si at ideologien om frittstående 'gårdsbosetning' her har vært enerådende i moderne tid, slik at andre former for bosetting knapt har vært tenkelig.

Flere steder i Møre og Romsdal har nylig blitt foreslått som gamle landsby-lokaliteter av en eller annen type. På Smøla ble det nylig funnet spor etter et 13 m langt nedgravd skip datert ca. 300 AD. Georadar viser avlange og trekantede hauger i nærheten. En landsby kan ha lagt i området, men hvor den lå er foreløpig ikke kjent. På Øksendalsøra kan det ha stått en del-landsby i gammel tid. Hovedbyen har trolig stått på Sunndalsøra, i dag et industristed. Fra Øksendalsøra er funnet hus datert 500 BC – 400 AD. Noen av husene minner om hus i de runde byene, men sammenhengen mellom ulike hus blir ikke vist.

I Sunndal er det et stort gravfelt på Løykja; en landsby kan ha vært i nærheten, men området er utbygd og intensivt brukt. På Horgheim i Romsdal skal det ha funnes en rund by som ligner på den ved Værem, dvs. i beliggenhet. Muligens er det snakk om en del-landsby; men her kan ha vært større lokaliteter også. Dessverre virker det ikke som om landsbyen har blitt kartlagt i sin helhet. En serie landsbyer kan ha lagt opp og ned Romsdal, fra Lesja til Åndalsnes.

Et spennende sted er Borgund ved Ålesund, hvor det en gang har lagt en kaupang, dvs. en handelsby fra vikingtiden. Her kan man også se for seg en eldre bebyggelse. På den gamle strandflaten kan det ha lagt en lang-oval landsby med 14-16 hus ca. 300 AD. I nærheten skal det ha lagt 2 naust side ved side, kanskje moiety-båter, slik en ser ved flere andre byer.

I Ørsta og Volda er det vanskelig å finne landsby-lokaliteter. Den moderne gårds-ideologien styrer synet på forhistorien, slik dette bl.a. blir vist i bygdebøker. I tillegg har sentra som Ørsta og Volda blitt kraftig utbygd og uberørte sentralsteder er vanskelig å finne. For fylket som helhet kan en si at i hver eneste bygd er det aktuelle landsby-lokaliteter, men nesten ingen steder er undersøkt. Et unntak, Hustadmyren, blir nevnt under.

Noen funn i Møre og Romsdal kan nevnes: bjørkebark, skjell, bjørne-klør, treskål, keramikk, spannformet leirkar, bronse-bøtte, bronse-kjeler, østlands-gryte, vestlands-kjeler, bronse-skål, bronse-øse, spinne-hjul, spydspiss, bein-piler, kniv, spiral-nål i jern, bein-nåler, nål-etui, bronse-pinsett, belte-spenne, jern-nøkkel, gevir-kam, glimmerstein, bronse-brosje, glass-perler, gull-spiral, gull-, sølv- og bronse-ringer, m.m. (Holand 2001: 223).

Hustadmyren

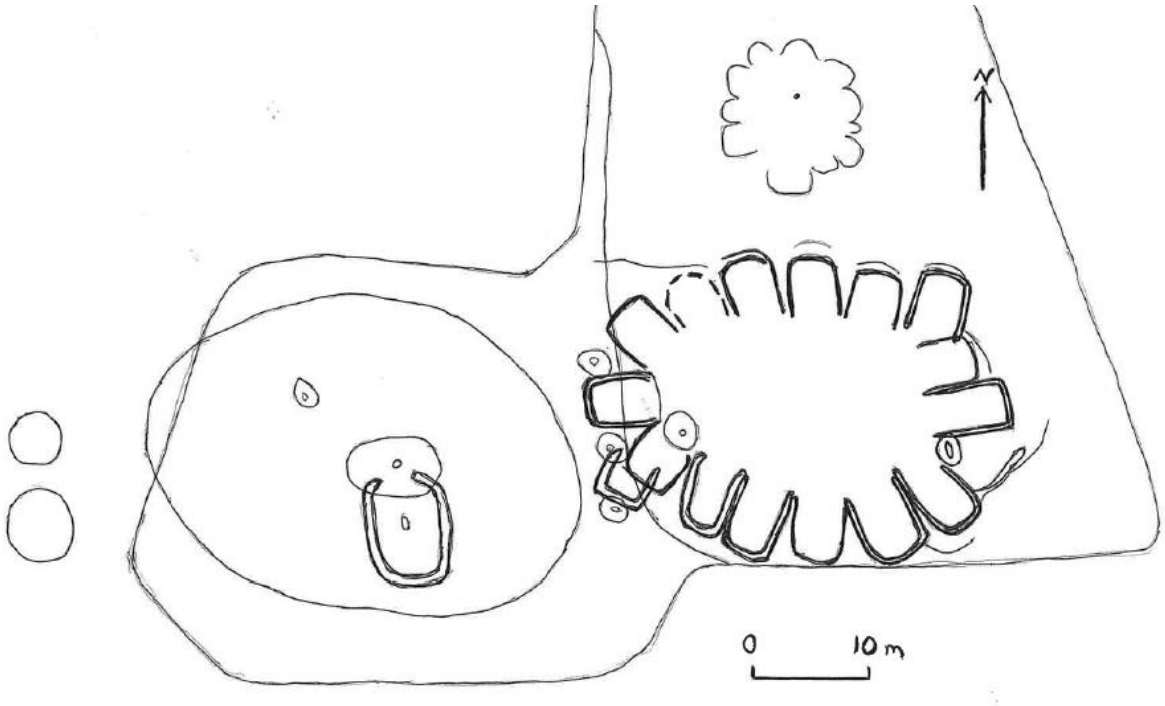

Hustadmyren ved Hustadvika

Arkeologene oppdager stadig nye byer, nærmest mot sin vilje – og uten å identifisere dem som byer. Dette er noe som vil fortsette i overskuelig fremtid, siden det finnes hundrevis av lokaliteter igjen å identifisere, og langt fram til stedene blir anerkjent. Dette er godt nytt for dem som planlegger å skrive om de runde byene, men dårlig nytt for dem som prøver å avslutte skrivingen.

Hustadmyren fremstår som en rund by med ca. 14 hus; antallet hus kan variere fra 12 til 16. Siden her synes å være overlappende tuftvegger, kan en gå ut fra at anlegget har vært fornyet flere ganger. Imidlertid trer et nokså klart bilde av en landsby-form fram, trolig med 6-7 hus på hver side av landsby-plassen. På Hustadmyren er det et særmerke at to hus i øst og vest synes å 'holde plassen': de står overfor hverandre og bestemmer innretningen for resten av husene, fra vest mor nord og øst mot sør, med 6 mellomliggende hus på hver side. Dette kan ha vært en måte å bevare landsbyformen på; når de første motstående husene var plassert, kunne resten fordele seg i mellomrommene på hver side. Dette utgjorde en enkel form for geometri hvor man ikke målte omkretsen men ytterpunktene på hver side, slik at byen fikk en litt 'flatklemt' eller oval form. Trolig har denne måten å forme landsbyens layout på vært ganske vanlig.

Legg også merke til at husene lengst NØ og SV stikker litt ut fra landsby-sirkelen; dette kan være en senere utvikling da byen begynte å miste litt fasong, trolig fordi totem-systemet ble svekket. Hvis komplementariteten, totem-kontrastene, forsvant så trengte ikke husene å stå på direkte rekke lenger. Så lenge ørn stod til ravn, ulv stod til gaupe og ekorn stod til hare, ville dette vise seg i den direkte komplementariteten i de to husrekkene på hver side av plassen. Når totem forsvant eller mistet betydning, ble symmetrien svekket.

Vest for landsbyen ligger det som kan være en oval tevling-plass; huset som er antydet her er trolig senere enn landsbyen. På et tidspunkt kan denne ovale plassen også ha tjent som

landsby-plass, med 10-12 hus i ring. Over tid har den dermed skiftet bruk, fra landsby til tevling-plass til tomt. Det er også mulig at plassen i vest har tjent som en innhegning for kyr og andre husdyr.

Nord for landsbyen kan det også ha vært en tevling-plass. Her fremstår diffuse forhøyninger på engen som helst er skapt av nylig jordbruk, men kan peke mot eldre bruk. Det som er kjent fra indianske landsbyer er at midt på ballplassen blir bakken slitt, fordi det er der de to lagene samles når kampen tar til. Forhøyningene kan også være spor etter tufter (Iversen 2017: 97). Tevling-plassene kan ha hatt ulik bruk, f.eks. til bryting og revkrok, eller kappløp og ballspill. Det er en myte at idrett er et moderne fenomen; det som skjedde var at kirken forbød sport som synd i nyere tid. Før den tid har folk alltid drevet med idrett og leik.

Landsbyen er knyttet til ulike monument, hauger og graver; dessverre er disse lite kjent. Lengst vest skal det ligge to steinringer; i dag er de dekket av skog. Her skal det ha vært et gravfelt; ifølge Kulturminnesøk er alle gravhaugene 'fjernet', dvs. ødelagt (Iversen 2017: 96).

Det er interessant at en arkeolog drister seg til å identifisere enkelthus i ringtunet med folk; ikke bare noen få, men med hele distrikt (Iversen 2017: 98). Dette er på sett og vis riktig tenkt, men i stedet for å si at et hus tilsvarer Bolsø eller Molde kommune vil det her tilsvare en totem-klan, f.eks. høne. Høner finnes overalt, de utgjør et slags samfunn spredt ut i hver by, og noen kan ha komt fra Molde. Når det er sagt, så er det innlysende at Hustadmyren representerer et lokalsamfunn, og at de som bor i husene holder til lokalt. Hvert hus har hatt sin klan og sitt totem.

Folket som holdt til på Hustadmyren var ikke de samme som bodde på Hustad. Trolig holdt ringby-boerne gjennom deler av året til på små plasser rundt omkring, steder som Kammen, Myrvang og Rydjatun.

Hustadmyren er trolig den siste i en lang rekke av landsby-lokaliteter i området, hvor de tidligste kan ha stått nær Hustadvika. Det er fristende å sette opp et tidsperspektiv fra 8000 BC til 500 AD, men dette kan være for ambisiøst i forhold til arkeologiens tidsinnretning. Et spennende sted er Male, et lite platå rett ved havet; Male kan rett og slett bety 'hav'. Her ville det vært fint å lete etter en gammel landsby-plass; selv i dag har stedet landsby-preg. Navnet Mallunden nær det senere ringtunet kan tyde på en langtids-forbindelse.

Området som landsbyen står på brukes i dag til fór-høsting. Dette sliter nok kraftig på det som er igjen av hus-tuftene; allikevel er det lite trolig at landsbyen blir fredet mot rasering. En form for bevaring er ønskelig. Hustadmyren er viktig fordi det er den eneste beskrevne landsby-lokaliteten i Møre og Romsdal (så langt). Slik fyller den inn et mellomrom mellom stedene lenger sørover og nord til Trøndelag.

Sogn og Fjordane

På Vest- og Sørvestlandet kjente man lenge til runde byer i Rogaland, men ikke lenger nordover. Nylig har byer blitt funnet lenger nord, slik som på Hustadmyren, over. Antagelsen her er at slike landsbyer en gang fantes langs hele kysten, men at de ikke er blitt registrert. Grunnen til dette er enkel, landsbyer har ikke passet inn i det mottatte bildet av samfunnet slik dette ble skapt av historikere og arkeologer. En ring av hustufter vil f.eks. bli tolket som et gravfelt snarere enn som en landsby.

I Sogn og Fjordane har det trolig vært mange bosettinger med landsbypreg i forhistorisk tid, inkludert runde byer, fra vær-samfunn på kysten til fjord- og dal-sentra. Imidlertid har forskning på bosetningen her som andre steder fokusert på den ideologiske konstruksjonen av 'garden'; all annen bosetning er et unntak, så også dagens bygdesentra – en slags historisk anomali eller fremmed frukt, på linje med pizza og taco. At fjordinger og sogninger bodde i landsbyer er en umulig tanke, og dermed noe 'vi ikke kan snakke om' (Wittgenstein 1961). Dette kan naturligvis snus på hodet, med påstanden om at garden aldri har vært en frittstående enhet; folk har alltid tilhørt et fellesskap; det har alltid funnes sentra hvor folk har samlet seg. Her er det ikke snakk om enten-eller men både-og; gården har blitt en skjør ideologisk konstruksjon som ikke tåler konkurranse, men sentrale plasser har funnes uansett.

På Nordfjordeid har det trolig lagt en landsby langt tilbake i tid. Denne kan ha hatt en langstrakt form langs sjøen, men her kan også ha vært runde by-anlegg. I et boligområde kalt Golvsengane ble det gravd fram bosteder 'frå tidleg steinalder og fram til 500 år etter Kristus'. Dette ble tolket som forløperen til en historisk gård, Myklebustgarden. At bosetningen hadde landsbypreg og dekket et sammenhengende område kommer ikke klart nok fram. Funn omfattet 'kokegroper, eldstader, steinøkser og tekniske produksjonsanlegg' (NRK 2007). Ved Myklebust kan det en gang ha lagt en landsby; andre lokaliteter på Eid og opp mot Hornindalsvannet vil også være av interesse. Dessverre var utgravningene kun fokusert på enkelthus, ikke området som helhet.

Omtrent samtidig, rundt 2003, ble det påvist et 'kretstun' ved Hjelle, 3 km Ø for Nordfjordeid, med dateringer fra 1500-1000 BC, i bronsealderen. 'Åtte u-forma husstrukturar er så langt funne på staden' (Siem 2003). Her skulle E39 utbedres, og det ser ikke ut som at stedet ble bevart. Dersom stedet var en bronsealder-by, ville dette vært et enestående funn. På oversiktskart kan det synes som om her har lagt flere runde byer med 8-9-10 hus i århundrene rundt 1000 BC, gjerne med langsiden inn mot sentrums-plassen. Dette blir imidlertid ikke klargjort i de knappe utgravnings-referansene. Litt forvirrende er det at et senere anlegg ble funnet på Hjelle i Stryn, under.

Sandane kan tenkes å være en gammel landsbylokalitet. I nærheten ligger et område kalt Anda, som resonnerer med Anda nær Dysjane, tenkt som et moiety-navn. Interessant nok tolker stedsnavnforskeren dette som fuglenavn, ǫnd eller and og ǫlpt, svane, knyttet til stedsnavnet Alta (Rygh u.å.). Mot sin vilje bidrar forskeren til en totemisk tolkning.

Blant gamle funn fra Sogn og Fjordane kan nevnes: bjørkebark, bjørneklør, trebøtte med kobberbånd, barlind-bøtte, male-steiner eller håndmøller, bronse-kjel, bronse-fat, østlands-kjeler, vestlands-kjeler, bronse-øse fra Italia, glass-beger, sverd, spydspisser, pilespisser, skjold, kniver, sakser, spenner, perler, ring, gullring, m.m. (Holand 2001: 218-223).

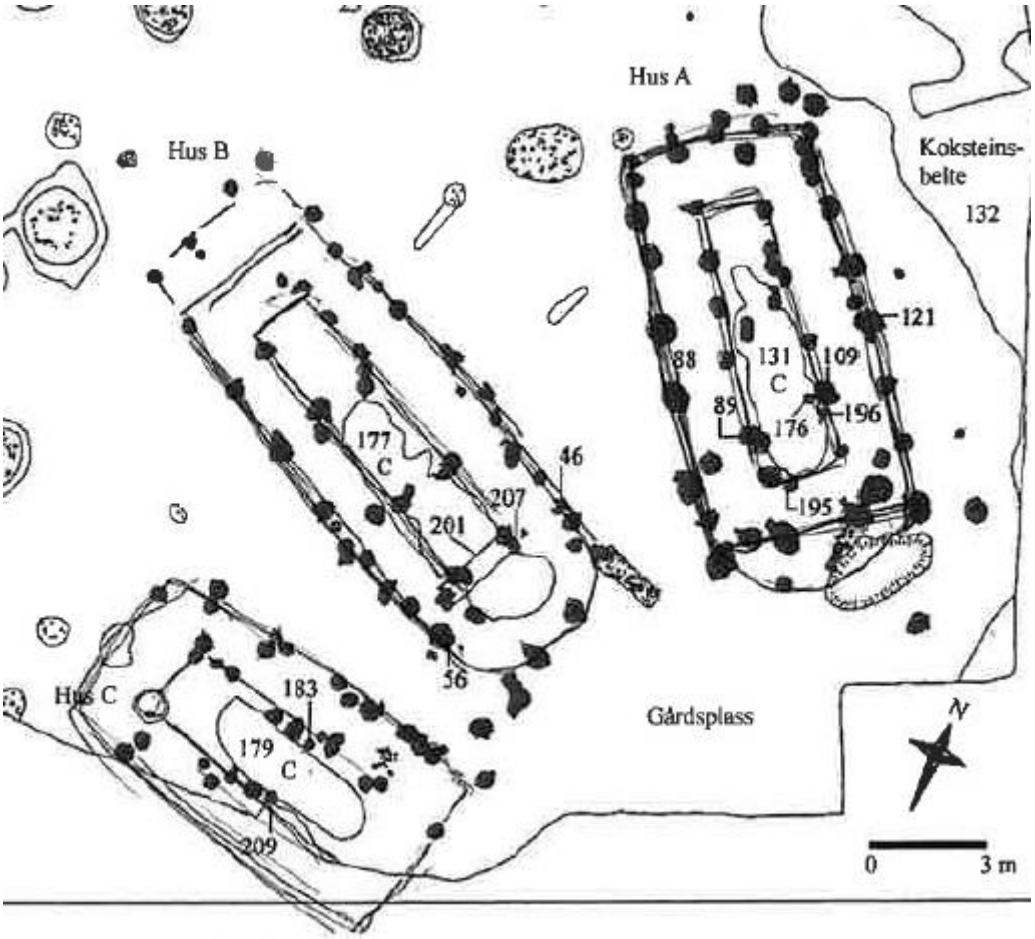

Jernalderhus på Hjelle i Stryn (etter Olsen 2005)

På Hjelle i Stryn er det gravd ut tre hus som ligger i vinkel til hverandre. Dette fikk forskeren til å anta at de var del av et 'ringformet tunanlegg' (Olsen 2005). I så fall kan dette ha vært et del-anlegg; hoved-byen har lagt et annet sted, f.eks. på Stryn. Hjelle-husene ga dateringer fra 40 BC til 1150 AD, men sentrerte rundt 660-800 AD (ibid.: 327). Her er tegn til ombygging og gjenbruk. Forskeren, Asle Bruen Olsen, var en få arkeologer som ble fascinert av de runde byene, som han pliktskyldig kaller 'tunanlegg'.

På Øvre Standal i Kinn kan det ha lagt en del-landsby; her synes å være spor etter gamle tufter. I Hornnesvika i Førde kan det ha lagt en del-landsby; her er funnet spor etter 15 hus datert 1500 BC – 800 AD – en lang bosettingstid. Selve Førde har trolig vært en landsby-lokalitet langt tilbake i tid. Fram til i dag har dette vært et sentrum; i 1838 stod minst 18 hus på rekke ved Sjøahola nær fjorden.

Steder på Vestlandet (Norgeskart)

Gjerland og Gaular-dalføret

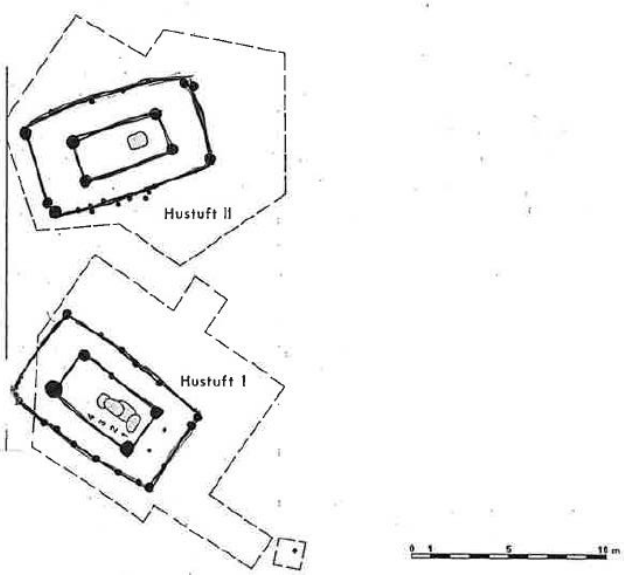

Gjerland; en liten del-landsby (Myhre 1973: 16)

På Gjerland i Haukedalen, Førde, ligger det hus som minner om en rund landsby, men i mindre antall (Myhre 1973). Dette kan da være en sesong-betont boplass knyttet til en større by nærmere sjøen. Husene er datert ca. 200 AD.

Ett hus målte 9,5 x 4,5 m, et annet 9 x 5 m. Konstruksjonen var den samme. To stolperekker bar taket. Veggene bestod av tettstilte stolper med flettverk og leirklining. Det var inngang i en endevegg. De to husene lå i 45 graders vinkel til hverandre. Arkeologen tenker seg her 6 hus i en sirkel, men kanskje var det bare 3-4 hus i en klynge. Jeg tror disse husene har vært del av et større fellesskap, en utliggende bruksenhet knytta til en større landsby som kan ha lagt på Steia lenger nede i dalen.

Bygstad i Gaular er en annen aktuell landsby-lokalitet; 14-20+ hus kan ha stått på eller nær den senere kirketomten. En annen sentral-plass var Osen, ved utløpet av Gaular-elven. På flaten innerst i Dalsfjorden lå naust, gravhauger og hustufter. Lang tids dyrking og bruk gjør det imidlertid vanskelig å avgjøre hvordan den gamle bosetningen så ut.

I det langstrakte Gaular-dalføret og utover Dalfjorden er det flere potensielle landsby-lokaliteter. Fra kysten og innover finner vi bl.a. Vilnes på Atløy, Holmedal og området Dale-Dingemoen som aktuelle steder for hus-samlinger.

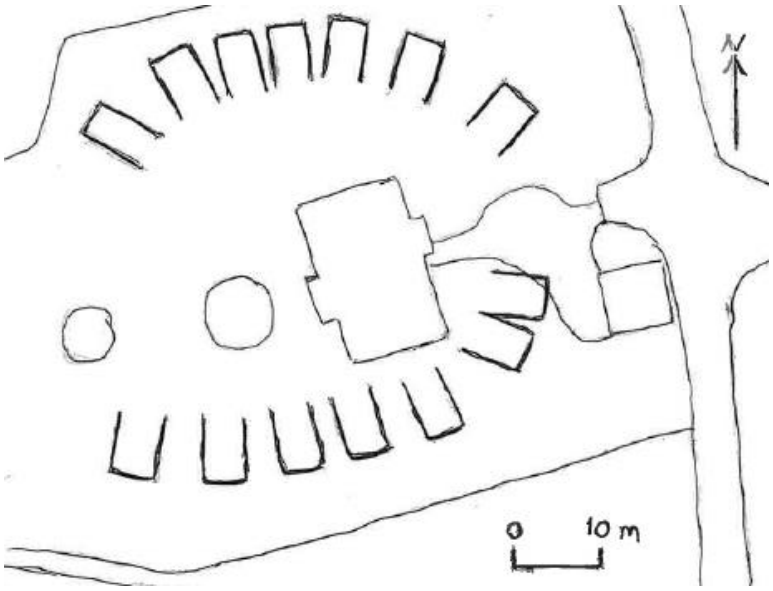

Steia, Gaular; hypotetisk landsby

Lenger oppe i dalen fra Bygstad og Osen var Sande, eller helst Steia, et sentrum i Gaular-dalen. På prestetunet kan det anes noe som minner om tufter. Hvor realistisk denne byen er blir vanskelig å vite. Her er mange fornminner i området. I nærheten av Steia ligger Dysjeland, hvor det finnes et stort antall gravhauger fra jernalderen. Noen av haugene kan gå enda lenger tilbake i tid. Bare nærmere undersøkelser kan avdekke relasjonen mellom fornminnene i dalen.

I Vik i Sogn kan Tenold være en gammel landsby-lokalitet. Her kan det ha lagt 12-18 hus rundt en landsby-plass. I nærheten kan det ha lagt både en tevling-plass og en innhegning til husdyr. Også Leikanger i Sogn kan ha hatt en eller flere runde landsby-lokaliteter, med 12-18 hus; husene kan også ha lagt i 1-2 rekker langs fjorden. Her finner man runde, avlange og kanskje også trekantede haug-monument.

Røysebotn

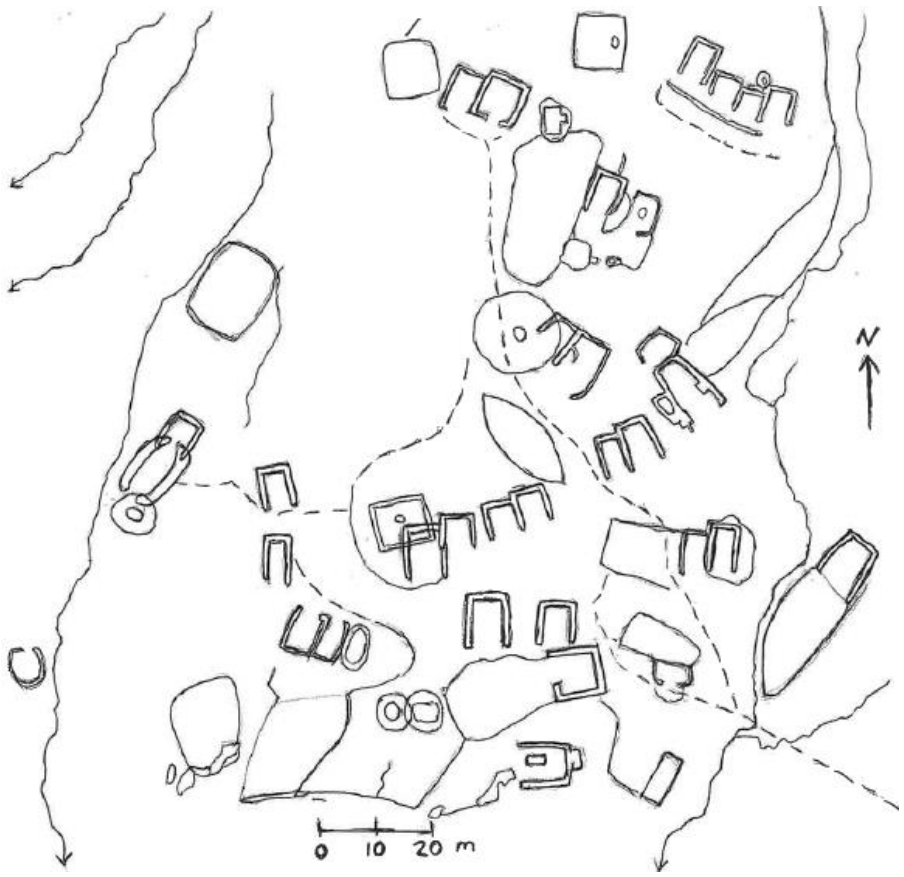

Røysebotn

Et sted kalt Røysebotn på Svolset i Friksdalen i Leikanger har et omfang som minner om en landsby. Steingjerder og innhegner peker mot at flere av husene er forbeholdt dyr. Allikevel minner de mange tuftene og vollene om omfattende bebyggelse over lang tid. Noen av tuftene kan være svært gamle, kanskje fra romertiden.

En fremstilling antyder 3-6 hus på nordsiden og 3-7 hus på sørsiden av en liten plass eller voll (Skrede 2000). Dette minner da om en rund by, unntatt at husene i S mest har inngangen bort fra vollen, kanskje for å unngå vind-trekk fra N.

Navnet Svolset er interessant. Språkforskere ønsker å gi alle stedsnavn en norsk betydning; forstavelsen Svol- blir tolket som sval, kjølig, eller fuglenavnet svale. Imidlertid kan dette være et samisk ord, suolu, øy. Eller det kan også være et skandisk mannsnavn, Svolve eller Svarve. Navnet kan med andre ord ha en fler-etnisk betydning, uten at vi vet hva som er rett. Svale er fortsatt brukt som personnavn.

Foreslåtte aktiviteter på stedet spenner fra husdyrhold til handel og religiøse handlinger. Et eksempel på det siste er steiner med skålgroper hvor folk har ofret fett o.l. i håp om å få godt år. ‘Uansett korleis ein tolkar desse steinane, er det vanskeleg å sjå at dei kan ha hatt noko praktisk funksjon’ (ibid.). Hvis målet var å sikre godt år, var nok formålet ‘praktisk’.

En hypotetisk antagelse er at Røysebotn ble et tilfluktsted for lokalt fortrengte skandere etter at norrøne folk la under seg Sognefjorden. Noe tilsvarende kan ha skjedd på Ytre Moa, under.

Ytre Moa

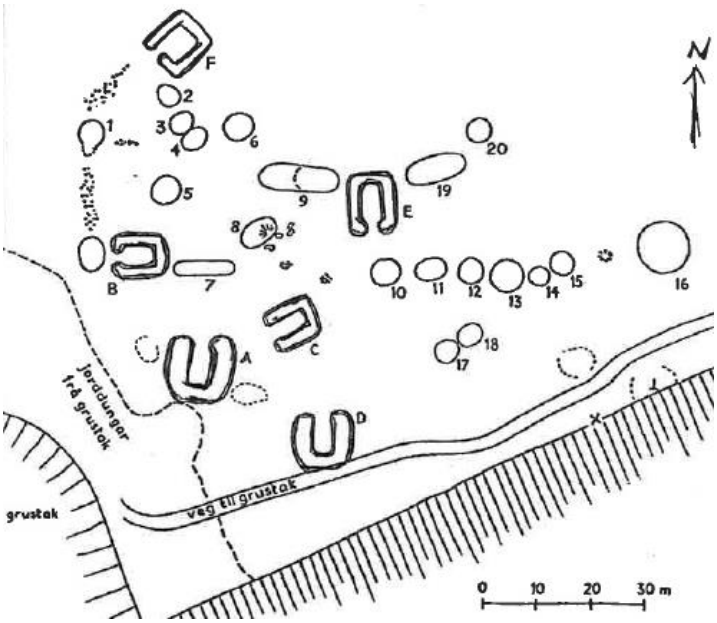

Ytre Moa (etter Bakka 1965)

Ytre Moa i Årdal kan ha vært en del-landsby, en sesongmessig part av en større landsby. Den større landsbyen kan ha hatt 12 eller 18 hus, avhengig av om Ytre Moa var en halvdel eller moiety, eller en tredjedel, en klan-klynge eller phratry. Husene synes å ha en parvis fordeling, to vendt mot sør, to mot vest og to mot nord, evt. 2 i N, 2 i SV og 2 i SØ. Her kan ha lagt et par hus til; i så fall var stedet en moiety-by knyttet til en større by med minst 16 hus.

Datering ca. 300-900 AD. Bebyggelsen peker tilbake mot eldre jernalder på enkelte måter og fram mot vikingtid-middelalder på andre. Husene kan opprinnelig være brukt i eldre jernalder ca. 300-500 AD; men bygd opp igjen og brukt på nytt i vikingtiden ca. 900 AD.

Selv om husene her avviker fra sirkel-formen, tolker jeg dette stedet som del av et landsby-fellesskap. De seks husene representerer en underlig symmetri, det som Levi-Strauss (1963) ville kalt en 'likhet av kontraster'.

En alternativ lokalitet for den samme moiety-byen kan være ved Moa-tunet, hvor det kan ha lagt opptil 10 hus; da kan hovedbyen ha telt 20 hus. Imidlertid kan størrelsen på landsby og del-byer ha variert over tid, slik at en del-by kan ha telt 6-12 hus, og hovedbyen kan ha hatt 12-24 hus. Det antas at hoved-byen lå på Årdalstangen, f.eks. hvor kirkegården er i dag.

Kanskje var bebyggelsen en del av de fortrengte vessene-kvennene fra Voss som i en slags trelle-tilværelse overlevde i Indre Sogn?

Tolkningen av bosetningen på Ytre Moa kan variere. Den litt avsides beliggenheten ved en gravplass har blitt tolket som at dette var en 'nekropolis', et sted hvor folk som jobbet med gravbygging bodde. En annen tolkning er at treller bodde her; de kan også ha vært knyttet til arbeidet med begravelser og håndtering av lik, ofte ansett som urent eller tabu; litt som paria-kasten i India. Imidlertid er det nærliggende å tenke seg boplassen som en del av et større samfunn, med andre by-lokaliteter på selve Moa og på steder som Årdal og Hæreid m.m.

‘Gamle Thule’

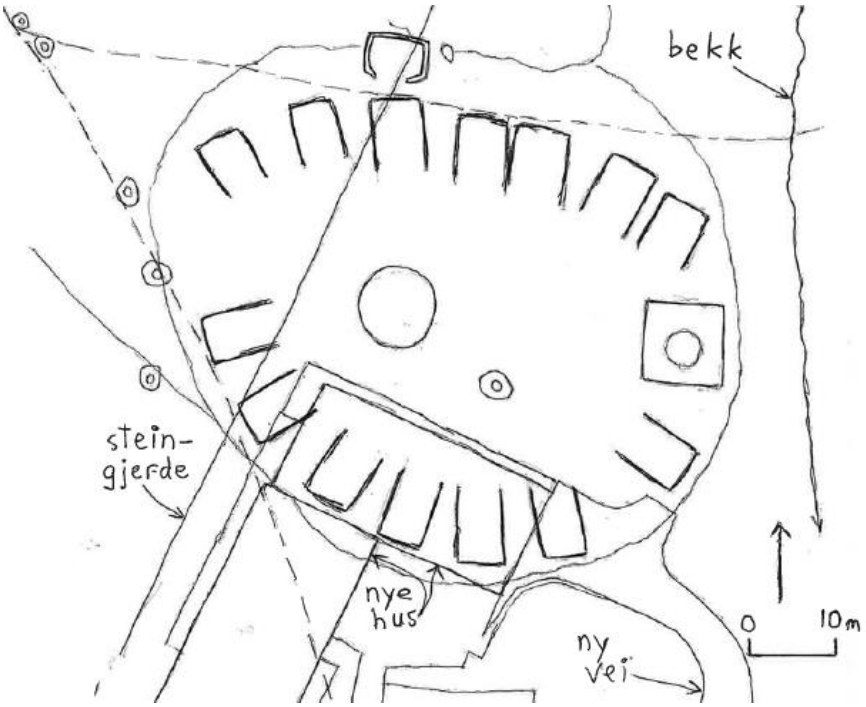

‘Gamle Thule’, Hardbakke, Solund; hypotetisk landsby

Ved Sulen eller Sula i Ytre Sogn kan det ha lagt en landsby. En lokalitet er ved Solund kirke på Hardbakke. Navnet Sula kan være det samme som Thule, nevnt ca. 340 BC. Sula dukker opp som stedsnavn flere steder i Norge, og kan være en gammel landsby-betegnelse. Muligens henger den sammen med navnet Thū, kjent fra Dysjane lenger sør, som navn på en gammel landsby-halvdel.

Her er 14 hus tegnet inn, samt et hus i øst. Antall og plassering er hypotetisk; her kan ha vært 10-18 hus. Huset i øst kan være en tørkeplass for korn; kanskje også et sted hvor man brygget øl.

Pytheas fra Massilia besøkte en øy kalt Thule eller Thoulē omkring 340 BC. Her er det tenkt være Sulen, andre tror det er Dønna. Det kan også være øyer som Sula ved Ålesund og Frøya. Pytheas kan ha vært av akvitansk, etruskisk, gresk og fønikisk bakgrunn. Senere skrev han en bok om reisen sin, ‘Om havet’, som dessverre ble ødelagt, fordi han skrev at det var mørkt i Norge om vinteren, noe folk ved Middelhavet mente var løgn. Derfor kjenner vi bare bruddstykker av boken. Pytheas var både oppdager og turist – en av de første vi kjenner til.

Det vi kan lese oss til er at folk drev med jordbruk og fiske. Folk levde av ‘hirse og andre urter’, dvs. bygg og havre, samt nøtter, bær, planter og røtter. Når de hadde korn og honning lagde folk et brygg av dem, dvs. øl. Når kornet skulle høstes, så tresket de og tørket det i store lager-hus, etter å ha samlet aksene. Dette måtte de gjøre fordi det var lite solskinn og mye gråvær og regn.

Det er trist at Pytheas’ bok ble ødelagt. Han fikk vite mye om folkene i Thule – den første norske turist-bloggen. Folkene ble kalt hyperboreere, de som bor nord for nordavinden, Boreas. Folk i Thule dyrket mange guder og høyere makter i himmelen, luften, jorden og

havet. Nordboerne var lykkelige folk som ikke led av alminnelige sykdommer. Litt overdrevet ble det sagt at sykdommer kan ikke røre dem; ei heller er døden forutbestemt for dette fredelige folket. Det dette betød er at de slapp unna sykdommene som herjet ved Middelhavet. Folk levde fredelige og glade liv. Med skinnende blomsterkranser om krøllene holdt de fest av ren glede.

Pytheas ble med på festen. Han ville gjerne dra videre, men da sa folk at en dags seilas mot nord frøs havet til is og landet forsvant. Dette blir gjerne tolket som at Pytheas var nær Nordpolen, men mest trolig ville ikke folk at han skulle dra videre, og derfor sa de at lenger nord var det ingenting. Så Pytheas, som en god turist, hørte på lokalbefolkningen og dro til Østersjøen isteden.

På Kulturminnesøk kommer det fram at det ligger en liten steinalder-boplass 300 m SV for rund-byen. Ennå viktigere er en steinalder-bronsealder bosetning 1 km sør for Hardbakke. Dette betyr at folk har bodd i området i flere tusen år, og at her kan være flere landsbyer og landsby-lignende lokaliteter som går langt tilbake i tid. På sistnevnte sted ligger det i dag 8 moderne hus i en ring, som kan ligge nøyaktig der hvor steinalderhusene lå. Hvem sier at landsbylivet er slutt?

Lokaliteten på Hardbakke har nylig blitt rasert av boligbygging. Trolig er ingen fornminner tatt vare på. Imidlertid ligger deler av området fortsatt urørt, med håp om at noen kanskje vil undersøke stedet. Tenk om korn-tørkings-plassen kunne bli dokumentert!

Pøyla

I Gulen kan det ha lagt flere landsby-lokaliteter. Kommunen er mest kjent for det historiske Gulatinget. Interessant nok er beliggenheten av tinget ukjent, selv om Eivindvik ofte blir utpekt som en mulig plassering. På tilsvarende vis er landsby-lokaliteter i Gulen lite kjent. En utmerket landsby-plass er på et sted som heter Pøyla; og her synes det å være spor etter mange hustufter. Imidlertid er det vanskelig å vurdere formen og omfanget av bosetningen ut fra luftfoto – for ikke å snakke om alder. Her er en slette på vel 100x100 m, omgitt av små-elver, og med fjorden på vestsiden – perfekt for en landsby. En hypotetisk alder er ca. 0-300 AD.

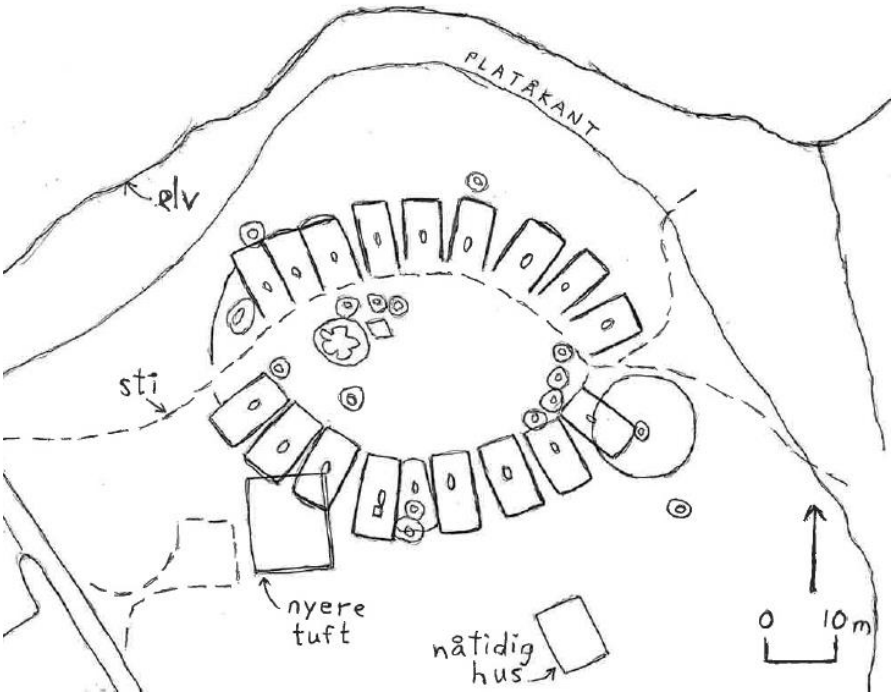

Pøyla, Gulen; mulig-hypotetisk landsby

Oldtidens landsbyer har ofte blitt overbygd, men noen steder ligger de tilnærmet urørt, kanskje der hvor de fortsatt har hatt en rituell eller symbolsk betydning. På Pøyla synes området å være noenlunde uforstyrret, i hvert fall pr. i dag (2024). Imidlertid kan her ha lagt et hus, kanskje en husmanns-stue, på et tidspunkt.

På tegningen er 18 hus antydet, men det er uvisst. Et mer realistisk antall kan være 14-16. I området ses mange smultring-hauger som kan være kokegroper.

Inne på plassen ligger en mørk uregelmessig fordypning som jeg umiddelbart tolket som en massegrav. Det er ikke utenkelig at byen ble angrepet og at folk ble drept. Kokegropene kan i så fall være likbål. Angrepet kan ha bidratt til at landsbyen ble forlatt; men folk kan ha møttes på plassen senere. Det er vondt å ta med slike brutale innfall i forhold til disse vakre plassene, men forhistorien er ikke alltid vakker.

Her synes å være en del kokegroper inne på selve landsby-plassen, noe som kan tyde på at stedet fortsatte å være en samlingsplass etter at landsby-husene ble forlatt. Kanskje har folk møttes her for å feire sankthans o.l.

Gulen er, paradoksalt nok, en viktig forhistorisk lokalitet med en tilnærmet ukjent forhistorie. Dette henger sammen med at forskerne famler litt i blinde. Tingstedet er ikke kjent, landsby-lokaliteter er ikke anerkjent, og det som gjenstår er gårdsbruk, hvor få eller ingen gjenstander er funnet. Riktignok er det funnet noen bosetningsspor og monumenter rundt omkring, men ikke nok til å gi et helhetlig bilde av hvordan utviklingen i denne viktige bygden har vært.

Hordaland

Hordaland må ha vært et hovedområde for landsbylignende bosetning i forhistorisk tid. Dette kan hevdes fordi nesten hver eneste bygd har hatt en eller flere sentrale lokaliteter som har vært sentrum og referansepunkt for annen bosetting. Her lå gravhaugene på rekke og rad, ofte med en kumulativ historie over flere tusen år. At fortidsminnene ble fjernet i moderne tid betyr ikke at sentralplassene opphørte å eksistere. Paradokset er derfor at bare én rund landsby er kjent og beskrevet i faglitteraturen: Sausjord på Voss; og den er kjent takket være planlagt rasering og en dedikert arkeolog. Hvis en mindre engasjert person hadde besiktiget stedet, ville stedet trolig blitt rasert uten videre, som de fleste andre by-anlegg. Trebebyggelse gjorde at hustuftene ikke er synlig over bakken. Dette, sammen med et snevert syn på 'least interference'-utgravninger (eller profesjonell latskap), gjør at større bosetninger ennå ikke er kjent i Hordaland. Unntaket er Bryggen; men etter hvert kan det virke som om nye steder kommer til, slik som Etne, hvor arkeologer nesten (men ikke helt) drister seg til å bruke ordet 'landsby', i stedet omdefinert som 'gårdsbosetning'.

I området som kalles Hordaland har det vært både runde og rekke-formede landsbyer, plassert i nærheten av en elv, sjø eller havet. Imidlertid er disse stedene lite kjent eller helst underkjent, fordi myten om enkelt-gården står sterkt. At bygder som Fana og Arna har vært sterkt fellesskaps-orientert med en oppslutning om identiteten som stril, har ikke hatt noen plass i historie-skrivingen. I stedet blir stril sett på som et skjellsord, en ikke-identitet. Her vil nok strilene være uenig. Går skotter i skjørt?

Det er viktig å få fram hvor sammensatt befolkningen i Hordaland har vært, og hvor komplisert forhistorien er. 'Verda er vid, men Voss er vidare'. Vesser, hardinger, samner, striler, kvinnheringer og ulike sunnhordlands-folk bærer på en historie som nesten ikke lar seg forene, men som bærer av gårde i ulike retninger. Midt oppi dette ligger Bergen, som alltid har vært en verden for seg selv. Bygde-historikeren, som beskriver en likelydig serie av gårdsnavn, Li, Ås og Dal, ser seg blind på gårds-myten. Han ser ikke for seg de varige relasjonene som folk har, f.eks. som fana-stril eller sotra-stril. Lengre bakover i tid utgjør gårdsnavn og gårdshistorie en tåke som ikke gjør det mulig å se hvordan folk levde i gammel tid. Landsbyene snur dette opp ned: de gjør det lett å se hvordan folk i et område har hatt relasjoner til hverandre og til folk andre steder.

Bygder i Nordhordland som trolig har hatt landsby-steder spenner fra Masfjorden og Osterøy til Lindås og Askøy. Funn i området inkluderer: barlind-bøtte, leirkar, spannformet kar, bronse-kjeler, glass-beger, leire-spinnehjul, veve-plate, kniver, nåler med etui, nøkkel, kleber spillebrikke, bronse-fibula, kammer, glass-perler med sølvfolie, ring-kjede, sølvring, gullring, m.m. (Holand 2001: 215).

Sausjord

En som gikk imot myten om enkelt-gården var Asle Bruen Olsen. Han gjorde en spennende utgravning på Sausjord, Voss, hvor først lite var kjent. En barnehage skulle bygges, og arkeologene fikk sjekke tomten. Olsen gikk grundig til verks, og en fantastisk by kom til syne.

På kartene valgte Olsen å skille ut husene fra andre funn, som kokegroper og slagg-groper, noe som er litt synd (Hatling & Olsen 2012: 12). Trolig ville han fokusere på den fantastiske strukturen som de 12 husene utgjorde. Ved å vise kun husene blir landsbyens layout tydelig. Gjennom sin tilnærming skapte Olsen byen på Sausjord; han synliggjorde den – noe han ikke fikk credit for. Byen ble uansett ikke gjort tilgjengelig; tuftene ble dekket til og en barnehage bygd.

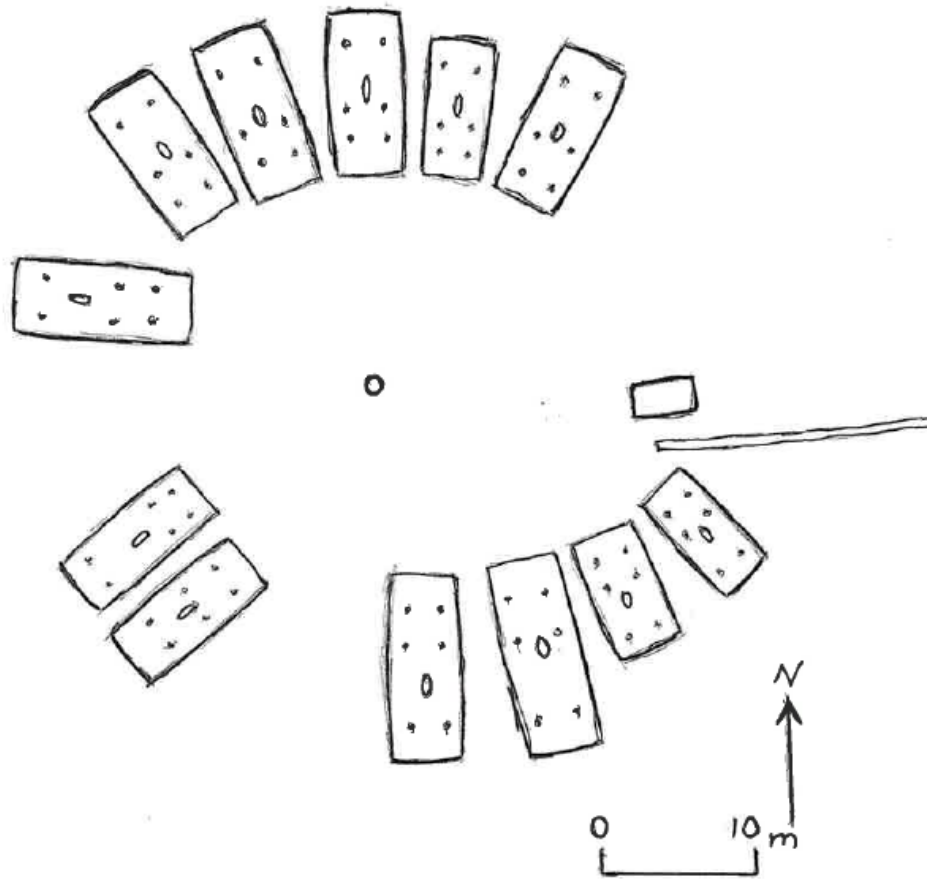

Sausjord; forenklet etter Hatling & Olsen (2012)

Sausjord ligger nær Sundve på Voss. Landsbyen består av 12 hus og et lite hus i øst. De 'fleste av hustuftene var plassert på to svakt buede, naturlige høydedrag, slik at selve det midtre tunområdet lå lavere enn husene. Undergrunnen på Sausjord var også selvdrenert i stor grad, hvilket ble notert under den svært regntunge undersøkelsen' (Hatling & Olsen 2012: 13). I vest rant Gimleelvi, i nord en bekk, og i øst Strandaelvi.

Dateringen av Sausjord er helt avgjørende, for den sier noe om hvem som bodde i landsbyen og når de bodde der. Først ble lokaliteten definert som et mulig ringtun med 12 hus grovt datert til bronsealder – eldre jernalder, mer spesifikt datert til 300-tallet AD.

Dernest fulgte C14 dateringene, som spenner over perioden 400 BC – 1390 AD. Forskeren går grundig til verks; han skiller mellom dateringen av hus, kokegroper og slaggroper (Hatling & Olsen 2012: 55-56, 65-66, 70-71). Til slutt fremstår en kronologi. Første bruksperiode bestod av jernvinne 80-330 AD. Andre periode var landsby-tiden 330-500 AD. Tredje og siste periode var kun kokegroper 500-1350 AD. Landsbyen ble altså opprettet ca. 330 og forlatt ca. 500 AD. 'Hele 20 av 21 dateringer overlapper innenfor tidsrommet AD 350 – 450, der de fleste har middelverdier innenfor folkevandringstid (AD 400-600)' (ibid.: 55). Olsen definerte dette som én bruksperiode.

Olsen målte opp og finsøkte hvert eneste hus. Lengden varierte fra 7,75 til 12,35 m, og bredden 3,2-4,7 m; ca. 4x10 m. To hus hadde tegn til svalgang; ett hus hadde grøft. Det var tegn til et 'inngangsparti' i flere hus, med to stolpehull, som en portal (Hatling & Olsen 2012: 14f).

Olsen beskrev landsby-området svært nøye: 'Sausjord framstår som et mer grundig undersøkt anlegg enn de øvrige norske tunanlegg. Det kan rekonstrueres på et mer detaljert nivå, gir et mer komplett bilde av tunanlegget som helhetlig struktur og dermed også et bedre grunnlag for tolkning av kontekst og funksjon. Det er dokumentert at de tolv bolighusene har vært likt konstruert og har hatt samme innretning med et innbyrdes så å si identisk forhold mellom forrom og ildstedsrom innenfor de takbærende stolper. Det er en viss størrelsesvariasjon, men ikke slik at noen hus skiller seg markant ut fra andre' (Hatling & Olsen 2012: 77).

'For første gang er gårdsplassen mellom husene i et tunanlegg avdekket i sin helhet. Midt i dette sirkulære rommet har det stått en enkelt stolpe som markerer sentrum i tunanlegget. Gårdsplassen er for øvrig funntom og har ingen kokegroper eller andre strukturer som kan knyttes til tunanlegget. Kokegropaktiviteten foregikk på baksiden av husene'. 'Dette kan tyde på at gårdsplassen har hatt en elevert status som "fredet" grunn med regler for opphold og bruk som ikke har omfattet kokegropaktivitet, og da trolig heller ikke andre aktiviteter som har medført graving i bakken. Tunanlegget synes således å markere tre sfærer, en sirkulær indre gårdsplass som sentralområde for samling og dialog, en omsluttende sirkelbygd husrekke' og 'utenfor husene et område for tilbereding av mat' (ibid.). Trolig ble landsby-plassen rengjort hvert år, som hos shawnee-indianerne.

Midt på plassen, markert med en ring, stod landsbyens sentralpåle eller totem-pel. Olsen ble fascinert av det han kalte 'midtstolpen': 'Et element en finner igjen på enkelte ringformete tunanlegg i Norge er en stolpe plassert sentralt i det åpne tunområdet mellom hustuftene. I midten av tunanlegget på Sausjord lå en større nedgravning som trolig nettopp hadde en slik funksjon'. 'Både overflaten og profilen tyder på at det har stått en stolpe i dette området, og at den har blitt skiftet ut, mulig 3-4 ganger skal en ta utgangspunkt i overflaten. Grunnet en misforståelse' 'ble det ikke tatt ut noen vitenskapelige prøver' for datering (Hatling & Olsen 2012: 58). Olsen dristet seg til å tolke 'midtstolpens symbolikk': at den stod for 'den kraft som holder verden oppe', 'verdenspilaren', et kosmologisk symbol, et gude-symbol m.m. 'Kanskje er tunanleggets sirkularitet en mikrokosmisk manifestasjon av verden, med midtstolpen som den bærende og beskyttende kraft' (ibid.: 77). Han tenkte også at stolpen markerte 'en leders posisjon' under samlinger i byen. Interessant nok tolket Olsen stolpen som 'norrøn'; men folk snakket trolig et skandisk språk, her kalt kvenni (ibid.: 77-78).

I nærheten av byen finnes i dag 4 gravhauger eller røyser, på Gavlsberget, 'Runakollane', Tveito og Øyo. Den siste hadde et 'funn av et enegget sverd fra merovingertiden' – altså etter at landsbyen var forlatt (Hatling & Olsen 2012: 7).

Funn omfattet perler, nål, fibula, jernring eller nøkkel, m.m. I mer detalj var her en dobbel perle av mørkeblått glass; en enkel perle av grønt glass. Fibulaen var av bronse. Her var en u-formet eller bøyd jernnål. Jernringen kan ha tilhørt en nøkkel eller et dørbeslag o.l. Så kom et mulig naglehode, et bryne av sandstein, et annet bryne, et bryne av kvartsitt, en pilespiss, to jernfragment og en jernklump. Ellers fant man slagg, kull og brent bein. Olsen noterte at få gjenstander ble funnet, ca. 10-12, og knyttet dette til overflateflekking før utgravningen.

Forskeren var like nitid med alt, også stedsnavn. Kortversjonen er at Sausjord kommer av saudhr, dvs. å koke kjøtt i kokegroper. En nabogård Herheim blir også nevnt, tolket som 'hær', som sikkert ikke har noe med landsbyen å gjøre; med mindre navnet viser til da landsbyen ble ødelagt (Hatling & Olsen 2012: 75).

Olsen har i utgangspunktet en sympatisk tolkning av landsbyen, under headingen: 'Samlingsplass': 'Antallet hus og fraværet av funn som reflekterer gårdshushold og produksjon vitner om at tunanlegget på Sausjord har vært et samlingssted for mange mennesker i kortere perioder, trolig til bestemte tider i en årssyklus. Den eksponerte beliggenheten og – i likhet med de andre undersøkte tunanlegg – fravær av funn som kan knyttes til våpen' 'taler mot at anlegget har hatt en militær funksjon'. 'Funn og lokalisering indikerer snarere at anlegget har vært et møtested for fredelige sysler'. Landsbyen var 'en overordnet og samlende institusjon for kollektiv markering og for kollektivt basert dialog og beslutning' (Hatling & Olsen 2012: 74-75).

Det eneste som mangler i denne beskrivelsen er totemisme, at hvert hus i landsbyen var knyttet til en familie, gjerne kalt en totem-klan. Olsen bruker aldri ordet landsby, og da blir ordet totem fremmed. Nærliggende totem er: orm, hauk, mår, rev, hjort, bever, snok, ugle, bjørn, ulv, gris, hare. Kanskje var her bare 6 totem, 1 pr. 2 hus, orm, ørn, ulv, bjørn, hjort og hare. Mulighetene er mange for hvordan folk kunne organisere seg.

Olsen inkluderte en utførlig beskrivelse av de ulike bruksperiodene på Sausjord. Alle tre faser er interessante, men her er det kun landsby-fasen som teller. De to andre fasene vil derfor bli nevnt helt kort: (1) Jernvinne-fasen 80-330 AD: Dateringer fra 400 BC ble utelukket, men allikevel har det foregått tidlig jerntilvirking og smedarbeid i området. (2) Landsby-fasen 330-500 AD utgjør fokus her. 'Den mest markante aktivitet manifesterer seg ved tunanlegget, som ut fra et stort antall dateringer rimelig sikkert har hatt en brukstid fra sen yngre romertid til henimot slutten av folkevandringstid'. (3) Kokegrop-fasen 500-1350 AD utgjør en etterbruk av området. Kokegroper har alltid vært i bruk, men er enerådende i tredje og siste bruksperiode. De varierte i størrelse fra 40x50 cm til 205x190 cm; her har vært sporadisk og variert aktivitet fram mot middelalderen (Hatling & Olsen 2012: 66-74).

Med tiden tillater Olsen seg å spekulere om landsbyens betydning. Først ser han for seg en kontinuitet for hele perioden, 80-1350 AD. Problemet er at landsbyen har en helt definitiv og avgrenset bruksperiode. Dernest blir den imaginære kontinuiteten knyttet til en samlings-funksjon. Dette fører så over i en svært tynn kobling av 'tunanlegg' til 'tingsted'. Her nærmer vi oss dessverre en rådende militær tolkning, at dette var samlingssteder for norske menn. Historiske steder blir trukket inn: Vangenbygdene, Vossastrandbygdene, Bordstrond åttung og det øvrige Voss; utvidet til 8 tunanlegg. 'Tar en i betraktning de tilfeldigheter som førte til

oppdagelsen av Sausjord skal det trolig mye til for at ytterligere anlegg påvises ved ordinære forvaltningsundersøkelser. Det har ganske sikkert stått tunanlegg til ulike tider på Vossevangen, men sporene etter disse er nok fjernet etter framveksten av tettstedsbebyggelsen i dette området' (Hatling & Olsen 2012: 76). Her går Olsen vekk fra det fredelige møtestedet og nærmer seg en militant modell. Problemet er selvfølgelig at landsbyen på Sausjord tilhørte en tid forut for tingsteder og et folk som snakket et annet språk og unngikk våpenbruk.

Olsen prøver å ro seg i land med å skrive utførlig om 'tunanlegget' som en sosial arena. Allikevel er han hektet i den militante norske fortellingen. På den ene siden skriver han om 'innbyrdes likhet' blant folk på stedet. På den andre siden knytter han dette til maktutøvelse, landnåm og ekspansjon, med kamp om 'ætt og rikdom' (Hatling & Olsen 2012: 79-80). Rammene for analysen blir aldri sprengt; det er alltid det norrøne og norske maktsystemet som vendes tilbake til; det er alltid menn som slåss om makt som møtes – kun frie norske menn, ikke kvinner og 'treller'. Fremfor alt: ordet landsby er utelukket fra all forståelse av Sausjord og av fortiden. Dermed ender Olsen opp med en forståelse som er motsatt av det landsbyen stod for, et sted hvor kvinner styrte og hvor 'treller' var velkommen.

Funnet på Sausjord er viktig av flere grunner. Det ligger imellom kjente funnområder i Rogaland og Trøndelag. Og det innbefatter nitid dokumentasjon og datering (Hatling & Olsen 2012). Det eneste som mangler er å sette det inn i den fantastiske konteksten av runde byer i Norge og kvinnestyrte fellesskap.

Jeg er ikke like nitid som Asle Bruen Olsen, men jeg er iherdig. Jeg ser en fortelling i landsbyen på Sausjord; denne må tas med en teskje salt. Det kan ha vært flere landsbylokaliteter i Vinje-området; kvenn-vessene kan ha bodd her 300-500 AD. Kan dette ha vært et tilholdssted for kvenn-folket som flyktet fra Kvinnherad etter år 300? Voss synes å ha vært et stronghold for de gamle skandiske folkene, kvenner og vesser. Etter å ha flyktet fra Kvinnherad fant kvenni-folket tilhold på Sausjord. Her bodde de fra 330 til 500. Etter år 500 tok norrøne folk makten på Voss. Sausjord-folkene prøvde å flykte. Et sagn forteller om en krig mellom samnene og vessene på Hamlagrø. Dette må ha vært en tragisk kamp mellom to desperate folk. Kvenni-folket måtte søke tilflukt der de kunne; noen ble treller, andre gikk inn i det norrøne samfunnet og ble forfedre til dagens vossinger, sammen med de som hadde overlevd da Vossevangen ble norsk. Denne fortellingen er kanskje ikke mer fredelig enn ting-hæren, men den er en alternativ forståelse av steder som har blitt misforstått og neglisjert.

Som nevnt ble landsbyen dekket med jord og grus og en barnehage ble bygd på stedet. Olsen håpte allikevel på en 'framtidig bevaring og formidling av dette særegne kulturminnet'. Det håpet er ikke realisert. Stedet i dag er usynlig. Det er slående at Kulturminnesøk ikke rapporterer lokaliteten som et ringformet tunanlegg, langt mindre som en landsby. I stedet er den kartført som en 'Kokegroplokalitet', og hvert enkelt hus er oppført som 'Tuft' (www.kulturminnesok.no). Byen som Asle Bruen Olsen gravde ligger begravd under barnehagebarns lek på Voss, og der blir den trolig liggende.

Andre steder på Voss

Vossevangen på Voss er et urgammelt sentralsted. Jeg har prøvd å se for meg hvordan byen så ut, men som Olsen skriver er sporene etter byen 'nok fjernet etter framveksten av tettstedsbebyggelsen i dette området' (Hatling & Olsen 2012: 76).

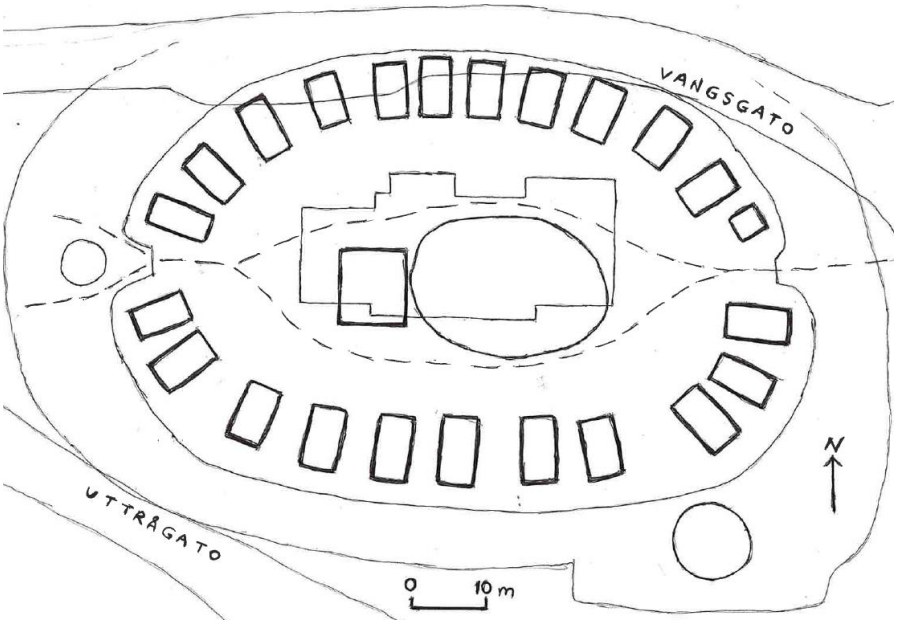

Vossevangen; en hypotetisk landsby

Dette er en tenkt landsby, slik den kan ha sett ut rundt år 300 AD. Imidlertid er det lett å se for seg hvordan en landsby kan ha lagt på Vangen for 2000 år siden. Her er 22 hus tenkt, men det kan ha vært plass til 30+.

Landsbyen svarer omtrent til dagens kirketomt, og kanskje finnes det fremdeles fornminner på stedet.

Et spennende tema er det som har lagt rundt landsbyen. Her er et stort bebyggelses- og bruksområde. Mot vest, langs dagens E16, kan det ha lagt flere hus i rekker, opp mot 30. I øst kan det ha vært en innhegning, kanskje en tevling-plass, som også kan ha lagt nord for landsbyen. Lenger øst ligger Hestavangen, og her kan det ha vært en travbane i gammel tid. En kan se for seg et levende lokalsamfunn på og rundt Vangen.

Voss sentrum er derfor tenkt å ha vært en landsbylokalitet i eldre jernalder, 500 BC – 400 AD, med godt over 20 hus. Dette kan ha vært et stronghold for den skandiske kulturen; språket kan gradvis ha blitt erstattet med norsk, slik det må ha skjedd mange steder i Norge. Bak dette skjuler det seg en dramatisk historie, tilnærmet ukjent.

Kjente funn fra Voss omfatter: trekull, bjørne-klør, fugle-klør, keramikk, bronse-kjel, bronse-fat, glass-beger, spinnehjul, kvarts-bryne, stein-runding, kam, bronse-brosje, m.m. (Holand 2001: 213-).

Folket her, kalt vesser, var i slekt med kvinene eller kvennene i Kvinnherad og Hardanger. Det er tenkt at vessene opprinnelig snakket et skandisk språk som de la fra seg da norrøne horder tok makten i området.

Bebyggelsen på Vossevangen, som kan gå flere tusen år tilbake i tid, kan i det store og hele hatt form som mange hus plassert på 2-4 parallelle rekker. Imidlertid kan her, slik tegningen antyder, ha funnes et sentralsted, gjerne der dagens kirke er, som hadde form som en rund landsby, med 10-15 hus plassert i to buer på hver side av sentralplassen. Sammen med hus i tilstøtende områder kan befolkningen på Vangen ha nådd 250-350 mennesker eller mer.

I det store og hele snakker vi om en totemisk organisasjon. Nøyaktig hva slags totem som er brukt er usikkert. Menn kan ha kalt seg galte, okse, hane og bukk. Vanlige navn som Orm, Ørn, Bjørn, Ulv o.l. peker mot andre totem. Ekorn og hare er mer usikkert; likeså kråke, rype og ravn. Stein er et navn; Måne kan ha vært et annet. Allikevel kan man ane en struktur av totemiske navn og benevnelser som kan gjøre klan-systemet levende. Tenk på Bjørn i Spania som var stolt over at navnet hans også kan uttales Medved!

Hvordan Voss gikk fra å være skandisk til å bli norrønt er en ufortalt historie. Overgangen kan ha vært fredelig, krigersk eller noe imellom. Det som er kjent er at Voss fikk en konge rundt år 450 AD. Hans oppgave var bl.a. å samle de ulike folkene som levde mellom Sognefjorden og Hardangerfjorden og legge dem inn under et norrønt maktsystem. Dette kan ha gått fredelig for seg, men det kan også ha involvert krigshandlinger. Landsbyen på Sausjord ble forlatt rundt år 500, og det er nærliggende å tenke seg at norrøne hærfolk stod bak. Som nevnt under Sausjord valgte noen kvenni å innordne seg mens andre flyktet eller kjempet. Over tid ble folk assimilert inn i det norske samfunnet, en prosess som kan ha tatt flere hundre år. Vessene har fremdeles sin egen identitet – i en bygd som er videre enn verden.

Kvinnherad og Hardanger

Lite er visst om bosetningen i Kvinnherad og andre områder ved Hardanger før 300 AD. Som nevnt kan Kvinnherad kommune ha navn etter et skandisk folk, her kalt kvenni. Tolkningen av navnet Kvinnherad er et intrikat spørsmål. Forskere og historikere har laget tolkninger som 'tvinn' i betydningen 'to elver', 'kvinde' som skal bety 'skypumpe', 'kvin' tolket som 'tidlig vår', osv. Den gamle fortellingen om bygdenavnet blir derimot ignorert i alle bygdebøker o.l.

Sagnet forteller at alle menn i Kvinnherad ble drept slik at bare kvinner var igjen; slik fikk bygden sitt navn (Espeland 1933: 51). Slik jeg har hørt fortellingen ble området som i dag heter Kvinnherad angrepet av folk utenfra. Angriperne kom inn Hardangerfjorden sørfra og gikk løs på innbyggerne med våpen. Til slutt var det bare kvinner igjen, og de væpnet seg med det de kunne finne av ting til å forsvare seg med og drev angriperne tilbake. Etterpå bestemte folk seg for å forlate Kvinnherad og flyktet til Voss, hvor noen overlevende kan ha funnes på Sausjord etter 330 AD. Siden kvinner måtte forsvare bygden ble den senere kalt Kvinnherad.

Denne typen myte-element er kjent fra mange land og steder. Her kan det imidlertid være snakk om en enklere forklaring. Kvenni kan være en variant av skandiske stammenavn, og dermed knyttet til befolkningen i Hardanger generelt eller deler av regionen. Det er lett å forstå hvorfor bygdeforskerne, som stort sett er menn, ikke vil gjengi fortellingen. Samtidig er det viktig å peke på at Kvinnherad, som alle andre norske bygder, har sitt opphav i en flerkulturell fortid. Kvenni-folket styrte ved fjorden.

I Rosendal kan det ha lagt en landsby med 14-20+ hus. Nøyaktig hvor den har befunnet seg er vanskelig å avgjøre. En aktuell lokalitet er nord for utløpet av Rosendalselvi. Av særlig interesse er et område merket 'aust for Årmannshaug' der det er funnet kokegroper datert 150-250 AD (www.kulturminnesok.no). Områder på Skåla og ved kirken kan også være aktuelle. Landsbyen kan også ha lagt helt nede ved fjorden, ved Vangsvegen. Her kan det ha lagt 20-22 hus. Mot vest, rett ved fjorden, har det lagt ett eller flere naust – en vil helst tenke to, basert på en moiety-struktur. Som ofte skjer er lite tatt vare på av fornminner i tettstedet Rosendal.

På Døsland i Uskedalen kan det ha lagt en rund landsby med ca. 18 hus. Fornminner på stedet omfatter: trekull, leirkar, spannformet leirkar, Vestlandskjel, glassbeger, vev-skyttel, bronse-kniv, m.m. (Holand 2001: 210). En begravd kvinne her ble kremert ca. 400 AD (ibid.).

Andre steder med mulige landsby-lokaliteter i Hardanger er Øystese i Kvam m.m. På Børve i Øystese kan det ha lagt en spiss landsby med ca. 20 hus. Navnet kan være beslektet med Birka og Bjarkøy. Rundt landsbyen kan det ha lagt arenaer for ballspill, brikke-spill, bryting, bueskyting m.m. Her synes også å ha vært kokegroper og haug-monument, av rund, avlang og trekantet form; totemiske symbol.

Indre Hardanger er et eget distrikt rikt på gamle funn. Landsbyer er lite kjent, men steder som Ulvik og Eidfjord peker seg ut. Gjenstandsmaterialet omfatter: bjørkebark, keramikk, tre-bøtte, bronse-kjeler, østlands-kjele, glass-beger, stein-spinnehjul, spydspiss, skjold, kniver, m.m. (Holand 2001: 211-2).

Bergen og omegn

At Bergen har hatt tett bebyggelse langt tilbake i tid synes hevet over tvil. Navnet resonnerer med gamle by-navn som Birka og Bjarkøy, her tenkt å bety 'by'. Dette kan sammenlignes med det baskiske ordet for landsby, hirritio; med enkle lydforandringer kan dette bli *birkio. Birka ligner også på ordet 'village', muligens beslektet med etruskisk 'vikila'.

Den mest fremtredende bebyggelsen har stått på rekke langs stranden; verdenskjent som Bryggen i Bergen. Men her kan ha vært runde byer på steder som Marken og Torvalmenningen. Andre forslag er Vågsbunnen, Rådhusgaten og Nygårdshøyden – for ikke å snakke om Nordnes.

Alle disse områdene er i dag tungt utnyttet, så muligheten for å finne fortidsminner 2000 år tilbake er liten. Imidlertid er det greit å fabulere om hvordan deler av byen kan ha passet som et landsby-hegn langt tilbake i tid. Selv om historikere påstår at byen ble grunnlagt av Olav Kyrre i år 1066, har det vært bebyggelse her lenge før den tid; trolig har det bodd folk i byen helt siden regnet skylte bort isen.

En annen mulig by-lokalitet i området er Årstad-Landås-Slettebakken. Her finnes flere store gravhauger, som peker mot at det i nærheten kan ha vært en landsby. Merk også at Årstad ble høvdingsete og kongsgård for Bergensområdet og for hele Hordaland i førhistorisk tid.

Bergen som landsby har hatt et helt bestemt landsby-område eller -hegn. Dette reflekteres i benevnelsen 'byen mellom de syv fjell'. Området langs Byfjorden, fra Minde nord til Eidsvågsneset, har utgjort et trivelig lite by-hegn, som lenge også var kommune-grensen for byen. Bare i de siste 60 årene har byen est ut til å legge under seg nabobygdene i N, S og Ø, 'strilelandet'. By og bygd smelter sammen – en fortelling som er enda mer komplisert enn forståelsen av de runde byene.

Alle bygdene rundt Bergen har hatt landsby-lokaliteter. Borge i Arna kan ha hatt en rund by med 14-18 hus. Siden ble det bygget en rund haug over landsbyen. Lindås, Åsane, Sotra, Fana m.m. har hatt sine sentral-plasser; sistnevnte bygd vil bli sett nærmere på.

Fana

I min tidligere hjemkommune Fana regner jeg med at det har lagt flere runde byer. På selve Fana lå to navngitte gravhauger på en SV – NØ akse med 200 meters mellomrom. Imellom her var det rom til en sentral-plass, gjerne i form av en rund landsby. Landsbyfellesskapet kan ha strukket seg over svært lang tid, fra steinalder til romertid. Runde byer kan ha lagt på selve prestetunet, nærmere sjøen og på flere steder mellom de gamle gravhaugene. Antallet hus kan ha variert mellom 12 og 20+. Iblant var landsbyen avlang, iblant var den rund.

Om lag 100-150 m sørøst for prestetunet på Fana kan det ha vært en stor fin landsby med 18-22 hus. Jeg nøler med å tegne den inn på kartet ut fra forventningen om at her bør arkeologer gjøre undersøkelser. På ulike tidspunkt kan det ha lagt runde landsbyer på 7-8 steder på Fana prestegård, delvis overlappende.

Her er tatt med en landsby på en liten teig litt lenger øst på prestegården:

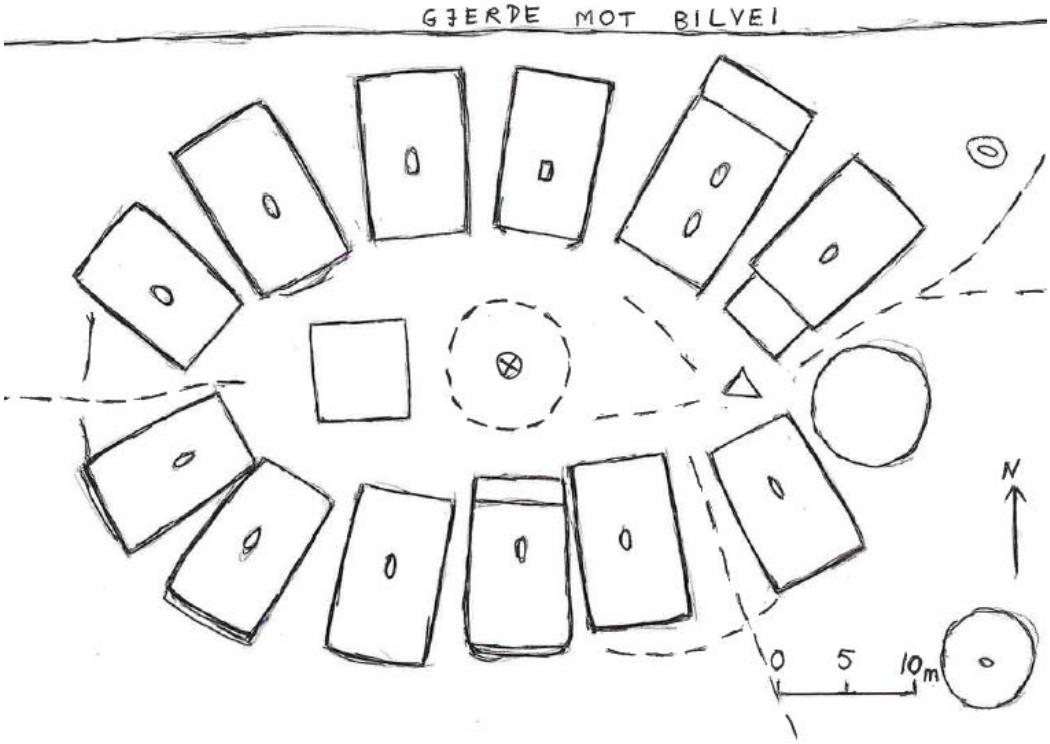

Fana; hypotetisk by

Her er 12 hus antydet, og et lite hus på landsbyplassen. I midten kan det også ha vært en bålplass og en danse-ring. Haug-monumenter av ulik form er antydet i og rundt landsbyen. Disse kan også ha vært graver.

At Fana-byen var totemisk tas her for gitt – et faglig tvilsomt grep. Totemismen hjelper oss å forstå den 'formale' strukturen i landsbyen (Armstrong 2000). Beboerne var matrilinjære med en bilateral, trolig hawaiisk-iroquois, slektsterminologi; dette vil diskuteres mer senere.

Mulige totem i dette området omfatter: orm, fisk, ål, sei, ørret, laks, sel, hval, frosk, fugl, spurv, bekkasin, and, måke, snipe, hegre, svale, kråke, sjor, hauk, ugle, ørn, hund, rev, mår,

gaupe, katt, røyskatt, oter, bjørn, hjort, hest, gris, ku, sau, hare eller hase, ekorn, bever, pinnsvin, mus, vann, regn, torden eller tore, ild, sol, stein, jord, furu, hus osv. Listen kunne vært større. De mest aktuelle hus-totemene (regnet fra vest i nord og øst i sør) er: orm, sjor, rev, mår, hjort, ekorn, ål, hauk, katt, bjørn, hest og hare. Her er muligheter for mange permutasjoner og alternativer. Hauk kan f.eks. byttes ut med ørn.

Dette er tenkt å være den siste landsby-lokaliteten på stedet, rundt 300-400 AD. En alternativ datering vil være 200 BC – 300 AD. Her synes å være en likhet med anlegget på Sausjord. Det var her, i den siste Fana-byen, at Grens folk, grøningene, etter hvert søkte tilflukt når de ikke lenger hadde kontroll med bygden. De var allerede i ferd med å etablere en ny bygd kalt Grøningasund.

Kort fortalt var det som skjedde at et norrønt folk kalt horder invaderte dagens Hordaland, nærmere bestemt Sunnhordland, etter år 150 AD. Herfra angrep de andre områder, inkludert Fana. De gikk i land på Hordnes, mens folket i det som da var Fana-byen prøvde å flykte. Noen beboere ble drept, noen kom seg unna og noen ble treller – men mange ble værende. Over tid klarte landsby-lederen, her kalt Gren, å inngå fred med hordene, slik at innflytterne tok kontrollen, men de innfødte fikk fortsatt bo der. Med tiden etablerte de sitt eget lille samfunn – Grøningasund. De innfødte ble kalt stril – de var ikke horder.

Folkenavnet stril er spennende. Det er ikke et norsk ord, selv om navnegranskere desperat har prøvd å gi det en 'norsk' tolkning, f.eks. 'streta', at dette er folk som stritter imot. Det er heller ikke et bergensk ord, Steingrim Stryl er nevnt i 1217, lenge før bergenserne oppstod; han var talsperson for strilene i Hordaland.

Tanken her er at opphavet til strilene kommer langt borte fra, nærmere bestemt Italia. Dette er selvfølgelig umulig å bevise. Strilene kan være beslektet med et folk kalt heruler. Herulene brukte et skriftsystem oppfunnet av etruskerne, og etruskerne er kjent med mange navn som etruri, rasenna og dagens landskapsnavn, Toscana. Stedsnavn som Trieste og Istria vekker assosiasjoner – for ikke å snakke om Strela i Italia. Fanum var navnet på etruskernes hoved-møteplass. I tankene kan en følge strilenes ferd nordover fra Toscana via Strelasund til dagens Hordaland i perioden 500-300 BC. Her ble de tatt godt imot av de lokale skanderne, som var ytterst fredelige, og anla små landsbyer fra Masfjorden i nord til Fana i sør. De tok også med sine egne stedsnavn, Fana, Arna, Toska osv. Over tid ble de to folkene, strilene og skanderne, forent, og Strilalandet oppstod. Betydningen i forhold til de runde byene, er at nærværet av skanderne og strilene hjelper oss å forstå landsbysamfunnet langt tilbake i tid. De utviklet sin egen måte å leve på.

Veldig mye kunne skrives om strilene – de er et fascinerende folk. Men da ville boken bli dobbelt så lang.

Som i nord har militante teorier sneket seg inn. Her var senere et tinglag eller høvding-område kalt Steindarfirdhi. Dette stod i relasjon til andre tinglag slik som Skjold og Årstad, til dels med overlapping. Alt dette regnes her for å tilhøre en annen tid, etter at norrøne folk tok makten lokalt ca. 200-400 AD. Utstrakt krigføring var noe som tilhørte den senere delen av jernalderen, især vikingtiden 800-1000 AD; strilene hadde ingenting med krig å gjøre.

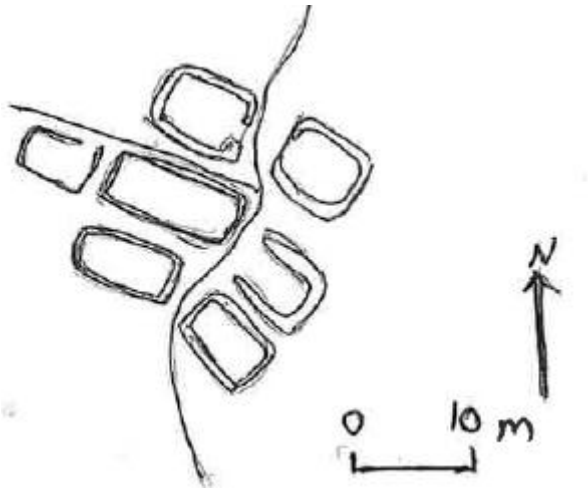

Nesttun; del-landsby eller husklynge

På Nesttun i Fana ligger en del-landsby med 7-8 hus. Den er delvis overbygd av moderne tettbebyggelse, men viser hvor konsentrert den gamle bebyggelsen kunne være, med hus tett i tett. Dette stedet var ikke en del av landsbyen på selve Fana, men tilhørte et annet bygde-sentrum som tradisjonelt har ligget på Skjold. Hvor gammel del-landsbyen på Nesttun er vites ikke; den kan ha oppstått etter at hordene tok kontroll i området.

Ut fra beskrivelsene i denne boken kan det virke som om norrøne folk ikke hadde noe lokalsamfunn, men det er feil. De norrøne var ikke til stede da de runde byene ble bygd. De kom etterpå, som inntrengere. Men norrøne folk hadde sine egne lokalsamfunn, basert på et lag-system. Dette systemet var numerisk, slik at det var et visst nummer av deltakere i hvert lag, som regel 12, gjerne menn. Langt tilbake i tid hadde det numeriske systemet et totemisk opphav, altså at hver deltaker hadde en plassering regnet ut fra totem. Dette systemet ble etter hvert byttet ut med ætte-regning; en 'ættefar' for hver plassering. Lag-systemet kunne utvides til å gjelde 13, 14, 15 deltakere osv. Systemet kunne også utvides til å gjelde flere lokal-lag i en samling; slik som 'åttringer', en samling utgjort av åtte bygder eller lokalsamfunn. For å vise hvordan en norrøn eller norsk samlingsplass kunne se ut, er tingstedet på Skjold i Fana tatt med.

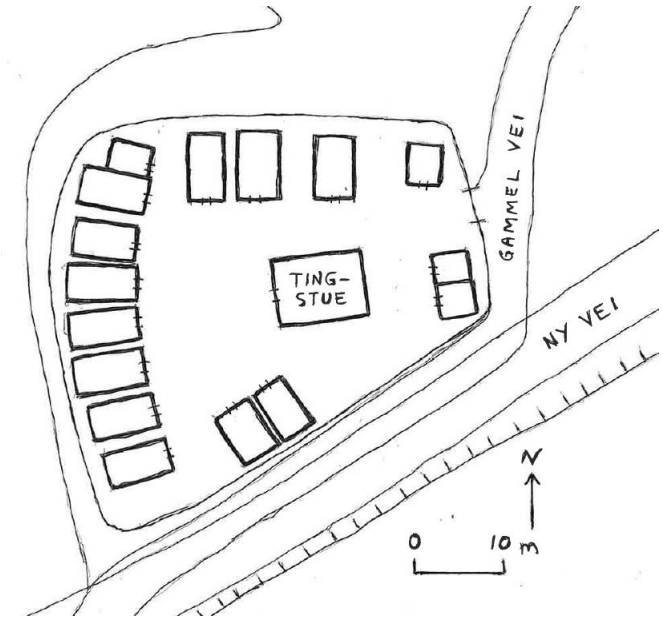

Skjold tingsted, Fana

Dette er ikke en rekonstruksjon men en antagelse om hvordan ting-plassen så ut en gang i perioden 300-1850 AD. På 1960-t var det bare deler av vest-rekken av hus som stod igjen; i dag er det småbedrifter og et eldresenter her. Ting-plassen lå på et lite platå med avstand til annen bebyggelse. Den var omgitt av et gjerde med en port.

Det er ikke til å komme fra at tingstedet ligner på en rund by. Men tanken er at stedet bestod av en husrekke, i utgangspunktet 12, men senere 15 eller flere hus. Jeg skal innrømme at hver gang jeg har vært i nærheten får jeg assosiasjoner til en landsby. Bønder i området hadde stor respekt for tingstaden. Folket på Skjold var 'store'. I NØ lå en tevling-plass med kappestrid og kappleik. Siden ble her travbane, i dag gjort om til fotballbaner og ball-plass. Utviklingen går i sirkel. Skanderne, som strilene var en del av, hadde alltid en tevling-plass. I dag tar idrettsplasser over. Travbanen var viktig; den var et sted hvor folk fra Fana og andre striler kunne møtes. Da travbanen ble flyttet til Åsane forsvant møteplassen; dagens fotballbaner er en organisert aktivitet og tjener dermed ikke som møteplass for folk flest. Steder hvor folk kunne samles og utøve sin identitet som stril ble snevret inn; blant unntakene var Fisketorget, gamaldans og Sankthanshaugen – som vil bli beskrevet under.

Sankthanshaugen i Fana

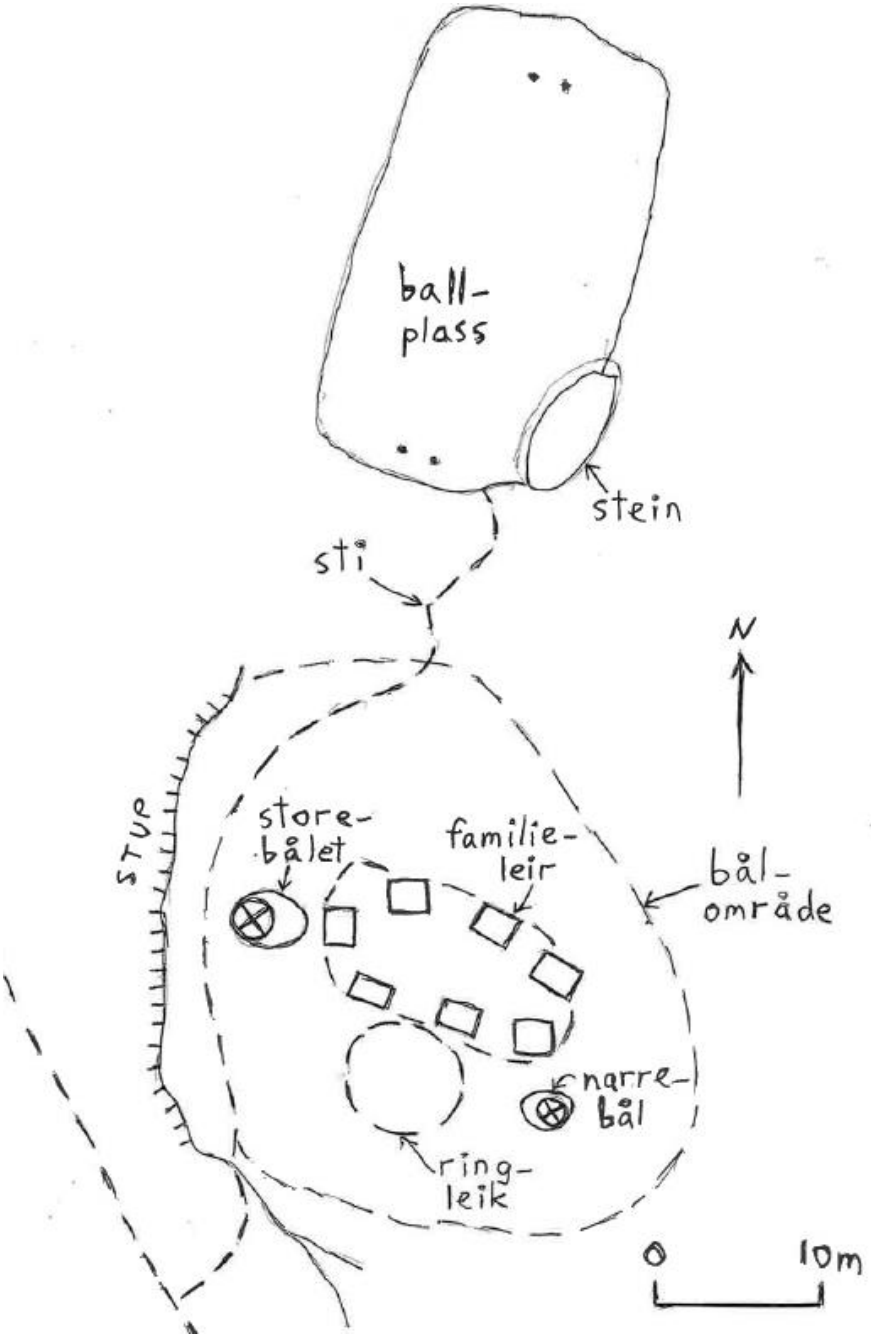

Sankthanshaugen, Nordeide, Fana

Barndommens Sankthanshaug er tatt med her, fordi den blir en slags relikt av det gamle landsbyfellesskapet. Denne gamle seremoni-plassen, nå kalt Nordre Vardhaugen og utbygd med boliger, var samlingsplass for folk på Nordeide i flere hundre år. Nylig ble bål-brenning forbudt, og i dag er området som nevnt utbygd med boliger. Den felles samlingsplassen er borte.

Sankthans-feiringen på 1960-t foregikk slik at folk ankom etter middag. De to bålene var gjort klar i dagene før, og hadde sine egne ritualer – som er for omfattende til å nevnes her. På sankthans satte kvinnene opp familie-leirene ved å markere sitt sted med kurver, kjørler og kanskje en duk. Her ble familien samlet under hver kvinne. Folk gikk ned på ball-plassen,

mest menn og gutter, men også jenter og kvinner, og deltok i ulike kappe-leker, høyde- og lengdehopp, fotball, revkrok og bryting. Dernest ble de ropt inn til måltid. Etter maten var det ringdans og ringleik. Leiken omfattet 'ta den ring', 'slå på ringen' m.m. Folk danset, sang og lo – noen mer enn andre. Til slutt ble bålene tent, først narrebålet i 8-9-tiden, og til sist storebålet kl. 10.

Sankthanshaugen var utpreget hedensk, dvs. med en form for natur-religion. Jeg ble fortalt at guden vi feirer er solen; dersom folk ikke tenner bål midtsommers kan det hende at solen trekker seg unna i senere år. Lyden av fløytende fugler, bekkasiner, ble tolket som at forfedrene kom tilbake. Å ta del i leiken og feiringen skulle sikre helse og lykke fram mot vinteren. Ingen kunne la vær å delta; alle måtte stille seg i ring; alle måtte delta i leiken.

Når jeg ser på kartet over området nå, er det rart å se hvordan det resonnerer med de runde byene. F.eks. ligger ballplassen rett nord for leirplassene, slik en også får inntrykk av ved enkelte byer. Før har jeg aldri tenkt på at ballplassen lå mot nord, men landsbyene peker på at her har vært egne områder for tevling og leik. Og det at kvinnene plasserte familiene i ring, selv om terrenget var ujevnt, vekker assosiasjoner til landsbyenes form.

Lenger sør i Hordaland

Bjelkarøy i Sund kan være avledet fra Birka, et ord for landsby eller handelsplass. Muligens kan det her ha lagt 16-18 hus i to parallelle rekker med 8-9 hus hver. I nærheten av landsbyen synes det å ligge en stein-sirkel med 10 armer og et lite avlukke i midten – en offerplass?

Like ved lå det gamle handels- og tingstedet Bukken. Det er verdt å nevne at Bjelkarøy og Bukken ble brukt som samlingssted helt opp til historisk tid. Bl.a. var det på Bjelkarøy at et historisk futedrap fant sted i 1520, da bøndene gjorde opprør mot høye skatter: 'Paa tinget i Bjelkarøy i Sund slo bonden Dagfinn paa Sund ihel futen Halvard' (Myhr 2007). På den annen side kan Bjelkarøy som samlingssted og boplass gå langt tilbake i forhistorien, til bronsealderen eller tidligere.

På Ytre Haugland i Os kan det ha lagt en gammel landsby med 14-16 hus. Her er mange gravhauger og tufter, men å identifisere nøyaktig hvor byen kan ha lagt er vanskelig. Forhåpentlig vil noen foreta en like omfattende utgravning som den på Sausjord.

Andre steder som trolig hadde landsby-lokaliteter i gammel tid omfatter Fusa, Vinnes i Austevoll, Halsnøy m.m. På Halsnøy er det lokalisert steder med trekantede, avlange og runde gravhauger. Noen av disse stedene er tydeligvis rasert i nyere tid. Ved et haug-anlegg på Larsstø er det bygd fotballbane. Nær Åkra kirke ved Åkrafjorden ligger en mulig landsby-plass; her kan ha vært opptil 20 hus.

Gamle funn i Sunnhordland omfatter: tre-skål, trekull, nøtter, bjørne-klør, keramikk, leirkar, bronse-kjel, jern-kniv, nagle, nål, spenne, glass-beger, gevir-kam, bronse-fibula, glass-perler, m.m.

Et annet område med sannsynlige landsby-lokaliteter er Etne. I 2013 ble det meldt om en 'arkeologisk sensasjon i Etne', tufter etter 45 hus ble avdekket; utgravingslederen tillot seg å spekulere i om det var en landsby, men helte mot at det var 'én enkelt gård som har blitt gjenoppført opp mot femten ganger' (Gerhardflaaten 2013). Sensasjonen var avlyst.

Imidlertid har landsby-analogien overlevd. I Etne var det spor etter en samling av gårdshus som minner om Forsand-byen. Her kan ha vært opptil 14-15 gårdsboliger bygd etter hverandre i 2-3 parallelle rekker. Det er godt mulig at en rund landsby har lagt i nærheten, kanskje et stykke mot sør hvor flere hauger fins. På flatene nær sjøen kan det over tid ha lagt flere runde byer med 12-18 hus. Disse byene kan ha hatt varierende form, fra ovale til kant-aktige à la Leksaren på Jæren.

Ølen, nylig innlemmet i Rogaland, kan, som nabobygden Etne, ha flere potensielle landsby-lokaliteter med 12-16+ hus. Her kan ha vært runde, trekantede og avlange haug-monument. På Valestrand i Sveio kan det ha lagt en landsby med 14-16 hus. Landsbyen kan ha blitt brent rundt 350 AD og erstattet med langhusene i en norrøn gård. Sunnhordland generelt er et spennende område som venter på å utredes i forhold til andre regioner med landsby-funn.

Rogaland

Et kjerneområde for runde byer i Norge er Rogaland. Dette skyldes bl.a. at jernalderens bebyggelse er ekstra synlig i fylket. Et landskap med lite skog og mye hei og åpne flater gir muligheter for utstrakt befaring og undersøkelser på overflaten. Dette betyr ikke at antallet byer er ekstra stort i Rogaland, selv om det kan virke slik. Synligheten og registreringen er mer omfattende.

Fylket er en hovedregion for funn og forskning på landsby-aktige steder, med Landa-byen på Forsand som eksempel. Dette fokuset er ikke overraskende, tatt i betraktning funnforholdene og rikdommen av forhistoriske kulturminner. I fylket er det funnet 7-8 'ringformede tunanlegg', med potensiale for å oppdage mange fler. Man skulle tro at dette ville utgjøre et populært og fascinerende forskningsområde. Imidlertid er det få arkeologer i Rogaland som har valgt å involvere seg med ringbyene. De fleste holder seg langt unna, og de få som viser interesse velger å gardere seg ved nidkjært å unngå bruken av ordet 'landsby' eller andre ord som kan skade konstruksjonen av forhistorien; her sier en 'ringformet tunanlegg'.

Spesielt i Rogaland er det vanlig å snakke om 'garden' som enhet helt tilbake til steinalderen; at Jærbonden kom fiks ferdig opp av en skinnbåt. Dessverre har Jærbonden slik som han blir fremstilt aldri eksistert; Jæren har alltid vært et omskiftelig sted hvor folk var snar til å slå seg sammen med grannene sine; dette gjaldt i minst like stor grad i andre deler av Rogaland. De runde byene var en måte å leve på for 2000 år siden; slik som kommunesentra er det i dag. At de største kulturminnene i Rogaland blir oversett, til og med rasert, fordi de ikke passer inn i sentralmyten, viser hvor sterkt den moderne ideologien om bonden/garden ennå står. Hadde rogalendingene vært like fundamentalistiske som Taliban, ville de runde byene blitt utslettet stein for stein.

Det er nettopp synligheten som gjør de runde byene til et spennende fenomen i Rogaland. Tuftene av svære by-anlegg er klart synlig over bakken, og gir et imponerende inntrykk for besøkende. Allikevel blir byene knapt nok omtalt i Rogalands arkeologi. Dette er kanskje de største fortidsminnene i fylket – men de formidles ikke. Dette paradokset, at de runde byene er synlige og usynliggjort på samme tid, gjør besøket til dem ekstra spennende.

Det er betegnende at arkeologiske beskrivelser av den tidligste bebyggelsen i steinalderen ca. 9,000-5,000 BC fremstiller enkeltstående boliger, slik som telt plassert ett og ett med god avstand langs Håelva – en ren illusjon (Obrestad 2004: 27). Her er kun enkelt-hus og gårder fremstilt. Den eneste belagte landsbyen på Landa i Forsand blir omtalt som et 'fata morgana' (ibid.: 50). Et krampaktig forsøk gjøres på å fremstille landsbyen som en samling av enkelt-gårder. Fremstillingen går raskt over til å fremstille enkelt-stående jernalder-gårder, slik som på Lyngaland. 'Gårdene er i hovedsak enkeltgårder' (ibid.: 58-59).

I motsetning til dette kan en si at folk i Rogaland bodde i landsbyer. Enkelt-gårder fantes ikke; dvs. det fantes gårdsanlegg rundt omkring, men de hadde alle tilknytning til en landsby, sentral-stedet. En kan selvsagt si at folk i Stavanger i dag bor i enkelt-hus og at byen ikke finnes, men dette gir et fordreid bilde av virkeligheten. En bonde uten landsby-tilknytning kunne ikke holde på jorden, og kunne dermed ikke eksistere.

Steder i Rogaland og på Sørlandet (Norgeskart)

Landsby-lokaliteter på Haugalandet

Steder som Haugesund og Kopervik har trolig alltid hatt en konsentrert bebyggelse med landsby-preg. Slike sentral-steder og landsbyer har lagt i hver eneste bygd rundt omkring.

Avaldsnes har en spesiell historie som et maktsentrum og kontrollpunkt ved Karmsundet. Om det lå en landsby her er mer usikkert. Ved sundet kan det ha vært en del-landsby som en part av den større landsby-lokaliteten i eller nær Haugesund. Dersom det lå en rund landsby på Avaldsnes kan den ha blitt utslettet av det nye museet; kulturvernere som (uforvarende) utsletter kultur.

'Det er grunnlag for å anta at det også kan ha vært et større 'Karmøy'-anlegg i nær tilknytning til høvdinge-gården på Avaldsnes' (Lund 1965: 301). Dette henspiller visst på store haug-samlinger, slik som Rehaugene, en samling store gravhauger fra bronsealderen. Fra yngre steinalder og fremover kan det ha lagt landsbyer eller landsbylignende bosetninger i nærheten av Avaldsnes. Det har blitt hevdet at Avaldsnes' betydning kommer av plasseringen ved det smale Karmsundet og kontroll over båttrafikken; men det kan også hatt betydning at Karmøy her smalner inn til nær 1 kilometers bredde, som muliggjør kontroll med landområder.

Interessante funn nær Avaldsnes omfatter: eike-planker, Hemmoor-bøtte, bronse-bolle, sølv-kar, bronse-sil, drikkehorn, sverd, spydspisser, pilespisser, bronse-vekt, spille-brikker av bein og glass(!), gull-blad, sølv-speil, gull-nål (stjålet), perler, gull-halskjede, finger-ringer, gullringer, m.m. (Holand 2001: 208-9).

Det destruktive men ambivalente forholdet som kirken hadde til fornminner kommer klart fram på Avaldsnes. Prestene gikk aktivt inn for å ødelegge alle fortidsminner etter 1775; trolig fordi de var 'hedenske', dvs. ikke-kristne. En gravhaug sør for Avaldsnes kirke ble gjort om til potetkjeller av presten ca. 1810, og derfor kalt 'Kjellerhaugen'. De verste preste-ødeleggelsene kom etter 1830; en tid med kristen fundamentalisme. En prest ødela en svær gravhaug nær kirken i 1834, Flagghaugen, datert 285 AD. Kunstneren I. C. Dahl ble rasende da han hørte om raseringen: 'Det der er andre helligt bør ogsaa i det mindste agtes, selv var det imod vor Anskuelse'. Han anså det for umulig 'at et sandt moralsk religiøst Menneske' ville ødelegge kulturarven; de kristne så det annerledes. Kristen fanatisme ødela kulturminnene; à la det vi i dag ser i Afghanistan. Dette kalles gjerne ikonoklasti; vi kan også kalle det kultur-utsletting. At de runde byene fremdeles utsettes for utsletting i Norge er en trist kjensgjerning.

På Ferkingstad kan det ha lagt en landsby eller del-landsby. Her er funnet to naust datert 150-260 og 280-320 AD. Kanskje er de knyttet til landsby-befolkningen; eller mer ominøst, hordenes invasjon. Senere skal det ha lagt en kongsgård på Ferkingstad etter 400-500 AD. Da var landsbyen enten borte eller gjort om til treller.

På Sandeid i Vindafjord kan det ha funnes en rund by med ca. 16-18 hus. Området har de siste årene blitt planert og utbygd med hus og veier. Det kan virke som om folk i eldre jernalder spilte ball, siden noe som ser ut som en ballplass ble gravd opp på Sandeid under utbyggingen. Plassen var ikke stor, ca. 15 x 50 meter, men ballspill den gang hadde en annen betydning, bl.a. tok trolig alle del i spillet.

En mulig lokalitet ved Østbøelva på Sandeid kan ha hatt 12-14 hus og strekke seg tilbake til steinalderen; dette er hypotetisk. I det hele tatt har Haugalandet mange spennende steder hvor landsbyer kan ha lagt; utfordringen blir å finne dem.

Ritland

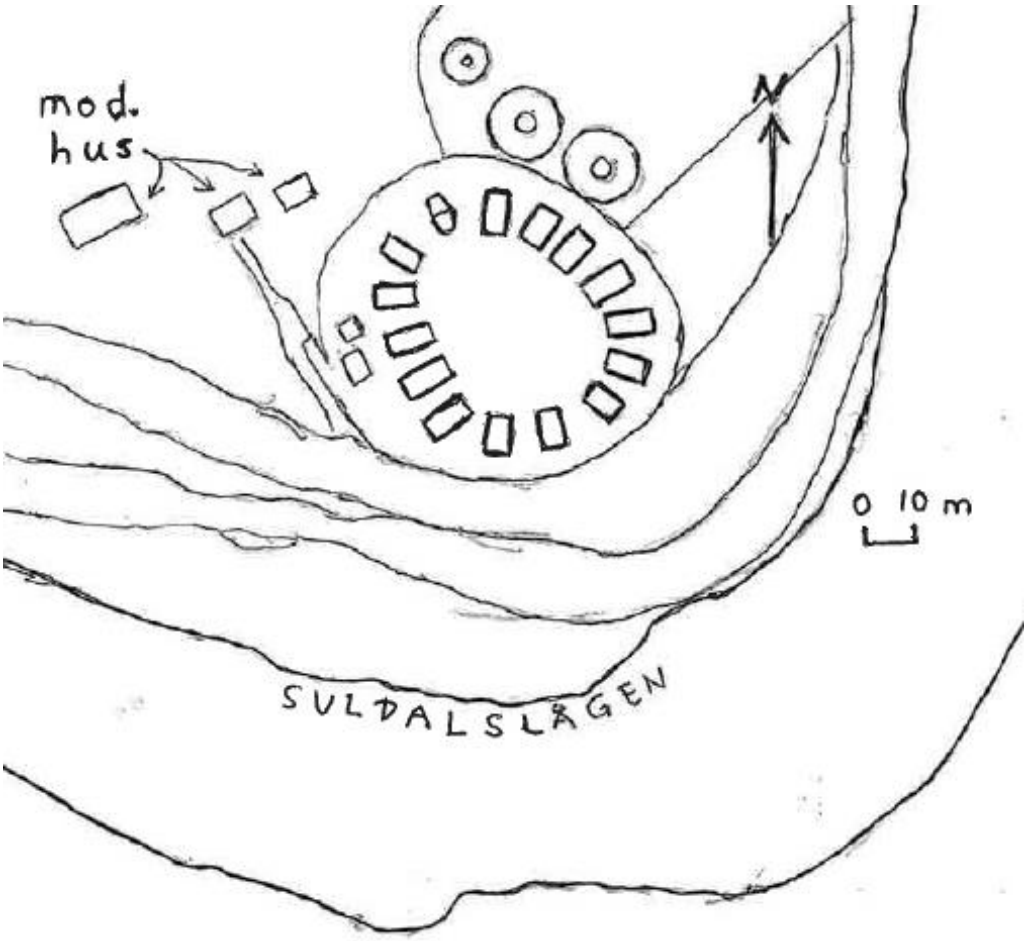

Ritland; mulig landsby

På Ritland i Suldal ble en rund landsby eller del-landsby oppdaget tilfeldig ved fly-fotografering (Bang-Andersen 1976). I området rundt finnes store gravhauger og haug-anlegg, med muligheter for landsby-anlegg både nord og sør for Suldalslågen. Området er vanskelig å kartlegge pga. intensiv moderne bruk. Siden tuftene ble oppdaget i 1965 har overflaten blitt nedslitt. Her er også en del nybygging i området; fortidsminnevern teller lite.

Området hvor landsbyen ligger blir også kalt Neset og Nærheimshølen. Her finner vi en landsby med en spennende historie, som først ble kjent i nyere tid. Dette kan være en av de mest særpregede landsbyene, men samtidig en av de minst undersøkte. Selv om landsbyen har lagt på et lett synlig sted omgitt av mange store gravhauger, ble den oversett helt fram til en arkeolog, Sveinung Bang-Andersen, kikket nærmere på et gammelt flyfoto i 1975. Det utrolige er at haugene i området utgjør et av de 'høyest prioriterte fornminner i Rogaland', undersøkt av Nicolaysen allerede i 1896. Nicolaysen har hatt en blind flekk som gjorde at han ikke så hustuftene som lå på jordet ved siden av gravhaugene han rotet i.

På tegningen er landsbyen fremstilt med 14 hus i ring pluss et spesielt hus i nord, muligens flerdelt. Her kan også ha vært et hus midt på plassen. Her kan ha vært opptil 18-20 hus. Hustallet kan ha variert, med et minstemål på 10-12 hus. Inntrykket er at landsbyen har utviklet seg over tid. Tre hus i SØ er ennå synlige. De er beskrevet som rektangulære hustufter på ca. 8x12 m (www.kulturminnesok.no).

I den offisielle beskrivelsen er dette et 'ringformet tunanlegg' som består av 'radiert ordna tufter som vender inn mot ein open plass'. 'Tunet og den dyrka marka … ligg på ein flate som hever seg litt over lendet ikring'. Ifølge Riksantikvaren er størstedelen av landsbyen 'fjerna ved dyrkning for lengre tid tilbake' (www.kulturminnesok.no). Dette er nok ikke helt riktig; men fjerningen av spor fortsetter ved dyrking år for år, stadig mer intens.

Rundt landsbyen kan man ane konturen av en voll. Dette tolker jeg som at landsbyen har vært omgitt av en palisade med åpning mot vest. Slike palisader er et typisk trekk ved indianske landsbyer i USA, og noe av det første arkeologene ser etter når de avdekker et landsbyområde. Siden norske arkeologer ikke har sett etter landsbyer, har de heller ikke sett etter avgrensende trekk som palisader eller voller. De har sett etter 'garden', hvor gjerder i beste fall blir et skille mellom enkelte hus eller mellom hus og utmark.

Her er ikke gjort undersøkelser og dermed er ingenting funnet. Rent intuitivt ser en for seg at her finnes keramikk, spinnehjul, perler, bryner og diverse jern-gjenstander. Om noe har blitt funnet her før, så har det ikke blitt rapportert.

Gravhaugene i området ga funn fra folkevandringstid og vikingtid, ca. 400-500 og 800-900 AD. Trolig har en eller flere av gravhaugene vært gamle monumentale anlegg, kanskje steinsatt allerede i bronsealderen. Man kan tenke seg en lang bosettingshistorie på Ritland. Mennesker har oppholdt seg her i tusenvis av år. Her kan ha vært en eller flere landsbyer fra perioden bronsealder-tidligste jernalder, 1500-300 BC; siden fulgte en eldre jernalder-landsby, 200 BC – 340 AD; dernest fulgte en yngre landsby ca. 350-500 AD; og til slutt en historisk gård etter 700 AD. Hvis man i tillegg fant landsbyer på andre siden av Suldalslågen, kunne man her avdekke 3-4000 års bosettingshistorie.

Landsbyen er knyttet til monumentale hauger i NØ. Hos Riksantikvaren er de tre haugene beskrevet N-S som en rundhaug med 'en god del stein' og 'fotkjede', diameter 12 m; dernest en rundhaug med 'steinar' og 'fotkjede', diameter 17 m; og sist en rundhaug med en 'eggforma stein' øverst, diameter 18 m. (www.kulturminnesok.no). Steinen kan være et kvinne- eller fruktbarhetssymbol.

Nord for landsbyen ligger et gigantisk gravfelt, ca. 100x200 m stort. Her er 50 graver markert, men antallet må være flere hundre; feltet er datert til jernalder, men det aktuelle tidsrommet kan være 1000 BC – 1000 AD. Anlegget gir en pekepinn om hvor stor landsbyen har vært, med flere hundre begravelser.

På sørsiden av elven ligger flere landsby-relaterte samlinger av hauger. På et sted ligger seks store hauger i ring, og det er nærliggende å tenke seg at her lå en gammel landsby som siden ble brukt til gravplass. I så fall kan landsbybebyggelsen på Ritland gå helt tilbake til bronsealder, omkring år 1000 BC; steinalder-bosetning er også mulig. En serie landsbyer kan ha avløst hverandre i perioden fra 1500 BC til 600 AD. Landsbyen kan ha variert i størrelse fra 6-7 hus på det minste til 20-25 hus på det største. Landsbyen har vokst og minket i størrelse over tid. Formen på landsbyen har også variert. Den kan ha vært formet som en halvsirkel, dvs. en halv landsby. Til andre tider kan husene ha lagt i en tettpakket klynge sør for elven, kanhende rundt år 500 AD.

Det kan dermed virke som om landsbyen på Ritland har eksistert i lang tid, over en periode på flere hundre år, og har forandret seg i størrelse og utforming. På et tidspunkt kan her ha vært så mye som 20 hus.

Mens jeg tegnet landsby-kartet (i flere versjoner) lot jeg fantasien løpe. Først så jeg for meg 6-12 hus i ring av ulik størrelse ca. 1500-300 BC. Hauger ble bygd på andre siden av elven; de dødes landsby, haugene, og de levendes landsby, husene, har utgjort en syntetisk helhet; men folk har flyttet fram og tilbake over elven. De tre haugene ved landsbyen kan være steinlagt og skjuler en totemisk struktur, fugl, fisk eller dyr.

En av de eldste formene på landsbyen kan være ca. 700-300 BC med ca. 9 hus i en ujevn, trekant-aktig forlegning rundt en åpen plass. Her er 3 grupper av 3 hus, hvor hver gruppe har et større hus bebodd av en matrone eller formor, og to mindre hus bebodd av under-matroner eller døtre. Hver gruppe har hatt et totem, fisk, dyr eller fugl. Antall beboere kan ha vært 35-70. På denne tiden fremstod rundhaugene som steinsettinger med spiralform eller kosmisk-mytisk form. Over tid har landsbyen vokst og fått en mer stabil form.

Over en periode ca. 200 BC – 340 AD fremstår landsbyen som en rituell og sosial enhet med likhetstrekk til Leksaren. Landsbyen er 'trekantet' og omgitt av runde strukturer, kanhende forråd eller offerplasser, eller en kombinert forråd-helligdom, som en 'kiva'. Her kan ha vært 12 hus eller fler. Fremdeles finner vi totemisme, men den er nå delvis knyttet til jordbruk: korn, hester, svin, kyr og sauer har alle sine totem-konnotasjoner. Landsbyen er åpen og rettet inn mot handel. Lave murer mellom husene er trolig ment å holde husdyr unna.

Til slutt følger en rund by som kan skjelnes fra luften eller ovenfra: Hus som er pent plassert på rekke i en oval krets. Antall hus kan ha vært mellom 14 og 16. Landsbyen har trolig hatt en palisade og vakthytte der unge menn oppholder seg. De unge har sikkert ordre om å rapportere hvis fremmede nærmer seg, en plikt de utfører med iver samtidig som den gir gamlekara full kontroll. Her finner vi en rituelt utviklet totemisme: Husene i landsbyen er symmetrisk ordnet, slik at hus på motsatt side av sentrum deler et totem eller har totem som tilsvarer hverandre. På denne måten skapes en sterk symbolsk regulering av familier, slekter, klaner og interesser i landsbyen. Alle har sin plass.

Dette blir også landsbyens endelikt: Når befolkningen vokser blir landsbyen oppløst, fordi de som ikke har en plass i landsbysirkelen blir mange nok til å bryte ut. Fellesskapet brytes, og den anarkiske vikingtiden står for døren. Først i yngre jernalder dukker 'gården' opp i form av stue, bu, stabbur, fjøs og utløer.

Å fantasere er fint. Det som imidlertid mangler er den etniske dimensjonen. Vi vet at norrøne eller danske folk invaderte Rogaland etter 300 AD. Deres hovedfremstøt var mot Jæren, hvor flere runde byer ble rasert på 300-t. Suldal kan lenge ha blitt skjermet mot fremstøt. Men etter 500 AD var det slutt; landsbyen ble lagt øde og folk ble innlemmet i det norrøne samfunnet, til dels som treller; de skandiske sulene ble til norske suldøler.

På Ritland får man en følelse av hvor 'uønsket' landsbyene er. Her er ingen undersøkelser, ingen funn. Arkivaren har pliktskyldigst målt husene til 8x12 m og notert at mye er 'fjernet', ellers har ingenting blitt gjort for å ta vare på ting. Det virker som om bare en liten del av fornminnene på Ritland er vernet; moderne bruk teller mest. Det kanskje mest skuffende er at fagfolkene har hatt så lite interesse for stedet, etter Bang-Andersens luftige observasjoner. En fantastisk by-verden venter på å bli utforsket.

Kåda og Gjerdet

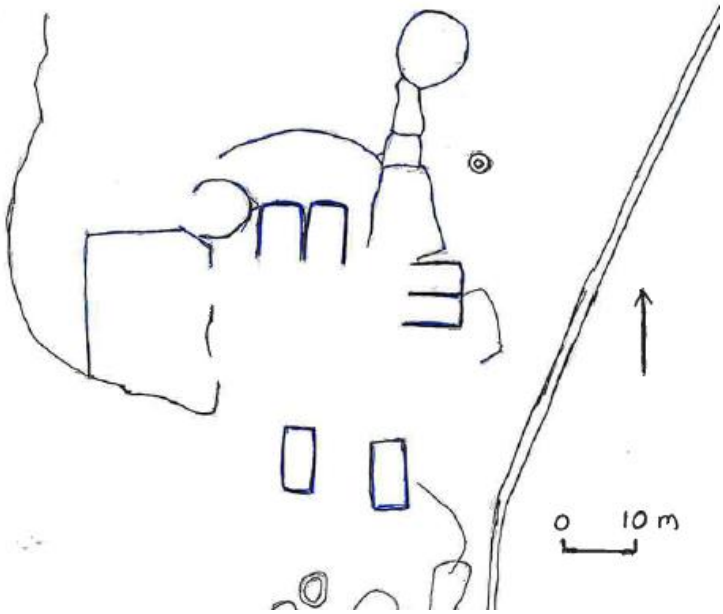

‘Gamla Gjerdet’, Kåda; del-landsby

Kåda eller Kota ligger på Randøy Ø for Boknafjorden. Dette er en mulig rund landsby på knauser eller berg ikke langt fra sjøen. Stedet på Kåda tolkes som en del-landsby, dvs. en sesongbetont boplass knyttet til en større landsby. Her er 6 hus tegnet inn, men det kan ha vært 8-10.

Informasjonen hos Riksantikvaren er nesten uleselig. En enkel oppsummering er som følger: Her er ‘eit tunanlegg med 4 tufter’ og ‘eit gardsanlegg’. ‘Tunanlegget ligg i eit søkk med slakt SSV hellande grasbakkje mellom låge berg’. Det inneholder en hustuft, ‘NNA-SSV’, 10x6 m; en hustuft, ‘NNA-SSV’, 10x6 m; en hustuft, ‘A-V’, 9x5 m; og en hustuft, N-S, 10x6 m. I tillegg går et ‘gardfar’ mot VSV (www.kulurminnesok.no).

Trolig har folk her drevet med dyrehold og dyrepass, siden det er antydning til innhegninger. Husene i sør har antydning til dørvegg, kanskje fordi de vender mot nord. Stedet er lite kjent og udatert. Det kommer også fram at det er ett av mange jernalderminner på Randøy. Noen paralleller kan dras til del-byer lenger sør, som Skjelbrei og Håvodl. Som nevnt andre steder har ikke slike mindre bosteder en sentral plass i boken, hvor fokuset er på større landsby-sirkler. Imidlertid kan de sesongmessige del-boplassene si en god del om tilpasningen til folk innenfor landsby-hegnet.

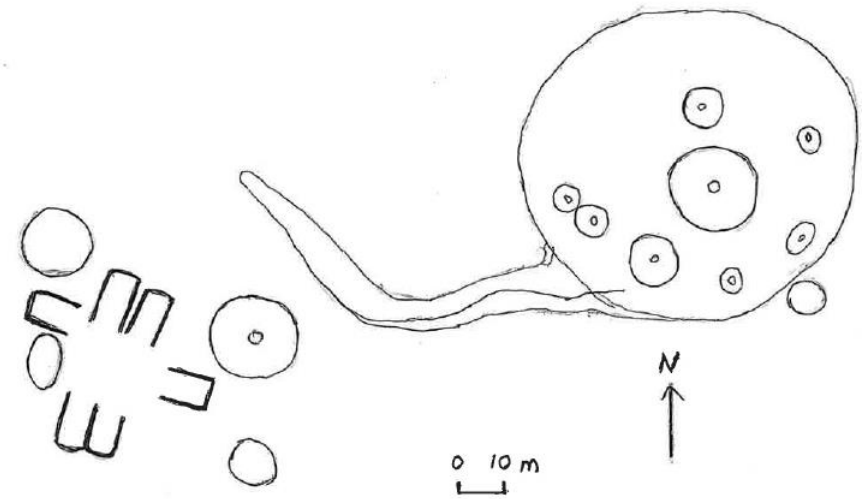

Gjerdet; en hypotetisk del-landsby

En plass kalt Gjerdet ligger 4-500 m SØ for Kåda og viser tegn til å være en del-landsby. Stedet Gjerdet har mange gravhauger; bebyggelsen kan ha vært knyttet til haug-bygging. Området er nylig rasert av grøftegraving o.l.

Det har stor betydning at ingen funnsteder er markert på Gjerdet i Kulturminnesøk. Her har ingen arkeologer satt sine ben. Dermed er det også umulig å avgjøre hvor realistisk inntrykket av hustufter er. Det eneste som er mulig å si er at flere landsbyer og del-landsbyer har lagt på Randøy og ellers i distriktet.

Siden to eller flere del-landsbyer lå i samme område, kan det hende at hoved-byen lå lenger borte, f.eks. på Fister. Andre forslag er Mjølhus ved Vigavågen og Øye nord på Randøy (Grimm & Stylegar 2004: 121). På Fister kan det ha lagt en rund landsby med ca. 16 hus. Den har vært omgitt av flere hundre graver, som antyder en botid på mer enn 100 år. Her er runde, avlange og trekantede haugmonument, innhegning, tevling-plass m.m. Lokale totem kan ha vært: stein, orm, bjørn, hjort, ørn, hund, hare og måne. Man må tenke seg en landsby-bosetning og et landsby-hegn som gjenspeiler det vi finner andre steder.

Funn i området omfatter: keramikk, perler, gullring, m.m. (Grimm & Stylegar 2004: 121). Folk har hatt tilgang på den samme rikdommen av ressurser som andre steder i dagens Rogaland.

Valheim og Årdal

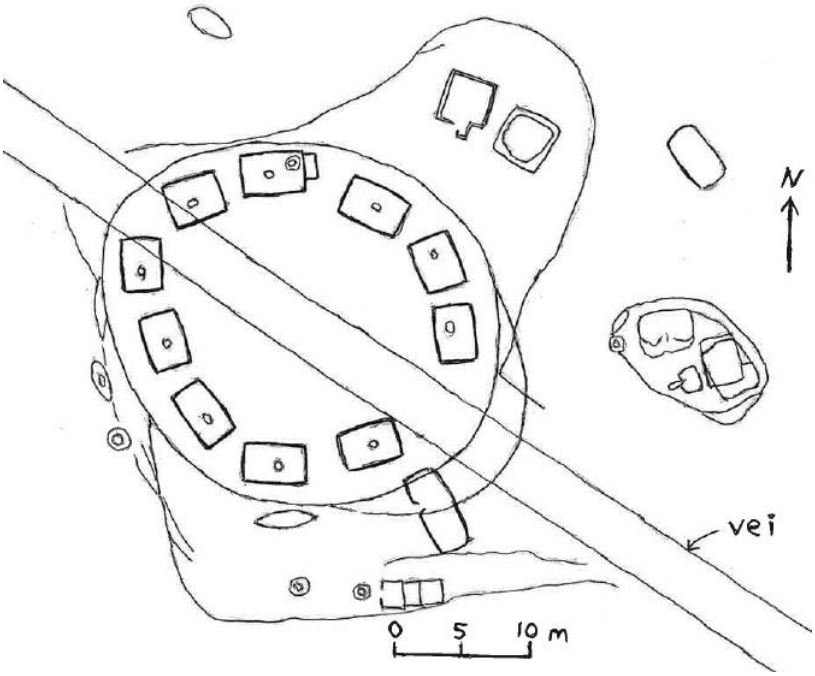

Nedre Valheim

På Nedre Valheim, Årdal i Hjelmeland, ligger en nokså tydelig landsby eller del-landsby med ca. 10 hus. I nærheten, ved Haugadn på Øvre Valheim, ligger flere store gravhauger og lokaliteten til det som kan ha vært en stor rund by med 20 hus. Den første er her tenkt å være eldre enn den andre.

Valheim ligger mellom Øvre Tyssdalsvatnet og Storåna. Her kan det ha vært landsby-lokaliteter langt tilbake i tid. En eldgammel landsby – tegnet her – kan ha lagt på begge sider av vei 633 ved Nedre Valheim; muligens anlagt en gang ca. 4000-600 BC. Den kan ha hatt ca. 10 hus, 5 på nord- og 5 på sørsiden av en åpen plass; husene var små, ca. 3,5 x 5 m. Ytre mål på landsbyen kan ha vært ca. 23 x 28 m. Utenfor landsbyen kan det ha vært andre, sesongmessige boliger, kan hende i klynger på 2-3 hus spredt ut over dalen. Her kan også ha vært større hus av bronsealder-type, 8-12 m lange og 3-5 m brede.

Den andre lokaliteten er mye senere. På Øvre Valheim nær bruket Haugadn kan det ha vært en yngre landsby-lokalitet. Den kan ha hatt 14-20 hus. I utkanten har det lagt gravhauger i nordvest og sørøst. En gjetning er at denne landsbyen er fra perioden 350-500 AD.

De to sidene i hver landsby, gammel som ny, har hatt egne navn. Et stedsnavn Tysdal i sør kan minne om en gammel moiety-halvdel, Thū. Navnet Årdal i NV kan da peke mot en annen halvdel, som i Anda. Anda-folket har brukt ressurser i nord og vest, Thū-folket i sør og øst.

Interessant nok er landsby-stedet på Nedre Valheim i dag klart adskilt fra omgivelsene, som om stedet har vært forskånet fra nyere bruk. Unntaket er en vei som går tvers gjennom anlegget, noe som også ses ved andre byer. Kanskje har dette vært et spesielt sted forbundet med de underjordiske o.l., slik at det har fått ligge i fred. Mer prosaisk kan tuftene ha vært såpass steinete at de var vanskelig å dyrke. Som nevnt under, kan her også ha vært graver.

Et annet interessant trekk på Nedre Valheim er at tuftene ligger med langsidene inn mot sentral-plassen, som ellers er sjeldent og helst finnes i de eldste byene. Man kan kanskje si at landsbyen på Valheim har et arkaisk preg. Den store byen ved Haugadn virker mer 'moderne', hvor hus har kortsiden inn. Likheter med steder i Finnmark antyder en samisk forbindelse på Valheim. Stedet har trolig hatt en fler-etnisk sammensetning.

Navnet Valheim antyder at stridigheter kan ha funnet sted her. Kanskje ble byen på Øvre Valheim angrepet av norrøne inntrengere og ødelagt ca. 400-500 AD. En forsker tolker navnet Valheim som en 'grunn plass i vann'; noe som virker tvilsomt (Rygh u.å.). Her er det i stedet tenkt at navnet betyr valplass, et åsted for voldelig kamp.

Går man inn på Kulturminnesøk (som man bør gjøre), oppdager man at Riksantikvaren har gått amok med merkingen av området. Nesten hele Øvre og Nedre Valheim er merket med røde R-er og grå felt. Landsbylokaliteten på Nedre Valheim er her merket som 'Gravfelt', med svært forvirrende beskrivelser. Det skrives om langhauger og rundhauger. En langhaug er beskrevet som mer enn 40 m lang! Det er som å lese Nicolaysens beskrivelse av et landsbyhus. 'Haugene' er 'overtorvet og gresskledde', med 'grop i midten' – hustufter tolket som graver! (www.kulturminnesok.no). Nå er det godt mulig at dette er graver, men noen burde undersøke gropen i midten.

Funn i området omfatter: spannformet keramikk, belte-stein, bronse-spenne, perler, m.m. (Holland 2001: 207; Petersen 1954: 6).

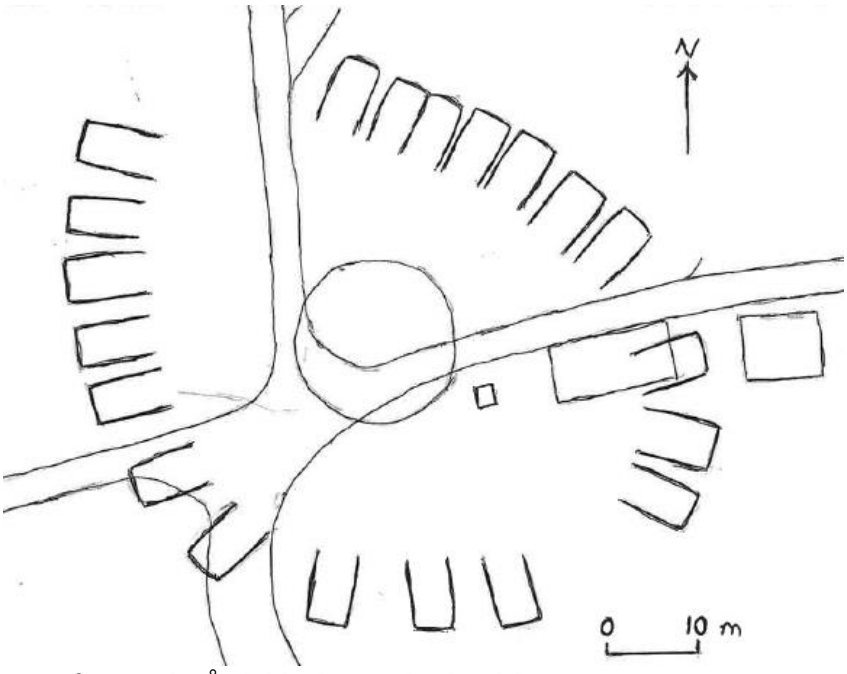

Vest for gamle Årdal kirke; mulig landsby

En svært interessant lokalitet ligger rett vest for gamle Årdal kirke. På tegningen er 20 hus antydet. Her kan ha vært så mange som 22-24 hus, men også færre, 12-18. Det er vanskelig å få en oversikt fordi området er overbygd med veier og hus. I den gamle landsbyen kan de fleste husene ha vært bygget mot øst og sør for å unngå nordavinden. Dette gir landsbyen en nærmest trekantet form.

Ut fra den svært medtatte formen på tuftene er alderen foreslått til 0-500 AD. I nærheten mot vest ligger et gravfelt kalt Ytrevoll. Betegnelsen voll antyder at et by-anlegg kan ha lagt her. Stedet er i dag overbygd av en idrettsplass.

En annen aktuell lokalitet ved Årdal er en flat ås kalt Lund som kan ha vært brukt som landsby-tilhold, nærmest som en bygdeborg. Åsen kan ha tjent som en seremoniell og sosial samlingsplass i mange tusen år.

Årdal har trolig utgjort samme landsby-område som Valheim, slik at det er snakk om flere landsbyer som har avløst hverandre over tid, kanskje gjennom hele perioden 1500 BC – 500 AD. Her er mange fornminne-registreringer; men ingen oversiktlig beskrivelse.

Landa

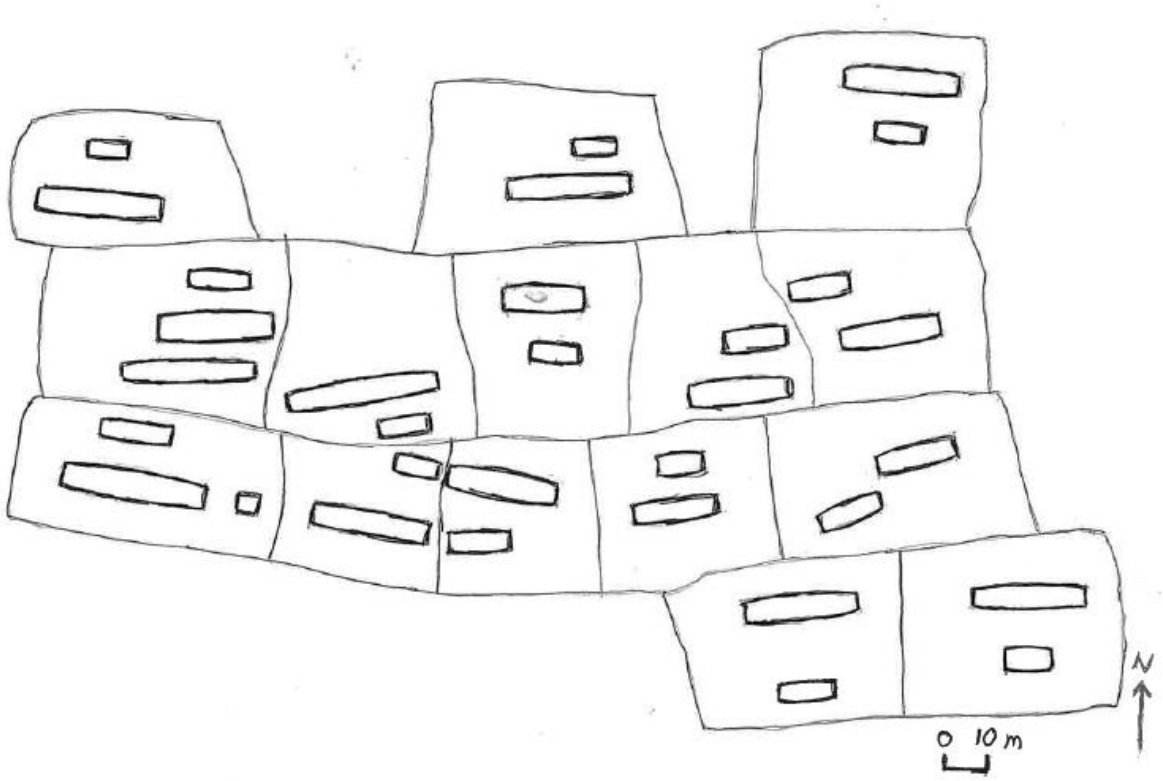

Landa på Forsand

Det er vanskelig å skrive om de runde byene uten å ta med Landa, en landsby med opptil 300 innbyggere. Den er riktignok ikke rund, men rekkeformet. Men landsby-preget er tilnærmet like sterkt som i de runde byene. Som nevnt kan landsbyer ha rund form eller rekke-form, og hus på rekke er vanligst.

På Landa eller Forsand har det vært en mer eller mindre konsentrert bebyggelse i perioden fra 900 BC til 550 AD. Husene i landsbyen har vært treskipet, og variert i lengde fra 5 til 50 m. Opp til 30 hus har lagt sammen i en landsby.

Forståelsen av Landa har endret seg over tid, også den fysiske. Antallet samtidige gårder kan ha lagt mellom 12 og 16. Ordet gård brukes her om en landsby-komponent, på linje med ordet bygård. Det er ikke en selvstendig enhet, men en del av et større bofellesskap, en landsby.

Når så mange folk var samlet på ett sted er det lett å tenke seg en hierarkisk struktur. Men landsbyene var gjennomgripende egalitære. En enklere forståelse er at landsbyen var inndelt i klaner som hver hadde et totem, såkalte matri-klaner. Hver klan regnet slektskap gjennom en mytisk totem-formor, f.eks. en ugle-kvinne eller en ulve-kvinne. Selv om totemene er forskjellige så er de egalitære. En ulv har kanskje skarpe tenner, men en ugle kan fly. Disse kontrastene er det som gjør totem-systemet dynamisk, og en av de mest varige institusjonene menneskeheten kjenner til.

Det er ingen påstand her om at Landa-typen landsby var vanlig. Spesielle forhold, som konsentrasjonen av dyrkbar jord, gjorde gårds-fellesskapet mulig. Men tilknytningen til en felles landsby var tilnærmet universell, om den var linjeformet eller i ring. For å si det på en annen måte: landsbyfellesskapet kom først, gårdene var sekundære. Om dyrkingsmulighetene forsvant, ville folk fortsatt holdt seg med en landsby, enten på Landa eller på Forsand.

På ett tidspunkt kan landsbyen på Landa ha vært formet som en sirkel. Overgangen fra en rund til en linjær boform finner vi flere steder i verden. Det som imidlertid er mer trolig er at det har funnes en rund landsby et annet sted som var knyttet til Landa-bebyggelsen. På selve Forsand kan det ha lagt en rund bosetning selv da Landa-landsbyen var på sitt største. En slik rund by kan ha lagt nær Forsand kirke, eller ved nedre del av Forsandåna. Dette er ikke ment å trekke fra fellesskapet på Landa eller betydningen av bosetningen der, men å vise at bosetningen var noe mer enn enkelt-gårder. En analogi er Vallhagar i Sverige, hvor en rund by ligger inntil en tett samling av gårder, alle en del av samme landsby.

Blant interessante funn fra Forsand er en bronsekjel fra Capua i Italia datert 200-300 AD (Holand 2011:207). Dette viser at folk hadde kontakter langt av gårde gjennom handel og besøk.

Bosetningen på Forsandmoen skaper en serie besnærende spørsmål. Det virker ikke som om det har vært noen klare brudd i bosetningen, i hvert fall ikke i eldre jernalder i perioden 500 BC – 500 AD; en kontinuerlig bosetning kan gå helt tilbake til bronsealderen rundt år 800-900 BC. Den gangen eksisterte ikke norrønt som språk; det var del av en felles germansk språkgruppe som holdt til i Mellom-Europa. Keltisk var det dominerende språket lenger vest i Europa. F.eks. kan kimbrerne i Danmark i århundrene før 0 AD ha vært en keltisk stamme. Dette åpner muligheten for at Landa-folket snakket et keltisk språk. Det er også mulig at de tilhørte en gammel folkegruppe som kaltes heruler, og at språket kan ha vært beslektet med etruskisk og relaterte språk ved Adriaterhavet. En tredje mulighet er at Landa-beboerne snakket et skandisk språk, fjernt beslektet med baskisk. Dette innebærer at et ikke-norsk språk ble snakket i Rogaland fram til Landa-bosetningen opphørte rundt år 550 AD, kanskje også senere. Dette tilbakeviser etnosentriske forestillinger om at forløperen til norsk var det opprinnelige språket i Rogaland, et språk som trolig ikke var til stede før etter 300 AD. Dette var lenge etter at de sentrale stedene ble bosatt, slik som Madla, Sola, Landa og mange andre bygder. Den senere forløperen til norsk i Rogaland var et typisk innvandrerspråk. To ubeslektede språk kan ikke ha samme tilblivelse, og opphavsspråket på Landa var ikke norsk. Noen vil kanskje se på dette som et negativt funn, men det bør heller sees som et eksempel på kulturmangfold.

Interessant nok ble bosetningen på Forsand brukt til å tilbakevise at de runde byene var landsbyer (Kallhovd 1994: 90). Langhusene var eldre enn de runde byene, derfor var gårdsbosetning normen, ikke landsbyer. Tolkningen til arkeologen var at tunanleggene var knyttet til ‘en høvdingeinstitusjon og et system av høvdingedømmer’, hvor ‘dimensjoneringen av anleggene har vært bestemt av størrelsen på høvdingens mobiliseringsstyrke’ (ibid.). Paradokset er at Forsand utviklet seg som en landsbybosetning, og at det trolig var en rund landsby tilknyttet bosetningen. Det er ikke klart hvorfor en type bosetning tilbakeviser eksistensen av en annen boform – med mindre man nekter å godta eksistensen av andre boformer.

Fra Ryfylke til Boknafjorden

Området fra Sauda i nord til Dalane i sør må ha inneholdt talløse hus-samlinger og landsby-lignende steder over tidsrommet 7000 BC – 1000 AD. Noen få av disse har blitt antydet her, men mye arbeid gjenstår med å kartlegge hus-konsentrasjoner i dette området. Steder som Sand og Hjelmeland høres ut som gode lokaliteter.

På Tau kan det ha lagt en landsby. Den kan ha hatt 16-18 hus, blitt ombygd flere ganger, og går langt tilbake i tid. Her finner vi kanskje igjen navnet Thū, en landsby-halvdel. Jørpeland peker seg også ut som et sentralsted. I dag finner vi Svenskebyen her; hva byen het i gammel tid er ukjent – kanskje *Ierepa.

Alle de store øyene i Boknafjorden har hatt sitt lokale sentrum, sin landsby. De har vært som små øystater – Ombo, Sjernarøy, Finnøy og Rennesøy. Men landområdene på disse øyene har blitt intenst utnyttet i nyere tid, så det er vanskelig å identifisere hvor runde landsbyer kan ha lagt i gammel tid.

I området Hesby-Judaberg på Finnøy har det trolig lagt flere landsby-lokaliteter i jernalderen, men nøyaktig hvor er uvisst (Lund 1965: 302). Man aner noen tufte-lignende konturer ved kirkegården på Hesby. Kanskje lå her en rund by med ca. 14 hus. Siden bakken er nedslitt vil det kreve nitide studier å avklare dette. Det samme gjelder på Judaberg-siden. Her er hele sentrum utbygd, og de få flatene med åpen jord er under intenst press fra utbyggere og jordbruk. Allikevel er det mulig å forestille seg en vakker liten by eller del-by på høydene ved Nådå.

På Heggland på Rennesøy kan det ha lagt en rund landsby med mellom 14 og 20 hus. Noen av tuftene er synlige, andre har blitt fjernet ved nyere jordbruk. De siste årene har området blitt intensivt utnyttet til jordbruk. På underlig vis har dette gjort at deler av anlegget er blitt tydeligere, mens den delen som ligger på dyrket jord er helt borte.

Øygarden

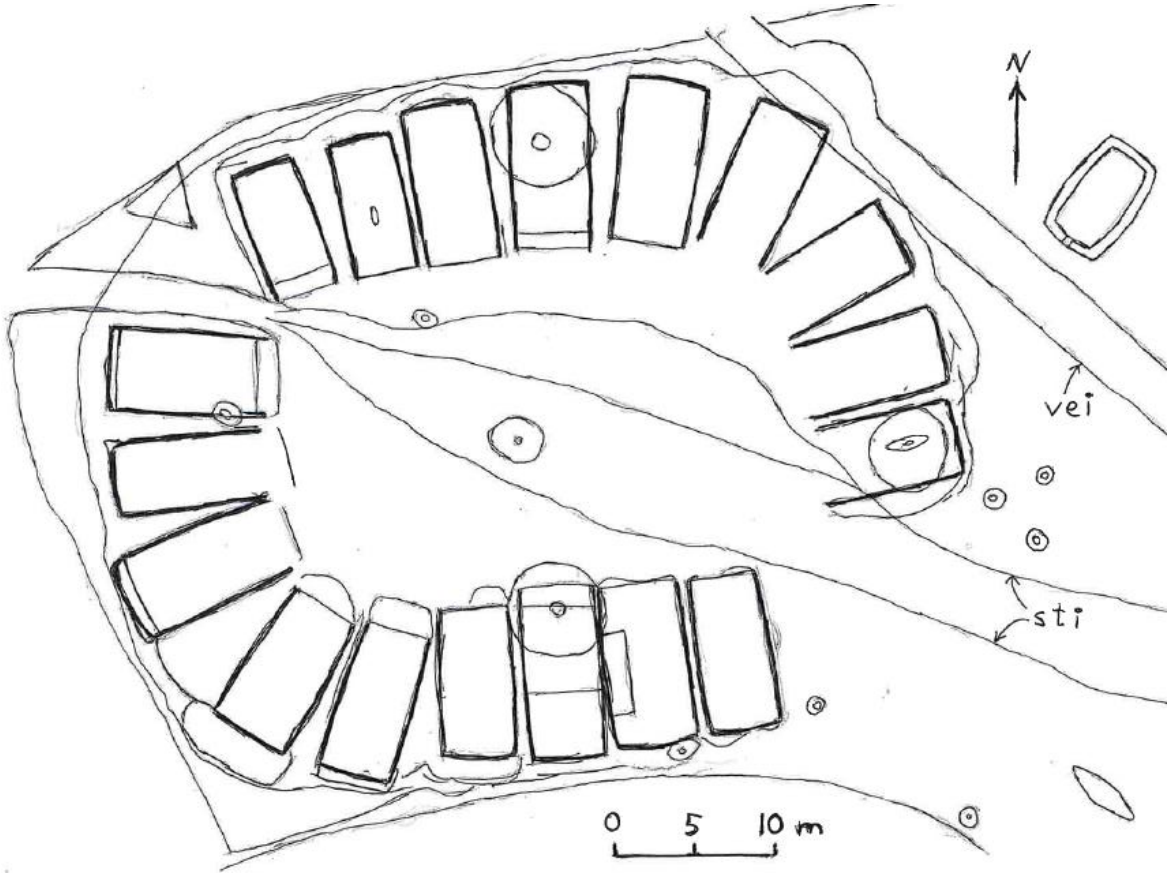

Øygarden ved Hegraberg

Kjært barn – eller i dette tilfellet, uønsket barn – har mange navn: Øygarden, Heigreberg, Hegraberg, Hegreberg, m.m.

Stedet ligger på Vestre Åmøy i Rogaland, 23 m.o.h.. Størrelsen er 40x60 m. Til tross for en karakteristisk form og svært synlig plassering har Øygarden vært tilnærmet usynlig i arkeologiske beskrivelser. Dette gjelder også måten den har blitt utforsket og beskrevet på (Petersen 1952).

F.eks. er det nesten umulig å få en entydig datering av dette unike stedet. Forslag til dateringer spenner fra 500 BC til 1000 AD, altså hele jernalderen. Innenfor dette spennet har forsøkene på tidsavgrensning både vært spesifikke og ekstensive; 350-380 AD; 550-800 AD; 600-700 AD; 795-1000 AD, osv. Daterings-kaoset henger sammen med at ingen vil si hva dette 'er' – en landsby. Dermed blir det umulig å befeste stedet som et fortidsminne. F.eks. blir ulike dateringer slått sammen i en pott, 'jernalder', slik at det blir umulig å følge stedets bosetning over tid.

Her regnes det med 3 bosetningsperioder: en tidlig periode 0-250 AD; en mellom-periode 300-450 AD; og en sen periode 500-700 AD. Alternativt kan man snakke om to perioder, 100-340 og 450-700 AD (Iversen 2015b: 223). Det siste passer kanskje bedre. Eller her kan være mange adskilte bosetningsperioder, med variert bruk. Man må skille klart mellom tidlig og sen bruk av stedet.

Enkelte funn gir en pekepinn om mulig alder, men ikke entydig. En 'dobbelgrav' er vagt datert 500 BC – 500 AD. Spannformet keramikk er datert 300-400 AD. Glassbeger, rav-smykke og jernkniver dateres 600-700 AD. Vikingtids-graver antyder 795-1000 AD. M.a.o. spenner funnene over hele tidsepoken. Forskerne har kranglet om stedets datering, uten å bry seg om hva det er. Én mener at Øygarden er like gammel som Klauhauane, et annet 'tunanlegg', mens en annen mener at Øygarden er yngre (Kallhovd 1994: 82). Slike debatter er svært forvirrende, siden begge har rett.

Usikkerhet omfatter måten byen ble beskrevet på. Formen på anlegget er beskrevet som en 'halvoval' eller 'hestesko', som 'Gimsøy og Bø' (Iversen 2015b: 222). Dette er fordi utgraverne ikke ville se stedet som en helhet; verken Gimsøy eller Bø har hestesko-form.

Det ble hevdet at ingen tufter eksisterte utenom de som var synlige. Dette er et litt merkelig argument; at kun synlige tufter har eksistert. Hvis man fjerner en tuft ved nydyrking o.l., så har den aldri eksistert. Det er som å si at dersom noe ikke er synlig, så har det ikke eksistert. De aller fleste landsby-tufter er ikke synlig på overflaten, og mange har blitt fjernet; allikevel har de eksistert.

På kartet er landsbyen tegnet inn med 18 hus. En tuft utenfor sirkelen er trolig fra en annen tid. Flere hus kan ha lagt i området rundt. Antallet landsby-hus kan ha variert over tid, fra 10-14 til 18-20. Her kan ha vært et lite hus midt på landsby-plassen, overbygd av en haug.

Ti hus i landsbyen er noenlunde skikkelig utgravd. Her er det funnet mange detaljer som spenner fra vegg-stolper og ildsteder til steinlegging og gjenstandsfunn. Noen av husene er vist under.

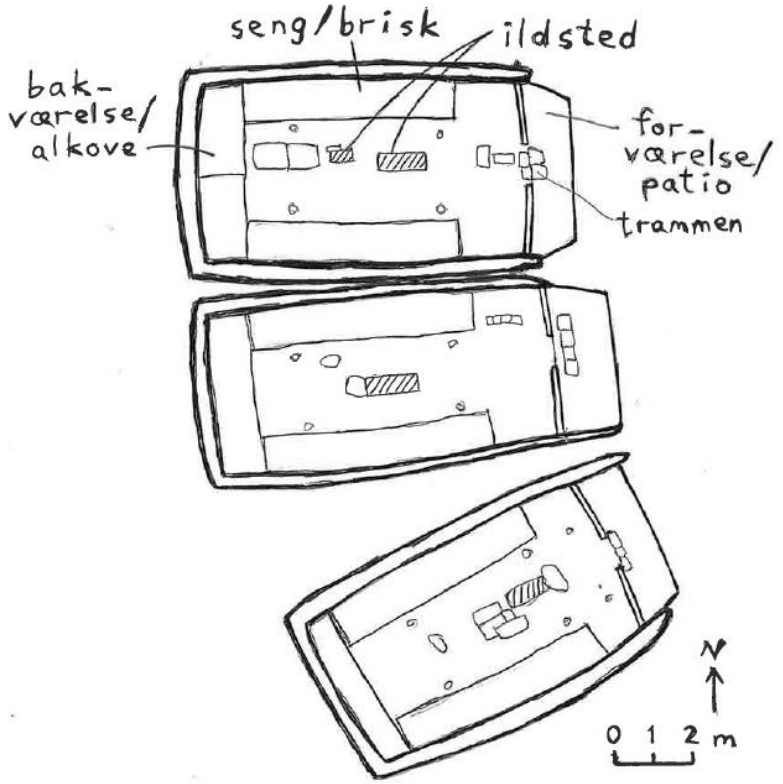

Vist er husene vest i anlegget. Det nordligste huset er tenkt å være høvdingens hus. Hen har et forseggjort hjørne med steinlegging og et lite ildsted. I figur-forklaringen er trammen et dialektord for dør-terskel. Hvert hus har sengeplass til ca. 5-10 personer.

På Øygarden synes noen hus å ha forværelser eller patio, enten som en del av huset eller en liten plass foran døren. Her er også muligheter for små bakværelser, kanskje en slags gjemmesteder à la moderne skap-plass. Dette kan også ha vært sengesteder for eldre folk o.l.

Inngangspartiet, her kalt trammen, er klart merket i husene. Ofte ligger flate steiner foran døren. I tre hus var det kantstilte 'terskelsteiner', dvs. at man måtte skritte over steinene for å komme inn (Møllerop 1971: 162). I Fana er det regler om at man ikke skal trakke på trammen; man må altså ta et langt skritt for å komme inn døren.

Et spennende element er spor av stolpehull rundt landsbyen, den har kanskje vært omgitt av en palisade. Det kan også virke som om palisaden er gjenoppbygd og utvidet flere ganger.

Landsby-plassen eller tunplassen målte ca. 400 m2; 22 x 25 m. 'Det skal også ha vært en lav tunhaug sentralt plassert'; 30 cm høy, 4 m i diameter. Denne er også kalt en 'offerhaug'; trolig ikke rett. Den kan dekke over et tidligere felles-hus som har lagt på plassen. Fra utgravningene finnes et spennende bilde hvor tre kvinner har satt seg ned midt på landsby-plassen, omtrent slik en kan tenke seg at kvinnene satt i ring for nærmere 2000 år siden. Bak står en litt utilpass mann.

Kvinnene på Øygarden (Iversen 2015b: 213)

Rundt landsbyen er noen kokegroper og haug-monument markert. En haug i Ø er omtalt som 'bålhaug' (Iversen 2015b: 224). Noen hauger synes å være bygd oppå tidligere hus i byen; en markering av erobring og ødeleggelse, men også skam og forsoning. En haug i nord er beskrevet som 'klart markert men lite synleg. Grasklædd med eit par små einer. Eit par synlege steinar. Verkar litt omrota. D. ca 6 m, h. ca 0,5 m' (www.kulturminnesok.no).

Den grundige men forutinntatte utgravingen av landsbyen har identifisert funn i hvert hus. Siden funnene ved Øygarden spenner over et svært langt tidsrom, er de her oppdelt etter alder og periode, tidlig-sen. I en tidlig periode fantes: keramikk ca. 200 AD; spannformet keramikk 300-400 AD; trolig også perler og jernbiter; m.m. Utgraveren noterte at: Det er gjennomgående få funn i tunanlegget' (Petersen 1952). Dette er noe som har vært observert fra mange runde byer. Det skyldes helst at byen ble ryddet og rengjort hvert år. Folk har uansett bodd der fast store deler av året i flere hundre år. Andre funn i området er: bein-kuler, potteskår, glass-beger, flint, sølv-kjeder, sølv-brosje, gull-spiral, sølv-ringer, m.m. (Holand 2001: 208).

Etter 500 AD fant man: jernkniv, glassperler, spinnehjul, kleberskår, matrester, m.m. I perioden 600-700 AD nevnes: hengesmykke av rav; drikkebeger av sjøgrønt-blått glass; jernkniver; m.m.

Funn som dekker begge perioder omfatter trekull fra ildsteder, samt: perler, vevsteiner eller spinnehjul, keramikk-skår, ild-flint, slagg, m.m. Av keramikk ble det funnet 90 leirkarskår. Opp mot 'halvparten' av disse ble funnet i det 4. huset fra V i nord-rekken. Spannformet keramikk ble tenkt plassert i 'bunnen' av den senere fasen, men kan tilhøre en tidlig fase.

Et viktig funn er en kvinnegrav som først ble datert til vikingtiden 795-1000 AD. Trolig har denne flotte graven vært mye eldre, ca. 350-400 AD. Den inneholdt bl.a. et glassbeger, bronse-fibula, 102 perler av glass og rav 'og andre luksusvarer' (Grimm 2010: 144). Dette kan da være den siste kvinnelige høvdingen fra Øygarden som ble gravlagt i sin alderdom.

Den sosiale organiseringen på Øygarden er i utgangspunktet tenkt som totemisk. Her har vært 3 hovedkategorier av totem: fugl, fisk og dyr. Dyr kan videre inndeles i plantespisere og rovdyr. Hint om ulike totem får vi fra helleristningene på Austre Åmøy, som går lenger tilbake enn Øygarden. Her finner vi bl.a. kveite, hund og bukk. I tillegg kan solen og andre element, som båt og øks, være totem.

Totemismen har vært den ledende ideologien fra steinalderen 8000 BC fram til 300-400 AD. Folk levde nær på naturen og identifiserte seg med den. Landsbyen synes å ha hatt en utpreget tredeling, en phratry-inndeling. Imidlertid ble den totemiske organiseringen svekket over tid. Den første endringen var at folk begynte med jordbruk, og over tid ble kultivering mer institusjonell og omfattende. Da forandret forholdet til naturen seg, fra gjensidighet til kontroll, og det ble ikke lenger så fint å bli kalt kveite eller høne.

Vi kan følge landsbyens utvikling gjennom utgravningene. Den eldste bo-fasen ca. 100-340 AD er sagt å ligge på 'steril grunn', dvs. ingenting har vært bygget her før. Den første bygg-fasen kan ha funnet sted ca. 0-200 AD.

Den største endringen kom etter ca. 330 AD da dansk-norrøne folk inntok Rogaland. De hadde liten forståelse for landsbyenes totemisme, men viktigere enn det, de brente byene og gjorde de overlevende til treller eller slaver. Et notat sier at et 'eldre anlegg' er brent ned; siden ble den delvis gjenoppbygd (Iversen 2015b: 223). Dvs. at landsbyen i den eldre fasen kan ha blitt brent ned da den ble forlatt; kanskje angrepet av norrøne inntrengere. En kan da tenke at dette var de opprinnelige bebyggerne i området, her kalt rogi, som ble jaget vekk av danske og norrøne angripere.

For de få overlevende var det ikke lenger mulig å opprettholde den gamle strukturen hvor hver familie hadde sitt totem. Det som overlevde, i hvert fall en stund, var todelingen av landsbyen, et såkalt moiety-system. Noen folk hørte til halvdelen i N eller NØ, andre til delen i S eller SV; og denne tilhørigheten ble husket også etter at landsbyen var forlatt, kanskje fordi den delte folk i lag eller aksjons-grupper, slik som båtlag. Totemismen var levedyktig, men når landsbyen ble brent forsvant klan-tilhørigheten etter hvert.

Begynnelsen på den senere fasen er vanskelig å avgjøre, siden stedet har vært brukt før. Forslag til når en senere beboelse startet spenner fra 350 til 500 AD. Det er også vanskelig å avgjøre når siste beboelses-tid sluttet; 690-750 AD er foreslått. Muligens ble landsbyen, eller det som var igjen av den, brent også i den siste fasen; en 'bålhaug' kan tyde på dette (Iversen 2015b: 224).

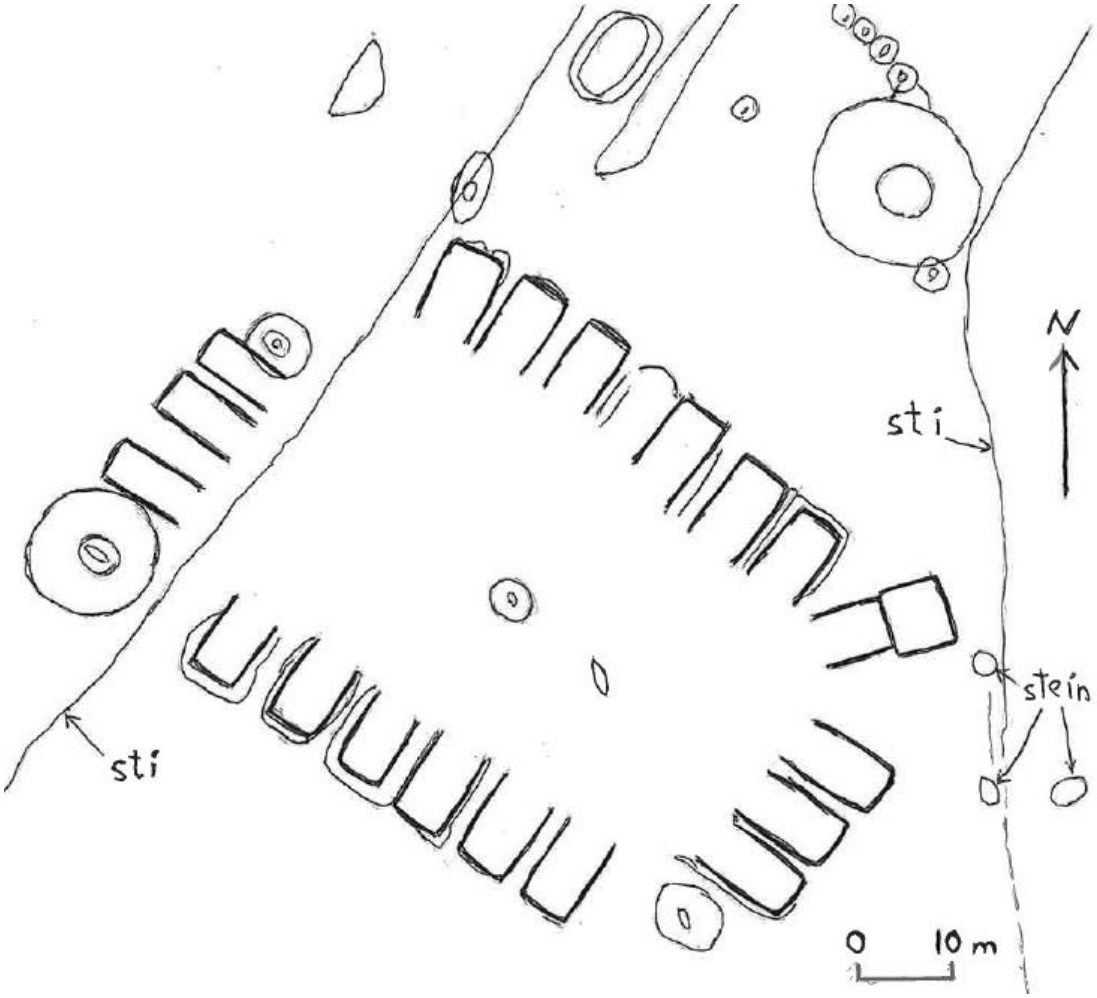

Øst for Øygarden; hypotetisk by

En 250 m lenger øst ligger et anlegg som ligner på Øygarden men som samtidig er kontrasterende fordi det har en firkantet form. Dette gir anlegget en 'moderne' fremtoning, og det er kanskje yngre enn selve Øygarden. Bare noen få tufter er synlige på overflaten; resten er beregnet. Det må legges til at anlegget er hypotetisk, kun basert på luft-foto.

Her er 18 hus antydet, 9 på nord- og østsiden, og 9 på sør- og vestsiden. Antallet hus kan ha variert fra 14 til 24. Et interessant hus ligger i det østlige hjørnet av landsbyen. Det synes ikke å tilhøre den vanlige ringen av hus, og det består av to rom. Den nærmeste parallellen er kult-huset på Sankthanshaugen i Værem.

Det er ofte vanskelig å avgjøre om gravhauger er samtidige med en landsby. I tilfeller hvor haugene er bygd oppå hus, kan en anta at de kom senere. Området er i dag intensivt dyrket. I NV ligger en gravhaug som synes å ha blitt halvert av jordrydding.

En mulig forklaring på anleggene ved Øygarden kan være at de bant sammen et stort område ved Boknafjorden og tjente som oppholdssted for skips-folk. Utgangspunktet har vel vært at folk på Åmøy har bodd her, men med tilslutning av folk fra nærliggende Mosterøy og andre steder. Folk drev med 'øyhopping' også i jernalderen. Byen kan ha fordelt jord mellom klanene på Åmøy, Bru, Sokn og Mosterøy. Hver klan hadde sitt hus i byen. Det har blitt observert at de tidligste gårdene i dette området var små og ensformige; her var ingen 'storgårder' eller selvstendige gårder (Dell'Aitante 2013). De var knyttet til et sentral-sted, en

landsby, som fordelte jord og bruksområder etter behov. Dette gjaldt spesielt i den tidlige fasen ca. 100-340 AD.

Senere ble ting annerledes. Norrøne folk etablerte seg i Rogaland etter 330 AD, og mange av de innfødte ble tatt som slaver eller treller. En mørkere type fortelling trer fram. En slik beretning kan være at beboerne på Øygarden ble flyttet her fysisk i slavetiden fra fastlandet, f.eks. fra nær Finnestad, et navn med etniske konnotasjoner. En tidligere landsby i området kan ha vært nær Goa. Folk ble med andre ord forvist til Vestre Åmøy som treller. Eller litt mer positivt: Dette ble et fristed for den tidligere befolkningen på fastlandet, som oppholdt seg her til 700-750 AD. Da ble de assimilert inn i en generell norsk befolkning.

Det finnes også en tredje fortelling, nemlig at norrøne folk tok i bruk anleggene på Åmøy etter år 400 AD. Dette kan ha blitt såpass populært at anlegget ble flyttet lenger øst og utvidet fram mot år 800 AD. I så fall blir dette ett eksempel på at norsk-talende folk bosatte seg i runde byer i den senere del av jernalderen. En mulig parallell er Steigen-anlegget. Det eneste man må huske på er at Øygarden i utgangspunktet ikke var et norrønt anlegg. Perioden med drama, vold og militærmakt kom senere og kulminerte med vikingtiden.

I dag er det forhøsteren som styrer på Hegraberg. Traktor-eggene ligger strødd. Bonden liker ikke å ha folk trakkende på bøen, forståelig nok. Kanskje går det an å finne et kompromiss, hvor besøkende kan bruke eksisterende traktorveier for å ta seg fram de 100 metrene fra bygdeveien inn til det vestre Øygarden-anlegget. At dette er et enestående og spennende anlegg er hevet over tvil.

‘Kongsgård’

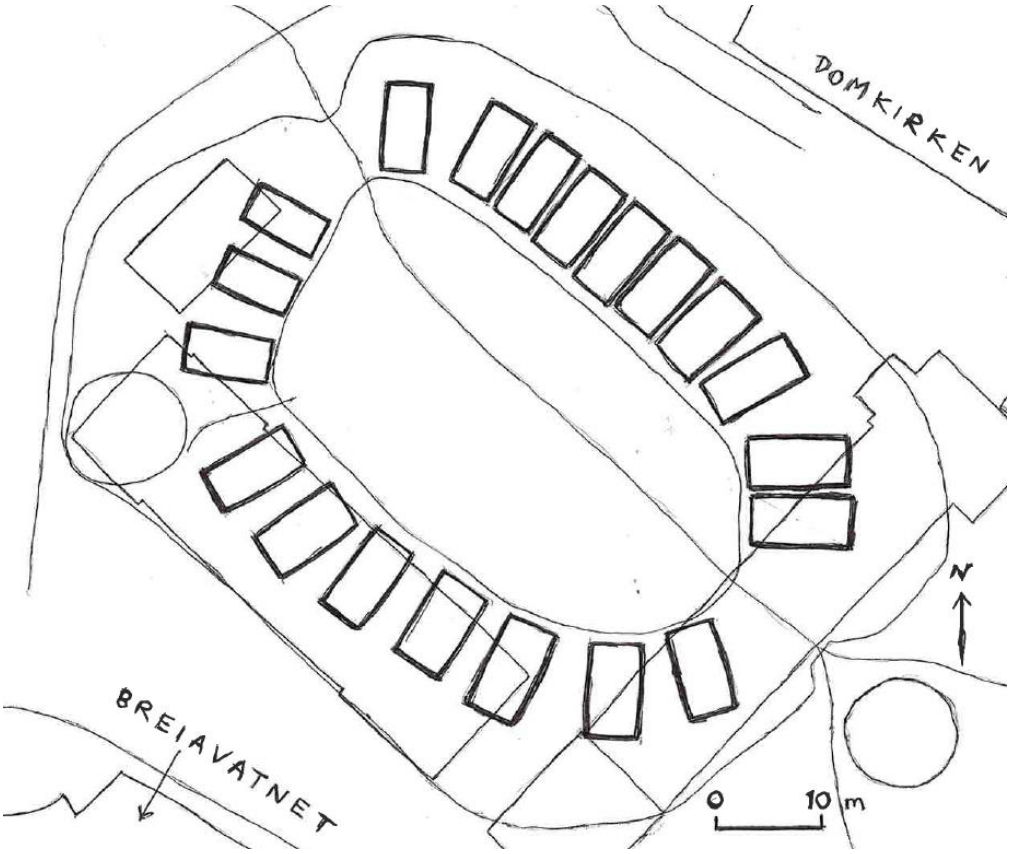

‘Kongsgård’, Stavanger; en hypotetisk landsby

Jeg drister meg til å foreslå en rund by i Stavanger sentrum. Her finnes flere lokaliteter hvor landsbyer kan ha lagt, både avlange og runde. Området kalt Kongsgård, som måler 70x80 m, er en mulig lokalitet.

Tanken er at dette er en av sentral-plassene i regionen, som må sammenlignes med Klauhauane, Dysjane og andre landsbyer. Hvordan landsbyen så ut er uvisst; men at det lå en landsby-lokalitet her synes temmelig sikkert. Stavanger har aldri vært en øde plass.

Det er lett å forestille seg hva som skjedde på Kongsgård. Omkring år 335 AD kom norrøne folk inn Vågen; navneleddet ‘stav’ betød at de kastet en stolpe i vannet som tegn på landnåm. Landsbyen ble brent, og dette ble da høvdingens eller kongens gård. Resten slo seg ned ved Vågen, hvor husene på Skagen ligger som et ‘mini-Bryggen’ i dag. Siden var Stavanger hovedstad i kongedømmet Rogaland i mer enn 500 år.

Kanskje er det litt søkt å sammenligne en landsby med 200 innbyggere med dagens Stavanger sine 140.000; men dette skyver faktisk tettbebyggelsen i byen tilbake til begynnelsen av vår tidsregning! Det var med andre ord ikke domkirken som gjorde Stavanger til by, det var den gamle landsbyen.

Bare det å lete etter fortids-spor i Stavanger er spennende. Riksantikvarens kart viser få daterbare funn før år 1700. Det som nevnes er bl.a. fiskebein, skjell, trekull, lær m.m. I byen er det utrolig nok også funnet kokegroper og spor etter jordbruk. I nærheten av Stavanger er

funnet: keramikk, bronse-sil, m.m. (Holand 2001: 206). Alt dette er ting som kan knyttes direkte til gammelt landsbyliv.

Men her er mer. Én km V for Kongsgård ligger Rudlå, hvor det et funnet 30 helleristninger fra bronsealderen ca. 2000-400 BC. Dessverre er feltet utsatt for vandalisme og delvis ødelagt. Kanskje er det ristningen av en fallos, en penis, som vekker den pietistiske trangen til å ødelegge kultur. En full jente fra Tasta, Ina eller Stina, har også prøvd å risse inn navnet sitt.

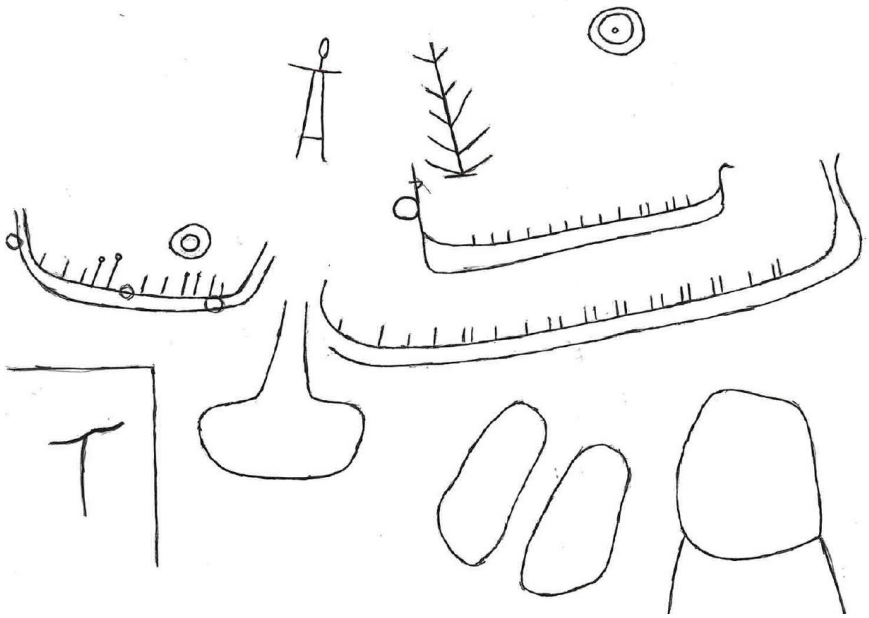

Helleristninger fra Stavanger; øksen i venstre hjørne er i en annen skala

Det ene skipet har en totem-figur, kanskje en svane, i den ene stavnen, og en sol-figur, evt. en vidje-ring, i den andre. Økse-motivet som er vist finnes ellers på Austre Åmøy. Helleristningene viser en direkte forbindelse mellom Stavanger og Åmøy, hvor Øygarden ligger, helt tilbake til 1000 BC.

Andre steder nær Stavanger

Fra Randaberg og sørover på Jæren må en tenke seg at det har lagt en landsby, gjerne rund, for hver 5. til 7. km. En enkel titt på kartet skulle tilsi at det har lagt minst 12 landsbyer fra Goa i nord til Sirevåg i sør; det totale antallet lokaliteter vil være det mangedobbelte, siden en landsby kan flyttes mellom ulike steder, bl.a. i forbindelse med landhevingen etter istiden. At minst 5 lokaliteter er kjent, uten at noen har lett, skulle tilsi at her er mye å finne – en hel verden av byer.

På Leikvoll på Randaberg kan det ha vært en rund by med ca. 12 hus. Nord for byen ligger det som kan minne om en ball-plass eller tevling-plass. Nær Randaberg sentrum kan det ha funnes flere landsby-lokaliteter. En lokalitet ved Visteveien kan ha hatt 8-10 hus; en mulig del-landsby eller moiety; men her kan ha vært opp til 14 hus.

På Sola, kanskje på selve flyplassen, kan det ha lagt en rund by. Den kan ha hatt 16-20 hus. Denne landsbyen må 'ansees for utslettet' (Lund 1965: 300). Et mulig landsby-sted kan også ha vært nær Sola ruinkirke. Området har trolig vært bebodd i tusenvis av år. Et nærliggende sted er Domsteinene på Ølberg, en steinsirkel med 8 armer og 24 steiner. Her kan ha lagt en rund landsby hvor det i dag er bebyggelse og industri, med 1-2 naust ved utløpet av Hestabekken. Lokalitetene i Sola omfatter Kongshaug på Jora. Funn i området inkluderer: keramikk, flint-flak, bronse-jern-gryte, m.m. (Holand 2001: 204). Begravelser viser at folk har blitt kremert ca. 300 BC – 0 AD.

Et sted som heter Gardhøl på Klepp kan ha hatt en rund landsby med 14-18 hus. Ellers finnes mange passende landsby-lokaliteter i området. Sørover på Jæren finnes et antall gårds- og stedsnavn som kan være før-norske, dvs. skandiske (Rygh u.å.). En gjennomgang av disse navnene vil bli utelatt her. Enkelte navn, som Tu og Anda, vil bli henvist til underveis.

Madla-området

Nord for Hafrsfjord kan lokalsamfunn dateres langt tilbake i tid. Nærmere Madla kan området ved Store Stokkavann hatt en eller flere landsby-lokaliteter, med 12-18 hus. Her er mange steder som kan ha tjent som landsby-hegn mellom Stokkavatnet og Hafrsfjord. Gamle Madla eller Madlatun kan ha hatt rom til en landsby. Her kan ha lagt en rund by med ca. 16 hus. Man aner vollene av et par naust i nærheten. Karakteristisk nok har dette aldri vært undersøkt. Ved 'Madlatuå' ble det gjort et funn av gull-brakteater; i nærheten ble det også funnet to bronse-lurer og et sol-alter på Revheim (Lund 1965: 300-1). Alt dette peker mot gammel landsby-bebyggelse.

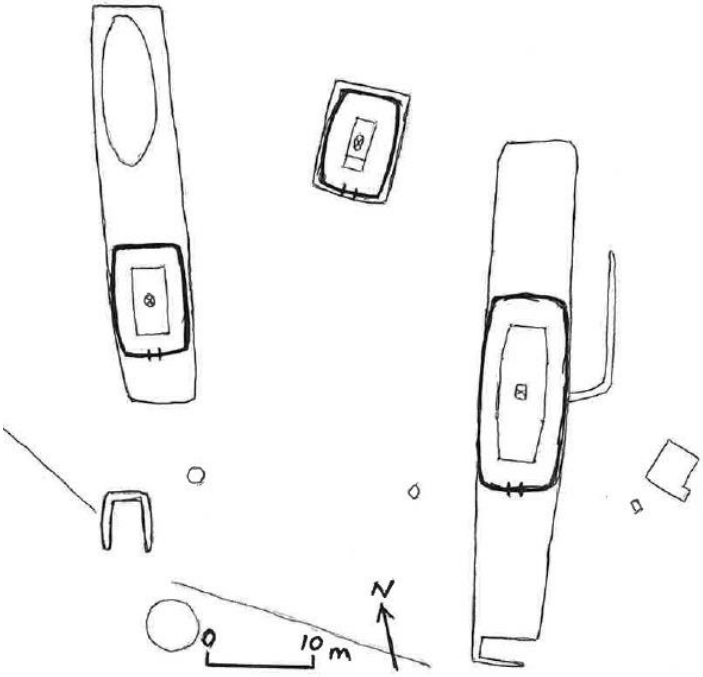

Jernaldergården, Ullandhaug

Her er det vanskelig å unngå å nevne Jernaldergården, som i dag er en av Stavangerområdets største attraksjoner. Dette er et rekonstruert gårdsanlegg fra jernalderen datert 350-550 AD (Myhre 1980). Gården har uten tvil vært en del av et lokalsamfunn i området Madla-Grannes. Imidlertid er dette fantastiske fortidsminnet et eksempel på at kun gården er anerkjent som en enhet i områdets arkeologi – til tross for alle by-anleggene eller 'ringtunene' i regionen. Gården er selvsagt fantastisk i seg selv, vel verdt et besøk, men den skjuler en lang historie med landsbyer og fleretniske samfunn.

Det som er lite kjent om Jernaldergården er at stedet spenner over en ukjent, lengre bosetningsperiode. Ut fra C14-dateringer kan en skjelne 2 bosetningsfaser, hver med (minst) 2 byggefaser (ibid.: 91). Dette henger sammen med at de 3 utgravde husene på stedet, 2 langhus og et mindre hus, ligger over flere bosetningslag med eldre hus. På tegningen over er 3 av disse eldre husene tegnet innenfor omrisset av de senere husene/ langhusene.

I langhuset mot øst ble det utgravd et eldre hus av størrelse 17,8 x 7,6 m, datert 150 BC – 10 AD. I samme langhus var et mindre hus på 10,7 x 6,3 m, datert 10-100 AD. I langhuset mot

vest lå et hus på 10,1 x 5,9 m, datert 110-190 AD. I østre langhus var videre et hus på 10,8 x 6,4 m, fra 100-220 AD, og enda et hus på 10,0 x 6,3 m, fra 220-330 AD. Et siste mindre hus i nord på 9 x 5,2 m kan dateres til årene 340-500 AD. Utgravningene viser at her har stått 1-2 hus med 1-2 familier fra 150 BC til 340+ AD (Myhre 1980: 30-88).

Så kom jernaldergården ca. 350-550 AD (ibid: 93). De gamle bostedene ble ødelagt og langhus ble bygd oppå dem, med unntak av det mindre huset i nord, som fikk stå, men ombygd i langhus-stil, med dør på siden i stedet for i kortveggen.

Før jernaldergården ble bygd lå her flere stein-monument. Disse omfattet en rund, båtformet og trekantet steinsetting, provisorisk datert 300 AD, men trolig langt eldre. Trekant-haugen er i dag rekonstruert i området. Dette peker tilbake mot en eldre tid med totem-klaner.

Det har skjedd et brudd i bosetningen omkring 330-350 AD, da gården ble brent, trolig med vold. Før denne tid var det innfødt bosetning med bånd tilbake til bronsealderen. Denne bosetningen har tydeligvis hatt landsby-tilknytning; det har ikke vært ett hus, men mange hus i nærområdet med noen hundre meters mellomrom; bl.a. 350 m mot NØ ved dagens Ullandhaug; noen hundre meter mot nordvest; tilsvarende i sør, osv. Alle disse husene, hvor folk bodde deler av året, har trolig hatt en felles landsby på Madla. Man fristes til å sammenligne dette med dagens situasjon, hvor beboerne på Madlamark har et felles samlingssted i storsenteret på Madlakrossen.

Etter 330-350 AD ble det norrøn bosetning som omfattet steinmurte langhus med flere rom. Inntrykket er at de norrøne folkene brente den innfødte gården. Huset i nord kan ha blitt overlatt de overlevende fra den gamle bosetningen, som trellebolig. Det norrøne husbondfolket bodde i langhusene, inntil de flyttet til en annen gård, muligens Ullandhaug, 550 AD. Da ble alle husene på jernaldergården brent ned, også trelle-huset, men trellene flyttet kanskje med til den nye gården, med ansvar for smie og griseavl.

Min tolkning er at de som bodde på Jernaldergården snakket et skandisk språk fram til og etter at gården ble brent og gjennoppbygd (med skanderne som slaver) etter år 330. Da først ble norrønt mål dominerende, men beboerne i nord-huset kan ha snakket sitt eget språk helt fram mot år 450-500, som en minoritet.

Dette er selvsagt helt forskjellig fra den arkeologiske fortellingen til turister og andre, hvor gården ansees for bebodd i en bestemt periode, 350-550 AD eller folkevandringstid, med en entydig norsk eller norrøn bosetning og med besnærende henvisninger til vikinger og vikingtid, som ennå lå 300 år fram i tid.

Imidlertid har det lite å si om man skjuler en del av historien eller ikke. Her er hundrevis av steder hvor spor av den tidligere befolkningen finnes, alt fra landsbyer og haug-monument til funn av leirkar og gjenstander. Denne boken er et forsøk på å vise det større bildet. Det triste er kanskje at den videre konteksten til Jernaldergården ikke kommer klart fram – at de norrøne også var del av et lokalsamfunn med samlingsplasser og samhandling.

Leikvoll

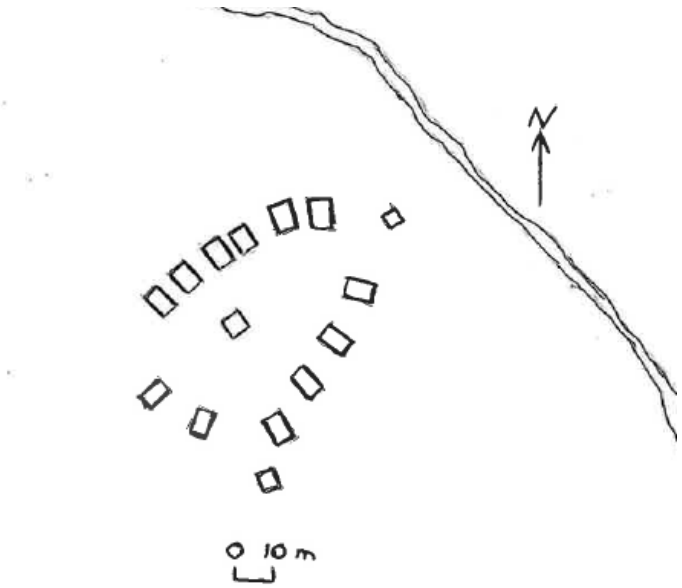

Leikvoll ødegård, Høyland; mulig landsby

Et sted kalt Leikvoll ødegård ved Høyland i Sandnes kan ha vært en gammel landsby eller del-landsby (Myhre 1972: 75-79). Høylandsåna renner i NØ. Hos gamle arkeologer ble husene feiltolket som hauger og steinsettinger. Her kan ha stått 12 hus og noen mindre bygg. Det kan ha vært flere hus, opptil 16-18. Men antallet hus kan også ha vært færre, 6-8.

Dateringen er satt til tidlig romertid, år 0-200 AD. Dette kan kanskje utvides til perioden 240 BC – 340 AD. Keramikkfunn daterer byen til eldre jernalder. Her ble funnet stolpehull, ildsteder og leirklinte vegger. Dette vekker assosiasjoner til bronsealderens hus. En kan derfor tenke seg at landsbyen har forløpere som strekker seg langt tilbake i tid.

Funn i nærheten omfatter: bjørne-klør, hunde-bein, keramikk, leirkar, hemmoor-bøtte, vestlands-gryte, glass-beger, stein-spinnehjul, kam, arm-ring, gullring, øre-ring, m.m. (Holand 2001: 203-4). Kremasjoner har blitt praktisert i området ca. 100 BC – 320 AD (ibid.: 204).

Leikvoll må ses i forhold til videre bosetting andre steder. To lokaliteter lenger øst, Heiavoll og Leikvang-Skjelbred, tenkes knyttet til Leikvoll eller et nærliggende senter som del-landsbyer, dvs. sesongmessige bosteder særlig knyttet til husdyrhold.

På Ragnhildsnuten i Høyland-bygd kan det ha vært en seremoniell samlingsplass som minner om Sankthanshaugen på Værem. Her ligger bl.a. tre store hauger på rekke, rund, trekantet og avlang. I tillegg kan her ha lagt 10-12 hus. Området er nylig utbygd med boligfelt.

Landsbyen på Leikvoll ble ødelagt. Hustuftene var dekket av gravhauger. Rester av 5 slike gravhauger skal fortsatt være der. Dette betyr at landsbyen ble ‘lagt under haug’. Trolig ble den ødelagt av norrøne inntrengere. De som ikke klarte å flykte ble drept eller gjort til treller. I dag står Høyland kirke på stedet – bevisst bygget der for å ødelegge fortidsminnene. Imidlertid er ikke ødeleggelsen total; fortsatt finnes rester av fortiden mellom elven og kirkegården.

Skjelbrei – øst og vest

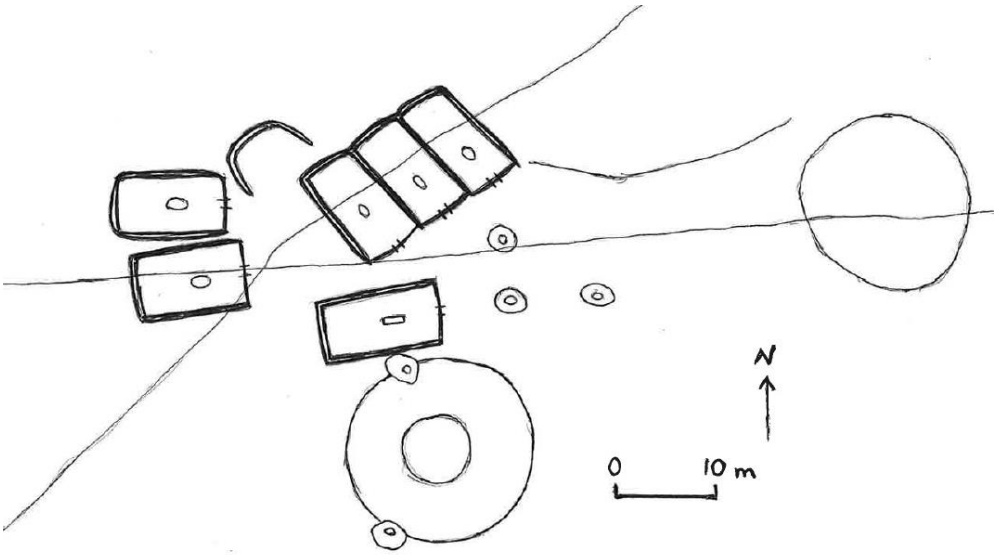

Skjelbrei – øst, også kalt Leikvang-Skjelbrei; en del-landsby

Mellom gårdene Skjelbrei og Leikvang i Sandnes ligger tufter etter jernalder-hus som kan utgjøre en delvis landsby (Myhre 1972: 36-42). Antallet hus er litt usikkert. Her kan være flere hus som ikke er avdekket. Stedet minner om Bøstad og Ytre Moa, som begge har 6 hus.

Husene ligger på toppen av en skråning som går ned mot en bekk i nord. Dateringen for stedet er ca. 200 BC - 340 AD.

Husene er beskrevet som 10-11 m lange og 4-6 m brede. Ved første blikk er de plassert som ett, 2 og 3 hus. Men det kan være 2 rekker à 3 hus, en vendt mot S og en mot Ø. Her kan enten ha vært en phratry-inndeling med 3 hus-par, eller en moiety-inndeling med 2 grupper på 3 hus. En halvmåne-formet tuft kan være et le-skjul, evt. en melkeplass.

I nærheten ligger runde haug-monument, typologisk kalt gravhauger, men som kan ha oppstått som monument lenge forut for bruken som gravsted. Siden det er 2 hauger, kan de være moiety-symbol. I området er det også påvist mange kokegroper. De to gropene rundt den ene haugen kan evt. være graver.

I nær-regionen er bl.a. funnet: glass-fat, forsølvede bronse-brosjer, mosaikk-perler, gullring, m.m. (Holand 2001: 206).

En mulig tanke er at menn og gutter bodde i del-landsbyen mens kvinner, barn og eldre bodde i hoved-landsbyen om sommeren, plassert på Leikvoll.

Siden husene på Skjelbrei ikke har preg av å være gårdshus, har de stort sett blitt oversett av arkeologer. Derfor er det lite vi vet om disse spennende tuftene. På Kulturminnesøk er tuftene over feilplassert, ca. 100 m vest for den egentlige lokaliteten. Derimot er runde røyser og kokegroper nøye avmerket.

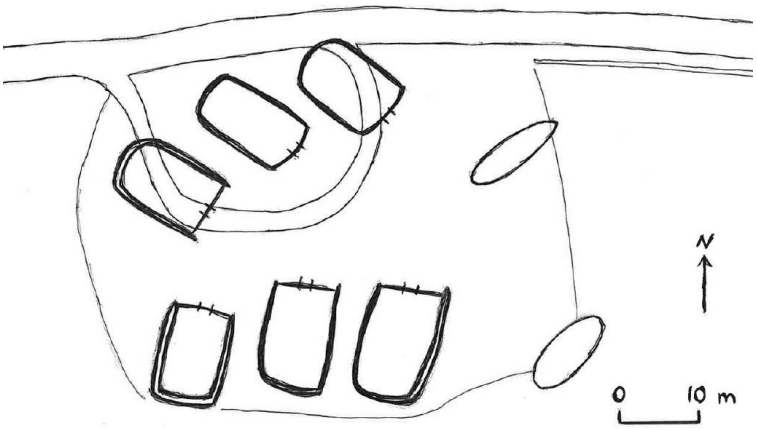

Skjelbrei – vest; en hypotetisk del-landsby

For ordens skyld tas den andre lokaliteten nevnt i Kulturminnesøk med her. Siden området er delvis skogvokst, er det vanskelig å få en oversikt over tufter og hauger. Tegningen her må derfor ses på som tentativ og hypotetisk. Interessant nok er det her to haug-monument av avlang form; kanskje totem-symbol.

Her er 6 hus tegnet inn; 3 i nord og 3 i sør. I tillegg kan det, som ved tegningen lenger oppe, ha ligget en halvmåneformet tuft mellom de to husene i vest; en vakthytte?

Den ene langhaugen, i SØ, er beskrevet som: 'to kokegroper og en bunnrest av en kokegrop' plassert 'i et område som måler 2,5 x 6 meter'; gropene inneholdt 'trekull, skjørbrent stein og grusblandet kull'; dette er nok rester etter en senere kremasjon (www.kulturminnesok.no). Merkelig nok er ikke den helhetlige strukturen, en lang haug, registrert.

Min første innskytelse var at vi på Skjelbrei har to alternative lokaliteter for samme del-landsby, adskilt i tid. Imidlertid kan det være snakk om to halv-landsbyer, moieties, hver med sitt totem, f.eks. hjort i øst og orm i vest. Disse kan i sin tur svare til de to landsby-sidene på Leikvoll.

Dette åpner spennende perspektiver i forhold til lokalsamfunnets organisasjon. Det ville være artig om en kunne vise at de to del-landsbyene ved Skjelbrei svarte til de 2 sidene av landsbyen på Leikvoll, med Skjelbrei-øst plassert i nord og Skjlebrei-vest i sør. Derifra kan en regne seg til hvordan hver halvdel bestod av et bestemt antall klaner med totem som orm, fisk, ørn, kråke, rev, ulv, mår, bjørn, hjort, gris, bever og hare; stein og sol er også tenkelig.

En forsker antar at hustuftene på Skjelbrei er 'slettet av moderne bebyggelse', men de ligger der akkurat som før og venter på å bli undersøkt (Myhre 1975: 238). At de skulle være borte virker nesten som ønsketenkning: hva husene betyr får vi 'aldri vite' (ibid.: 239). Her er påstanden tvert imot at bebyggelsen forteller oss mye om landsbylivet i gammel tid.

Mulighetene for forskning er mange. F.eks. mangler en type hauger i beskrivelsene, såkalte stjerneformede eller trekantede hauger. Kanskje ble totem-systemet i området redusert til 2 totem, orm og hjort, knyttet til 2 moieties eller halv-byer. I så fall kan man snakke om et slags faksjons-system, hvor de to sidene sammen og hver for seg fordelte jord-tilgang i området. Ulike tilnærminger er tenkelig.

Heiavodl

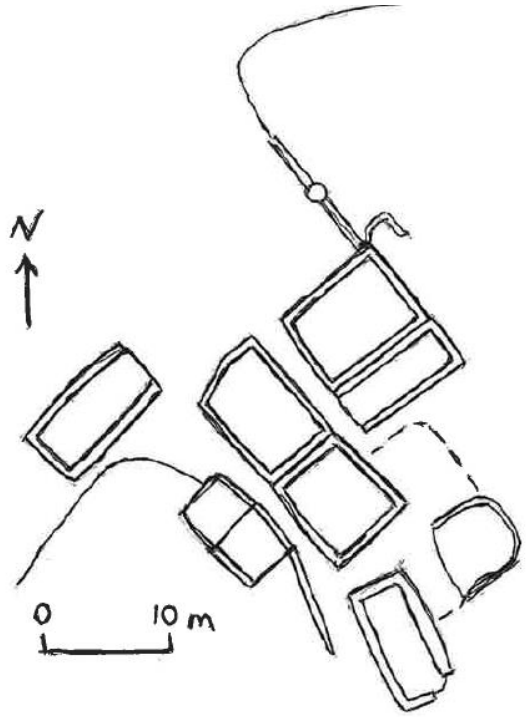

Heiavodl; en mulig del-landsby

Heiavodl eller Heiavoll ved Kråkedal, Sandnes kommune, har en spesiell form for klynge-bosetning. Her synes å være langvarig beboelse slik at antallet og formen på tufter ikke er helt klart. Noen klar datering finnes ikke for anlegget; perioden 400-800 AD er tenkbar. Her er 7-8 hus. Først ble det antatt at de lå i halvsirkel, men siden er et stort hus blitt påvist i sentrum (Myhre 1972: 49-50; 1975: 237).

En nærliggende beskrivelse omfatter 8 hustufter, gardfar og rydningsrøyser. Husene varierer i størrelse og form fra et kvadratisk bygg 6x6 m til en rektangulær tuft 12x6 m (www.kulturminnesok.no).

Dette kan være en del av et større landsbyfellesskap, en utliggende bruksenhet for en slektsgruppe. I så fall kan dette anlegget ha vært knyttet til en sentralt beliggende landsby med periodevis flytting fram og tilbake hvert år, f.eks. til Leikvoll ved Høyland.

Anlegget viser likheter med del-bebyggelse andre steder, slik som på Nesttun i Fana. Det er tenkelig at denne boformen kom til etter at norrøne folk tok kontrollen i området. Bl.a. er det påvist en geil som husdyr brukte, et kjennetegn på norrøne gårder (Myhre 1974: 238). Som med de fleste andre husgrupper er stedet ikke arkeologisk utgravd. Datering og tilknytning vil derfor avhenge av fremtidige studier.

Dysjane

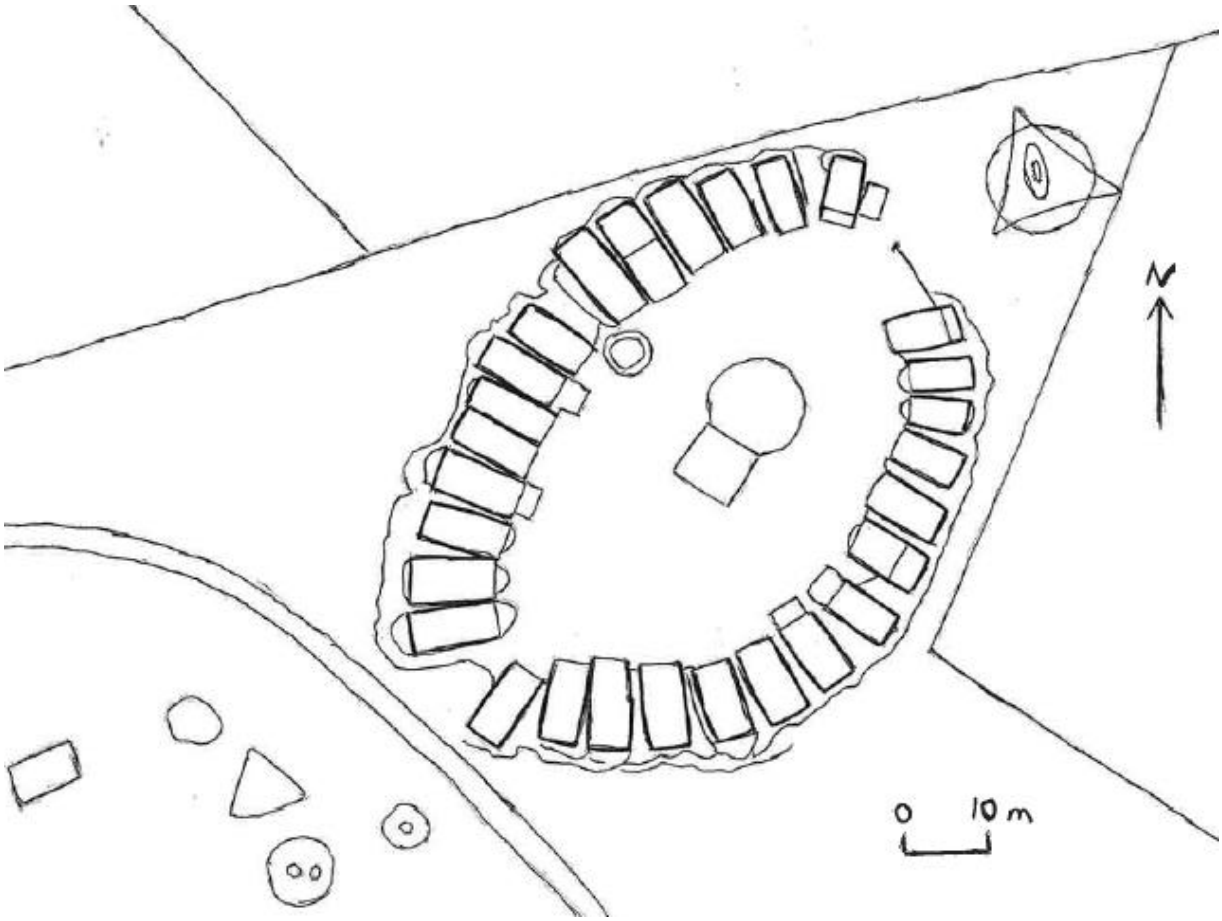

Dysjane, Klepp

En mega-by i norsk sammenheng er Dysjane. Dette er en svær rund by som er 90 m lang (Møllerop 1989: 209). Stedet omtales også som Døsjane på Hauge eller Hauge-Tu.

Å få en nøyaktig oversikt over byen er ikke lett. Avbildningene er ofte uklare og med manglende lengde- og retningsangivelser. Landsbyen kan ha hatt opptil 32 hus hvis en regner med noen få hus utenfor landsby-ringen. På det høyeste kan folkemengden ha nådd 350 mennesker; men 230-270 er mer rimelig.

Et sted å begynne beskrivelsen er med dateringer. Som ofte ved de runde byene er dateringene mangelfulle og sprikende. Ved Dysjane spenner tidsangivelsen fra 200 BC til 700 AD. Basert på avleiringer av bo-masse kan man snakke om bosetting ca. 700 BC – 330 AD. Mer avgrensede forslag er 0-300 AD og 100-270 AD. Her kan ha vært en tidlig bosetnings-fase fra før 200 BC til 0 AD. Dernest følger perioden 50-160 AD, fulgt av en tredje periode 250-340 AD. Da ble landsbyen forlatt; tidspunktet for når dette skjedde er ikke helt klart, ca. 320-360 AD. Senere kan vi snakke om en etterbruk eller mer tilfeldig bruk, delt i periodene 360-550 og 650-700 AD.

Arkeologene har slitt mye med dateringen av stedet. Nyere forsøk på datering er mangelfulle. Alt man vet er at Dysjane har vært bosatt i lang tid. Bosetningsspor i form av tykke kulturlag viser en svært lang bosetnings-historie. Navngivingen av stedet har også vært vanskelig; en

arkeolog kalte det ‘Thingkredsen’ i 1861, siden rettet til det lokale navnet ‘Døsjane’ i 1869. Tuftene ble oppfattet som gravhauger, noe de ikke var; ordet landsby ble ikke nevnt.

Arkeologen som gravde her i 1869-79 bidro til en herlig forvirring. Han kalte husene ‘boder’ og byen en ‘thingplads’; deretter skrev han om ‘begravelser’, og kalte stedet en ‘gravplass’. Han klarte rett og slett ikke å se at folk hadde bodd i husene (Kallhovd 1994: 76). Tåkeleggingen har fått vare helt til i dag.

Den første arkeologen ble slått av landsbyens symmetri; noe han ikke kunne forstå eller godta. Han kommenterte at man på ingen måte kan ’tale om nogen matematisk nøiaktig beliggenhed af de enkelte dele’. Allikevel noterte han at tuftene lå radiært plassert i forhold til den åpne plassen innenfor – en tydelig struktur (Kallhovd 1994: 98).

Dette er et av de mektigste anleggene vi kjenner til i Norge. Det er også et av de mest omtalte. Anlegget på Dysjane er så omfattende og ruver slik i landskapet at det rett og slett er umulig å overse. Allikevel gikk det femti år før arkeologene erkjente at dette ikke var gravhauger. Siden den tid har Dysjane vært en del av myten om ringformede tunanlegg. Myten sier at slike anlegg kanskje har vært brukt som bosteder, men at vi ikke vet hva de har vært brukt til. En tilsvarende anti-myte vil være å si at ’jernaldergarden’ har vært brukt som oppholdssted for mennesker – men at vi ikke vet hva den tjente til.

I perioder kan landsbyen ha lagt andre steder, f.eks. ved Anda. Den kan også ha hatt form som Landa-byen med store hus på rekke, kanskje så tidlig som i bronsealderen. Over tid har så formen vi kjenner fra jernalderen utviklet seg; en rund by.

Dysjane-landsbyens dimensjoner ble målt til 90 x 60 m. Plassen i midten målte 62 x 33 m. ’Det er en nærmest ellipseformet, vollignende samling av tufter med en stor åpen plass i midten’ (Møllerop 1989: 209).

På kart-tegningen er 28 hus tegnet inn. Antallet har nok variert over tid. Her kan ha vært opp til 30 hus på samme tid. Et tidlig anslag var at: ’Femten-tjue hustufter ligger i en oval ring omkring en åpen plass med en gravhaug i midten’ (Møllerop 1989: 209). Merk at haugen i midten trolig ikke er en grav.

I tillegg til selve byen er tuften etter ett hus utenfor landsby-ringen tegnet inn. Det har nok lagt flere hus ved siden av landsbyen over tid; dette kan være en slags gjestehus eller reserve-hus. Flere hus i området kan ha vært knyttet til matlager og kokegroper. De kan også ha huset familier som ikke fikk plass i selve landsby-ringen.

I teksten nedenfor blir husene i landsby-sirkelen forsøkt knyttet til totem gjennom hus-nummer. Nummereringen her er som følger: i rekken mot NV er huset lengst sør nr. 1, nord for dette nr. 2, og lengst øst nr. 14, mens i rekken mot SØ er huset lengst nord nr. 15 og lengst vest nr. 28; husene imellom følger tall-rekken.

Jeg regner det lille huset som ligger ytterst mot NØ for å være en vakthytte. Dette kan også ha vært et ‘jomfrubur’, hvor jenter og gutter kunne møtes unna mødrenes blikk.

Hvis landsbyen var bebodd i nærmere tusen år sier det seg selv at en utredning av bebyggelsen over tid krever omfattende utgravninger. Bare det å kartlegge byen er et møysommelig arbeid, og de fleste nøyer seg med å gjengi en kart-skisse fra 1879. Tegningen

her i boken må anses som uferdig, men forhåpentlig får den fram noen av anleggets dimensjoner. Tegningen er et kompromiss. Først og fremst er ønsket å vise fordelingen av hus rundt landsby-plassen. Dernest er det ønske om å vise noen av de mange strukturene og monumentene som viser kompleksiteten i anlegget; men av plasshensyn blir disse forenklet. Jeg har valgt å vise husene som lukkede strukturer, dvs. med dørvegg. Dette til tross for at fremveggen ikke er synlig på tuftene. Målet er å vise at dette var permanente bygg. Permanent i betydningen evig. Jeg har brukt timer på å studere bilder av anlegget; allikevel forblir det på mange måter uhåndgripelig og mystisk. Trolig er det slik anlegget er ment å bli oppfattet. Jeg tror ikke at de som bygget og levde i byen ville at den skulle være lett å forstå.

Svært tettbefolkede landsbyer har ofte et problem med fysisk plass, især når husene ligger på rad og rekke. Løsningen kan da være å bygge lange og smale hus, slik som på Dysjane. Dette tyder på at befolkningen på Dysjane har vokst over svært lang tid. Den tidligste byen kan ha hatt 10-12 hus; tusen år senere er den mer enn dobbelt så stor.

Husene kan beskrives i mer detalj. Bygningene hadde trevegger omgitt av stein og jord, kanskje utstyrt med flettverksvegger med leirklining (Kallhovd 1994: 99). Dette gir dem en likhet med og forbindelse tilbake til bronsealder-hus.

Fra beskrivelsen av enkelte hus fremgår det at en fant brent kull og never, dels fra et brannlag nær overflaten, som kan tyde på at landsbyen ble brent, kanskje rundt 350 AD. Over tid har vollene rundt husveggene blitt tykkere, og gulvet har hevet seg, som indikerer lang tids bruk. I midten av et hus ble det funnet 'stykker av en lerurne og ben'; kanskje noen ble begravd her da byen ble forlatt. Dette skal ha skjedd i flere hus, som gir stedet et slags preg av en nekropolis, de dødes by. Det kan også være et minne om det voldelige som skjedde da byen ble forlatt.

Folk i landsbyen ble begravd i området rundt, men gravplassene er lite kjent. Tydeligvis ble folk begravd i enkle graver på flat mark, som ikke gir spor på overflaten. Det kan også være at gravene ble ødelagt etter 350 AD. Det blir nevnt at den fineste graven på Hauge tilhørte en kvinne – matriarken. Den kan være yngre enn landsbyen, datert 350-450 AD, men viser kvinnenes sterke posisjon. Hun kan også ha vært direkte knyttet til byen, som vil bli diskutert under.

Rundt landsbyen ble det funnet kokegroper, men disse har ikke vært undersøkt. Kokegropene er imidlertid et element som kjennes fra flere runde byer, og som diskuteres ellers i boken.

Funn på og ved Dysjane omfattet: keramikk, leirkar, leirurner, spinnehjul, perler, en bøyleformet sølv-spenne, fibula, bronsenål, jern-hempe, jernstykker, trekull, never, bein, brolegning eller steinsetting, m.m. Sølvspennen er datert 200-400 AD; en fibula er datert 250-500 AD; en del keramikk er datert 0-200 AD; ellers er mye udatert. Forekomsten av brent never, kull og aske tyder på at anlegget har vært utsatt for brann flere ganger. Det er også rimelig å anta at anlegget ble herjet av brann før det ble forlatt.

I området rundt kan nevnes: bjørneklør, bjørneskinn, kleber-kar, bronsekar, østlands-kjel, 'asiatiske' glassbeger, spyd, bronseøks, pilespiss, bein-nål, spille-brikker, gull-berlokk, armringer, gullring, m.m. (Lund 1965: 308; Holand 2001: 201; Petersen 1954: 4). En Hemmoor-bøtte fra Anda er datert 250-320 AD; den ble brukt i en kremasjon (Holand op.cit.: 201). En østlands-gryte av samme alder ble funnet på Laland; også brukt i en kremasjon (ibid.). På Tu fant man bronse-fragment, bronse-kar, et glass med gresk innskrift, trekar med

bronsebinding, og andre oldsaker (ibid.). Kremasjoner fant sted i perioden 180-330 AD; kanskje kan dette knyttes til befolkningsvekst. Andre funn i distriktet omfatter: hvalbein, heste-tenner, bjørne-klør, bjørne-skinn, keramikk, leirkar, bronsekar, østlandsgryte, bronse-sil, glassbeger, spinnehjul, bronse-knapp, bronse-spenner, bronse-belteplate, bein-nål, bronse-pinsett, gevir-kam, sølv-fibula, bronseblikk, gullblikk, gull-perle, gullringer, m.m. (Holand 2001: 202; Grimm 2010: 127; Møllerop 1989: 206-208). Funn datert seinere enn 350 AD omfatter: vestlandskjel; drikkeglass; sølvbarre; gull-brakteater; gullblikk-plater; sølvspenne med runer; osv. I en grav på Tu ble det også funnet et sverd, datert 430-470 AD; trolig en norrøn bevæpning.

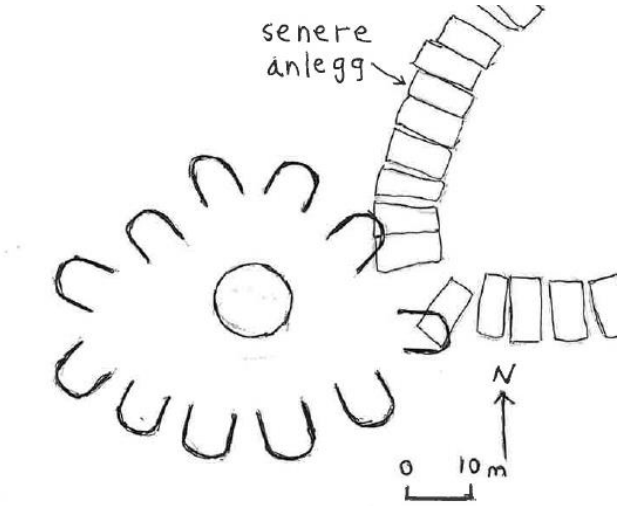

'Gamle-byen' ved Dysjane

Utenfor landsbyen ligger kanskje en eldre boplass. Rett vest for Dysjane er det tenkt at det lå en eldre landsby. Det kan synes som om 'gamlebyen' lå rett utenfor den senere plassen, med litt overlapping, og bestod av 10-12 hus; de eldste husene kan ha vært runde, men fikk etter hvert en avlang form med åpen gavl som i den kjente byen, men litt mindre i størrelse.

Dette er en helt annen bosetning med steinalder-preg. Allikevel tenkes en forbindelse fra den tidligste bosetningen til jernalderens landsby. Som nevnt kan her ha lagt en bronsealder-by i området; kanskje nær Anda.

Elementer som bør drøftes er selve landsby-plassen. 'Tuftene ligger radiært i to halvsirkler med en åpen gavlvegg inn mot plassen. Mot vest ses en tydelig inngangsport, og mot øst en åpning stengt av en mur. Midt på den åpne plassen ligger en liten haug, henimot 9 m i diameter' (Møllerop 1989: 209). Dette ble tenkt å være en grav, men kan opprinnelig ha vært en rund plass. Under midthaugen ble det funnet et gjennomgående tynt kull-lag. Det eneste funnet var en liten glassperle (Kallhovd 1994: 96). Nær midten kan det en gang ha stått et lite hus, et felles-hus eller samlings-sted, ved siden av en rund danse-plass. Strukturene som er tegnet på selve landsby-plassen er ikke nøyaktige. Allikevel er det viktig å ha dem med, for dette var landsbyens samlingspunkt.

Landsbyen kan ha vært omgitt av en palisade. Denne kan hatt form som en voll med et gjerde øverst; enkelte steder kanskje en mur. Dette fikk en forsker til å fundere over anleggets form. Han noterte at 'landsbyer med spor av palisader … finnes mange steder' og trenger ikke være militære. 'Våre tunanlegg kan være landsbyer med en befolkning som drev vanlig næringsvirksomhet'; 'bosetningen' ble 'oppgitt omkring år 400'; eller helst litt tidligere, ca. 350 AD. En teori var at befolkningsvekst fremtvang en oppløsning av tunanleggenes boform

(Møllerop 1989: 209-210). Dette kan ha skjedd; men Dysjane ble trolig oppløst av norrøne inntrengere.

Inngangen til landsbyen ble beskrevet som en 'port'; da særlig i NØ. En forsker la vekt på at inngangen i Ø var bred, mens inngangen i V var smal (Lund 1965: 301). Han mente at dette var et trekk som gikk igjen i flere av de runde byene. Inngangen i Ø er vid fordi den er rettet mot soloppgangen. Imidlertid var åpningen mot Ø stengt av en port (Møllerop 1989: 209).

NØ for landsbyen kan det ha lagt en tevlingsplass eller ballplass, ca. 40x60 m. Denne er ikke med i fornminne-området, men bør nevnes, siden årvisse tevlinger trolig har vært viktig i landsbyene. Her kan også ha vært en spille-plass rett S for landsbyen, ca. 15x20 m, brukt til brikke-spill o.l. om høsten.

Også haug-monumentene rundt landsbyen må drøftes. Et veldig spennende trekk er det jeg vil kalle en kombinasjons-haug, en rund, trekantet og avlang haug bygget oppå hverandre. Dette kan tolkes som en forening av alle totem-klanene i landsbyen, enten de er dyr, fugl eller fisk. Denne haugen, kalt en 'stjernehaug', ble undersøkt og overfladisk beskrevet: Det ble kun observert et tynt kull-lag. De tre haug-formene finnes også i andre monumenter rundt byen.

Enkelte hauger ble bygget oppå hus i byen, som tyder på at de ble lagt der etter at byen var forlatt. En slik haug ble beskrevet som rund. Ellers lå det flere hauger av ulik fasong vest for landsbyen. Disse ble overfladisk undersøkt; en fant 2-3 graver og rester av et leirkar. I området ligger steder kalt Krosshaugen og Tinghaugen.

I det følgende skal vi ta en titt på Dysjanes særpregede landsby-hegn:

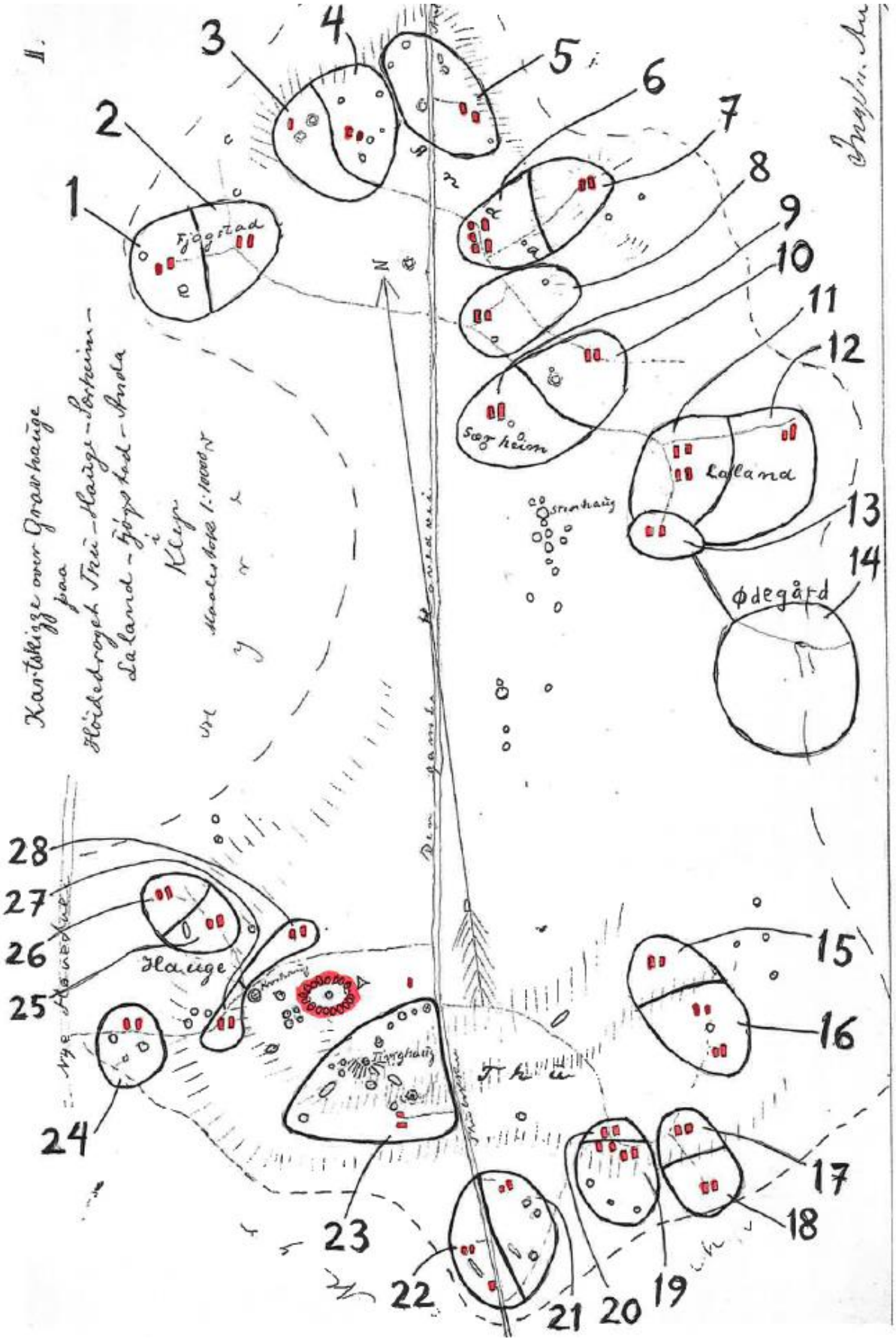

Dysjane: landsby-hegn

Dette er et modifisert kart tegnet av Ingebrigt Anda i 1884 (Bukkemoen 2014: 45). Anda, en innfødt, tegnet et enestående prospekt over landsby-veldet til Dysjane. Han tegnet inn tufter etter gårdshus, kalt 'Gaarhauge', fra tidlig jernalder. Dette er et banebrytende dokument, siden antallet tufter synes å svare til antallet hus i landsbyen. Anda kan ha hatt en lokal forståelse av landsbyens struktur. Kartet her kan sammenlignes med Leksaren-omlandet og Vallhagar-byen.

Tallene ved hver gård er tenkt å svare til husene på Dysjane-anlegget, hvor nr. 1 svarer til første hus i vest på nordsiden, og nr. 28 svarer til siste hus mot vest på sørsiden. Dvs. at husene i landsbyen svarer til gårdshusene som finnes rundt platået. Her er et sted kalt Ødegård regnet med i sirkelen.

På kartet til Anda er det tegnet inn 29 gårdshus i nord og 34 i sør; noen få kan være utelatt, mens noen kan være overflødige eller senere. Svært mange av gårdshusene er ordnet i par; kanskje bolighus og fjøs, eller to bolighus. I gjennomsnitt svarer to gårdshus til ett landsbyhus.

Tanken er at hvert landsby-hus og hver gård hadde sitt eget totem. Mulige totem i Rogaland rundt år 0 AD omfatter: Fisk, hå, sei, torsk, laks, aure, ål, kveite, frosk, padde, orm, snok, buorm, øgle, sel, kobbe, hvalross, hval, nise, grindhval, spekkhogger, fugl, småfugl, spurv, meis, erle, fink, trost, dompap, svale, hakkespett, bekkasin, spove, snipe, vipe, tjeld, jo, ravn, kråke, kaie, skjære, skogsfugl, orre, tiur, høns*, måke, and, ærfugl, gås, svane, hegre, lom, ugle, falk, hauk, våk, ørn, are, røyskatt, jerv, mår, grevling, oter, brunbjørn, isbjørn, ulv, rev, hund*, katt*, villkatt, gaupe, hjort, bukk, rådyr, elg, villsvin, tamsvin*, galte*, hest*, kyr*, sau*, geit*, piggsvin, vånd, rotte, mus, spissmus, flaggermus, bever, ekorn, hare, tre, ask, eik, furu, bjørk, blomst, rose, korn*, jern*, kniv*, øks*, hus*, gryte*, spyd*, bein, stein, torden, måne, sol. Merket med stjerne (*) er tamdyr, korn og menneskeskapte element. På listen er 19 svømmende og krypende dyr (inkludert hval og sel), 28 fugler (inkludert flaggermus), 13 kjøttetende dyr (inkludert hund og katt), 9 store planteetere (inkludert hest, kyr, sau, geit og gris), 9 mindre dyr (med fokus på bever, ekorn og hare) og 20 andre fenomen (inkludert 7 menneskeskapte). Mulighetene for å finne gode totem er mange. Tenker en på skillet fisk, fugl og dyr, er antallet 21, 29 og 31.

På Dysjane kan det ha vært 14 totem; gode kandidater er: (1) fisk eller sel, (2) orm, (3) kråke, (4) ørn, (5) bjørn, (6) grevling eller oter, (7) ulv eller hund, (8) katt eller gaupe, (9) hjort, (10) hest eller elg, (11) bever, (12) hare, (13) stein, og (14) sol eller måne. Her kan selvfølgelig ha vært flere totem, alt fra hauk og rev til ask og torden. Meningen er kun å vise en mulig totem-struktur. I forhold til landsbyen og gårdene rundt kan fordelingen være som følger (etter gård-nummer): 1-2 stein, 3-4 fisk, 5-6 ørn, 7-8 bjørn, 9-10 ulv, 11-12 hjort, 13-14 bever, 15-16 orm, 17-18 kråke, 19-20 oter, 21-22 katt, 23-24 hest, 25-26 hare, og 27-28 måne. Dette er basert på at totem på tvers av landsby-plassen svarte til hverandre, slik at 3-4 fisk svarte til 15-16 orm, osv. Når to hus eller gårder hadde samme totem betød det at de var gjensidig differensiert, f.eks. Hvite Orm og Svarte Orm, Lille Ulv og Store Ulv, osv.

På kartet fins to sentrale stedsnavn, skrevet Anda og Thū. Dette kan være navn på de to sidene av landsbyen, såkalte moiety-navn. I en tidligere tolkning knyttet jeg Anda til 'en' og Tu til 'to'; dette virker nå søkt. Tanken var at ordene var noa-navn, som beskyttet den egentlige betegnelsen på stedet. En omtolkning er at Anda kan bety 'side', på baskisk 'alde'; mens Thū kan tolkes som 'utenfor', jfr. baskisk 'utzi', å levne. Anda kan også jevnføres med 'anti', motstående; her tolket som de som er på siden. Thū betyr etter-levne, de som er tilbake eller

etterlatt. Min tolkning er at dette er tabu-navn bygd på gjensidig ærbødighet; de to sidene gir hverandre rangen: 'vi er på siden' vs. 'vi er etterlatt'. Opphavsmyten til shawnee-indianerne nevner to menn som ga hverandre rangen, 'du først' og 'etter deg'; disse ga opphav til to stamme-halvdeler. Det kan tenkes at landsby-halvdelene på Dysjane fikk navn på tilsvarende vis. Ordet and- i betydning 'motstående' finnes på norsk; aktuelle stedsnavn omfatter Andøya, Andenes m.m. Thū resonnerer bl.a. med Thjó i Tjøtta. Det ville være artig å sjekke om tilsvarende moiety-navn kan knyttes til andre runde byer; noen slike er antydet i teksten. I nærheten av Dysjane ligger gården Tjøtta, som har samme navn som gården hvor Leikenga ligger i Nordland. Tjøtta kan være et før-germansk navn, *Tiweta, og henvise til landsbyens moiety-struktur.

I tillegg til to sider kan her ha vært 3 klan-grupper, såkalte phratries. Nr. 1-6 og 15-18 kan ha vært en gruppe, her kalt fisk og fugl. Nr. 7-10 og 19-23 har vært en annen gruppe, rovdyr. Og nr. 11-14 og 24-28 har utgjort en tredje gruppe, planteetere. Dette er en konstruert modell basert på mulige totem i området.

Hvilken betydning har det om folk regnet seg som fugl, fisk eller dyr, eller hadde totem overhodet? Det har stor betydning i forhold til å forstå hvordan landsbyen var organisert – ikke bare Dysjane, men alle byer som viser en form for symmetri. Hver landsby bestod av et bestemt antall totem-klaner som fylte landsbysirkelen. Totem-klanene var komplementære og jevnførbare; de utgjorde et totem-system. Dette systemet var bygd på og utgjorde landsby-fellesskapet. Landsbyen var grunnenheten i menneskenes liv; og totem-klanene var del-enheter i denne enheten. Uten totem-klaner ville ikke landsbyen ha den formen den fikk.

Dysjane-området er lite, ca. 10 km2, som vil gi en folketetthet på ca. 23-27. Trolig har folk hatt tilgang til jakt og fiske rundt Frøylandsvatnet, på Njåfjellet og nær kysten ved Orrevatnet. Allikevel har de bodd konsentrert nær Dysjane, deres hjem-by. I en annen beregning ble befolkningen i sentral-området satt til 130-140 mennesker, mens ytterligere 70-80 personer kan ha bodd i utkanten, på steder som Braut og Klepp. Disse kan ha vært affilierte medlemmer av landsbyen, med hus i eller nær Dysjane.

Man kan prøve å knytte Dysjane til et videre område på Jæren. Et kjennetegn her er at det finnes mange gamle stedsnavn, gjerne ikke-germanske. Et tidlig senter i Klepp skal ha lagt ved Bore kirke i bronsealder-steinalder tilbake til 2500 BC (Mållerop 1989: 203). En annen boplass var i området Orre-Erga. Dette kan ha vært vinter-boplasser for moieties fra sommer-boplassen på Dysjane. Folk levde av husdyrhold og jordbruk, i tillegg til sanking, jakt og fiske. Kulturelle likheter fører langt av lei. På Braut og Særheim, en plass kalt Steinhaug, ligger terrasse-hauger av en type kjent fra Essex.

Lokalsamfunnet var stabilt. Det var ingen eller en svak utvidelse av bosetningsområdet i perioden 800 BC -100 AD; da kontrollerte landsbyen fordelingen av jord. Dette blir beskrevet som et egalitært samfunn. Her er lite gravgods. Folk ble kremert og begravd på flat mark.

Etter 350 AD dukker det opp gravgods; da har norrøne folk tatt over området. Noen av grav-gjenstandene er nevnt ovenfor. En rik kvinnegrav datert 350-450 AD bør beskrives i detalj: Krosshaugen var 30 m i tverrmål; her var en murt steingrav på 4,5 x 1 m; kisten var av eik med lokk formet som et hustak; kvinnen var kledd i festskrud og lå på en pute innhyllet i tepper og bjørneskinn; gravgodset omfatter smykker av gull og sølv, glass og fat, spinne- og veve-redskaper, et skrin, m.m. Her var en romersk sølvbarre. Kvinnen ble antatt å ha hersket fra Anda i nord til Tu i sør. 'Dette tyder på at kvinnene på denne tiden hadde en høy posisjon i

samfunnet'. Mangelen på velutstyrte mannsgraver kan skyldes at Hauge-kvinnen var den lokale høvdingen (Lillehammer 1989: 259). Hun kan ha vært den siste Dysjane-høvdingen; en skandisk kvinne-leder.

Dysjane-folket hadde skrift. Én slik innskrift er kjent: 'thiridath', tolket som 'gjorde denne', i forbindelse med reparasjon av en sølvspenne. Thiridath kan også være et navn; kanskje navnet på kvinnen i graven over. Et gullblikk-stykke fra Tu er knyttet til kvinne-guden Gerd (Lund 1965: 300).

Skanderne kan ha bitt seg fast i området Tu-Anda også etter 350 AD. Kvinnelige guder skal ha blitt dyrket her: Frøya og Gerd. De kan være avledet av Nerthus, moder jord. Her kan også være hentydninger til jotne-gudene Gjevjon og Grendel, som knyttes til fruktbarhet, pløying, kraft og jomfrudom; muligens også til kveg og hjortedyr. En annen gud som ble dyrket var solen. Runesteiner fra 950-1000 AD nevner Halka på Klepp, skrevet Klabi. Andre spennende stedsnavn er Alru, Bore, Erga, Skas, m.m. Alle disse tolkes som 'norske', men kan vise til en skandisk beboelse.

Lenge etter at landsbyen ble forlatt var stedet den lå på, Hauge, tingsted for Jæren fjordung. Kanskje har folk da hatt anledning til å samles på landsbyplassen i ny og ne; men dette var ikke det samme folket som bygde byen. Nå var de norske – en gang var de skandiske.

Uansett har folk fortsatt å møtes ved Dysjane. Det kommer fram at Krosshaugen var stedet for sankthansbål. Dette vekker assosiasjoner til Sankthanshaugen i Værem og andre samlingsplasser. Det blir trukket fram at etter sankthansfesten sommeren 1855 ble korset brukket ned fra haugen av vandaler. Stedet gikk fra å være en folkelig feiring til å bli en pietistisk kampplass. Dette ble begynnelsen – eller fortsettelsen – på mange år med godtatt rasering av fortidsminnene på Hauge. Vi kan kalle det en periode av pietistisk kulturutsletting eller ikonoklasti. Alt som smakte av hedensk kultur skulle utslettes. Våren 1869 ble det i Korshaugen oppdaget et praktfullt gravkammer som 'blev grundig ødelagt' (Lillehammer 1989: 255). Innholdet er beskrevet over.

I tusenårene som har gått siden byen ble bygget, og over de snart 1700 årene som har gått siden den ble forlatt, har den fått hard medfart. Her er spor etter ferdsel, også motorisert, gravplyndring og hærverk av ulike slag. Men anlegget har vært såpass robust at det har stått imot angrepene. En arkeolog uttrykker glede over at 'ingen har rørt stedet' i lang tid (Møllerop 1971: 160).

Man skulle tro at et sted som Dysjane er vel kjent og godt besøk. Men slik er det ikke. Ingen informasjon går ut om at det ligger en gammel landsby på platået over Klepp. Stedet forblir ukjent og underkjent. Et besøk til Dysjane gir en følelse av ærefrykt og mystikk. Å stå på en gammel landsby-plass i en rund by hvor folk har bodd i generasjoner, gir en nærhet til fortiden som er skremmende og besnærende på samme tid. Alle bør besøke en rund by en gang i sitt liv – og gjerne flere ganger.

Håvodl

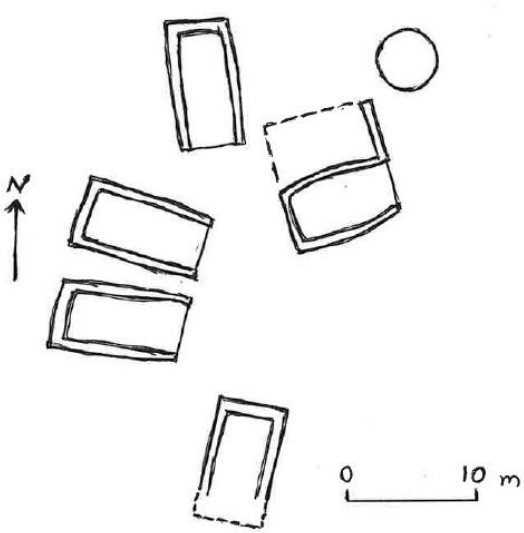

Håvodl; del-landsby

På Håvodl eller Håvoll i Søland, Time, lå det tidligere 5-6 hus i vinkel til hverandre. Dette blir en slags del-landsby, på linje med Leikvang-Skjelbrei. Håvodl omtales også som en liten landsby (Myhre 1980: 114-5).

Dateringer spenner fra 500 BC til 550 AD. Utgraveren oppdaget at det 'under veggvollene i tufta lå et kulturlag'. Det eldste bosetningsområdet har en større utbredelse enn det de markerte og yngre hustuftene tilsier. Den eldste fasen ble datert 500 BC-200 AD (Kallhovd 1994: 119). Her kan ha vært 3 bo- eller bruksfaser: 500 BC – 100 BC, 100 BC – 350 AD, og 350-550 AD.

Stedet ble regnet som 5 hus. Her kan ha lagt 1-2 hus som ikke er synlige eller som er bortryddet. Husene var firkantede og like store, 8,5 x 4 m.

Husene utgjorde en 'ujevn krets'. Dette kan være en 'halv' eller tredjedels landsby, trolig knytta til et større anlegg på en annen, mer sentral plass. Eller fantes det flere uavdekkede tufter på Håvoll? Anleggets beliggenhet og form gir assosiasjoner til en seter eller et stølsanlegg, men tydeligvis er alle husene boliger.

Av haug-monument så lå det en 'gravhaug' i S datert 200-440 AD. Her skal ha vært et stort gravfelt med mange røyser. Det kan ha lagt flere hauger i området, og noen av disse kan godt stamme tilbake fra bronsealderen.

Funn antyder at folkene på Håvodl drev med jern-produksjon; en jern-mile skal være påvist (Grimm & Stylegar 2004: 117). Trolig drev folk med mye variert produksjon i de ulike del-landsbyene og hoved-landsbyen.

Funn omfattet: trekull, never, bein, håndmølle-stein, leirkar-skår datert 100 BC-200 AD , spannformet leirkar, riflete keramikk-skår datert 300 BC-400 AD, et ornert kar datert 200-400 AD, kvartsitt-bryne, jern-slagg, sølv-spenne ca. 250 AD, m.m. (Grimm 2010: 150; Petersen 1936: 62, 65). Gravfunn i nærheten inkluderte: bryne, bronse-spenne, m.m. (Petersen 1936: 59). Andre funn inkluderer: bronsehalsringer, m.m. (Petersen 1954: 3).

Kanskje har vi her et moiety- eller phratry-system: 3 hus i N og 3 i S, eller 2 hus i Ø, 2 i NV og 2 i SV. Andre konstellasjoner er også tenkelige. Hvert hus har trolig representert en klan.

Det er spennende at den eldste bosettingen var større. Kanskje lå det en hel landsby her rundt 500 BC, med 10-12 hus. Her kan til og med ha lagt en steinalder-boplass. Dette vil vi trolig aldri få svar på. Området er i dag et grustak og industriareal.

Hovedbyen som Håvodl var en del av kan ha lagt på et sted kalt Hykken ca. 3,5 km SV. Her kan det ha lagt ca. 14-18 hus rundt en plass omkring år 300 AD. I hver ende synes to runde hauger. Ellers synes der å være en tevling-plass i N og en snorrett vei i Ø. Landsbyveldet til Hykken kan være et område kalt Lende eller Lande, med sterke assosiasjoner til Landa i Forsand, og med sterke likhetstrekk til opplandet ved Dysjane og Vallhagar. På Lende kan det ha lagt 14-18 sesong-gårder under Hykken-byen, da inkludert Garpestad og Kartavoll, og kanskje også Botn, Taksdal, Halland og Trarheia i tillegg. Man må se for seg jordflekker og små gårdshus med 100-400 m mellomrom, alle knyttet til hoved-landsbyen på Hykken.

Veien som går Ø fra Hykken fører direkte i retning Håvodl; om denne veien fantes for 1700 år siden kan kun en utgravning avgjøre. En annen del-landsby kan ha lagt på et sted kalt Sjelset, 700 m Ø for Håvodl. Her ligger det i dag moderne gårdshus, men en kan ane at her fantes 5-8 hus og en rund haug. Mellom Håvodl og Sjelset, på Kleiva, kan det også ha vært en del-landsby, en tredjedel eller phratry? Også her ligger nye gårdshus. De tre plassene former en geografisk trekant, Håvodl i NV, Sjelset i NØ og Kleiva i S.

Sør for Hykken ligger steder kalt Araberget og Årrestad, som minner om nordlige moiety-navn. Dette kan da være del av en annen landsby sør for Hykken, som kan ha styrt området fra Månheim i N til Storemyr i S, samt et omliggende territorium. Selve landsbyen kan ha lagt på Undheim eller Tunheim. Begge navn kan være avledet av et moiety-navn, Thū. I området ligger Fasta-bygda; kanskje et gammelt (eller nytt) by-navn.

Håvodl synes å ha blitt brent ned en gang rundt 350-550 AD (Petersen 1936: 67). Dette må ha vært omtrent da norrøne folk tok over området. På samme tid må landsbyområdet ved Hykken ha gått dukken. Som nevnt er hele området hvor Håvodl lå i dag tatt til sanduttak o.l. Som mange andre landsby-steder har den ikke unngått utsletting. Men landsby-hegnet ligger der fortsatt, og området Lende-Hykken-Håvodl må dekke en spennende forhistorie.

Klauhauane

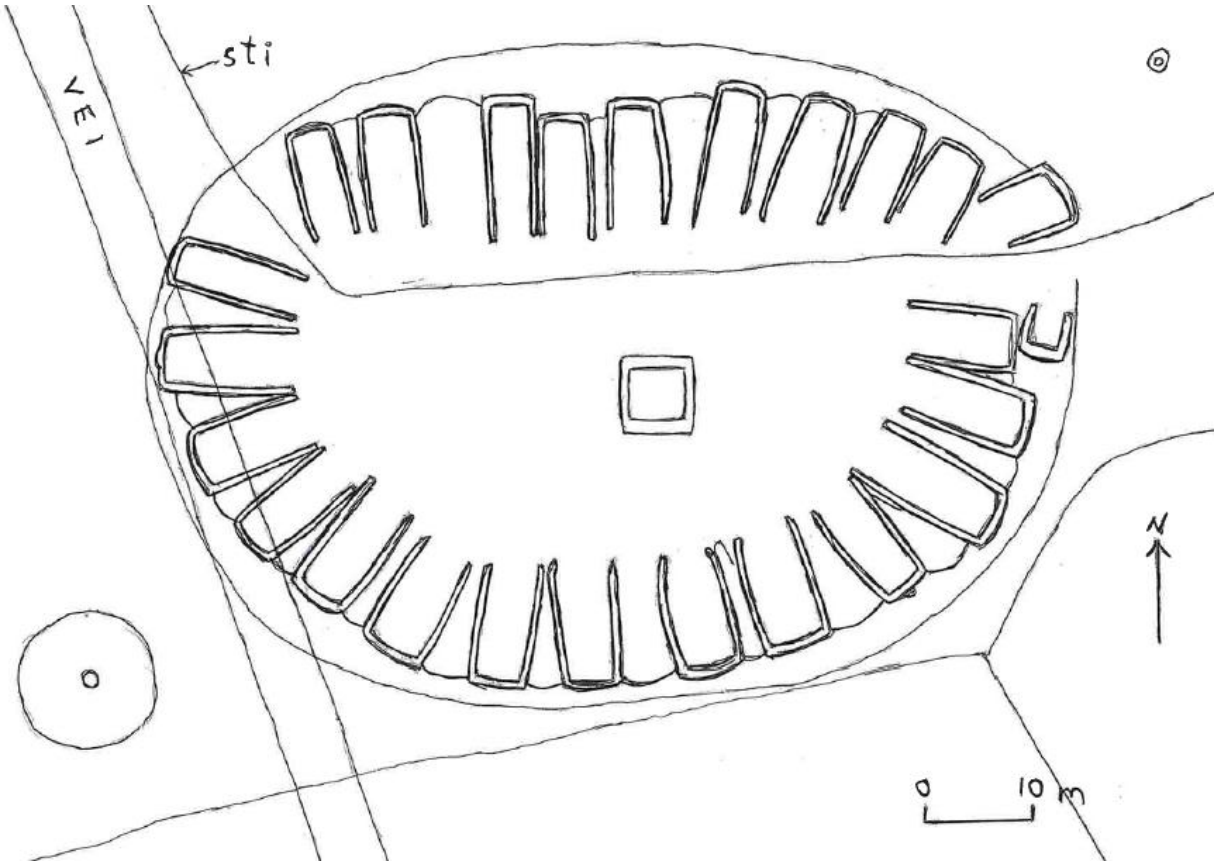

Klauhauane, Audemotland, Nærbø, Jæren

Det neste super-anlegget på Jæren, regnet nordfra, er Klauhauane på Audemotland. Navnene skrives også Klauhaugane og Ødemotland. Stedet ligger 1,5 km fra Nærbø stasjon. Som Dysjane er anlegget her godt synlig på overflaten. Og på samme vis er tilgjengelige beskrivelser varierende og forvirrende. Her er dårlige fotografi, tegninger og kart som gjør det nesten umulig å se hvordan landsbyen så ut.

På et tidspunkt mente jeg at landsbyen på Klauhauane bestod av flere konsentriske ringer av hus, at det var to og til dels tre rekker av hus utenfor hverandre. Dette er nok illusorisk. Men det kan tenkes at de lange husene var inndelt i familie-avdelinger, eller at familier tidvis bygget små hus utenfor sirkelen for å få plass til slektninger. En kan da tenke seg en radiær forlengelse av bebyggelsen. Imidlertid har det nok vært klare regler for at alle som hørte til i landsbyen og området rundt, måtte ha et hus innenfor landsby-sirkelen. Dette var en måte å bevare og fordele lokale ressurser på.

Mange av disse spørsmålene er det vanskelig å få svar på. Et problem er at Klauhauane ble utgravd på en svært lite skånsom måte. Noe av utgravningene minnet om rasering; sporene etter enkelte hus ble fjernet. Forskerne burde tenkt på at byen skulle bestå også etter at de hadde gravd.

Dateringen av Klauhauane er problematisk. Ulike forslag spenner over perioden 500 BC – 1000 AD. At landsbyen kan strekke seg tilbake til bronsealder-steinalder, om ikke på samme plassen, har stort sett blitt ignorert. Forskerne har hatt et bestemt syn på byen, som et 'ringformet tunanlegg', og vil helst datere den til folkevandringstid 400-500 AD; som et

norrønt og maskulint sted. Alle indikasjoner tyder på det motsatte, at Klauhauane var paleo-europeisk, kvinnestyrt og bosatt før 350 AD. Her finnes noen få C14-dateringer, som spenner fra 210 BC til 590 AD. Én forsker foreslo at 'tyngdepunktet i bosetningen har nok vært midt imellom disse ytterkantene, i det 3dje og 4de århundre', dvs. 200-400 AD. Tidsangivelsene rekker imidlertid over en lang bruksperiode og en kronologisk kompleksitet. Diverse forslag til datering er: 200 BC – 650 AD; 120-370 AD; 0-600 AD; 700-1000 AD; osv.

Ulike bosetnings-perioder kan settes opp. Den første fant sted ca. 250 BC – 0 AD. Periode to var 10-250 AD. Periode tre kom 260-350 AD. Dernest fulgte en vekslende etterbruks-periode ca. 360-700 AD; som i sin tur kan differensieres i årene 360-560 AD, da landsbyen delvis var i hevd, og 600-700+ AD, da bruken var mer spredt og tilfeldig – jernalderens turisme.

At det var flere bosetningsfaser ble bestemt da hus-vollene ble undersøkt: 'De øverste lag har hatt vegger bygget av stein, mens de nedre lagene sannsynligvis har hatt tre-torvvegger'. I alle fasene hadde husene en radiær plassering rundt landsby-plassen (Kallhovd 1994: 119).

Usikkerhet gjelder også navnet på stedet. Navnet, de 'kløvde' haugene, er rent beskrivende og tyder på at folk har lurt på hva dette kan ha vært. Haugene viser seg å være hus. At det var tufter etter hus synes å ha vært ukjent for folk flest – eller en godt bevart hemmelighet.

Over tid har masse samlet seg på bakken og gjort at byen ble hevet. Kulturlaget i form av avleiringer var opptil 1 m tykt (Møllerop 1957: 44). Da snakker vi om en botid på 1000 år. 'Det er viktig å merke seg at kulturlaget i Klauhauane er mellom fire og fem ganger så tykt som det vi finner på en vanlig gård fra folkevandringstiden' (Møllerop 1989: 209).

Dimensjonen på byen er 80 x 55 m i ytre mål, og 56 x 30 m i indre mål (Møllerop 1971: 155). På tegningen er det anført 24 hus rundt plassen. I tillegg var her et hus midt på plassen. Et lite hus i Ø kan ha vært en vakt-hytte, evt. en jente-hytte. I tillegg kan her ha vært 2-3+ hus utenfor sirkelen. Andre beskrivelser nevner 17-24 hus. På det meste kan her ha vært 30 hus. Det er mulig at husene har hatt leirklinte vegger evt. et flettverk med leirklining.

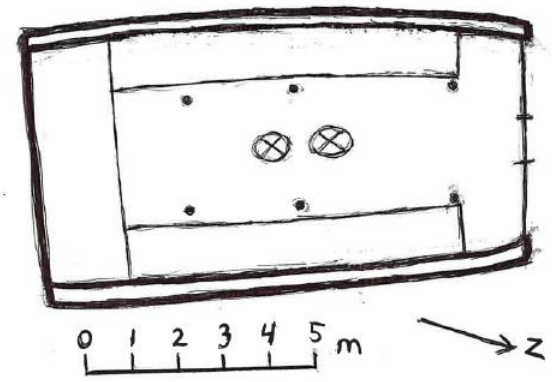

Hus fra sør-rekken på Klauhauane

Husene er 10-12 m lange og 5-6 m brede (Møllerop 1971: 155). Utgraveren fikk et forvirret inntrykk av husene: 'Hustuftene på Klauhauane virker forunderlig primitive' (Møllerop 1971: 155). Dette hang sammen med at ildstedene var enkle. Trolig har ulike gjenoppbygginger og gjenbruk påvirket inntrykket. Ellers fremstår husene som vanlige jernalderhus.

Sentral-plassen får en del oppmerksomhet hos forskerne, men kun på ett punkt: midt-huset. Ellers blir det nevnt at området i sentrum er 'rituelt'. Det er selvfølgelig mye mer. Det er

landsbyfolkenes ‘storstue’, stedet hvor de kan prate og treffe folk. Noen total utgravning av landsby-plassen, som på Sausjord, fant ikke sted.

Kun ett sted på plassen pekte seg ut som spesielt; den såkalte midt-haugen som lå der ble utgravd, og man fant et hus. Dette huset i midten vakte særlig interesse hos forskerne da det ble oppdaget. Det har blitt omtalt som festsal, tempel, rituell samlingsplass o.l. I denne boken ses det som et felles-hus. Midt-huset målte 5 x 5 m; det ble også kalt ’haug-huset’, fordi en haug da ble bygd over det i ettertid. Andre navn brukt er ‘midthaugen’, ‘rundhaug i midten’ osv.; som om hus og haug er det samme. Utgraverne ventet å finne en grav, og ble overrasket da de i stedet fant et hus. Huset hadde inngang i vest. Det hadde vegger av tre plassert i veggriller. En trebit ble datert ca. 350-390 AD; trolig yngre enn huset. Utenfor huset ble det funnet ildsteder datert 210 BC – 210 AD.

Dateringene skapte usikkerhet. Forskerne trodde at huset var yngre enn den overliggende haugen, ved at det var bygget som en gjennomgraving av kulturlagene, samt at trekull fra veggene ble blandet med yngre materiale. Imidlertid er det klart at haugen er sekundær. Skår av hankekar i haugen ble antatt å datere huset – men de kan ha komt til seinere (Kallhovd 1994: 130-131).

Inne i midt-huset fant man ’flere samlinger av skår’ av fint formede leirkar fra perioden 0-200 AD. I tillegg ble det funnet bein, en hestetann m.m. Hestetannen ble antatt å være seinere. Leirkarene er tenkt brukt til ’ofringer og rituelle måltider’, dvs. felles-fester. Forskerne mente at huset har hatt ’en rituell funksjon’. De tenkte også at det var en ’samlingsplass’ for folk som bodde i husene omkring.

Leirkar fra midt-huset (Møllerop 1971: 157)

I noen kilder hevdes det at huset ikke hadde ildsted. Dette kan bety at kvinnene kokte maten et annet sted, i kokegroper, på bål eller i hus, og tok den med seg til felles-huset. Hos shawnee-indianerne lager kvinnene mat som de tar med seg til midten av danse-plassen, der den blir delt ut til alle innbyggerne. Noe lignende kan ha skjedd på Klauhauane.

Imidlertid er ikke påstanden om ildsted helt rett. Utgraverens dagbok nevner at: ‘På auren ble det observert en 10-20 cm dyp og 75 cm vid grop (’plett’) nedskåret i undergrunnen. Den var fylt med til dels store kullbiter og i topplaget var det enkelte brente bein. Ingen oldsaker ble funnet’. ’Alt igjenfyldt. Flere av de heri lagte mindre stene var sønderspreng af ild, svertede etc.’ Det dreier seg m.a.o. trolig om et ildsted (Kallhovd 1994: 102). Muligens har man hatt et lite ildsted i hytten for å holde maten varm når kvinnene kom med den.

Landsbyen har en inngang i vest; en annen inngang i øst er dekket av et steingjerde. Ut fra portene skal det ha gått en palisade. En forsker noterte at palisader trenger ikke å ha en militær funksjon (Møllerop 1989: 209-210). De er mest en måte å markere et fredelig landsby-fellesskap.

Her skal ha vært haug-monument av ulik fasong, rund, avlang og trekantet. Noen av disse var rene steinsettinger (Grimm 2010: 137). Monumentene lå rundt landsbyen og er delvis tolket som totem-symboler. De kan også hatt annen symbolikk, sol, måne, livssirkel m.m. Monumentale hauger, av forskerne kalt gravhauger, bidro til en datering ca. 200-400 AD (Kallhovd 1994: 81). Noen av dem kan være senere enn landsbyen. Imidlertid må en tenke seg at innbyggerne bygget stein-monument eller symbol når de flyttet inn i landsbyen, runde, avlange og trekantet. Over tid ble disse fylt med jord. Senere ble de brukt som gravsted, trolig etter 350 AD da landsbyen ble brent.

Funn i landsbyen omfatter: keramikk, leirkar, leirkrukke, grove kokekar, hankekar, ornerte leirkar, vevlodd, brynesteiner, eldre romertids jern-fibula, jern-draktspenne, bronsenål, glass-perler, fingerring av gull, pinsett av bronse, bein-kam, spillebrikker av bein, ildsteder, kull, slagg, bein, m.m. (Myhre 1975: 235; Magnus & Myhre 1986: 262-3; Grimm 2010: 172). Et eksempel på hvor elendig de første utgravningene var er at mange funn-gjenstander ble 'glemt' på Bergen Museum. Her kan ha vært hundrevis av gjenstander som har forsvunnet over tid, lenge før utgravningene begynte. Her ble funnet 'henimot 7000 skår av leirkar' (Møllerop 1989). Før 0 AD finnes store situla-formede leirkar, riflede randskår, uornerte, grovt magrede kar, uornerte leirkar-skår, m.m. Etter 0 AD finnes spannformede kar, hankevaser 'inspirert fra Jylland', uornerte leirkar, m.m. Ikke alle funnene er klart daterbare.

Andre funn som nevnes i området er: bjørkebark, bjørne-klør, bronse-bundet tre-bøtte, østlands-kjel, glass-beger, bronse-sil, spinnehjul, tekstiler, bryne, jernbånd, sverd, spydspisser, skjold, spille-brikker, belte-spenne, nåler, bronse-nåler, gullringer, m.m. (Holand 2001: 199-200; Grimm 2010: 127).

Landsby-hegnet kan ha strekt seg fra Obrestad i V til Garborg i Ø, sør for Hååna. Én forsker forstod at Klauhauane var en landsby. 'Våre tunanlegg kan være landsbyer med en befolkning som drev vanlig næringsvirksomhet' (Møllerop 1989: 210). Dette kan henge sammen med et dansk sideblikk, hvor landsbyer er kjent. Dessverre var han nesten alene om å forstå de runde byenes landsby-preg, og svak i argumentasjonen.

Andre forskere ville derimot undergrave landsby-teorien, gjerne på subtile vis. 'Jeg oppfattet disse anleggene som en slags landsbyer omgitt av sine gravhauger' og konstruert 'av forsvarshensyn' (Petersen 1938: 152). Dermed åpnet muligheten seg for bortforklaring, som ville føre over i prat om militærkaserner og manne-makt. Alt hørtes tilsynelatende nøytralt ut: Ringtun var 'en vanlig bebyggelsesform' på Jæren i romertid; anleggene var 'godt organisert'; her var 'symmetri og orden'; folk tilhørte ættegrupper knyttet sammen gjennom slektskap; osv. Men under skinner teorien om at dette ikke var noen vanlig landsby, men et sted hvor menn samlet seg for å utøve våpenmakt. At ingen våpen ble funnet, bare perler, kam og smykker, gjorde behovet for bortforklaring enda sterkere: menn kan jo også like perler! Kvinner, landsbyens herskere, blir ikke nevnt i forskernes bortforklaring.

Her følger noen spekulasjoner om sosial organisasjon: Klauhaugane synes å ha en parallell symmetrisk form, dvs. at husene svarer til hverandre parallelt over plassen snarere enn diametralt (som hos delaware-indianerne snarere enn shawnee). Husene lengst Ø i N svarer til husene lengst Ø i S, osv. Dette vil jeg tolke som et argument for at landsbyen er matrilinjær, en mer kumulativ organisering enn den mer segmentære oppbyggingen i en patrilinjær landsby. Klanene ligger tettere sammen enn om de hadde lagt diametralt motsatt.

I etterpåklokskapens klare lys blir dette tvilsomt: Det virker som om hus svarer til hverandre radiært. F.eks. ligger det 2 hus ytterst på vestsiden som synes å rette seg mot og svare til 2 hus ytterst på østsiden; deretter kan en bevege seg østover på nordsiden og vestover på sørsiden, hus for hus, og tenke at de som står radiært overfor hverandre er i par, såkalt komplementær opposisjon. Dette spørsmålet, om totem-klanene var ordnet radialt eller parallelt, er ikke helt avklart. Men at Klauhauane var et matrilinjært samfunn vil allikevel være sannsynlig.

En runeinnskrift beskrevet under, hinter mot et totem-system på Audemotland. En tolkning av innskriften er at den viser til 3 totem på Klauhauane, ugle, gris og ulv – da gjenstår ca. 9 ukjente totem. Blant disse finner vi trolig orm, kråke, rev, bjørn, hest, stein og sol eller måne. Folk levde i en stabil, totem-basert landsby.

At landsbyen bestod av et bestemt antall totem, ca. 12, betød at tilgangen til og bruken av felles ressurser var nøye styrt. Fra indianske landsbyer er det kjent at befolkningen kan begrenses på ulike vis, naturlig ved sykdom og tidlig død, og sosialt gjennom forvisning (ostrakisme) og barnebegrensning (infantisid).

Landsbyen har trolig nådd en befolkningstopp rundt 150-200 AD. Da kan flere hus ha blitt utvidet i lengderetningene og alle mellomrommene ble fylt med boliger. Befolkningsvekst var et problem som landsbyens innbyggere prøvde å kontrollere. De runde byene var konstruert for et bestemt antall hus og slekter, som skulle stå i forhold til naturressursene. Derfor hadde man mekanismer for å holde befolkningen nede, slik som barnebegrensning og ostrakisme. Hver kvinne fikk bare lov til å føde et visst antall barn, 3 eller 4; disse reglene var ikke like strenge alle steder. Barnedødeligheten var trolig stor. Ostrakisme innebar forvisning. Folk som ikke kunne tilpasse seg livet i byen ble forvist, noe som mange steder ble regnet som en straff på linje med døden, siden det ikke var sikkert de ville få innpass andre steder og dermed måtte leve som fredløse.

Ca. 2,2 km øst for Klauhauane, i en myr på Bø, ble det funnet levninger etter 5 spebarn i en myr, datert til 90-140 AD; dette blir tolket som ‘barnebegrensing’ elle infantisid (Foldøy 1995: 100). Det er nærliggende å tenke seg at stedet lå i tilknytning til bebyggelsen i og rundt Klauhauane-byen, og at infantisid ble praktisert for å hindre overbefolkning på stedet. Dette kan være et eksempel på hvordan landsbyen hindret en uønsket befolkningsvekst. Det minner også om teorier om hvordan landsbyfellesskapet ble ødelagt på 300-tallet, med påfølgende vekst i spredt bruk og overbefolkning. Imidlertid er det verdt å huske på at spebarn ble drept og satt ut helt fram til 1100-tallet i Norge, da skikken ble forbudt; og fortsatte i det skjulte fram til nyere tid. I dag har vi heldigvis prevensjon og assistert abort.

Det synes klart at i landsbyens siste fase, ca. 250-350 AD, har den ikke vært like folkerik som tidligere. Flere hus-tomter står tomme. Folketallet gikk ned med 10-12%. Kanskje tok folk del i det katastrofale hærtoget mot Skanderborg-Illerup. Hvorfor de fredelige skanderne deltok i krig er uforståelig – men de kan ha følt at en forferdelig trussel truet utenfra. Dessverre endte krigen med katastrofe, og trusselen fortsatte, som vi skal se.

’[D]en tidligste bebyggelsen … på Klauhauane, hadde samme form som man kan observere på overflaten’ (Armstrong 2000: 105). Dette er vel delvis riktig. Den ‘tidligste’ byen kan ha vært litt rundere i formen og hatt litt færre hus. Formen henger trolig sammen med at landsbyen ble flyttet fra et sted lenger øst, på gården Motland. Før dette igjen kan landsbyen ha lagt lenger oppe, ved Tverråna. At den runde formen bevares viser at landsbyen (som hos

shawnee i dag) ble gjenbygd i samme form. Imidlertid er det sannsynlig at landsbyen har endret form i løpet av århundrene, med flere og færre hus, omkalfatring osv.

Som ved de fleste runde byer kan forløperen til Klauhauane opprinnelig ha vært mindre, med 10-12 hus. Dette kan ha vært så tidlig som for 6-7000 år siden, eller forholdsvis sent, rundt 1500-500 BC.

Her kan ha vært en serie med landsby-lokaliteter langs eller i nærheten av Tverråna og Hååna, fra Garborg til Audamotland, som har etterfulgt hverandre over tid. Men nøyaktig hvilken landsby som stod hvor på hvilket tidspunkt er vanskelig å si. På selve Nærbø kan det ha lagt en bronsealder-landsby. I området er det funnet 6-7 store gravhauger.

Landsbyen har alltid hatt kontakt med verden rundt. At man fant keramikk av dansk type kan tyde på at folk har hatt mer eller mindre kontinuerlig kontakt med Danmark (Rolfsen 1972: 65). Trolig har beboerne hatt kontakt med folk i hele Skandinavia, fra Østersjøen til Norskehavet.

Som en ser er ikke fremstillingen her direkte kronologisk. Målsetningen er å vise hvor flerfoldig det gamle landsby-samfunnet var. Leseren bes om å fortsette utforskingen på egen hånd.

En tilnærming er at bosetningen 'ble oppgitt omkring år 400'. Det ble antatt at befolkningsvekst fremtvang en oppløsning av tunanleggenes boform (Møllerop 1989: 210). Dette stemmer bare delvis. Det er riktigere å si at landsbyen ble ødelagt av inntrengere på 300-tallet, med påfølgende overbefolkning og krise. Trolig fant tapet av landsbyen sted rundt 330-350 AD, da ikke som en følge av befolkningsvekst, selv om det kan ha vært et tema lokalt, men som en følge av et angrep utenfra, her antatt å skyldes dansk-norrøne folk som invaderte Rogaland på denne tiden. Trolig ble landsbyen brent da den ble angrepet. Her var 'en invasjon av vesteuropeiske folk i 4. og 5. årh.' (Møllerop 1957: 46).

Det som her kalles 'etterbruk', etter at landsbyen ble brent, varte fra 360 til 700+ AD. Flere funn er datert til denne perioden, som et hankekar ca. 450-500 AD, ornert leirkar ca. 500-550 AD, m.m. Andre funn fra den senere fasen omfatter en bronsenål datert 500-1000 AD, jernkniver 600-1000 AD og bryner 600-1000 AD. Dette tyder på at bruken, i hvert fall i en tidlig fase, var ganske intens. Muligens fikk overlevende landsby-folk lov til å bo her i noen perioder eller sesonger.

Forskeren ser det som skjedde uten å forstå helt hva det var: Det var 'en påfallende overensstemmelse mellom sluttdateringen av tunanlegget og opptaket av gården i Hanabergshagen'. 'Videre har vi lagt merke til at markene rundt anlegget synes å være delt mellom flere vanlige gårdsanlegg. Fellesskapet i landsbyen er blitt sprengt', og 'de enkelte familier har fått hver sin del av landsbyens gamle interesseområde' (Kallhovd 1994: 86). Overgangen har nok vært mer dramatisk. Landsbyen ble ødelagt; norrøne folk tok over, og bruken av naturressursene ble ukontrollert og makt-basert. Dette ville i sin tur føre til overbefolkning, økokriser og epidemier rundt år 750 og 1350; problemer vi fremdeles sliter med i dag. Men de gamle beboerne på Klauhauane, skanderne, hadde aldri det samme problemet, landsbyen og totemismen styrte ressursbruken.

Av stor betydning er en rune-innskrift funnet på Ødemotland:

uha lusith arnu lin fikata iirdr – nuthiri aufrafir – uhlur eburinu/mbunlir aiamk thunth/lubth – asrotla/isrotla

Teksten var skrevet på et beinstykke som ble funnet i 1886 i en gravhaug på Ødemotland, sammen med bl.a. biter av en beinkam og skår av hankekar. Dateringen er ca. 300-500 AD.

Ikke alt er like lesbart i innskriften. Det som umiddelbart er klart er at språket er uforståelig. Språkforskerne fikk store problemer med teksten. De ønsket å vise at den er norrøn, dvs. norsk, siden en tror at runer er en norrøn oppfinnelse. Nå viser det seg at det var herulerne, en stamme beslektet med etruskerne, som utviklet rune-skriften. Teksten er enten herulisk eller skandisk.

Språkforskerne tok i bruk to metoder for å overstyre teksten. En var å lage en liksom-oversettelse hvor man forestilte seg hva ord betød. En annen var å overse teksten fullstendig. Fordommer ble tatt i bruk – enkelte hevdet at den var skrevet av noen som ikke kunne skrive skikkelig. Hvis den hadde hatt norrønt språk ville teksten derimot blitt sett på som et mesterverk.

De fiktive oversettelsene er interessante, fordi de tvinger teksten inn i et spor. 'Uha forarbeidet, Eburinu eier denne hellige gjenstand. Tuntha skrev ved siden av Uha innskriften i denne rekken'. Det blir her tenkt at Uha, Eburinu og Tuntha er navn – eller snarere totem-navn. På internett blir det gjettet at Uha er navnet på bergugle-slekten av heruler-folket; i neste setning knyttes de til 'en vestnorsk konge' kalt Rodulv nevnt 551 AD (Hauge u.å.). Ellers blir Tuntha tolket som gris, svin eller villsvin. Eburinu eller Mbunlir er navnet til en person, kanskje av grise-slekten, tenkt å være en mann, men like gjerne en kvinne; kanskje forelder til Tuntha.

Både ord og tegnbruk peker mot Middelhavet. Doble vokaler og konsonant-klynger minner om innskrifter fra Italia, Spania, Kanariøyene og andre steder – og ikke 'urnordisk'. Det spennende med denne typen tolkning er at ingen av ordene er norske; teksten synes å være skrevet på et ukjent, lokalt språk. Dette språket kan være beslektet med andre europeiske urspråk, som illyrisk, raetisk, baskisk og iberisk. Her blir språket kalt skandisk. Hvis dateringen er riktig kan ikke-norske urspråk ha overlevd på Jæren helt fram til 500 AD, i hvert fall i skriftlig form. Det er også spennende at innskriften uten videre blir avvist av norske forskere, som en feilskrift; underforstått at kun 'norske' innskrifter blir godtatt.

Her tar jeg med en annen rune-innskrift fra Audnedal hvor navnet Uha skal forekomme. Øverst står min tydning av skriften, under språkforskerens, og under der igjen nok en tolkning:

lathima ie iusdi usl iaflh alpsd miaith si elifi gait aslai
aþilR rikiþiR ai erilidi uha ifalh fahd tiade elifi an it
þiR æje irioð i yhliafl haha lið tiaðe elli aiga i tahe

Vi ser at lesningene er svært forskjellige. I en tolkning står her: 'Den høybårede Rikithir eier høvdingsmykket. Uha inngrov, skrev og anordnede bildet av alvekvinnen på smykket' (Hauge u.å.). Kanskje står det Thirie, et navn beslektet med Thiridath på Dysjane; i så fall kan høvding-kvinner og heruler-skrivere hatt kontakt fra Boknafjorden til Kristiansand, i en tid de var truet av dansk-norrøne folk. Og tolken-skriveren Uha var med alle steder!

Et interessant moment er at arkeologen ved den tidligste utgravning overså lokalbefolkningens syn. En gårdeier, Lars Ødemotland, gjenfortalte senere at arkeologen fant grunnmurer i haugene og mente de var hustufter. Men trolig er det folk lokalt som har visst dette; arkeologen holdt på sin gravhaug-fiksjon. Dette betyr at bøndene visste det var snakk om hustufter, selv om arkeologene ikke innså det eller var uinteressert i bøndenes syn (Kallhovd 1994: 103). På sett og vis gjelder dette også i dag; lokalbefolkninger er ikke ment å vite hva som skjuler seg under bakken, og blir sjelden hørt.

Klauhauane åpner for et mer allment syn på forhistorien. Den flotte landsbyen ligger der, skjult under torv og gress. Et besøk gir et umiddelbart inntrykk av hvordan en rund by fortoner seg. Klauhauane er i dag delvis tilrettelagt for besøkende, med informasjonstavler og en observasjons-plattform på sørsiden av byen. Det er et sted som vekker ettertanke når man besøker det.

Leksaren

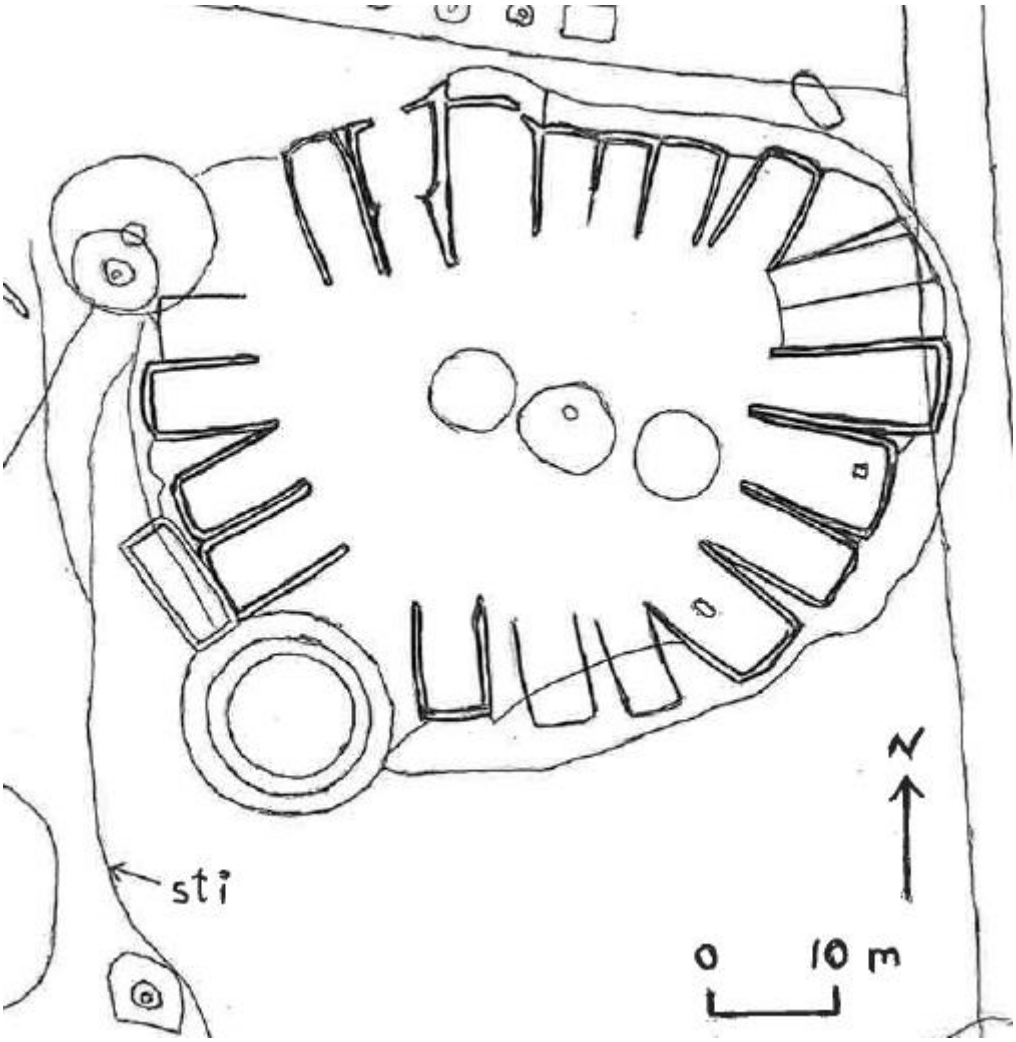

Leksaren, Reiestad, Varhaug

Her kommer nok en av de store kjente byene på Jæren. Leksaren er et helt spesielt by-anlegg som måler 60x47 m (Møllerop 1971: 152). Det synes å ha vært et svært aktivt sted. Her drev folk med aktiviteter som gjorde dem til spesialister på enkelte områder. Videre kan det virke som om Leksaren-folk hadde kontakter langt av lei, helt opp til Nord-Norge og kanskje enda lenger. På ymse vis har de påvirket folk de kom i kontakt med langt av gårde. Et annet særmerke er alderen på anlegget. Folk kan ha bodd her i 3-4000 år.

For å ta det siste først, så spriker dateringene av Leksaren veldig. C14-dateringer dekker perioden 1610 BC – 650 AD; da som et minstemål – her kan finnes andre dateringer. Litt usikre boperioder omfatter 1500-500 BC; dernest en hovedperiode ca. 450 BC-350 AD; og til sist en 'etterbruk'-fase 360-550 AD, med litt tilfeldig bruk etter det. Hovedperioden kan evt. inndeles i en tidlig periode 400 BC-0 AD; en mellomperiode 0-200 AD; og en sen periode 220-350 AD. Dette basert på jordlag og funn i boligene.

Blant forskerne er det forskjeller i datering. Et forslag er 0 AD (Lund 1965: 299). En arkeolog hevdet at: 'Dette anleggs tidsstilling blir da fra 2. årh. e. Kr. til henimot slutten av 5. årh., Leksaren har vært bebodd i hvert fall en 300 år'; dvs. ca. 180-490 AD. 'Dette passer jo med den tidsbestemmelse vi tidligere har både for Håvodl, Dysjane og Klauhauane.' (Petersen

1938: 156-7). Forskeren har en forhåndsforståelse av alder som passer i forhold til en senere 'norrøn' gårdsbosetning. Han ser bort fra alt (flint, bosettingslag, uornerte kar m.m.) som peker mot en eldre bosetting, og avfeier dette som eldre 'levninger'. Senere forskning har utvidet spennet betraktelig (Kallhovd 1994).

Det spennende med Leksaren er at etter hvert som stedet undersøkes nærmere, utvides og utfordres perspektivet på lokaliteten. Det som ble sett på som et ringtun fra romertiden, viser seg å ha vært i bruk som bosted fra eldste bronsealder til folkevandringstiden, eller kanskje over et enda lengre tidsrom. Dette gjorde en forsker så oppgitt at han avviste landsbyen som en fiksjon; han så for seg enkelt-boliger spredd i tid fra 1500 BC til 800 AD, og tilfeldigvis kom disse boligene til å ligge på samme tid og se ut som en landsby – som et fata morgana (Kallhovd 1994).

Svaret er at landsbyen alltid har vært der, men hatt ulike bo-faser og ulik struktur opp gjennom århundrene. Et tidsspenn på 2000 år høres mye ut for en landsby; men på den annen side liker heimstadhistorikere å fremstille 'garden' som flere tusen år gammel, uten at man trekker på brynene.

Her lar vi den frustrerte forskeren komme til orde: 'De 15 hustuftene … er neppe samtidige og i ett par tilfeller heller ikke reelle… i hvertfall ikke i yngre romertid'. 'Leksaren omtales i dag som bestående av 15 hustufter. Jeg vil begynne med … dette antallet, som etter min mening ikke er reelt… det er ikke mulig å påvise at disse er samtidige og det er heller ikke riktig å oppfatte alle som hus'. 'Etter min mening er det en ren arkeologisk konstruksjon'. 'Det eneste man med rimelig sikkerhet kan si er, at de 15 undersøkte tuftearealene ikke representerer 15 hus' (Kallhovd 1994: 114-118). Et eple er ikke et eple. Samtidig understreker forskeren at det 'har vært flere bosetningsfaser' på tuftene (ibid.: 118).

Et moment her er at landsbyen jevnlig ble rengjort. Her har også vært ombygging og fjerning av løsmasse. Dermed har beboerne selv fjernet spor av bosetningen.

Det spennende er videre at det ikke finnes brudd i bosetningsdateringene for Leksaren. Unntaket er bronsealderen, men her er dateringene så få (2 stk.) og dekker et så langt tidsrom (1000 år) at de rett og slett ikke kan overlappe; med flere dateringer kan det hende at disse ville vise kontinuerlig bruk fra 2000 til 500 BC. I jernalderen er alle dateringene overlappende, fra 365 BC til 650 AD. Hadde man hatt flere dateringer enn de 10-11 som foreligger fra denne perioden, ville dette bildet ha styrket seg. Her er kun regnet med C14-dateringer; tok man med keramikk og andre funn og fikk en skikkelig datering av disse, kunne bildet av en svært lang bosetningsperiode ha blitt styrket.

Inntrykket er at Leksaren aldri ble fraflyttet eller forlatt i løpet av sine 2000+ år, unntatt kanskje i korte tidsintervall. I stedet ble byen ombygd, påbygd og omorganisert flere ganger. Ganske sikkert har det også vært dramatiske hendelser som har røsket opp i tilværelsen fra tid til annen, men byen har blitt fortsatt og bebodd om att og om att.

Er det de samme folkene som har bodd på Leksaren hele tiden? Min tolkning er at stedet ble videreført fordi det hadde en sterk plass i folks bevissthet og identitet. Det har alltid vært samme byen, den samme sentrale plassen for lokalbefolkningen. Siden stedet går såpass langt tilbake i tid, var innbyggerne trolig skandere; kanskje beslektet med augandzi-folket i Agder. Jæren kan være avledet av et eldre folkenavn, selv om norske historikere knytter det til et norrønt jaðarr eller 'jare', som skal bety kant; et mer eklektisk forslag er semittisk 'gaderan',

‘steingard’ – som på bisart vis høres like sannsynlig ut. Problemet er at vi ikke vet hva den opprinnelige befolkningen i Rogaland het, så giatari blir bare et forslag – navnet skjemmer ingen. Men denne skandiske befolkningen har trolig bodd fredsommelig på Leksaren helt fram til år 350 AD; etter det kom de norrøne innvandrerne og overtok alt.

Landsbyen har et usymmetrisk preg; den kan ha vekslet mellom to sider med like mange hus, eller en ujevn fordeling av bygninger. Utgravninger har avdekket 15 hus. På tegningen over er en del ‘tomme’ hus-tomter tatt med, hvor funn ikke er kjent, men hvor folk kan ha bodd tidligere. I alt blir det da 18-20 hus eller hus-grunner. Antallet hus kan ha variert over tid. Et mindre hus kan ha lagt i midten på landsby-plassen. Det største huset i N målte 16 m; det minste huset målte 7 m. Ellers var husene 8-16 m lange og 4-6 m brede.

Enkelte hus synes å ha ulik alder. Et hus er datert 900 BC-600 AD, et annet 300 BC-400 AD, et tredje 100-500 AD, osv. Dette skyldes nok mer det begrensede utvalget av C14-dateringer enn at husene ikke var samtidige. Landsbyen har alltid vært der.

Husene har blitt grundig utgravd. Alle har tjent som boliger, våningshus. Så er det noen hus som stikker seg ut i forhold til funn og omstendigheter, som vil drøftes separat. En fant også runde steinsettinger som ble tolket som rester etter eldre hus, kanskje fra bronsealder. Noen hus kan ha hatt leirklinte vegger med flettverk, som i bronsealderen. Her kan ha vært ubrutte bygningstradisjoner over 1000 år.

Ildstedene i husene er interessante, fordi de kan peke mot ulike bosettingsperioder og bruksmåter, det være seg matlaging, håndverk eller andre formål. I hvert hus kan det være opptil 10 ildsteder av forskjellig dybde og utforming, som trolig peker mot lange bruksperioder. Det blir gjerne antatt at de mest forseggjorte ildstedene er de nyeste, men dette trenger ikke være tilfelle. Tvert imot kan det se ut som om noen av de best bygde gruene, som i dag ligger inntil eller under en murt vegg, er eldre enn enkelte åpne ildsteder. Hvis et ildsted har en bruksperiode på 40 år, vil adskilt bruk dekke et spenn på 400 år; men en forseggjort og oppmurt grue kan ha vært i bruk mye lenger, gjerne mer enn 100 år. I tillegg kommer ildsteder som ikke er gravd fram fordi de ligger under de senere steinmurene eller på andre måter er ukjent. Bare ut fra de mange arnene i enkelte hus kan en anta en bosettingstid på 5-600 år. Da er det ikke regnet med at en grue kan ha flere bruksperioder. Hvis alle funn av kull m.m. ble tatt med, kan ett hus ha hatt 20 ildsteder, gjerne mer, med en brukstid på 1000 år. Da endrer perspektivene seg; i stedet for et hus med 1-2 ildsteder, får man 4-5 separate bosetninger strakt ut over en umåtelig lang tidsperiode.

Ekstra spennende i forhold til de mange ildstedene er om de kan si noe om bostedsutviklingen over tid. Ideelt sett skulle hvert ildsted vært datert for seg; ideelt skulle landsbyen ikke vært gravd ut som en bosetning, men som flere overliggende, separate bosetningsfaser; ideelt sett skulle ikke byen vært gravd ut i 1938. Hvis landsbyen viste klare bosettingslag den gang, skulle man ønske at de ulike nivåene ble gravd ut hver for seg. Det er et lønnlig håp at ressurser en gang vil bli frigjort til en skånsom utgravning av landsbyen.

Enkelte hus hadde to rom, evt. en inndeling i bruks-soner. Et interessant trekk er at noen hus synes å ha hatt en bakdør, som ellers er lite kjent fra byene. Trolig har det vært regler for hvordan man går inn i eller ut av hus, slik som at man ikke skal trakke på trammen. En dør på fremsiden gjør dette synlig. Men lokalbeboere kan også hatt behov for å komme seg ut usett, og da er en bakdør praktisk.

Noen hus synes å ha hatt en spesiell bruk. Alle var våningshus, men aktiviteten var forskjellig. Ett hus ble kalt et 'verksted', kanskje et pottemakeri eller keramikk-verksted (Petersen 1938: 155). Et annet hus, også en bolig, kan tidvis ha vært brukt som en korntørkings-plass. Nok et annet hus ble kalt et 'krematorium', her var et gravanlegg med menneskebein; dette kan stamme fra landsbyens siste fase, nevnt under. Her kan ha vært andre hus med spesiell produksjon, f.eks. spinning, sying og klesmakeri.

Midt-huset blir omtalt under. En 4-5+ hus kan ha lagt utenfor landsby-sirkelen, mot V, S og kanskje mot Ø og N også. Om dette var gjeste-hus, ekstra bebyggelse eller hus som kom til i senere tid, er ikke visst. På kartet under er også tegnet inn 6 tufter i sør; om disse er reelle eller var samtidig med landsbyen er uvisst.

Landsby-plassen har stor betydning; den var en sentral plass og et samlingssted. Imidlertid har den her som andre steder ikke blitt undersøkt. Plassen, også kalt 'torvet', ble målt til 26x31 m. Det ble påvist kulturlag inne på tunet og i vollen bak tuftene, uten at plassen ble utforsket (Kallhovd 1994: 111). Plassen har åpning i NV. 'Midt på plassen mellem husene, 'torvet', lå det her som ved de andre anlegg en liten rund haug' (Petersen 1938: 154). Den var 6 m i diameter. Betegnelsen 'torvet' peker mot at handel kan ha foregått på plassen.

Midt-huset har vært nevnt. Forskerne fant ikke noe slikt. I midt-haugen 'lå noen større stener og en hel del lerkarstykker, men ikke noe gravanlegg' (ibid.). Dette var selvfølgelig ikke en grav, men en haug bygd over landsby-boernes samlingssted. Selv om ikke noe hus ble nevnt, kan det ha lagt der, med et lite ildsted i midten. I haugens midtparti lå 'et par større stener uten at det var noe gravkammer'. Det ble funnet ca. 245 leirkarskår i haugen, som stammet fra minst 6 leirkar, datert 500 BC-500 AD. Trolig dekket midthaugen et hus som på Klauhaugane, ifølge Kallhovd (1994: 131). Da er vi to som deler samme syn. Det skal ha vært flere runde strukturer på og utenfor tun-plassen. Dette skaper en svak likhet med pueblo-landsbyer.

Her kan ha vært en palisade eller et gjerde rundt landsbyen. Imidlertid har det vært skåret torv i området utenfor anlegget, noe som gjør det vanskelig å avgrense vollen tuftene står på i forhold til området rundt (Kallhovd 1994: 111). En forsker mente at anlegget var omfattet av et gardfar: 'Utenom hele anlegget har det vært et gammelt steingjerde som det er tatt en hel del stener bort fra i senere tid. Man vil se en del av dette gjerde i forgrunnen av luftfotografiet fra nord som en buktet linje. En del av dette gjerde er blitt ødelagt av jernbanelegemet, men man vil finne det igjen i sydøst, hvor det går ned til bekken bak den stenhaug som er blitt lagt der. Gjerdet går ellers ned til bekken på begge sider, både i sydøst og sydvest.' (Petersen 1938: 154). Gjerder, murer og palisader rundt landsbyene er sjelden bevart, og enda sjeldnere beskrevet. Imidlertid har de betydning, fordi de avgrenser landsbyen som et sosialt univers.

Funn omfattet: keramikk – 5000+ leirkar-skår a.k.a. potteskår, uornerte keramikk-skår, rundbuket kar, ruslemmet kar, hankekar, spannformede kar eller spannkar, rettvegget kar, situlaformet kar, ornert keramikk, kokekar, leirbolle, beger, glassbeger, brent leire, kam, perler, glassperler, nål, bryne, jernstifter, jernkniver, jernfragmenter, slagg, flint, ildslagningsflint a.k.a. ildtøy, pilespiss, flekkepil, flekke-skrapere, pimpstein, spillebrikke av kleberstein, steinheller, stolpehull, matrester, hasselnøtt, bein, tann, skjell, tre, bjørk, never, torv, kull, osv. En av perlene ble beskrevet som 'en liten hengedopp av mørkt blått glass', datert 250-300 AD.

Det kan ha lagt 3 hauger eller steinlegginger inne i landsbyen, en rund, en avlang og en trekantet. I tillegg lå hauger med ulik fasong i området rundt byen. Det synes å ligge en trekantet røys NV for landsbyen; men hvor gammel den er blir usikkert.

Av særlig interesse er en rund haug eller steinsetting i SV. Den bringer tankene hen til pueblo-indianernes kult-hus, kalt en kiva. Kanskje lå det en gang to slike runde-strukturer i NV og SV. De kan ha representert landsbyens spirituelle liv og blitt ansett for svært hellige. Især ringen i SV er slående og vakker. En datering viste 1610-1330 BC. 'På begge sider av' husene i vest, 'mot sydvest og nordvest, har det ligget en større rund haug. Den i sydvest er noenlunde bevart og har et tverrmål av 16 m' (Petersen 1938: 153).

Sirkelen er beskrevet som 16,3 m i diameter, med en voll opptil 0,8 m høy. Her var to indre steinsirkler, den ytterste 13 m i diameter, med avstand mellom sirklene 1 m, og diameter innenfor steinsirklene 9,2 m. Noe sør for midten ble det funnet en steinkonstruksjon på 130 x 170 cm. Konstruksjonen inneholdt et kvadratisk rom på 50 x 50 cm, som var åpent mot S. Det ble funnet noen få brente bein i rommet, beskrevet som 'en grue'. En annen tolkning var et gravkammer eller -gjemme. Alter eller offersted blir en tredje tolkning. Her ble funnet potteskår, leirklumper, trekull, bryne, pimpstein og flint. 'Haugen har vel da opprinnelig hatt som avgrensning den ytre steinring' (Kallhovd 1994: 131). Forskerne har ingen anelse om hva steinringene betyr. Som 'kiva' er det her snakk om en kultplass – som kunne vært tema for en masteroppgave. Her har vært utført ritualer for å sikre jaktlykke, avling, helse osv. Tilsvarende steinsirkler knyttet til landsbyplassen er funnet bl.a. på Løkta og ved Spangereid. Mest nærliggende er det å tenke på den kvadratiske strukturen i midten som et alter eller en offerplass på linje med det som finnes i pueblo-indianernes kiva, hvor bønner til gudene finner sted.

Videre lå her en ødelagt 'haug' i NV, 14 m i diameter. En foreslått datering er 400-600 AD; altså etter at landsbyens hoved-periode ble avsluttet. Vest for den ødelagte haugen kan det ha lagt 3 andre hauger på linje, med plattformpreg.

Andre haug-monument, gravhauger og strukturer, inkludert tufter, vil bli presentert under, i forbindelse med området rundt landsbyen:

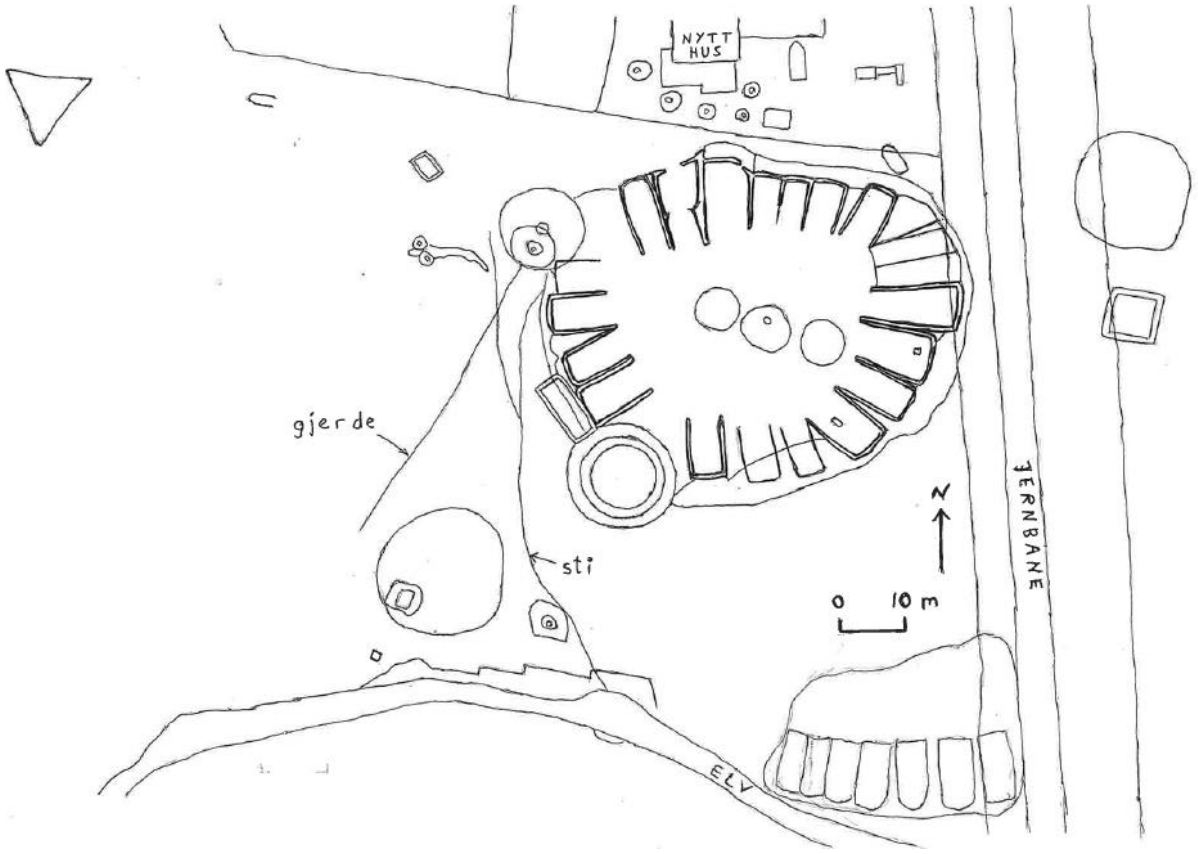

Leksaren med omgivelser

Over er tatt med et oversikts-kart for å gi anlegget litt mer kontekst. Vest for det moderne huset i N ligger det som kan være en tevling- eller ball-plass, ca. 20x50 m stor. Den runde plassen V for stien i S kan være en spille-plass, for brikkespill o.l. I SØ synes det å ligge 6-7 voller som kan være gjestehus eller tilleggs-hus; nevnt over.

Andre fornminner i og rundt landsbyen har mye å si for hvordan stedet blir tolket, både tids- og bruksmessig. Dette gjelder i første rekke de mange haugene som lå i området, men også gjerder og oldsaksfunn. Det er bemerkelsesverdig at få analyser tar med den videre konteksten av funn. F.eks. kan dateringen av hauger, som synes å spenne fra 1500 BC til 600 AD, bygge opp under landsbyens lange brukstid; men dette ses ofte bort fra av forskere. Bl.a. kan det ligge mange gravplasser med tilknytning til byen i området rundt bosettingen, men disse blir nesten ikke nevnt i undersøkelsene.

Nord for landsbyen ligger et flott gravfelt ca. 30x100 m stort. Det inneholdt bl.a. en steinsirkel, røys-monument eller gravrøyser, hauger eller gravhauger, m.m. Her lå det også en steinalder-boplass, ca. 50 m lang, som kan ha vært en forløper til Leksaren-byen. Den kan ha hatt 6-7 hus, men lite er kjent om boplassen. Interessant nok synes det her også å ligge en del-landsby, helt uregistrert som kulturminne; dette kan endog være nok en rund landsby, som tegnet under:

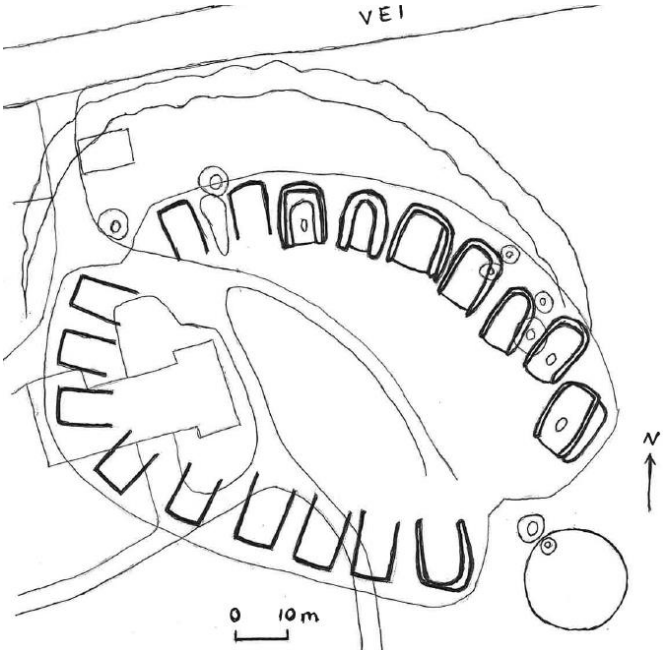

Nord for Leksaren; hypotetisk del-landsby eller landsby

Ved første øyekast så dette ut som en del-landsby med 7-10 hus. Men ved nærmere ettersyn kan det virke som en hel landsby med ca. 18 hus, hvor en husrekke i SV er utradert av nyere gårdsdrift. En mulig datering kan her være ca. 500-200 BC. Alternativt kan her ha vært en halv landsby som var en sesongmessig del av Leksaren-byen. Bebyggelsen her kan være langvarig og epoke-preget. Halvmåneformede voll-spor mot nord kan peke på en periodevis gjenoppbygging, og at anlegget gradvis har blitt flyttet mot sør. Dette kan da peke mot en lengre bosetningsperiode, ikke sammenhengende, fra ca. 1500 BC til 0 AD. Periodene må ses i forhold til bruken av Leksaren, som tilhørte samme landsby-hegn. Etter at bebyggelsen ble forlatt synes stedet å ha vært brukt som gravplass. De større smultringene er antatt å være gravhauger.

På Berhodl skal ha vært 2 parallelle hustufter på 17x11 m, med en haug imellom. Dette minner om såkalte moiety-hus, hus brukt av de to landsby-sidene f.eks. ved såing og høsting. Dessverre er tuftene ødelagt og et funn fra stedet er ubeskrevet (www.kulturminnesok.no). Ved kysten kan det ha lagt 2-3 naust brukt av landsbyen.

Øst for Leksaren ligger først Leksarenhaugen, beskrevet som en gravrøys på 22 m i tverrmål, men trolig et rundt haugmonument, totemisk eller sol-relatert. Øst for denne lå noen røyser, kalt gravrøyser eller rydningsrøyser (www.kulturminnesok.no). Her kan det faktisk også være snakk om hustufter, muligens en del-landsby eller enda en landsby-lokalitet! På overflaten ses antydninger til en rekke med tufter, opptil 8 hus; her kan også ha vært noen motstående hus i S. Imidlertid fremgår det at området imellom var fylt med vann. Kanskje anla folk på Leksaren et bade-anlegg med hus rundt – jernalderens spa-resort?

Mot sør fra Leksaren ble det funnet bosettingsspor på et sted kalt Smarhodl; kanskje fra middelalderen. Sannheten er at denne delen av Rogaland er full av fornminner. En samling hustufter på Tjemsland ble fjernet med 'bulldozaren' i 1956. Lite av det som fantes har blitt undersøkt.

Stedsnavn kan si oss mye om konteksten en landsby inngår i, selv om de er av nyere opprinnelse. Stedsnavnet Leksaren synes å ha sitt opphav i en nær tilknytning til både sjøen

og bekken, og er trolig avledet av fiskenavnet laks, lexir (Kallhovd 1994: 111). Her finnes også et mulig ord lek, som i Lekvoll. Eller dette kan være et skandisk navn, *Lekisare, som har blitt 'germanisert'. Varhaug kommer kanskje av vord, haugtusse, men er også tolket som grav og opplagssted. Reiestad er sagt å komme fra Reidar, en tidlig norrøn bosetter rundt år 400 AD. Berhodl kan vise til dyret bjørn eller bever. Andre navn nær Leksaren er Baresmyrå, Legesteidn, Daurrudlå og Revhaug. Alle kan ha en nyere, lokal forankring.

Beskrivelsen som følger er fokusert på landsby-perioden 450 BC – 350 AD.

Leksaren var en skjermet lokalitet med tilgang til elv og hav. Byen 'ligger knappe 40 m. o. h.' og et par km fra havkanten (Petersen 1938: 152). Her var et vadested over Reiestadbekken, kanskje til og med en bro. Landsbylokaliteten var nøye valgt; den lå tørt og skjermet, i passe avstand til ferskvann, hav, skog, ferdselsårer og andre ressurser. Alt tyder på at det har gått stier til og fra landsbyen. En vei synlig i dag går vest i havet på nordsiden av Reiestadbekken. En annen kan ha krysset bekken og gått sørover; og andre veier gikk øst og nord.

Historien på stedet er endeløs. Hele tidsspranget fra 10.000 BC til 600 AD er med. En stund bodde folk i telt; siden bygget de runde hytter som minnet om telt, før husene ble avlange i bronsealder og jernalder (Armstrong 2000: 105). I nesten hele denne perioden har folk i landsbyen styrt området sitt. De levde i nær kontakt med naturen rundt.

Endringen kom rundt 330-350 AD, da danske og norrøne folk invaderte Rogaland og ødela landsbyene. Noen innfødte kan ha fått lov til å bli boende på Leksaren, hvor de tilsynelatende tok seg av døde mennesker, som en 'nekropolis'. Landsbyen ble 'gjenoppdaget' etter 1880. Førsteinntrykket var alltid overveldende: 'Jeg satt på toget på veien sørover… da jeg plutselig i et glimt får øye på en rund voll med hustuftlignende anlegg oppå' (Petersen 1932; Kallhovd 1994: 75). Dette var nok til å tenne forskerens interesse.

I landsbyen tilhørte alle husene en familie eller klan, tenkt som totem-klaner. Husene hadde trevegg med inngang inn mot plassen: 'Inngangene må i alle husene ha vært i den indre gavl som sikkert har vært av tre' (Petersen 1938: 154). Husene hadde 1-2 ildsteder. Langs veggene stod sengebrisker o.l. Husene i Leksaren viser varierende form; som nevnt kan familiene her ha spesialisert seg innen ulike håndverk og handels-aktiviteter. Dermed nærmer de seg ørlite en annen type organisering, slik som i India, hvor yrke, slik som pottemaker, lærmaker osv., er viktigere enn totem. Men landsbyen var fremdeles egalitær og totemisk. Dette vises bl.a. i et svært 'ensformig' inventar og hus-utstyr; ingen skilte seg ut (Petersen 1938: 155).

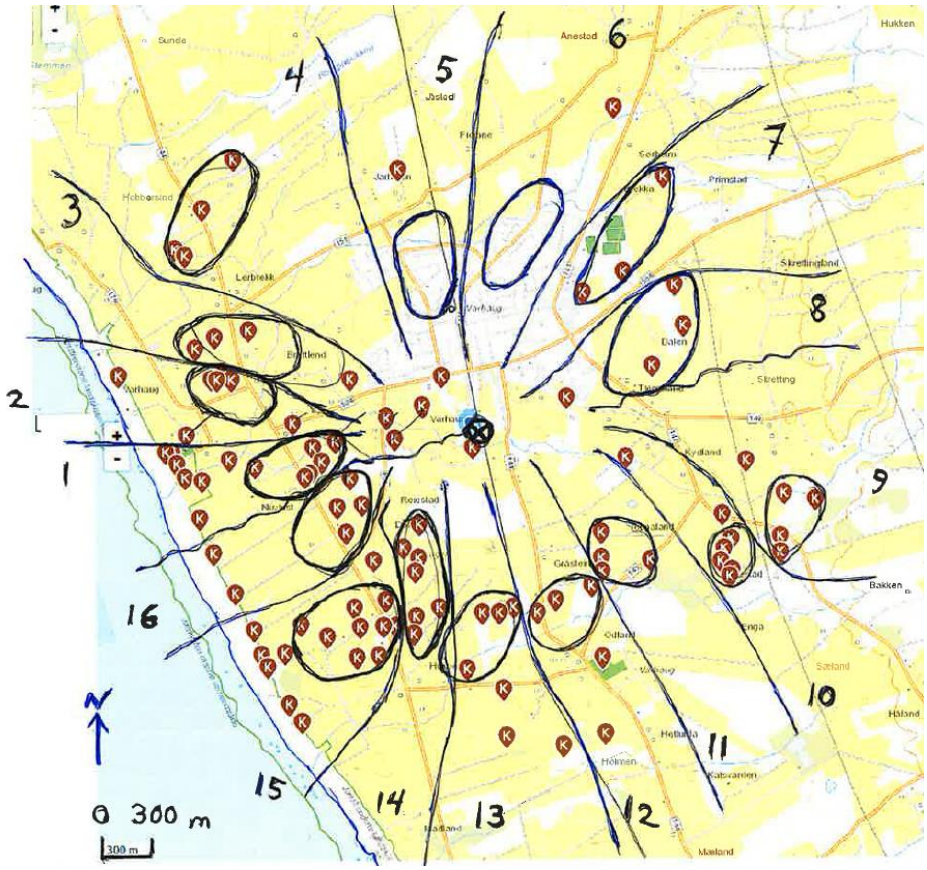

Omlandet til Leksaren (www.kulturminnesok.no)

Gårdene rundt hører til landsbyen. Hvert innsirklet gårdshegn har hevd på et hus i landsbyen. Sagt på en annen måte: Hver hus-familie i landsbyen besitter en gård i lokalområdet – i gangavstand fra byen. Alle gårdene er knyttet til et stort antall fornminner (merket rødt), med unntak av to i nord, hvor tettstedet Varhaug har utslettet alle spor. Hvert tall i omkretsen svarer til et hus i landsbyen, egentlig et totem, orm, ørn, oter, rev, bukk, ekorn osv. Grensene som er trukket her er langt på vei tilfeldige, med unntak av Reiestadbekken. Området rundt selve Leksaren var fellesareal, allmenning, likeså strandsonen og innlandet mot Høgjæren.

I området er det ikke funnet moiety-navn. I stedet er det funnet navn som kan si noe om omkretsen på landsby-hegnet: Luggarsteinen, Dysjaland, Ualand og Gråstein. Steiner og hauger kan være grensemerker, mens Ualand kanskje betyr det øvre landet. Interessant nok gis Ualand en totemisk tolkning, som sammensatt med ulv eller ugle (Rygh u.å.).

'Sune Lindquist som besøkte Leksaren nu i sommer' 1938, 'mente helst disse anlegg var en slags tingplasser. Det er vel imidlertid litt tvilsomt at tingbodene hadde fått en slik karakter som disse hus synes å ha hatt. Avstanden mellem Leksaren og Klauhauane er også bare 5 km… Det er ikke rimelig at tingstedene lå så tett. Han nevnte også militærleir' og pekte på 'det ensformige oldsaksmateriale' (Petersen 1938: 156-7). Arkeologen var ikke imponert av den ideologisk tvilsomme svensken. Som nevnt andre steder var landsbyene egalitære og kvinnestyrte. Her var ingen våpen, men vakre blå dopp-perler.

I landsbyen har det trolig vært sesongmessige feiringer som på sett og vis gjenspeiles i senere folkekultur. Om høsten har en trolig hatt en markering av årets grøde, med diverse leker og sanger, kan hende også en takkebønn. En kan også ha vært opptatt av dyrenes ve og vel i en slik bønn, både tamme og ville dyr. Om vinteren kan en ha hatt opptog med masker for å jage

vekk onde ånder og andre problemer. Her kan også ha vært leker knyttet til vinter og snø. Om våren har en hatt plante-fest, kanskje med felles planting av en åker vest for byen, gjerne også med en bønn for god grøde. Ved Legesteinen i SV kan en ha hatt kappestrid av ulike slag om sommeren. En tevling-plass kan ha lagt mot N for ballspill o.l. I tillegg kan en på Leksaren ha hatt en egen kult knyttet til forfedre, ånder og naturkrefter i området. F.eks. ble den runde haugen i SV-hjørnet av landsbyen tatt vare på og holdt intakt i mer enn 2000 år. Her har trolig vært årvisse markeringer av fortidens og omgivelsenes ånder. Kulten kan ha hatt både en mannsdel og en kvinnedel, f.eks. knyttet til haugen i SV og en mindre runding inne på landsbyplassen. I sentrum av landsbyen har trolig vært en samlingsplass med årvisse samlinger for alle.

Rent estetisk skaper landsbyen assosiasjoner til pueblo-indianernes kiva-anlegg, hvor rektangulære boliger alternerer med runde seremonielle bygg. Her har det trolig vært snakk om runde hauger eller steinringer mer enn bygg, men disse kan allikevel ha hatt en seremoniell og åndelig betydning. Steinringene kan peke tilbake mot en eldre boform, runde telt eller hytter, med røtter helt tilbake i steinalderen.

Landsbyen har vært nært knyttet til forestillinger om fruktbarhet og fellesskap. Ofte vil landsbyplassen, senteret for bosetningen, sees på som et mystisk sentrum, jevnførbart med uttrykket ‘verdens navle’. Her samles alle åndelige krefter, med fokus på fred. Trolig har det gamle samfunnet alltid hatt et kvinnefokus, hvor hus og landsbyens form har vært knyttet til et kvinnefellesskap.

Landsbyen peker mot et stort antall oppholds- og møtesteder. Det mest fremtredende feltet eller miljøet er selve landsbyen som har vært åpen for alle og hvor folk var opptatt av daglige gjøremål. Dette i sin tur har latt folk rette oppmerksomheten utad. De drev med jordbruk i små gårdshus på sesongmessig basis. De produserte varer og drev med handel. En kan tenke seg landsbyfolk i en eller to båter ro oppover og nedover kysten for å besøke andre landsbyer. Kanskje har de også ridd til hest, kvinner, menn og barn på vei for å besøke slekt og kjente.

En forsker antyder at det har gått en vei mellom alle landsbyene på Jæren. Utgangspunktet er dagens jernbane, men korrelasjonen med de runde byene er slående (Petersen 1954: 5). Landeveien kan ha vært et alternativ til den noe mer risikable sjøveien.

Landsbyen som en helhet var dermed et komplett samfunn som dekket alle sider av menneskers liv, fra fødsel til død. Det triste er at den har blitt fullstendig feiltolket. 1930-tallets grumsete mannsideologi trakk inn militærmakt og ’fornborger’. Den dansk-norske arkeologen protesterte: ’For mig står ennu landsbyteorien som den mest tiltalende, og jeg finner en støtte i alle gravhaugene som ligger omkring’ tunanleggene (Petersen 1938: 157). Leksaren, som på mange måter er et unikt anlegg, tiltrakk seg arkeologer som våget å gå imot strømmen og kalte den en landsby – et levende samfunn med kvinner og barn.

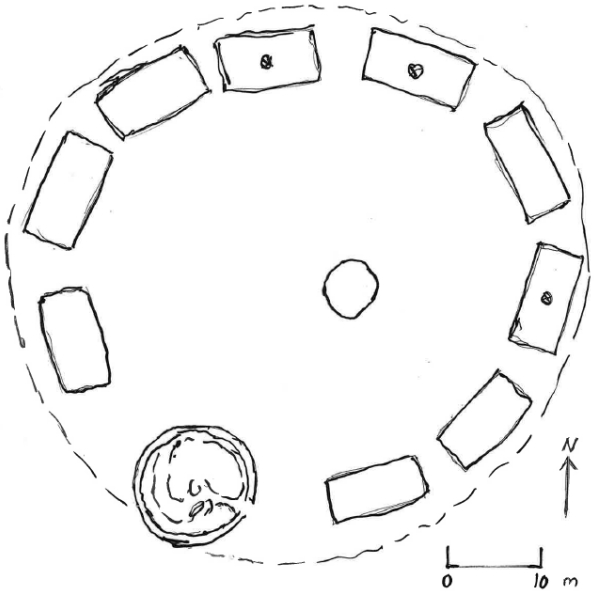

Mulig bronsealder-boplass på Leksaren

Her kan ha vært en tidligere bebyggelse med en annen form enn den senere landsbyen. Dateringen er usikker, men kan ha spent fra 2000-500 BC. Her kan ha vært en liten by med 9-12 hus, hvor langsiden vendte inn mot landsbyplassen. Som nevnt lå den flotte steinringen eller 'kivaen' her allerede ved 1500 BC.

I tillegg fant en runde steinsettinger som kan vise hus fra bronsealderen, kanskje helt tilbake til steinalder. Husene på tegningen kan ha hatt en rundere form, som gammer. Tanken er at her var 3 slektsgrupper eller totem-klaner med 3 hus hver, på vestsiden, i NØ og SØ. Det kan ha vært et klarere skille mellom de 3 klanene enn på kartet, med større avstand etter hus 3 og 6 i ringen. På stedet kan det ha lagt en eldgammel sirkel av telt eller runde hytter, fra før 500 BC. Den runde strukturen i SV kan være en relikt av de eldste boligene. Funn av flint knyttes gjerne til den eldste perioden, da brukt til redskaper og jaktvåpen. Andre tidlige funn omfatter keramikk, ruslemmet leirkar, trekull, bein, m.m. En fremsatt hypotese er at landsbyen var en gravplass i bronsealderen; det er nok ikke riktig, den har alltid vært en boplass.

Som nevnt har det vært flere bosetningsperioder. Informasjon om dette oppsummeres her kort. Forskerne nevner ulike 'bosetningsfaser', også knyttet til hvert hus. Her er ombygde ildsteder, stolpehull m.m. 'På gravningsbilder fra Leksaren fremgår det at 'steinmurene' ikke når ned til undergrunnen. I noen tufter er det spor etter flere steinmurer i ulike nivå adskilt av kulturlag' (Kallhovd 1994: 119). Det vises til en eldre forsker som mente at: 'en yngre bosetning er bygget på et utjevnet (planert) lag med spor etter hus som antagelig ikke har hatt særlig mye stein i veggene'. 'Murene i tuft 2 synes imidlertid å tale imot dette. De eldre husene har trolig hatt samme orientering som de yngste, men har ikke direkte (sic: fullstendig) overlappet hverandre'. Det 'ble fjernet en del stein fra tuftene… Dette kan ha vært stein tilhørende konstruksjoner i eldre hus' (Kallhovd 1994: 121). Stein, tre og torv har vært brukt i byggingen av de ulike husene over tid; hva som har vært brukt når kan ikke bestemmes. Trolig har folk brukt det som var tilgjengelig til enhver tid.

Hovedperioden for byen var 450 BC-350 AD. Her har vi mye materiale, og en omfattende beskrivelse er forsøkt i avsnittene over. I denne hoved-fasen blir byen mer lik den synlige. På et tidlig tidspunkt kan det ha vært 12-14 hus med kortsiden inn. På det meste, rundt 200-300 AD, kan her ha vært 18-20 hus, 9-10 på nordsiden og 9-10 på sørsiden. Ennå har de runde

steinleggingene vært her, i hvert fall den ene. En antagelse er at stein ble mer vanlig som bygningsmiddel over tid; så lenge folk hadde tilgang på trevirke var dette vanlig, men skogen kan gradvis ha blitt overutnyttet og forsvunnet.

Det som kalles etterbruksfasen 360-550+ AD er mer usikker og tilfeldig. Den seneste fasen viser landsbyen slik som den fremtrer i dag, i århundrenes løp som forlatt og ruin. Her var da levninger av 15 hus og 3-4 hauger, samt flere hauger rundt. Haugene har hatt ulik fasong, rund, trekantet og avlang. Det er videre mulig å snakke om en sen etterbrukstid, 600-1950 AD, som kan ha vært svært variert, med alt fra pottemakerverksted og smie til hønsehus og ande-oppdrett. Vi vet ikke helt hvordan stedet ble brukt i nyere tid, dvs. etter 600 AD, da folk begynte å snakke norsk. Her ville det vært lurt å snakke med lokalbefolkningen, men ingen synes å ha gjort det. Folk vet jo ikke hva som skjedde i gamle dager – er tanken. Men det motsatt kan være tilfelle. De som vet mest om de runde byene er folk som bor lokalt.

Som nevnt har Rogaland antagelig blitt inntatt av norrøne og danske innvandrere etter 330-350 AD. Disse blir gjerne kalt ryger, med en antatt forbindelse til Rügen i Nord-Tyskland; dette navnet kan imidlertid være innfødt. Resultatet av invasjonen var at landsbyen ble overfalt med katastrofalt resultat, noe som kan forklare hvorfor flere av husene inneholder graver, i tillegg til haugene rundt. Etter ca. 350-400 AD kan folketallet ha blitt redusert, slik at bare 7-8 hus var bebodd.

Som nevnt kan det hende at Leksaren ble brukt som bosted også i etterbruksperioden, i hvert fall i en tidlig fase ca. 360-500 AD. Flere hus viste gjenoppbygging etter 360, kanskje 5-7 hus; 25-40% av opprinnelig befolkning. En del folk fikk lov til å bo her, kanskje som treller, fram til ca. 450-500. Etter år 500 synes bare noen få hus å ha vært bebodd, ett i sørvest og 2-3 i nord, kanskje med innfødte, og ett i nordøst, kanskje norrønt. Siste tegn til folk er en jernkniv i huset i nordøst datert 800-900, et tegn på at de norske hadde overtatt stedet helt, samtidig som vikingtidens nedslakting begynte andre steder. Dette er kanskje en unødig brutal måte å fremstille forhistorien på, men historien er iblant blodig.

På et sent tidspunkt kan Leksaren hatt rollen som en nekropolis, et sted hvor folk ble gravlagt. Dette kjennes fra andre steder, hvor forlatte hus blir brukt til begravelser. Overlevende fra Leksaren kan til og med hatt dette som arbeid, kanskje som treller. I så fall kom begravelsene etter at landsbyen var lagt ned som bosted.

Som nevnt lå det en ødelagt gravhaug i NV anlagt 400-600 AD. Det ble tenkt at den markerte inngangen til landsby-plassen, men den kan like gjerne ha markert makt over plassen som en symbolsk sperre eller overtakelse. Graven inneholder et hankekar og brente bein. Her var et ornamentert bein med bue og border.

Folk som kom senere så på landsbyen som bebodd av underjordiske folk: ‘Før i tida spøkte det visstnok på Leksaren, men då jernbanen vart bygd vart haugen der øydelagt – og huldrefolket i haugen veit ein ikkje kor vart av... Før jernbanen kom skal det ha brunne lys i haugen både kveldar og netter, særleg når det var skodde. Ei forteljing er om Johannes Reiestad. Han var på veg heim frå Tjemsland ein kveld, og såg lyset i haugen. Lyset var sånn at det lokka han til seg, og han fulgte det med augo. I den gamle bygdeboka for Hå kan me lesa meir om korleis det gjekk: Best det var totte han han stod framfor kvernhuset, som ligg mellom Leksaren og Reiestadhusa. Han såg Slògshausen og sjølve kvernhusa så godt, totte

han. Men sidan såg han at han var komen tilbake til Tjemsland. Haugen utafor husa var Slògshausen og husa var kvernhuset. I den gamle haugen på Leksaren budde Reiestad-huldra, fortel dei gamle.' Kanskje har Leksaren hatt et eget korntørkings-hus med kvern.

Siden forskernes fokus har vært ensidig på husene og siste del av eldre jernalder, forsvinner mye av konteksten for å forstå bosetningen; den må trekkes ut i tid og rom, og dekke alle fortidsfunn i området, gjerne fra yngre steinalder opp til historisk tid. I stedet er det fristende for arkeologer å snevre inn analysen og se bort fra flest mulig omkringliggende forhold; noe som er forståelig; man vil ha et avgrenset studieobjekt. Lokalbefolkningen blir sjelden spurt. Hva folk lokalt mener blir forstyrrende for en faglig tolkning. Funn av steinalder-redskaper er også forstyrrende, siden det tas for gitt at denne typen landsby ikke går så langt tilbake i tid. Allikevel skal man ikke bevege seg langt sørover i Europa for å finne byer som er eldre enn yngre steinalder i Norge.

Moderne utbygging har trengt seg på byen: jernbane, bolighus og et nedlagt hønsehus i SV-hjørnet. Leksaren trues (typisk nok) av boligutbygging. Parkeringsplass, gangvei og friareal for barn er den foreløpige bruken av området, som er under kraftig utbyggingspress. Anlegget har vært utsatt for hærverk over lang tid. Et hønsehus ble bygget inn i to av tuftene (i dag en ruin). En bauta funnet under rydding av beite ble satt opp i midthaugen. Torv ble skåret. Steiner ble ryddet og flyttet. Steiner ble tatt fra veggvoller i østre del av området, og brukt i et steingjerde langs jernbanen. I et par veggvoller har Albret Skretting vært med og laget rugekasser for gravender (Kallhovd 1994: 114). Størstedelen av anlegget har heldigvis fått ligge urørt. Dette kan skyldes at lokalbefolkningen har kjent til og på sett og vis beskyttet stedet og huldrefolket. Det er svært betenkelig at Hå kommune i 2006 foreslo bygging av '150 bustadar' 'vest for Leksaren'.

Leksaren er en av de skjulte kulturskattene i Rogaland. Den ligger 800 m sør for Varhaug stasjon. Med skånsom og bærekraftig tilrettelegging kan dette bli et viktig turistmål i fremtiden. De to bolighusene mot N bør rives og erstattes med et besøkssenter – selv om dette kanskje ikke er realistisk på kort sikt.

‘Keltisk landsby’

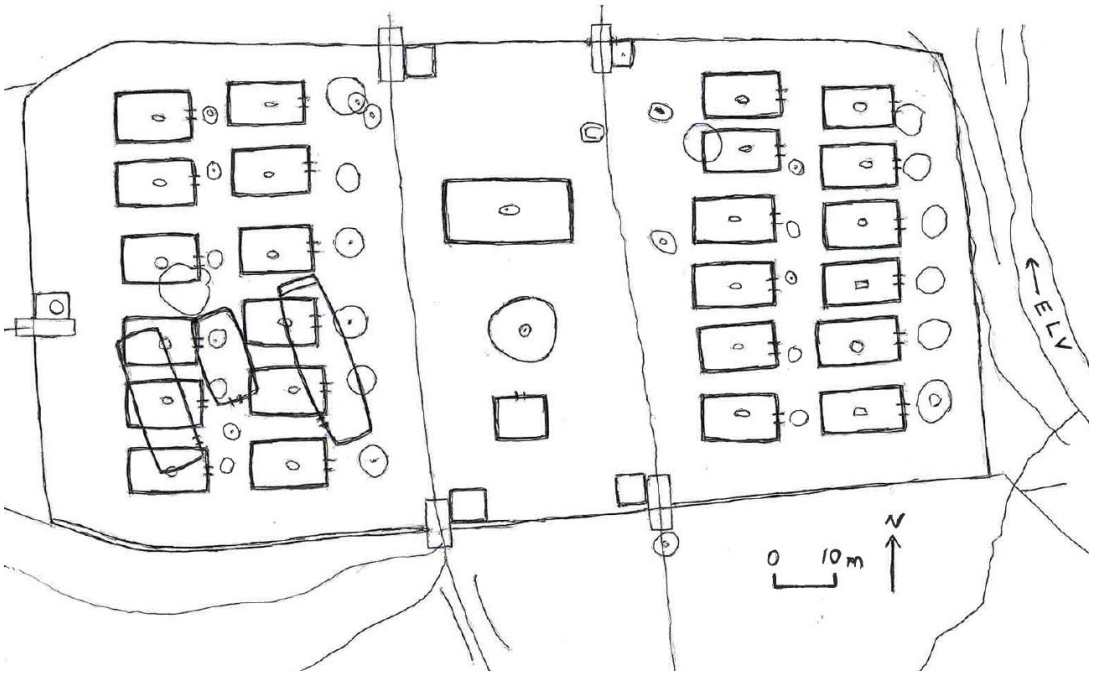

‘Keltisk landsby’, Skrettingland – hypotetisk-illusorisk

Sør for Buevegen ved Skrettingland i Hå ligger et sted som minner om en keltisk landsby. Her synes å være portanlegg, vakthytter m.m.

Før jeg går videre må jeg presisere at jeg anser denne landsbyen for å være en illusjon. Mens jeg tegnet kartet virket den reell. Furene i bakken, gropene og tuftene – alt virket reelt. Men i ettertid innser jeg at jeg har tegnet inn ting som ikke fins – hvordan eller hvorfor aner jeg ikke. Kanskje har jeg sett etter variasjon, en annen type by, og ment å ha funnet det på denne sletten. Det hadde vært fint om noen sjekket om det er keltiske spor på Skrettingland, men dette må i så fall bygge på uavhengige observasjoner. Selv om stedet er illusorisk så skjuler det allikevel et budskap. Ingen vet hvilke fornminner som forsvinner når et sted blir bygget ned. Siden er de borte for alltid.

Her er 24 hus tegnet inn. Foran hvert hus er et lite rundt område som minner om en bålplass; men dette kan være et vedfang eller ved-stativ.

Hva kelterne gjorde så langt nord er vanskelig å si. Det er imidlertid kjent at kimbrerne i Danmark, en keltisk stamme, i perioden 115-100 BC, foretok en folkevandring, kanskje som en følge av angrep fra germanere i sør. I en katastrofal forflytning dro mange kimbrere til Italia, hvor de ble angrepet av den romerske hæren og massakrert. Noen kimbrere kan ha valgt å flykte nordover; de eller andre kan ha endt opp på Høgjæren. En må regne med at kelterne ble tatt imot på en helt annen måte på Jæren enn i Italia. Her kunne de leve fredelig, og handle med naboene på Leksaren og andre steder. Når det er sagt, må det legges til at kelter-byen kanskje ikke fikk noen lang levetid. Etter noen år kan folk ha dratt videre, kanskje tilbake til sine slektninger i sør. I verste fall kan de ha blitt angrepet av germanerne de rømte fra; norrøne folk som inntok området.

I senere tid har det komt en gård av jernalder-typen på stedet, trolig norrøn. Dette tillater oss å datere kelter-byen til før 350 AD. Noen av slavene på gården var kanskje keltiske?

Landsby-området er på ingen måte beskyttet. Siden 2013 har det komt industri til området, med grusuttak o.l., og stedet kan bli helt utslettet.

Hvor viktig er denne typen bosteder? De gir oss et annet bilde av jernalderen enn den enkelte gården. Mulighetene åpner seg for å se på samfunn som går langt ut over enkelt-gårder, som er flerkulturelle og til og med internasjonale.

Hva forteller den keltiske byen oss om landsbylivet i Norge? Hvis den fantes har den ikke vært modell for noen av de runde byene eller andre anlegg rundt omkring. Dette indikerer at folk hadde en trygg forvissning om hvordan landsbyen deres skulle være. De trengte ikke modeller utenfra for å skape en landsby. Man visste nok hvordan folk levde andre steder. Men vissheten om landsbyens form var basert på den sosiale organiseringen på hvert sted, med slektskap, klaner og totem.

Mauraheia og Grønhaugen

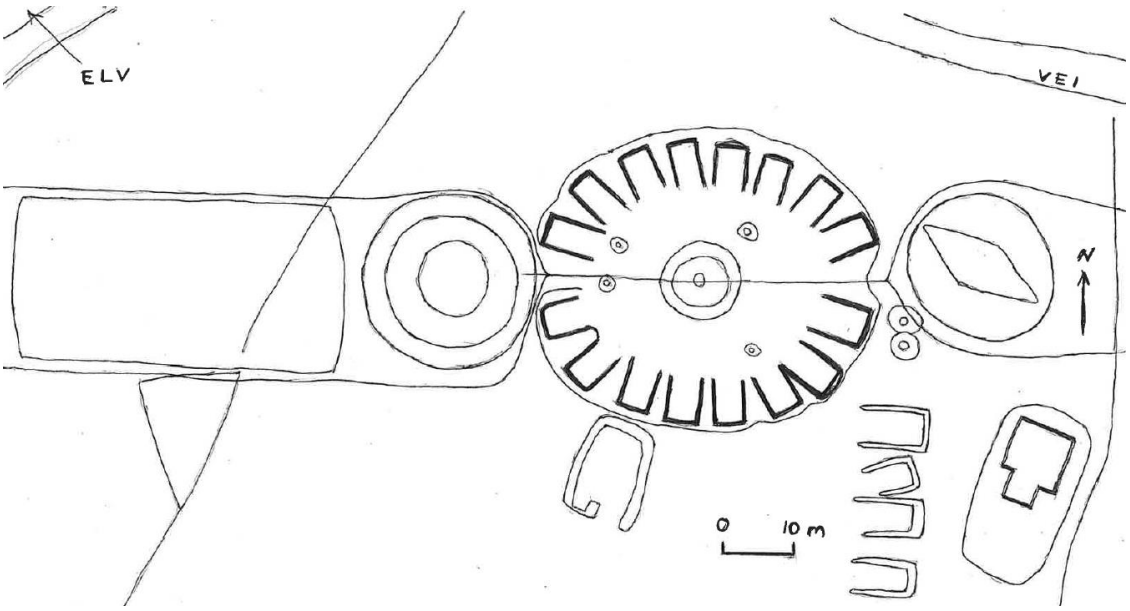

Mauraheia; hypotetisk landsby

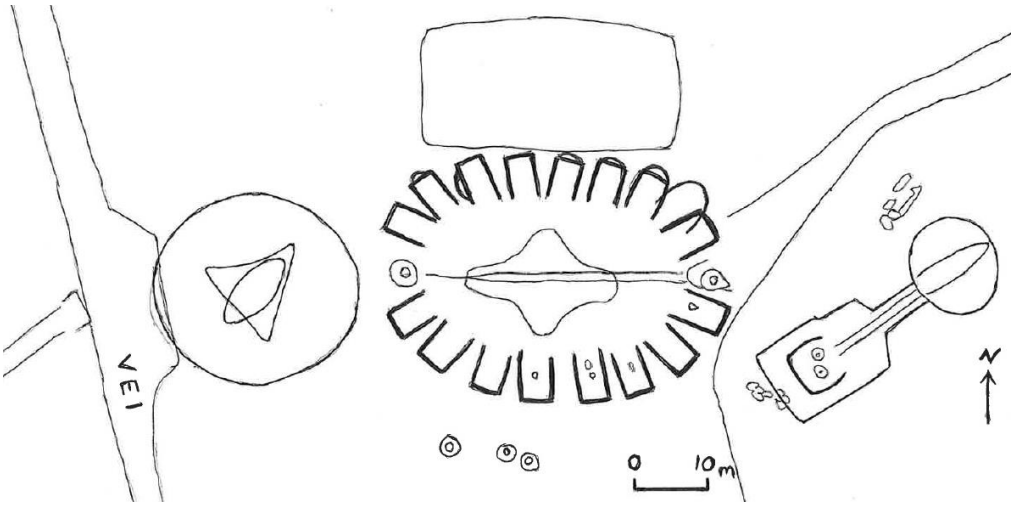

Grønhaugen; hypotetisk landsby

Her er tatt med et par mulige landsby-lokaliteter ved Kvassheimsåna Ø for Vigrestad. Datering blir et tema i forhold til byene langs Kvassheimsåna. En generell antagelse er at etter hvert som landet hevet seg etter istiden, ble bosettingene flyttet vestover for å være nærmere kysten. Her ligger byene så pass høyt og inne i landet at en datering basert på beliggenhet blir vanskelig. En antagelse er at byene stammer fra perioden 500 BC – 350 AD, og at Mauraheia er eldst.

På Mauraheia ved Herikstad i Hå ligger flere flotte haug-monument og det som trolig er en rund by. Imidlertid er det vanskelig å identifisere tufter ut fra luft-foto. Bl.a. kan de 4 tuftene som er indikert i SØ være illusoriske; dette kan være spor etter traktor o.l. Uansett har de ingenting med landsbyen å gjøre, men må stamme fra en annen tid, og er derfor ikke uthevet. Også den større strukturen i S kan være illusorisk eller fra en annen tid. Strukturen helt i SØ er spennende. Den kan stamme fra en annen tid, men resonnerer også med 'kult-stedet' på

Grønhaugen. Den tolkes her som en spille-plass, men kan også tenkes som en kult-plass. Den runde danse-plassen har vært flittig brukt, kanskje også etter at landsbyen ble forlatt. Her finnes flere kokegroper.

Grønhaugen tenkes som en alternativ lokalitet for landsbyen ved Kvassheimsåna. Også her ligger det flotte haug-monument. Den avlange plassen i N er tenkt som en tevling-plass, med ballspill o.l., mens området i SØ kan være en spille-plass eller kult-plass. Den store haugen i V er tenkt som en kombinasjons-haug med rund, avlang og trekantet steinsetting; dette er hypotetisk.

På Grønhaugen og Mauraheia er noen tufter tydeligere enn andre; på tegningen er dette vanskelig å vise, siden alle husveggene er uthevet. På noen av de mer markante tuftene er ildsteder foreslått. Selv om formen på anleggene er uviss, især på Grønhaugen, hvor intenst jordbruk finner sted, blir stedene her presentert som et tenkt supplement til de mer kjente byene.

Det er et tankekors at forskningen sier svært lite om disse stedene. På Herikstad er det bl.a. registrert et gravfelt og flere gravminner med teksten: 'Nærmere beskrivelse mangler' (www.kulturminnesok.no). Tett mot V finnes en: 'Steinalderlokalitet' hvor det ble funnet 'et flintavslag i pløyelaget'; der stoppet undersøkelsen (ibid.). Her kan ha lagt en landsby av 4-8 steinalderhus ca. 3-4000 BC. Ved Grønhaugen, kalt 'Sjørodlå', er oppført en 'rydningsrøyslokalitet'. Her nevnes en 'rundhaug' i Ø med 'kultstein', 'en firkantet steinsetning', samt 'en lyngkledd ring' og nok en 'rundhaug' med 'kultestein' (www.kulutrminnesok.no). SV for haugen i Ø ligger en 'hustuft' 24x4 m, det som her kalles en kult-plass (ibid.). I V og NV ligger to gravfelt med røyser. Det er også påvist bosetnings-spor i SV ved 'Haurodlå', kanskje en del av landsby-bebyggelsen; en tuft her målte 11x5 m (ibid.).

Tenk om noen hadde befart området med siktemål å finne noe mer enn enkelt-gårder! Her er mange steder med landsby-bosetning som ikke er dekt av de kjente lokalitetene. En hvilken som helst konsentrert bosetning vil utvide vår forståelse av Rogalands fortid.

Andre lokaliteter på Jæren

Sørover på Jæren kan en tenke seg et stort antall landsby-lokaliteter, på Vigrestad, Ogna og andre steder.

Flere landsby-lokaliteter kan ha lagt i Hå, slik som ved Bekkjeheia, Store Salta; her kan ha stått 8-12 hus; muligens en del-landsby. Njærheim i Hå har minnet om en landsby selv i nyere tid; det er et klyngetun. I nærheten finnes et stort gravfelt med hauger av ulik fasong.

Området ved Bore kirke, kalt Holeheiane, er et kjent område for fortids-bosetninger. Her kan ha lagt en rund landsby i nærheten av Figgjo-elven. Dessverre har området blitt planert og rasert på 2000-t. En kan tenke seg at det lå en landsby med 14-16 hus ned mot elven. I nærheten har det lagt store hauger, avlang, rund og trekantet. Lokaliteten ville ha vært optimal, her var nærhet til sjø og elv, gode jordbruksområder, og passelig avstand til neste landsby, Dysjane. Most øst lå en mulig landsby på Høyland, også den nær en senere kirke; og i nord kan det ha vært en by nær Sola flyplass; en nærmere lokalitet i nord kunne vært nær Tjelta.

Mange steder peker seg ut som potensielle landsby-lokaliteter. På Gardhøl på Klepp kan det ha lagt en rund landsby med 12-18 hus. På Kvåle på Bryne er det gravd ut mange hustufter i forbindelse med boligutbygging. Fokuset er på enkeltstående hus, ikke på større enheter. At det har lagt en landsby i området er trolig. På Re sør for Bryne kan det ha lagt en urgammel landsby med 8-12 hus; noenlunde lik 'gamle-byen' ved Dysjane. De gamle stedene har lite vern. På Horpestad i Klepp viser satellitt-bilder hvordan en huseier systematisk ødelegger gravhauger og tufter for å bygge seg en hage med basseng. Her kan ha lagt en landsby med 14 hus. Som grunneier tenker han nok at alt som ligger under bakken er hans og at han ikke trenger å ta hensyn til bevaringsbehov.

På Raualand eller Raudaland ved Ånestad i Hå ble det funnet hustufter fra tidlig romertid, ca. 0-200 AD. Her lokaliserte man stolpehull, ildsteder og leirklinte vegger. Hustuftene var dekket av gravhauger. Dette kan tyde på at stedet ble overtatt av norrøne inntrengere. Området tuftene befant seg på er et gigantisk fornminnefelt på 150x350 m, som i dag er tilnærmet utslettet av jordbruk. Et lite felt er bevart i NØ; her kan en skimte en trekantet, avlang og rund haug; gamle totem-monument. I området kan det ha lagt en landsby eller del-landsby, men nøyaktig hvordan den så ut er vanskelig å si.

På Ævestad eller Evestad, Hå, kan det ha lagt en rund landsby med en innhegning for dyr mot sør. Landsbyen kan ha hatt opptil 12 hus. Imidlertid kan dette helst være en del-landsby med 6-8 hus. En rund haug lå i SV. I nærheten ligger flere tydelige hustufter fra tiden omkring 500 BC; området er kjent som Småhaugane. Stedet synes å ha vært brukt over lang tid. Småhaugane minner om en del-landsby med 3-8 hus.

Småhaugane, Ævestad; mulig del-landsby

Tuftene på Ævestad kan ha forskjellig alder og bruksmåte. Eldre hus går tilbake til 500 BC, mens nyere hus er datert 0-350 AD. Husene varierer i lengde fra 14 til 30 m. Noen hus hadde leirklinte flettverksvegger. Her er spor etter bosetting over lang tid. Funn omfattet kokekar og leirskåler. Et spannformet leirkar ble datert 300-330 AD. Andre funn var en skubbekvern og knusesteiner brukt til håndkvern. Ævestad kan ha vært en del av et større landsby-hegn i nærheten av Vigrestad. Kvassheim er foreslått som en landsby-lokalitet nær Vigrestad (Grimm & Stylegar 2004). Den må ses i sammenheng med de foreslåtte byene på Grønhaugen og Mauraheia.

Funn nær Vigrestad omfatter en østlands-gryte datert 250-320 AD (Holand 2001: 200-1). Andre funn på Sør-Jæren omfatter: keramikk, østlandskjel, gullringer, m.m. (Grimm 2010: 128). På Tjelta ble det funnet en flott kjele av jern og bronse (Petersen 1954: 3-4).

Ved Brusand i Hå kan det ha lagt en landsby, muligens rund. På Mjølhus i Ogna ble det funnet 2 små rektangulære hustufter fra førromersk jernalder. Dette ble sagt å være to 'små hustufter som er om lag 2500 år gamle', ca. 500 BC. Ut fra beliggenheten kan dette være en del av en større landsby, som kanskje har lagt på Ogna. Her kan det ha stått en flott rund by, i dag dekket av Ogna stasjon og bebyggelsen rundt. Funn i området inkluderer: keramikk, glass-beger, m.m. (Holand 2001: 199).

Nedover mot Egersund kan det ha ligget flere landsby-lokaliteter (Lund 1965: 302). Alteret med Rosslandsguden, som skal ha vært en kvinne, kan være nær en del-landsby. Egersund har trolig vært en gammel landsby. Prestegården er ennå omgitt av en ring av hus, om enn nybygd. Her kan en gang ha lagt en rund by med 14-16 hus. Funn ved Egersund omfatter en østlands-gryte (Holand 2001: 199). Navnene Egersund og Eigerøya kan peke mot folkenavnet augandzi, den urgamle befolkningen på Agder.

Sokndal har flere mulige landsby-lokaliteter. I området fins mange dyrenavn, mulige totem som: orrhane, grevling, elg, hjort m.m. Ellers er lite kjent om fornalderen i området.

Her forlater vi Rogaland for denne gang og beveger oss inn i en spennende landsdel – landsbyidyllenes Sørlandet. Leseren blir bedt om å ha den rike fortiden på Sørvestlandet i minnet når vi nå nærmer oss den mindre utforskede landsdelen i øst.

Sørlandet – noen lokaliteter i Vest-Agder

Ut fra det lille vi vet kan det virke som at Sørlandet har hatt et stort antall runde landsbyer. Her er mange små dalfører hvor folk kan ha søkt sammen i tettere fellesskap, nærmest av nødvendighet. Når så få steder er kjent, er det fordi ingen har lett. Landsbyene på Sørlandet har vært lite kjent og har hatt et mystisk preg, som om de ikke hører til der. Dette til tross for at Sørlandet som kjent er landsbyidyllenes landsdel.

I Vest-Agder ligger den sørligste lokaliteten for runde byer i Norge. Interessant nok har det her vært en vilje til å snakke om landsbyer i forbindelse med utgravninger og fornminner nær Lindesnes og Kristiansand. Dette kan være fordi landet er karrig og rettet mot havet og land i sør hvor landsbyer er vanlig; eller det kan ha noe med en konsentrert kystbosetning å gjøre. Mer prosaisk handler det om utgravernes syn på stedlig produksjon.

Kvinesdal er et område med flere sannsynlige landsby-lokaliteter. Ved Kvinesdal kirke har det trolig lagt en rund by med ca. 16-18 hus. Et stykke mot NØ, på Nedre Hetleskeid, synes det å være spor av en gammel landsby:

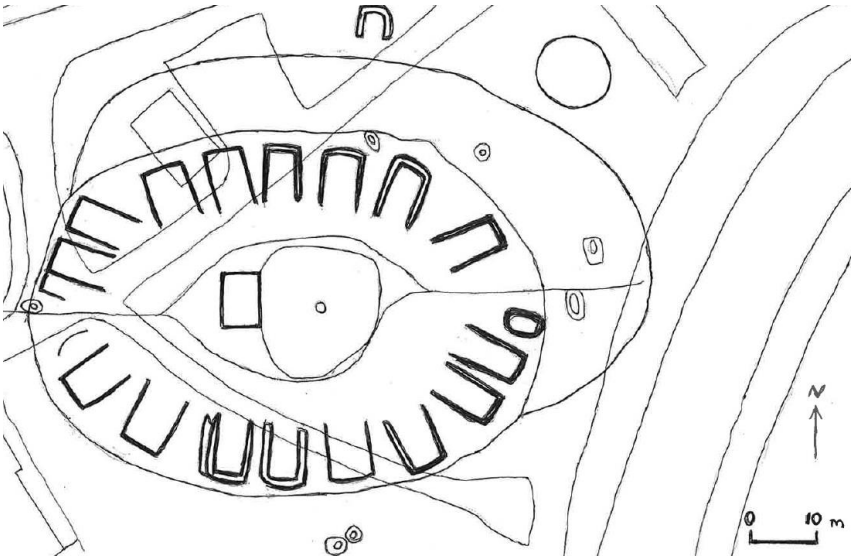

Nedre Hetleskeid; en hypotetisk landsby

Bare en liten del av tuftene i Ø er så vidt synlig på overflaten; resten er dekket av veier, bebyggelse o.l. Området er intenst brukt, og det virker ikke som om noen fornminner er tatt vare på eller rapportert. Her er 16 hus antydet; antallet kan ha vært 14-18. En mulig alder er 300 AD. Over tid har lokaliteten flyttet på seg. Det er antydning til et landsby-omriss i N og Ø. Landsbyen kan ha blitt flyttet mot S og V for å unngå elven som gradvis har spist seg vestover. Det hadde vært spennende om det gikk an å finne spor av palisader i området. Egentlig ville alle spor etter fortidig bosetting vært spennende.

Totem-aktige navn i området inkluderer: fugl, gås, hubro, grevling, ulv, galte, bever, m.m. (Rygh u.å.). At navn på dyr inngår i stedsnavn, slik som Gåseland, trenger ikke å ha noe med totem å gjøre – men de blir en del av puslespillet som fortiden utgjør.

På vestsiden av Kvina, på Gullestad, skal det ha lagt en steinalderboplass ca. 3000-1500 BC; den kan ha hatt 6-7 hus i en rekke. Funn omfattet flintavslag og krittpiper – de siste er rimeligvis av nyere dato (www.kulturminnesok.no). Boplassen kan være en fjern forløper til de senere landsbylokalitetene.

Lenger sør, også vest for Kvina, på Askvegen, ble det funnet en kokegrop. Denne ble lakonisk registrert som fjernet under veiarbeid; hele området ble utbygd 'i tråd med godkjent reguleringsplan' (www.kulturminnesok.no). Ingenting ble tatt var på. Gropen ble datert til 400 BC. Her har det trolig lagt en rund by; det runde arealet passer perfekt. Et ominøst navn på området er Liknes; dette skal opprinnelig ha vært Leiknes. En kan se for seg en lang serie av landsby-lokaliteter i Kvinesdal ca. 3000 BC – 400 AD. Alle disse må ses i forhold til hverandre, hvor kanskje Nedre Hetleskeid er et viktig ledd i kjeden.

Lista med omland kan ha utgjort et landsby-hegn i gammel tid. En foreslått landsby-lokalitet er Lunde på Lista (Grimm & Stylegar 2004: 126). En beregning av 50 menn er trolig for høyt; dette har vært et bosted med kvinner og barn (ibid.). Et sted kalt Vollmoen på Lunde kan være aktuelt. Området er imidlertid intensivt utbygd med industri, parkeringsplasser, idrettsanlegg m.m. Landsbyen kan ha hatt 12-16 hus og 70-130 innbyggere. Andre lokaliteter i området er Lista ved Bausje, Huseby, Sunde m.m.

Et tilsvarende landsby-hegn finnes i Lyngdal, hvor det er sagt å være et stort oldtidsmiljø (Stylegar 2006). Nær eller ved kirken kan det ha vært en rund by med 16-18 hus. I nærheten ligger et fantastisk anlegg av gravhauger, delvis ødelagt. Her er det minst 20 store og små gravhauger, hvorav 7 er bevart, på rekke N-S. De kan spenne over perioden 800 BC – 900 AD. De flotte funnene i området omfatter: bjørkebark, trekull, dyre-tenner, keramikk, leirkar, amfora-krukke, bronse-beslått tre-bøtte, bronse-bøtte, østlands-gryter, fasettert glass-beger, spinnehjul i bronse, ild-flint, ild-kvarts, slagg, flint-pilespisser, sverd-håndtak, spydspisser, skjold-metall, spiker, nåler, pinsett, brakteater, gevir-kam, brosjer, perler, glass-perler, stein-perler, mosaikk-perler, ringer, gullring, m.m. (Holand 2001: 194-6). Her skal også være funnet en sølv-dinar fra 120 AD.

Ved Kvås kirke kan det ha lagt en rund landsby. Funn i nærheten omfatter: harpiks, leir-kar, tre-bøtte, tekstil-fragment, glass-beger, m.m. (Holand 2001: 197). Som så mange andre steder kan byen være utslettet av moderne bruk.

På Ågedal i Audnedal ble det funnet en rune-innskrift som minner om den fra Audemotland. Den kom fra en kvinnegrav. Kvinnen het kanskje Thirie og kan ha vært i slekt med Thiridath på Dysjane. Rune-mesteren kan ha vært Uha; se under Audemotland. De mulige forbindelsene åpner muligheten for at det kan ha lagt en rund by på Ågedal. Under er en tegning av hvordan landsbyen kan ha sett ut:

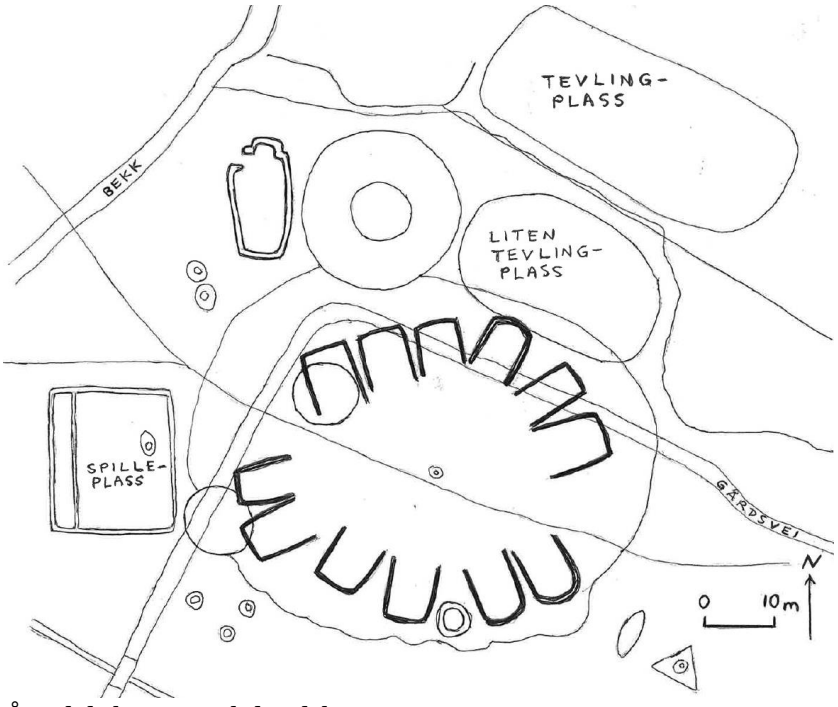

Ågedal; hypotetisk landsby

Byen er her tenkt å ha hatt 12 hus. Midt på plassen synes å være et lite hull, som minner om totempelen på Sausjord. Spille-plassen og de to tevling-plassene er selvfølgelig hypotetiske. Den store tuften i NV kan ha vært et fellesfjøs. Håpet er at vi får vite mer om dette stedet etter hvert.

Det er tenkelig at folk flyttet til Ågedal fra et sted lenger nede i dalen, kanskje fra Valle, muligens helt fra Spangereid, nevnt under. Den kompakte formen bringer tankene hen på dagens shawnee-landsbyer, som ligger på privat jord. Kanskje anså Thirie eller Silje dette som 'sin' landsby. Stedet kan ha vært en søster-landsby til Dysjane.

Trolig ble stedet overtatt av norrøne innflyttere; landsbyen ble da forlatt. Hvis rune-innskriften markerer slutten på landsbyen, kan den ha blitt forlatt ca. 380-450 AD.

I dag ser det ut som om landsby-området brukes til å dyrke juletrær; kanskje passende hvis en tenker at haugen nå er hjem til tusser og nisser. Heldigvis ser det ut til at bakken er forholdsvis intakt. Kanskje kan landsbyen bli markert på en eller annen måte, slik at en vet hva som ligger der.

Spangereid – et uferdig kapittel

Spangereid i Lindesnes er den sørligste kjente byen. Her oppstod en overraskelse. Jeg hadde tegnet ferdig landsbyen på Spangereid, da jeg 'oppdaget' en til. Dvs. stedet jeg hadde sett på lå sør for en mye eldre skisse av byen, uten at jeg merket forskjellen. Kildene var også utydelig på hvor landsbyen lå.

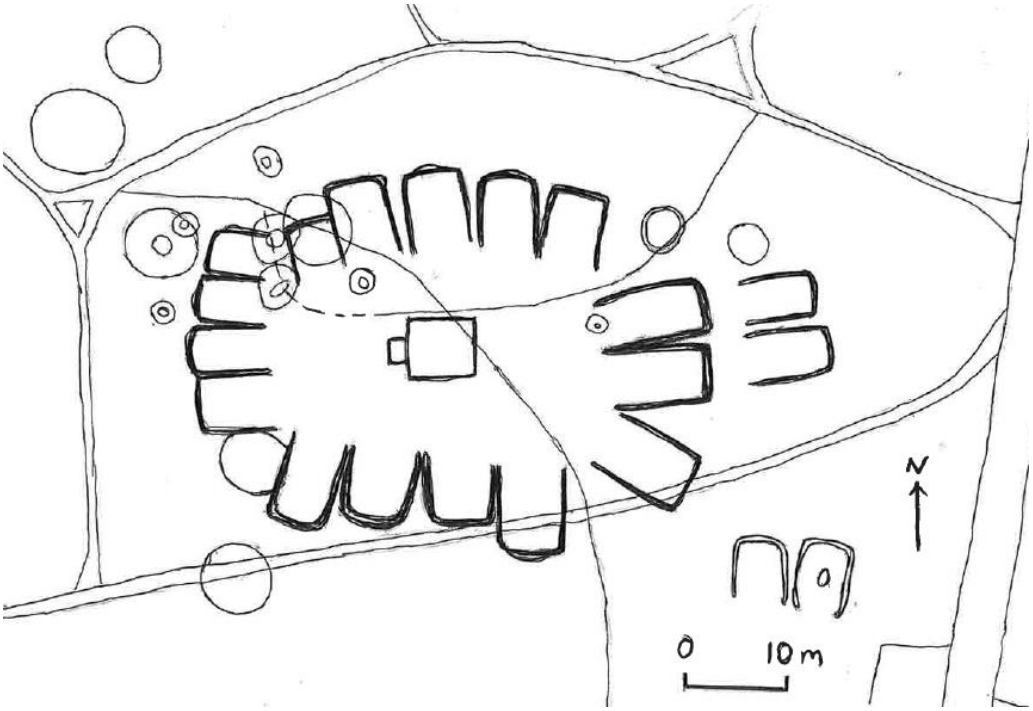

Spangereid – nord

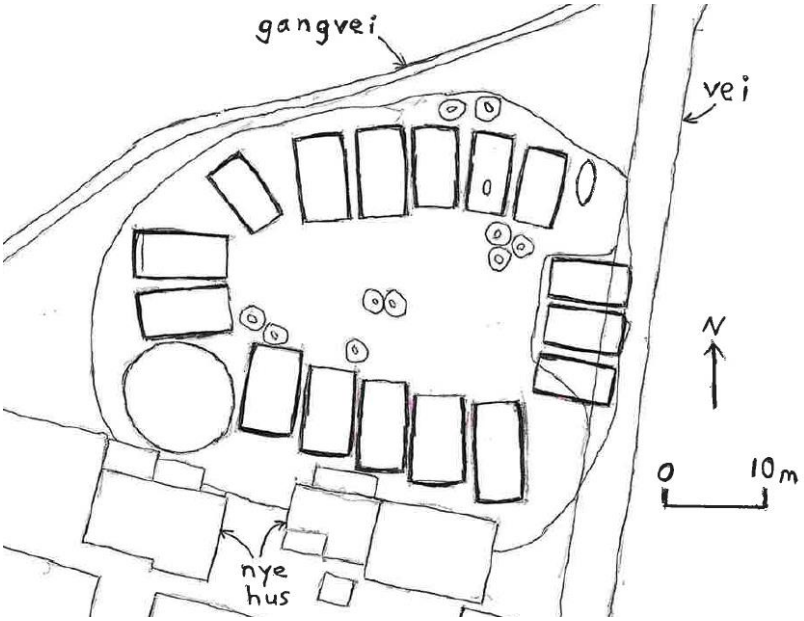

Spangereid – sør

På Spangereid ligger det dermed to fascinerende anlegg med ca. 14-16 hus. De to anleggene ligger bortenfor hverandre uten å overlappe, noe som viser at de har fulgt etter hverandre i tid. Det ene ble bygd da det andre ble forlatt. Men hvilket som kom først er vanskelig å si. Min innskytelse er å si at det nordlige kom sist; dels fordi det kan være snakk om en nedgang, og dels fordi nord-anlegget er 'lagt under haug': gravhauger er bygd ved og oppå anlegget, som en slags markering av at det var slutt. Imidlertid kan forløpet være motsatt, at landsbyen har vokst og det sørlige anlegget er nyest.

Begge byene er løselig datert til eldre jernalder. Dette kan avgrenses til perioden 0-350 AD. Imidlertid kan en se for seg et mye lenger tidsspenn for et landsby-hegn som omfattet Spangereid, Høllen og området rundt, fra Lindesnes til Jåsund.

Anlegget i nord, nord-byen, er her tegnet inn med 14-16 hus. To hus nær åpningen i NV kan være yngre eller imaginære; muligens en slags vakt-hus eller moiety-hus. Et par hus utenfor landsby-sirkelen mot Ø kan være av nyere dato; eller de kan være en form for gjestehus eller tilskudd av folk som ikke har fått plass i landsbyen, og bor her på landsby-boernes nåde. To hus markert helt i SØ hører til sør-byen. Vest eller nord for byen kan det ha vært en tevling-plass. Betegnende nok er her i dag bygd fotballbane. Ellers kjenner vi igjen smultring-aktige kokegroper, rundhauger og en mulig steinring i NØ-hjørnet av byen. To trekant-formasjoner fremstår i dag som veikryss på stiene i området. Strukturene på landsby-plassen kan være imaginære; her kan ha lagt et lite hus og en sirkulær danse-plass, avmerket som en firkant.

Byen i sør er tegnet med 16 hus. Her kan ha vært 18-20 hus. Et lite hus kan ha lagt midt på plassen, midt-huset – ikke inntegnet. Det kan også ha vært noen få hus utenfor sirkelen. På flaten vest for landsbyen kan det ha vært en lund og en rund innhegning for kveg. Innhegningen kan ha vært en symbolsk reproduksjon av selve landsbyen, dyrenes landsby. Som ved nord-byen kan det ha vært en tevlings- eller ball-plass mot NV; her ligger i dag en idrettsplass. I og rundt landsbyen er det spor etter kokegroper.

Bare enkelte haug-monument er tegnet inn; trolig har det lagt flere rundt landsbyen. Særlig spennende er en rund haug i SV-hjørnet av byen. Denne fører tankene hen på Leksaren og den 'kiva'-aktige ringen der. At det har vært kontakt mellom Spangereid og Leksaren er sannsynlig, akkurat som det har vært kontakt mellom Ågedal og Dysjane.

Siden ingen av stedene er utgravd, vet vi lite om oppbygging og funn i tuftene. Landsbyen i nord minner litt om Øygarden, mens den i sør minner mer om Leksaren. Dette henger sammen med direkte kontakt mellom disses stedene, men også at enkelte element, slik som en rund haug tett ved byen, var en hevdvunnet del av landsbyens struktur.

Mulige totem i området omfatter: orm, kråke, hund, hest, m.m. I området var her båtnaust, gjerne stilt i par, som minner om en gammel moiety-struktur, en todeling av landsbyen (Stylegar 1999: 141).

Funn i og ved Spangereid omfatter: trekull, tre-tiner, bein, potteskår, leirkar, kokekar, leir-skåler, bronse-gryte, glass-beger, harpiks-reparasjon, kleber-spinnehjul, flint-flak, sverd, bronse-innfatning, gevir-kam, gull-spiral, glass-perler, m.m. (Holand 2001: 194; Stylegar 1999: 109, 150).

Området ved de runde byene på Spangereid synes å være fantastisk rikt på fortidsminner. Her kan være en serie landsby-anlegg, ikke bare to. Bosetningen kan da spenne over en periode på flere hundre, muligens tusen, år.

En arkeolog-blogger nevner kokegroper på gården Midtbø nord for Spangereid, synlige på satellittbilder; men der hvor gropene lå viser senere satellittbilder et stort drivhus, slik at området må ha blitt frigitt til annen bruk uten utgravning. Et annet område med rom for landsby-lokaliteter er Høllen, som vil bli presentert under.

Det er antydninger til at Spangereid ble overtatt av norrøne inntrengere i løpet av perioden 330-400 AD. En stor 'hall' skal være fra 300-t (Grimm & Stylegar 2004: 119). Det er også snakk om en 'kanal', kanskje bygd av innfødte slaver ca. 400-500 AD (ibid.).

Lokale fortellinger gir hint om livet til de innfødte landsby-boerne etter at norrøne folk tok over området. De kan ha blitt holdt som slaver eller treller, bl.a. til å bygge gravhauger. Navnet Spangereid kan være beslektet med statsnavnet Spania; kanskje den innfødte lederen var spansk. Mer sannsynlig er det at navnet kommer av et ord for 'kant', jfr. baskisk 'ezpanna'. Landsbyen kan ha hett Espanika, 'stedet ved kanten av havet', jfr. Lista. På norrønt mål ble dette til 'spangr', tolket som et navn. Alt tyder på at de norrøne for hardt fram da de overtok området.

Her er en merkelig fortelling om 'kong Spang', som nekter å si navnet sitt; her er min tolkning: De innfødte tjener som arbeidskraft, kanskje med slavearbeid på gravhauger. Folkene har hemmelige navn, helt i tråd med en totemisk tankegang. Navn kan miste kraft hvis de blir misbrukt. Lederen for Espanika-byen blir truet av en norsk mann. Kanskje høvdingen nekter å si navnet sitt – nordmannen blir sint og dreper ham. Haugen blir dermed ikke fullført, og blir kjent som Spang-haugen. I den 'norske' versjonen blir dette snudd om: det er 'kong Spang' som truer og nordmannen som redder seg; forutsigbart og etnosentrisk. De innfødte fikk nok den tøffeste skjebnen.

Det er et lite mirakel at de runde byene på Spangereid har overlevd fram til i dag. Anleggene ligger tett inntil moderne bebyggelse og dagens Spangereid sentrum, allikevel har de blitt tatt vare på, kanskje fordi de ligger i nærheten av flotte gravhauger og et parkanlegg. En fotballbane er bygd på stedet, men landsby-anleggene slapp heldigvis unna.

Anleggene på Spangereid er ekstra viktige fordi de viser at de runde byene strakte seg fra nord til sør i Norge. De bidrar også til en forståelse av formvariasjonen på byene.

Nå er det slik at det ikke er kjent hvor mye av anleggene som er bevart. Uansett hvem 'kong Spang' var, så må han ha levd i en urolig tid. Bare videre bevaring og utgravninger kan fortelle oss hvor mye hold det er i de gamle historiene, og hva vi kan lære om landsbylivet på Sørlandet slik det en gang var.

Høllen

Høllen, som ligger rett øst for Spangereid, er her ført opp som en eller flere egne landsby-lokaliteter, men er en del av samme landsby-hegn som Spangereid. De to områdene må derfor ses i sammenheng med hverandre.

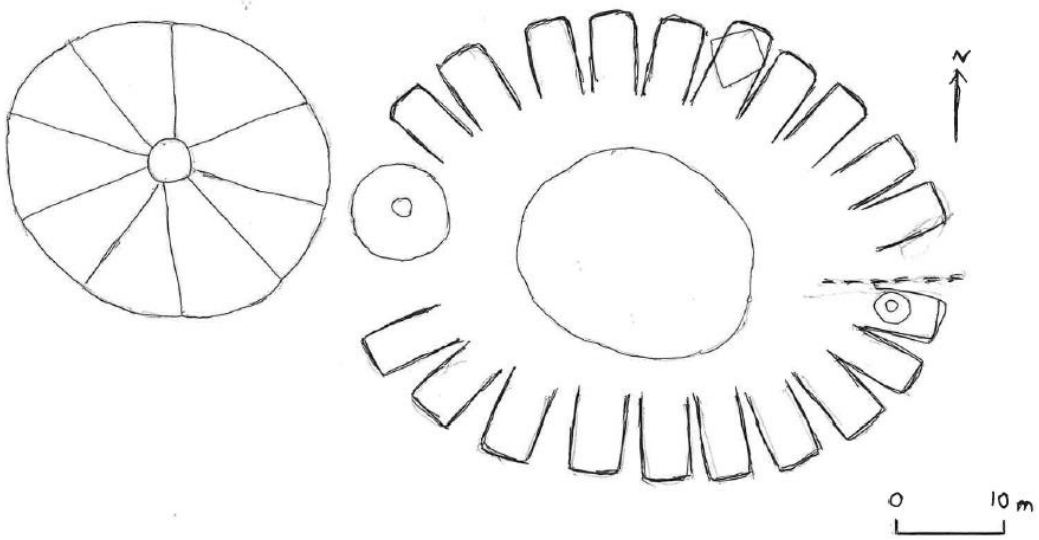

Høllen; hypotetisk by-anlegg

Dette hypotetiske anlegget har trolig ikke sett ut som på bildet. Videre undersøkelser trengs. Det er usikkert om overflaten viser tufter, og evt. hvor mange det er. Halve anlegget er overbygd av moderne hus. Om det har lagt en landsby her, kan den ha hatt 16-20 hus. Lokaliteten ligger ca. 600 m Ø for Spangereid kirke.

Ved siden av by-anlegget ligger en spennende steinsetting med 9-10 armer. Steinsettingen kan være laget i bronsealderen, i forbindelse med jordbruk. Kanskje representerer den livshjulet, livets gang. Hvis man legger en stein i ringen hvert år, kan man over tid følge årtienes og århundrenes gang.

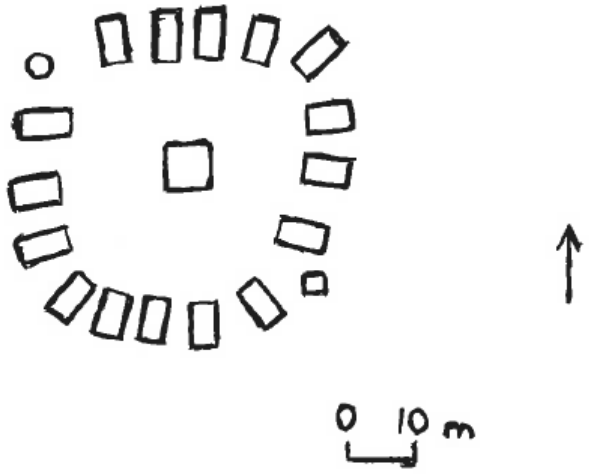

Høllen; en alternativ-hypotetisk modell

På gamle foto kan en skimte noe som ligner tufter i området kalt Høllen. Dette kan være naturlige forhøyninger, slik at tegningen her blir hypotetisk. At det fantes flere alternative landsby-lokaliteter i Spangereid-Høllen-området som ble brukt i løpet av århundrene virker trolig. Bebyggelsen i området kan ha variert fra 10 til 30+ hus, med ca. 65-150+ mennesker.

Den alternative lokaliteten synes også å vise en resonans med Leksaren. Om dette er reelt avhenger av videre undersøkelser. I følge Stylegar lå det her en landsby lik den et stykke unna på Spangereid. I så fall har vi en parallell til andre landsby-hegn, hvor flere lokaliteter kan identifiseres, f.eks. Vollmoen og Bø. Her er 16 hus tegnet inn; antallet kan ha variert fra 14 til 18.

Jeg nøler ikke med å betegne den øverste lokaliteten, med 20 hus, som svært tvilsom, og den nederste lokaliteten, med 16 hus, som mindre tvilsom. Dateringsspennet kan være 500 BC – 400 AD.

Drøftingen her vil fokusere på den nederste tegningen. Et hus er tegnet i midten. Et lite hus er også antydet i ytterkanten av byen. Disse er hypotetiske. Her kan ha vært flere hus i området rundt. Trolig var dette en rund landsby tilsvarende lokaliteten som alt er kjent på Spangereid.

Siden ingen lokaliteter er utgravd, mangler daterbare funn. Her blir det imidlertid regnet med at alle funn i Spangereid og omegn før 300 AD er knyttet til landsbyene og deres klaner, slik at funn gjort utenfor kontekst kan tas med i fortellingen.

Spørsmålet om høvding-velde kan knyttes til byen. En forsker blir opptatt av stormenn og 'aristokrati'. Det blir hevdet at det er en vekselvirkning mellom en sentral landsbybebyggelse og fremveksten av lokale 'stormenn' (Stylegar 1999). Imidlertid fins her en tidsdimensjon som gjør bildet mer utydelig. Hvis stedet går tilbake til bronsealder-steinalder, kan det her finnes en egalitær struktur hvor lederen er først blant likemenn eller -kvinner. Oppkomsten av stormenn blir da et tidsmessig spørsmål. Hvis det var en invasjon av dansk-norrøne folk ca. 300-400 AD, som ødela eller la ned landsbyene, så vil menn med makt ha opptrådt først etter at landsbytiden var forbi. De hadde ingenting med de gamle landsbyene å gjøre, selv om dansk-norrøne folk kan ha hatt sine egne samlingsplasser, muligens på ruinene av den gamle byen. Vi snakker da om ulike perioder, innfødte og norrøne, som hver for seg må utredes gjennom flere tusen år.

Dette er ikke ment å forstås slik at landsbyene ikke hadde store menn og kvinner. Men sosiale likheter og ulikheter, og nærværet av makt, må utredes i forhold til hver by og hver tidsperiode. Hovedforståelsen er at skandiske stammer, som de lokale augandzi var en del av, var fredelige og egalitære samfunn hvor kvinner hadde stor innflytelse. Denne fortellingen blir ekstra viktig som en kontrast til militærmyten som mange forskere mer eller mindre ureflektert har videreført. En landsby er ikke en krigsplass.

Oddernes

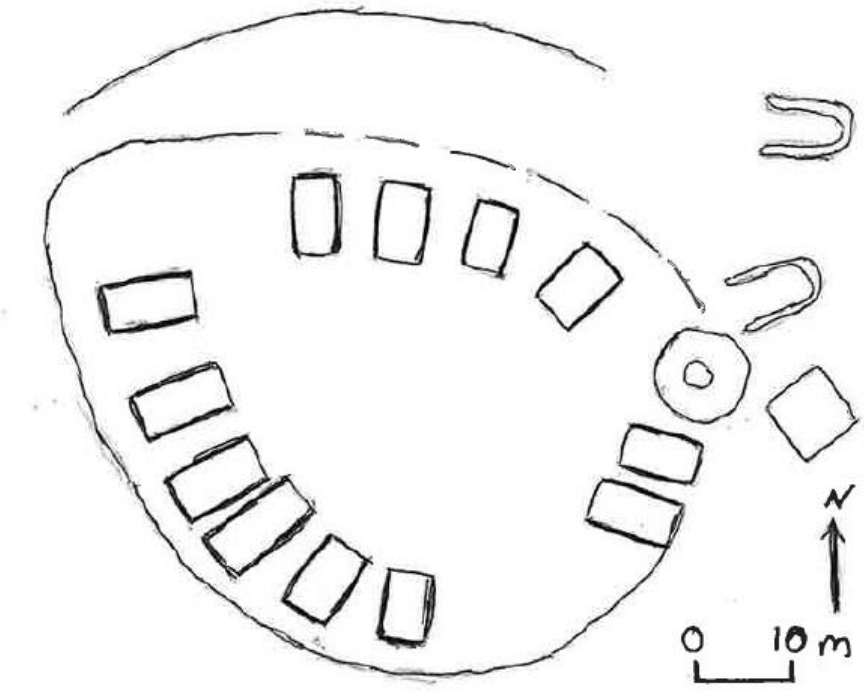

Oddernes; sannsynlig landsby

Betydningen av Oddernes som landsby kan ikke overdrives. Den førte nærværet av de runde byene inn til sentrum av Agder og Sørlandets største by, Kristiansand. Dessverre er bare en liten del av landsby-området skikkelig dokumentert. Siden bare den vestre delen av bosettingen er kjent, kan dette være en del-landsby eller halv landsby, en moiety. Hvis det var en hel landsby, som det synes å være, kan den ha hatt 12-16+ hus. På tegningen er 12 hus antydet, men her kan ha vært adskillig fler.

Oddernes skal være avledet av Otruneset, 'neset ved Otra', som i sin tur skal være avledet av dyrenavnet oter, med en mulig totemisk implikasjon. Men elvenavnet trenger ikke være norrønt eller germansk. På grensen mellom Tyskland og Polen ligger Oder, som kan være et svært gammelt navn på en stor elv. Et tilsvarende baskisk elvenavn er Adour, i grenseområdet mellom Frankrike og Spania. *Atoru kan med andre ord være et skandisk navn på en lokal elv.

Dette blir beskrevet som en landsby fra eldre jernalder (Rolfsen 1992). Dateringene spenner over 400 BC – 500 AD. En avgrensning kan være 50-400 AD. C14 dateringer spenner over tidsrommet 10 BC – 250 AD, nærmere avgrenset til 50-200 AD (Rolfsen 1976:71-72). Bo-perioder kan omfatte 50 BC-50 AD, 100-200 AD, 200-350 AD og til sist 350-550 AD – en slags etterbruk.

Utgravningene på Oddernes er ikke kjent i detalj. Her skal ha vært funnet spor etter 14 langhus, 11 grophus og 184 groper i form av ildsteder, stolpehull og grøfter m.m. Det minste langhuset målte 8,3 x 4,4 m, mens det største målte 22,8 x 5,6 m. Av de ulike husene lå 5 hus, 8,5-10,3 m lange, ved siden av hverandre NV for kirkegårdsporten. Andre hus lå N for disse igjen. Av grophusene er 7 'usikre'; de målte ca. 4,3 x 3,4 m. Det var rester av innhegninger mellom og rundt flere hus.

De 5 husene ble regnet for å være en del av et ringtun, en rund by. På tegningen er dette antydet å være 12 hus, men som nevnt kan det ha vært fler, opptil 16+. Et typisk landsbyhus kan ha vært 5 m bredt og 10 m langt.

Blant detaljer som ble observert var 'leirklint risfletning' i veggene, som minner litt om bronsealder-hus (Rolfsen 1976: 72). Her er tegn til inndeling 'i to eller flere rom', som ellers er sjeldent (ibid.: 73). Et annet særtrekk er 'grophus', som kan være bålplasser etter at landsbyen var forlatt (ibid.: 74-76). De 9+ 'grophusene', plassert i en vid sirkel, kan være samlingsplasser for kvinner med familie ca. 330-450 AD.

De andre husene, især langhus, kom i tillegg til den runde byen. Kanskje lå her en landsby av Landa-typen, eller deler av en slik landsby, ved siden av den runde byen på Oddernes. Bebyggelsen kan ha strakt seg over et stort område, og inkluderte trolig nærliggende Kongsgård, nevnt under. Et estimat er 1400 groper og en stor befolkning (Rolfsen 1976: 77). Det meste av dette er nå dekket av bebyggelse og infrastruktur.

Funn på stedet omfattet: trekull, bein av sau, geit, gris, kyr, fugler, korn, skår av leirkar, leirkar, spannformede kar, hankekar, bronse-kjel, ildslagningssteiner, flint-flak, spinnehjul, vev-tyngde, slagg, blylodd, glassbeger, bryner, jern-pinsett, nåler, bronse-nål, belte-spenne, gullring, m.m. (Rolfsen 1976: 68-77; Holand 2001: 192; Grimm & Stylegar 2004: 119). De eldste funnene går tilbake til bronsealder-keltertid ca. 700 BC – 0 AD; andre funn dekker romertid-folkevandringstid 0-500 AD (Rolfsen 1976: 65).

I nærheten lå et gravfelt med 40 hauger, inkludert en båtgrav fra vikingtiden, som selvsagt kom senere, men som fikk oppmerksomhet (ibid.). Det var ingen gravhauger fra før 200 AD; trolig ble folk da begravd på flat mark, slik at gravene ikke etterlater spor. Gravsteder kan også ha blitt ødelagt av norrøne inntrengere.

Forskerne fikk med seg at folk på stedet dyrket korn eller bygg, hadde sau, geit, kyr og gris, lagde keramikk, fremstilte jern, drev med fiske, jakt og fangst av dyr og fugler, og at de spant og vevet ull til klær og tekstiler av ulike slag. Spiselige planter omfattet melde, syre, hønsegras og nesle; her kan en ta med løk, nøtter, bær, grønne skudd og visse typer bark (Rolfsen 1976: 78). Attåtnæringer omfattet produksjon av keramikk, tekstiler m.m. Folk drev med handel og transport (ibid.: 78-79).

Livet har forandret seg fort rundt 300 AD, når norrøne folk tok over. Mye senere viser det seg at det var utskyldsgarder eller veitsle-garder på Otruneset; sannsynligvis bodde det en høvdingætt der i vikingtiden som styrte jorden (Rolfsen 1992: 35). Dette kan tolkes som at gårdene tilhørte landsby-hegnet, og da norrøne folk erobret stedet tok deres høvding hevd på alt. De innfødte som overlevde ble kanskje gjort til treller som måtte jobbe for høvdingen.

Herfra stammer en runestein datert 1040 AD med innskriften:

…ur niriþs sun is stain sa aRintr karþi kirkiu þesa kosunr olafs hins hala a oþali sinu

Tolkningen er at steinen ble reist til minne om Tore Neridson og at Eyvind bygde kirken. Det som er litt spennende er at språket virker arkaiserende, og kanskje peker tilbake mot et fjernt herulisk opphav. F.eks. er 'gjorde' skrevet 'karthi', uten stemt lyd, og slik ustemt lyd kan ha vært et kjennetegn på herulisk skrift.

Området som ble undersøkt lå rundt Oddernes kirke og målte 90.000 m2. Av dette ble 10.000 m2 vest for kirken utgravd samt litt andre steder; totalt 15.000 m2. Området lå 8-19 m.o.h. Man ser forskernes dilemma: området er stort, tidsfristen er knapp, og en må nøye seg med å grave ut 10-15% av stedet, for deretter å beskrive helheten. Så kommer utbyggerne og ødelegger det som er igjen.

'Metoden' som ble brukt var å bruke gravemaskin og 'hjulshowel' til å fjerne matjord fra overflaten (Rolfsen 1976: 68). Dermed forsvant de fleste spor av bosetting før en hadde begynt undersøkelsen. Dette ble gjort for å spare tid, penger og innsats. Mange spor etter 'veggriller' var så svake at de ikke ble 'vurdert' (ibid.). Det er en merkelig kontrast her til undersøkelsen på Sausjord på Voss, hvor hele området ble undersøkt. Forskerne hadde ulike agendaer: på Oddernes å bli ferdig fort, på Sausjord å avdekke alt. Et problem på Oddernes er at det er vanskelig å se hvilke stolper og 'riller' som hører til hvilke hus, og hvilke bygge- eller bo-faser som er representert (ibid.). Fra et landsby-synspunkt ville det beste ha vært å kartlegge hele området, ikke enkelt-hus; men slik tenkte ikke utgraverne.

I stedet prøver forskerne, som tydeligvis ikke har hatt noen landsby-forestillinger i utgangspunktet, fortvilet å identifisere enkelt-typer av hus. Sammenligninger omfatter 'folkevandringstidsgården' o.l.; det eneste som passer til Oddernes-husrekken 'er tuftene på kretsanleggene'. Det 'er mulig at en her står overfor et anlegg av lignende type' (Rolfsen 1976: 73).

Stedet hvor landsbyen lå ble kalt Startmarka, fordi det lå en gammel fotballbane der. Fotballbaner og kirker har utslettet mange landsbyer. I området rundt kirken grov folk opp og ødela fortidsminner. Bare noen få funn ble tatt vare på. Arkeologer var bare i liten grad engasjert (Rolfsen 1976: 65). Slik ble et rikt fornminnefelt systematisk ødelagt. En liten del av området kan fortsatt være intakt.

Landsbyen er nå tilnærmet utslettet av et nytt menighetshus og en parkeringsplass. Symbolsk nok blir en hedensk landsby utslettet for å gi plass til et kristent forsamlingslokale. Som nevnt er området rikt på fornminner med en lang bosettingshistorie. Flere tufter ligger på prestegården ved siden av, med ukjent alder. Å se stedet i dag skaper refleksjoner om ødeleggelsen av fortiden. Kanskje er det mulig å lage en sammenstilling, et tablå, som viser helheten av funn i området.

Bjørndalssletta

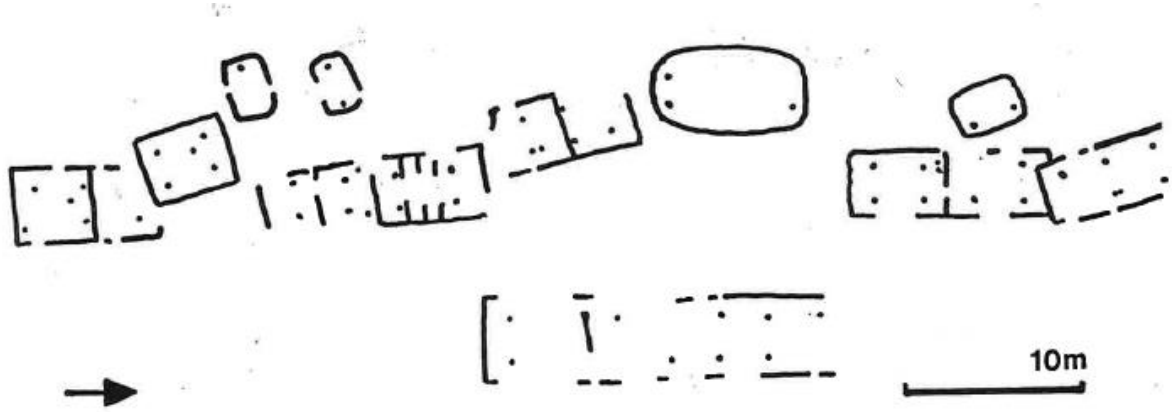

Bjørndalssletta, Kongsgård, Kristiansand (etter Rolfsen 1992)

På Bjørndalssletta ble det gravd ut opptil 8 samtidige hus. Området er også kalt Kongsgårdjordene. Dette er tenkt å være en landsby-aktig bosetning som er knyttet til det nærliggende anlegget på Oddernes. Betegnelsen i denne boken er del-landsby. Dette kan også være en by av Landa-typen kjent fra Forsand i Rogaland. Bebyggelsen har tydeligvis en avlang form; her skal ha vært minst to rekker av hus; bare den vestre er beskrevet (Rolfsen 1992: 35-38). Den gir et eksempel på at både runde og avlange byer kan opptre på samme plass.

Dateringer fra Bjørndalssletta spenner over 500 BC-450 AD. Ulike boperioder kan ha vært 370-200 BC, 150-70 BC, 0-200 AD og 250-350 AD. Folk har bodd her i noen generasjoner og så flyttet til en annen gård, mens landsbyen stort sett har lagt på samme sted nær Oddernes hele tiden. En familie kan ha bodd på sletta, og så har en annen familie fått tildelt jord i landsby-hegnet og overtatt. Stedet blir omtalt som fra eldre jernalder, men noen hus, bl.a. med avrundet form, kan peke tilbake mot bronsealderen 1500-500 BC. Her var også spor etter bosetting ca. 1000-1350 AD, som faller utenfor landsby-periodene.

Undersøkelsene av hustuftene var ganske omfattende. Totalt ble 30-40 hus funnet, og 23 ble utgravd. Her var langhus, grophus, ildsteder, kokegroper, innhegning, grøfter og ardspor. Husene var generelt orientert N-S, altså rekke-preget. Det største huset var 23x5 m. Det minste huset var 5,5x4,5 m. De fleste husene var 4,2-5 m brede. I ett hus var det fjøs. De fleste grophusene lå i V; ett ble datert 200 BC-0 AD.

Her ble funnet skår av leirkar, inkludert et situlaformet udekorert leirkar. Ellers var funnmaterialet 'sparsomt og ensidig' (Rolfsen 1992: 38). Dette kan tyde på at husgårder, akkurat som selve landsbyen, ble kostet og rengjort årlig. Kanskje har folk bare bodd her deler av våren og sensommeren, i forbindelse med såing og høsting av korn, og ellers holdt til i den runde byen, 'heim-byen'. Det ble funnet 3 knusesteiner, pollen av bygg, og brente bein av ku, sau og geit. Funn i området omfatter: keramikk, bronse-gryte, m.m. (Holand 2001: 192).

Lenger øst på Bjørndalssletta kan det ha lagt flere bosettinger. Her er det nylig bygd en fotballbane som kan ha utslettet mange spor fra fortiden. Vei- og husbygging har også tatt en stor del av området.

De tre landsby-områdene, Kongsgård, Oddernes og Augland, nevnt under, dekker til sammen mesteparten av eldre jernalder, og kan høre til samme landsby-hegn. 'Landsbyene på Kongsgård og Oddernes prestegård ligger like ved hverandre, og framtidige undersøkelser vil kanskje vise at det her dreier seg om en landsby. Kanskje har Kongsgård-landsbyen vært en landsby på såkalt vandring' (Rolfsen 1992: 42).

En forsker knytter Kongsgård-bebyggelsen til Danmark, som 'en regional samhørighet mellom folkegrupper på Jylland og på den norske Skagerrak-kysten'. Her kan ha vært bytte av korn, glass, bronse og metall fra Danmark mot pelsverk, skinn og jern fra Norge. Det kan også ha funnet sted besøk og giftermål. Det er mulig å sammenligne bebyggelsen med danske byer som Hodde, Vorbasse, Priorsløkke, Sejlflod osv. Dette viser en jysk innflytelse på norsk bosetningsmønster (Rolfsen 1992: 48). At her også kan ha vært en voldelig invasjon av dansk-norrøne folk er ikke i forskerens sinn; men vold er også en del av historien.

En senere forsker-blogger går så langt som til å snakke om en 'dansk' landsby i Kristiansand (Stylegar u.å.). Han nevner utgravningene; den høye alderen 500 BC – 0 AD; kombinasjonen langhus og grophus; og mangelen på norske paralleller. Her kan man imidlertid tenke på flere nyere utgravninger, Landa, Kvenild m.m. Husene ble større etter 0 AD; da ekspanderte jordbruk og husdyrhold. Jernredskap gjorde det mulig å øke kornproduksjon og dyrehold, og gjorde det nødvendig med fjøs.

Forskeren som stod for mye av utgravningene ved Kristiansand var merkelig defensiv i sin formidling. Det var som om han ikke ville vedkjenne seg fabuleringene om landsbyer – knapt nok om hus. Han publiserte ikke utførlige kart over landsbyene han gravde ut i Kristiansand-området, Oddernes, Kongsgård og Augland; ei heller publiserte han mye om bebyggelsen. En student spør om han har gravd ut hus, hvorpå han svarer ja, men påpeker at gjerder, hesjer, lyktestolper m.m. kan mistolkes som hus-stolper. Han nevner betydningen av administrasjon, kulturminnevern og grunneiere, og minner dermed om arkeologer i USA som bruker tiden på å klargjøre områder til utbyggelse, snarere enn utgravninger (Rolfsen 2017). Etter min mening bør en arkeolog bruke minst 50% av tiden på å grave opp spor etter bosetting.

Dersom man skulle gjort flere utgravninger i området, på Bjørndalssletten, Kongsgård og i Kristiansand sentrum, så burde dette vært gjort før utbyggings-boomen etter 1950. I dag er det alt for mye betong og asfalt til at det er sannsynlig å finne noe. Allikevel ligger mange fornminner fremdeles i bakken. Når man kjører forbi Kongsgård på E18 i dag skal det mye til å forestille seg det fredelige landsby-livet som en gang utspilte seg her. Allikevel er det bare et steinkast unna.

Noen andre landsby-lokaliteter nær Kristiansand

På Augland ved Otra-elven kan det ha lagt en rund landsby eller helst en del-landsby. Området er utgravd, men en nøyaktig beskrivelse av landsbyen mangler (Rolfsen 1992: 39-42; Rolfsen 1975). Imidlertid har utgravningene på Augland vært omfattende. Grundige dateringer dekker perioden 100 BC – 600 AD. Mulige boperioder omfatter 50-320 AD og 360-550 AD.

I en tidlig beskrivelse heter det: 'Det ble påvist 6 hustufter, derav 4 rektangulære hus, 1 grophus og 1 ringformet hus'; i nærheten lå 90 groper, inkludert 'kokegroper, ildsteder, kullgroper og stolpehull', samt 'konsentrasjoner av råleire' (Rolfsen 1975: 3). Ett hus ble målt til ca. 5x12 m.

Senere ble beskrivelsen utvidet til 8 langhus, 1 rundt hus, 1 nedgravd hus, 4 leire-basseng, 14 keramikkovner og 141 groper. Det største langhuset målte 21x5,8 m, rund-huset var 4,5 m i diameter, og grophuset var 13x7 m. Dette nedgravde eller nedskårne huset ble mest sannsynlig brukt i keramikk-produksjon – som tørkehus for leirkar. Her var altså en spesialisert liten landsby eller del-landsby som drev med keramikk-produksjon. Husene var plassert på rekke, ikke i ring. I en tidlig periode kan byen ha vært boplass, kanskje med tilflytting fra Oddernes. I en senere periode har den spesialisert seg på keramikk, og etterlatt seg mange spor fra perioden 350-550 AD. I nærheten lå et gravfelt med 10 gravhauger.

En traust arkeolog påpekte at det er vanskelig å se forskjell på staur og stolpehull. I etterkant av utgravningene på Augland skrev arkeologen om 'hustuftfeberen', at 'flere hustufter' blir oppdaget – iblant fiktive (Rolfsen 2017). Tenk om vi også hadde fått en landsbyfeber – fiktiv eller reell.

Lenger oppe langs Otra ble et område med kokegroper o.l. gravd ut ved Vennesla kirke. Området er i dag bygd ut med parkeringsplass, kapell og kirkegård. Her kan ha lagt en rund by med 6-7 hus i rekke på hver side av en åpen plass med runde hauger i hver ende. Dette kan kalles en klassisk landsby-struktur. Dateringer på stedet dekker perioden 355 BC-395 AD. Imidlertid er det svært lite av plassen som er intakt i dag. Kirken utsletter alle spor av den hedenske fortiden. En annen mulig lokalitet er ved Grovane lenger oppe, som kan være intakt.

Ø for Kristiansand, på Karlsmoen ved Tovdalselven, kan det ha lagt en rund landsby med ca. 16 hus. I nærheten lå det flotte haug-monument eller gravhauger. En tevling-plass kan ha lagt N for landsbyen. Tov eller Top kan være et gammelt landsby-navn, muligens beslektet med Thū.

Østover på Sørlandet

Aust-Agder er en svart flekk på kartet når det gjelder runde byer. Hele sørlandskysten må ha vært dekket med landsbyer. På Stea i Songe, vest for Risør, kan der ha vært en landsby med 14-16 hus. Her finnes de tre kjente formene av hauger, trekantet, rund og avlang. Dette blir her tolket som at folket i området, augandzi, hadde ulike totem, fugl, dyr og fisk.

På Flakk i Birkenes kan det ha lagt en rund by. I nærheten ble det bl.a. funnet en østlands-kjel (Holand 2001: 192). På et sted kalt Dømmesmoen ved Grimstad kan det ha lagt en gammel rund landsby med 14-16 hus. I nærheten er det funnet flotte haug-monument og gravhauger med bl.a.: trekull, keramikk, potteskår, flint-flak, brynestein, kniver og glass-perler (Holand 2001: 191).

Også Arendal-distriktet har trolig hatt sine landsby-lokaliteter. Et forslag er området ved Barbu kirke. Sted for sted langs kysten har potensielle landsbyer. Ved Tvedestrand kan det ha lagt landsbyer på steder kalt Tuftene og Tveite ved datidens utløp av Storelva ca. 0-300 AD. I Gjerstad kommune kan det ha lagt landsbyer fra Risør innover mot Søndeled, Fiane, Ausland o.l. Å finne en landsby blir vanskelig i et område med mye tilfeldig utbygging.

Fortiden i Aust-Agder er på mange måter skjult. Heller ikke den kjente funn-mengden er stor. Funn i distriktet inkluderer: keramikk, østlands-gryte, sverd, m.m. (Holand 201: 190). Imidlertid skal vi se eksempler på at det slett ikke er umulig å finner sannsynlige landsbyer i fylket, gjerne flere i samme område.

Mulige landsbyer ved Lillesand

I Lillesand, ved Vestre Moland kirke, kan det ha lagt en rund by med ca. 16-18 hus. Det kan ha vært en eller flere landsbylokaliteter på flater ved Moelva, inkludert ved Vestre Moland kirke. Området er imidlertid sterkt utnyttet med jordbruk, bebyggelse og andre inngrep, slik at mange fortidsminner kan være ødelagt. Lenger oppe, ved Prestegården, kan det ha lagt en enda eldre landsby, fra bronse- eller steinalder. Husene her har trolig vært av tre. Helt nede ved dagens kyst ligger interessant nok et sted kalt Tingsaker, nå overbygd med boliger. Dette kan ha vært en slags fortsettelse av landsby-fellesskapet fram mot historisk tid ca. 400-900 AD.

Alle lokalitetene langs Moelva ved Lillesand, eller det som er igjen av dem, burde vært utgravd for å undersøke kontinuiteten i landsby-bosettingen; især gjelder dette lokalitetene ved Prestegården og Tingsaker, hvor lite er synlig på overflaten.

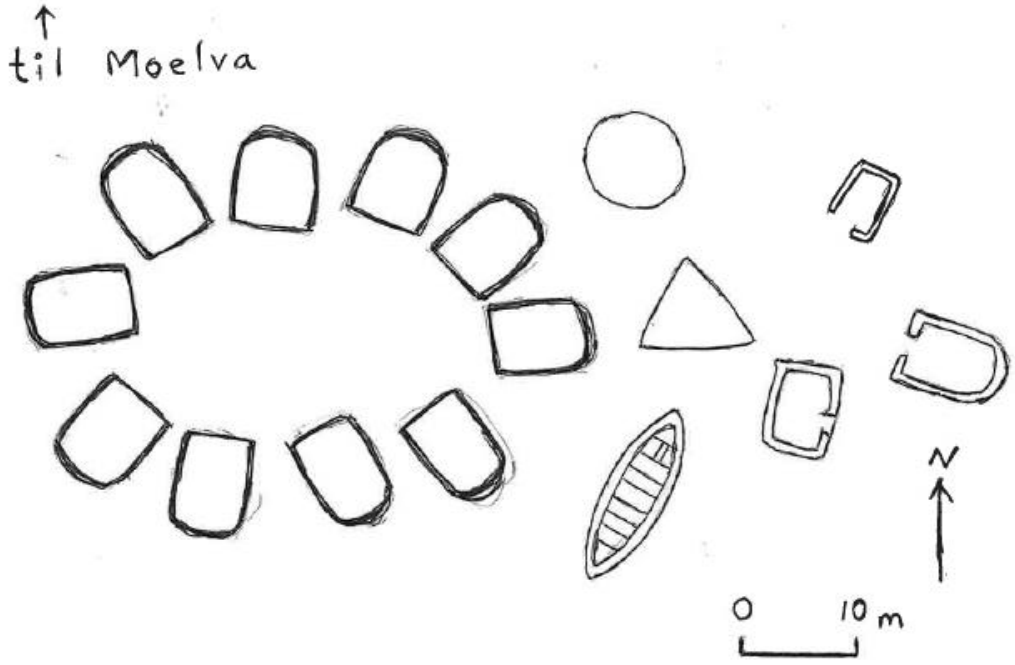

Konseptuell-hypotetisk landsby ved Prestegården

En mulig datering for byen over er 800-700 BC; i et videre perspektiv 1000-500 BC. I dette området oppe ved Moelva kan bebyggelsen gå tilbake til bronsealder-steinalder.

Husene synes her å ha en mer avrundet form enn i de senere landsbyene. Husene kan til og med ha vært ovale. Imidlertid kan dette skyldes senere utglidning av tuftene enn faktisk form. Det som ser ut som en båtformet grav er merkelig; kanskje er det tilfeldige furer i bakken. De hauglignende formasjonene svarer imidlertid til runde, trekantede og avlange monument funnet ved andre byer. Dette peker igjen mot en totemisk organisasjon, dyr-, fugl- og fisketotem. Landsby-boerne har hatt en variert bruk av området, med jakt, fiske, sanking og jordbruk.

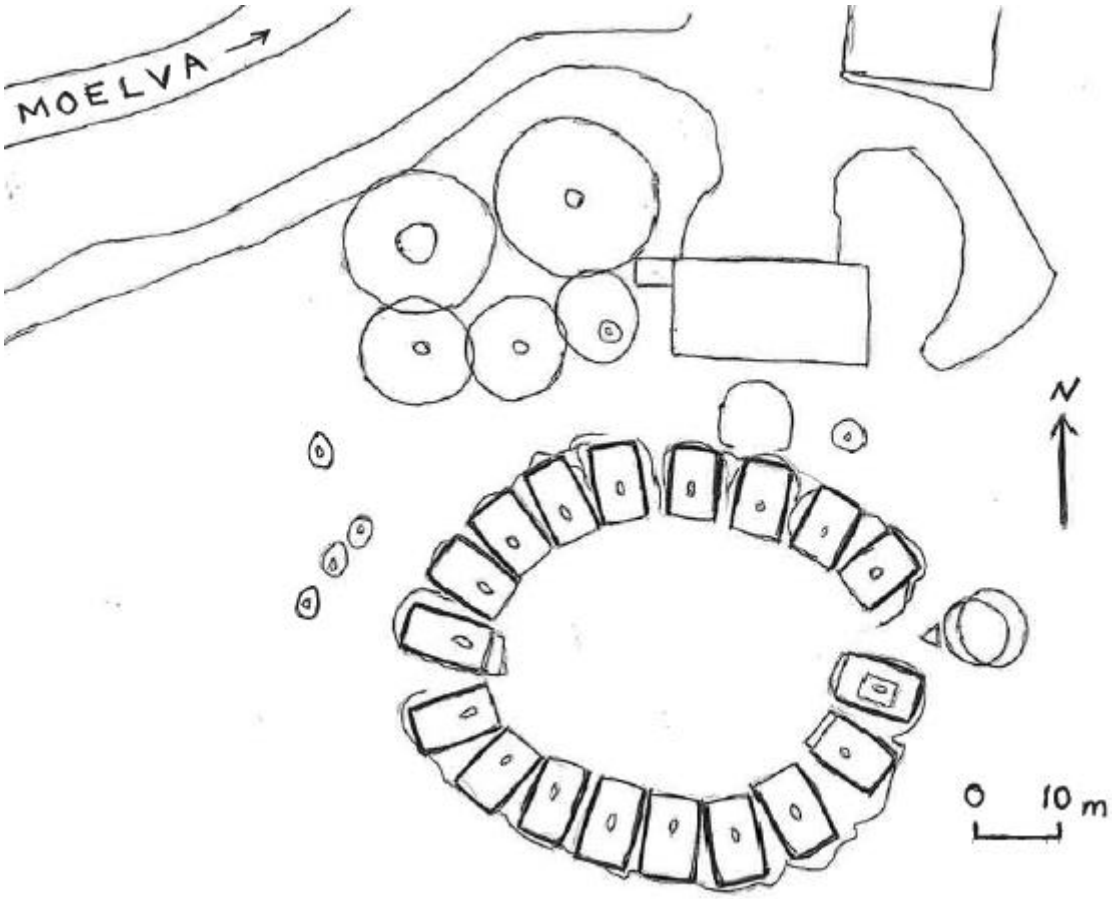

Møglestu; en mulig landsby

Lenger nede ved Moelva kan Møglestu ha vært en landsby-lokalitet. Her kan man se for seg en landsby med ca. 18 hus, omgitt av kokegroper og haug-monument. En mulig datering er 200 BC; med et mer generelt tidsspenn av ca. 300 BC – 300 AD.

Fra Kulturminnesøk leser vi bl.a. følgende: 'Naturhagen, Gravfelt': 3 rundhauger, 8-16 m i diameter, til dels toppet men uklart markert, især mot S hvor de er skadet av moderne hagearbeid. Her vokser 'gress, litt løvkjerr, en bjerk og et par bøketrær' (www.kulturminnesok.no). Ellers sier beskrivelsen lite om stedet, som fremstår som en svært spennende bosetning.

I nærheten finnes 3 andre gravfelt samt kokegrop-, bosetnings- og aktivitetsområder. Ekstra spennende er et helleristningsfelt rett N for landsbyen som har 'runelignende furer'; de avvises imidlertid som 'naturdannelser', dvs. forårsaket av vind og vær (www.kulturminnesok.no). Kanskje er de skrevet på et ukjent språk og dermed oversett.

Det synes som om arkeologer har vært på befaring på stedet, tilsynelatende uten å finne noe. Landsby-området er nylig gjort om til campingplass for bobiler, trolig uten at fornminner er tatt vare på. Bobilene står besnærende parkert i ring; men de kan ikke erstatte landsby-husenes vitnesbyrd om fortidens fellesskap.

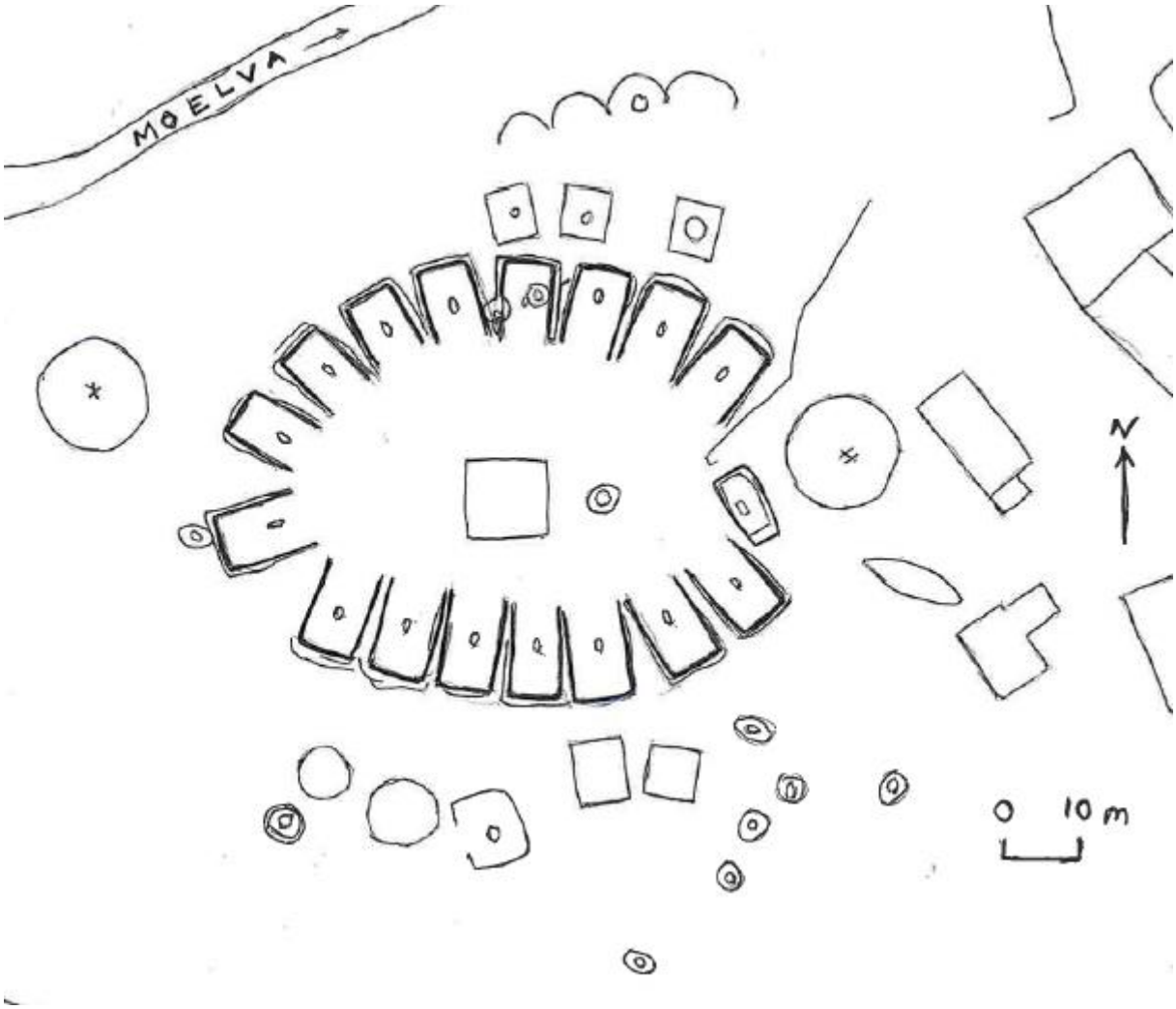

Kirkemoen

Kirkemoen ligger nedenfor Møglestu ved Moelva. Her synes det å ha lagt en rund landsby. En mulig datering er 200 AD; med et tidsspenn rundt ca. 0-350 AD. På tegningen er 16 hus markert. Dette er det som synes å være synlig på overflaten, men antallet og fordelingen av hus kan være annerledes. Firkanten midt på plassen kan være fiktiv og mer indikere en danse-plass, muligens rund eller rundaktig. Ellers ses runde kokegroper, som også kan være bålplasser eller enkle graver.

Små firkantede strukturer utenfor landsbysirkelen blir her tolket som spesialhus, enten brukt i forbindelse med haugbygging eller ved forberedelse til fester o.l. To av disse kan være brukt som inisiasjons-hytter for ungdommer, en for hver moiety. En ballplass kan ha lagt NØ for landsbyen, omtrent der en gårdsplass og hus ligger i dag; mens en spille-plass kan ha lagt S for kokegropene i SØ.

Her er rester etter runde og avlange gravhauger. Når trekantede hauger ikke er funnet, kan det være fordi de er ryddet bort. Nord for landsbyen synes å være rester etter 4 runde gravhauger hvor halvparten er ryddet bort, slik at de fremtrer som halvsirkler.

Eneste funn i nærheten er en 'røys' på Vardåsen, ødelagt av en tysk forskansning (www.kulturminnesok.no). Mer generelle funn er en slagg-klump, som tegn på jern-fremstilling (ibid.). Ellers er det påtagelig at ingen funn er gjort på eller ved Kirkemoen, som i

dag er et intensivt brukt område til trafikk, bedrifter og boligfelt i området. Det kan virke som at en moderne utbygging av et område innebærer at få eller ingen funn blir tatt vare på, muligens fordi tunge maskiner blir brukt. Fortiden har ingen sjanse i møtet med bulldosere. Allikevel ligger landsbyen der fremdeles, totalt uutforsket.

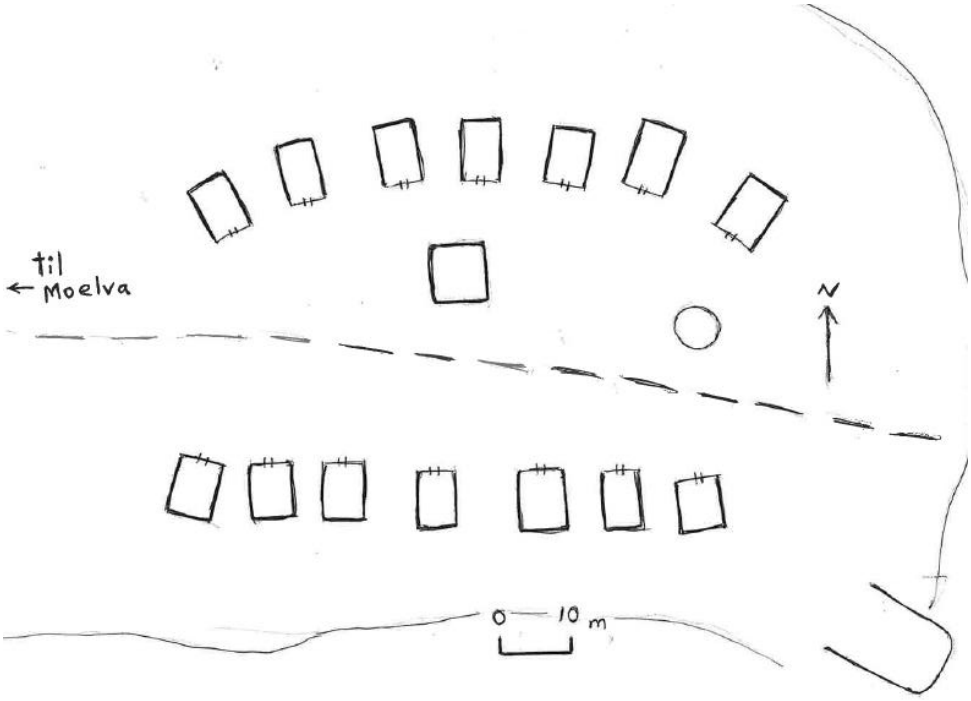

Konseptuell-hypotetisk bebyggelse på Tingsaker.

Helt nede ved Moelva ligger Tingsaker, som kan ha en sammensatt bebyggelses-historie. Dette omfatter flint-redskaper, knyttet til en steinalder-boplass (www.kulturminnesok.no). Spranget er langt fram til jernalderens gård. Tegningen over er ment å vise en mulig norrøn overtakelse av stedet, hvor husene representerer tingboder med en tingstue i sentrum. En mulig datering er 400-900 AD.

Det er ikke tenkt at dette er en fortsettelse av byene lenger oppe ved Moelva. For det første er husene hypotetiske, overbygd av moderne bebyggelse. Plassen alene indikerer at her kan folk ha samles; 14 hus er tegnet inn, men antallet er uvisst. For det andre, og mer vesentlig, kan dette være en annen type samlingsplass; ikke et sted hvor folk bodde i lenger tid, men en saks-relatert samling indikert av ordet ting. Hvilke forbindelser som evt. finnes med stedene høyere oppe vil avhenge av videre undersøkelser. Dersom beboerne ble treller, kan de delvis hatt tilhold ved Tingsaker, som tjenere, arbeidere o.l.

Grunnen til at 4 byer eller by-lignende steder er tegnet inn ved Lillesand er at om så bare ett av stedene er dokumenterbart, så vil det gi oss unik informasjon om landsbylivet i denne delen av Aust-Agder. At det fins flere landsbyområder fra Lillesand til Tvedestrand synes innlysende. Dette blir en forlengelse av det vi vet om landsbyene lenger vest.

Østlandets byer

På Østlandet har det trolig funnes hundrevis av runde byer i løpet av årtusenene. Mest sannsynlig har Østlandet vært oversådd med store og små landsbyer. Grunnen til at de ikke er kjent er for det første at de besto av trehus, som ikke etterlater overflatespor, og for det andre at ingen har lett. Mange tettbebygde landsbyer har sikkert blitt ødelagt av jordbruk, husbygging og på andre måter. Mange har vel også lagt i det som i dag er tettsteder, og har for lengst blitt nedbygd.

Videre kan vi si at eksistensen av landsbyer har blitt systematisk oversett. Når arkeologene finner hus tolker de det som en 'gård', dvs. en enkelt-stående hus-enhet. Selv om flere hus finnes sammen tolkes dette som enkelt-gårder. Forskere har ikke lett etter sammenhengende bebyggelse. Utgravninger er ofte begrenset, f.eks. til en veitrase eller tomt, og da blir ikke områder av landsbystørrelse dekket. Allikevel skulle det være gode muligheter for å finne en eldre landsbylokalitet hvis noen gadd å lete.

Formen på Østlandets landsby-sentra er foreløpig ukjent. Den runde formen kan ha blitt avløst av mer 'praktiske' format. Det kan hende at bebyggelsen noen steder bestod av 2 forholdsvis rette husrekker som stod overfor hverandre på tvers av en åpen plass. På andre steder kan plassen ha vært borte og husene lå i tette rekker ved siden av hverandre i en avlang eller klyngeformet bosetting. Forsamlingsplassen kan da ha lagt ved siden av landsbyen. Alt dette blir usikkert så lenge bosetningsspor ikke er kartlagt.

At Grenland har vært et viktig område for runde byer og landsbyer generelt virker sannsynlig. Navnet Grenland resonnerer med område-navn som Grøningasund i Fana og Grønland i Oslo. Ved Melum utenfor Skien kan det ha lagt en rund landsby med 16-17 hus. Funn i området omfatter: keramikk, bjørne-klør, Vestlands-gryte, m.m. (Holand 2001: 188). I selve Skien peker Gimsøy seg ut som en mulig landsby-lokalitet, nevnt under.

På Slottsbru i Porsgrunn har det trolig lagt en rund by en gang i tiden; den kan ha hatt fra 12 til 20 hus. Bosettingssporene her er mange, men systematiske utgravinger er ikke kjent. Andre lokaliteter på sletten langs Oselva som Leirkup og Sanna kan ha huset en landsby med 12-14 hus. Andre aktuelle steder for landsbyer og del-landsbyer omfatter Hovenga og Borge. Funn i området omfatter store lager-krukker, kanskje brukt i forbindelse med handel (Holand 2001: 187). Da jeg jobbet ved høgskolen i Porgrunn i 2004 var det spor av gravhauger ved skolen og bevere i elven; i dag er alt utbygd med parkeringsplasser, sykkelbane o.l. Høgskolen, i dag en del av Universitetet i Sørøst-Norge, ivaretar ikke lokal historie eller forhistorie.

Letingen etter runde byer på Østlandet blir dermed et arbeid som kan trekke ut i tid. Men ett sted må man begynne. Begynnelsen her er i Skien.

Steder på Østlandet (Norgeskart)

Gimsøy

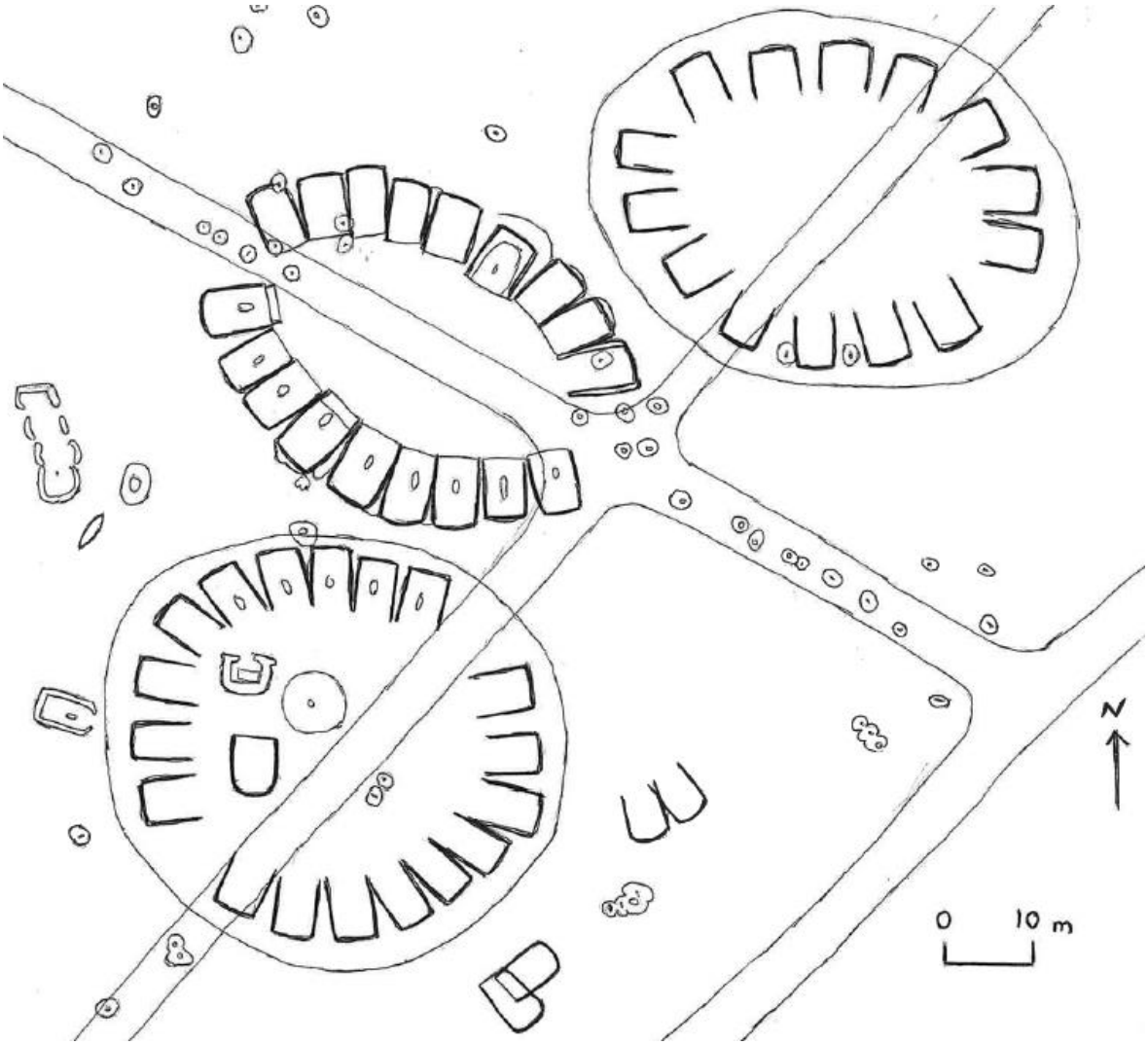

Mulige landsbyer ved Gimsøy, Skien

Gimsøy ved Skien peker seg ut som en mulig landsby-lokalitet. Den ligger sentralt i Grenland med tilgang til Frierfjorden og Norsjø. Til tross for nylig utbygging er det mulig å skimte spor av tufter og groper på satelitt-kart. På det tegnede kartet over er dagens veier tegnet inn, men ikke moderne hus.

Ut fra tufte-lignende forhøyninger kan det se ut som om området har vært bebygd i lang tid, av landsbyer som har skiftet beliggenhet. De tegnede byene er her betegnet som den nordlige, midtre og sørlige.

Den mest tvilsomme byen er den nordlige, hvor knapt en tuft er intakt. Dette er også tenkt å være den eldste av de tre stedene, fra tiden før 0 AD. Her har ganske sikkert vært enda eldre landsbyer, tilbake til bronsealderen eller tidligere, men nøyaktig hvor er ukjent.

Den midtre landsbyen har på mange måter en klassisk form, men samtidig er den usikker fordi veier og moderne hus gjør det uklart hvordan husrekkene har stått i forhold til hverandre. Kanskje er dette den yngste byen ca. 300 AD. Mange kokegroper synes å være anlagt rundt og oppå byen.

Den sørlige landsbyen kan på et tidspunkt hatt to konsentriske ringer av hus; evt. kan den ha vært gjenoppbygd med delvis overlapping av husene. Strukturene som er tegnet sentralt i den sørlige byen trenger ikke være samtidige med husene rundt, kanskje bortsett fra sirkelen, en mulig danseplass med bål i midten. Denne byen er tenkt orientert SV-NØ, mens de to andre er rettet NV-SØ; dette kan imidlertid skyldes nyere forstyrrelser slik som veibygging, som vanskeliggjør identifiseringen av tufter.

Bare basert på satellitt-kart er det vanskelig å si noe sikkert om hus-strukturer og layout. Om det var forrom i noen av husene er usikkert; dette avhenger av utgravninger og sammenligning med andre byer. De fleste husene synes å ha hatt ildsteder. Ellers har de hatt vanlig jernalder-form, 5x10 m, trolig med brisker/senger langs veggene.

Den merkelige fire-leddete tuften i vest er tenkt å være et bronsealder-hus. Bebyggelsen på stedet kan gå tilbake til steinalderen og dermed innebære høy kontinuitet. Omkretsen på to av byene er indikert, denne kan ha vært merket med påler, enten i form av en palisade eller et slags gjerde. Mange kokegroper er indikert, men noen kan være rester av gravhauger. At mange kokegroper synes å ligge langs en vei kan skyldes at veibyggingen har fått fram gropene i terrenget, men det kan også være snakk om hull i veien. Få større gravhauger er bevart, men det kan henge sammen med den intensive utbyggingen på stedet.

Funn i nær-regionen omfatter: keramikk, bronse-skål, spinnehjul, vev-pinne, glass-skål, m.m. (Holand 2001: 187-8). Som ofte er tilfelle i moderne tettbygde strøk er få funn fra området rapportert eller registrert. I Gimsøy-området er det registrert: steinalder-boplass; flint-avslag; prikkhugde økser; brynestein; en skålgrop-stein ved Skiens-elva; helleristning; jernalder-hus; kokegroper; rundhaug; rundrøys; m.m. Deler av funnmengden skyldtes at det ble foretatt en arkeologisk undersøkelse ved Telemark Sentralsykehus i 1999, dårlig organisert: 'Det ble tatt ut kullprøver fra flere strukturer, men resultatene av disse er ikke å oppdrive' (www.kulturminnesok.no). Denne formen for useriøse undersøkelser kalles 'oppdrags-arkeologi', hvor arkeologer blir betalt for å se over et utbyggings-felt. Inni bebyggelsen på Gimsøy synes det aldri å ha vært noen undersøkelser.

Navnet Gimsøy resonnerer med et tilsvarende by-navn i Lofoten. Som nevnt kan dette være et gammelt skandisk stedsnavn, *Kimisita o.l. Navnet er kjent fra Østlandet, Trøndelag og Nordland; her kan være gamle stamme-forbindelser.

Som ved Lillesand er tanken at om én av de tegnede byene, eller en del av en by, kan bli arkeologisk underbygd, så vil dette være et stort skritt framover i å belegge landsbyer i regionen. Hele Grenland, med Porsgrunn og Skien, og Telemark for øvrig fra Bø til Seljord, kan omfatte spennende områder for tettbygd befolkning langt tilbake i tid. Her er det mulig å oppdage nye funnsteder og attraksjoner.

Kaupang

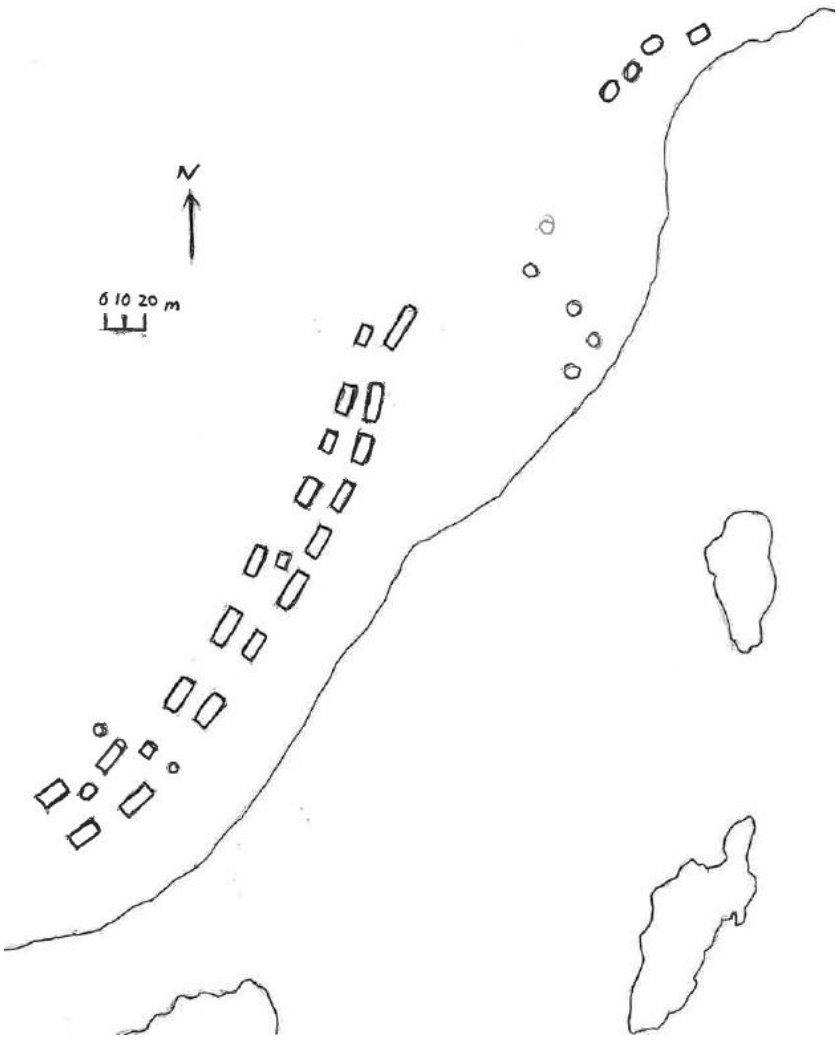

Kaupang – en kartskisse

En av de mest kjente landsbyene fra forhistorisk og tidlig historisk tid er Kaupang ved Larvik, også kalt Skiringssal (Storli 2006: 21). Dette er en avlang by, ikke rund. Alderen er også yngre enn på de fleste ringtunene, fra yngre jernalder. Men stedet er såpass kjent at det tas med i oversikten over landsbyer.

Kaupang er datert ca. 700-900 AD. Bebyggelsen består av ca. 18 hus i to rekker, samt mindre hus, naust m.m. Naustene er her ikke tegnet.

Noe av det mest interessante ved landsbyen er at den er todelt. I sør ligger avlange hus på rekke. Men i nord er fire eller mer hus av en annen type, runde eller avrundet. I området imellom ligger noen gravhauger som et slags grensemerke. Det er da nærliggende å tenke seg at det gikk et etnisk skille gjennom landsbyen. Folkene i sør var norrøne, men beboerne i nord kom fra en annen gruppe. De kan ha vært samiske, men her er det tenkt at de var skandiske. De tilhørte en folkegruppe som er beslektet med dagens sjøsamer. Kanskje forsynte de kaupangen med fisk. De kan også hatt en mer stigmatiserende jobb, og tatt seg av gravhaugene.

Husene i nord er også viet særskilt oppmerksomhet fra arkeologene. Der var 4 ovale hus som kunne tolkes på flere vis. De kunne være gjestehus, naust-hytter, verksted o.l. Disse husene var bygget med skråstilte stolper, dvs. en lavvo-lignende gamme-konstruksjon (Tollnes 1998: 113-114). Kanskje utgjør disse husene en gruppe av samiske eller kvenske båtbyggere og handelsfolk?

Forskerne var forvirret. 'Bruddet i konstruksjonsprinsippene' mellom bygningslevningene i N og S 'forundrer. Hadde utbyggerne i Tønsberg en annen kulturbakgrunn enn beboerne på Kaupang?' Folkene kunne være utenlandske. Slike 'bygninger med bueformede langvegger taper terreng i Norge', men fortsetter 'i dansk område' (Tollnes 1998: 117). Dette virker lite sannsynlig. Det sannsynlige er at vi snakker om en innenlands minoritet, kanskje grener fra Grenland. Mer generelt kan vi si at Kaupang, tolket som et norrønt-norsk anlegg, også har en fleretnisk dimensjon, som det deler med andre områder av Norge.

Lenger øst

Dersom landsbyene på Østlandet hadde vært alminnelig kjent, ville denne boken ha vært dobbelt så stor. Nå ligger de i stedet og venter på å bli oppdaget, og på en annen entusiast som vil skrive om stedene.

Et foreslått sentralsted er ved Vestad NØ for Larvik. En mulig landsby kan ha lagt i området, f.eks. på Søndre eller Nordre Istre. Navnet knyttes til Istria og et gammelt navn på Donau, Istros (Rygh u.å.). Navn i nærheten omfatter Istru, Hyppistadhom, Oxolme, Skalistrw og Siaugharystrw – med spennende konnotasjoner (Rygh u.å.)! Her kan være nok en forbindelse til de gamle etruskerne og herulene.

På Tveitane i Tanum kan det ha lagt en landsby. Her er gjort fantastiske funn ca. 200-400 AD: leir-skåler, harpiks-reparasjoner, bronse-bundet tre-bøtte, tekstiler, lær-belte, belte-spenne, glass-beger, bronse-spinnehjul, vev-pinne, kvarts-bryne, sverd, kniv, jern-nagle, saks, sølv-nål, glass-perler, rav-perler, bronse-brosje, gullring, osv. (Holand 2001: 185). Stedet er i dag et industriområde.

På Valby i Tjølling, Vestfold, kan det ha lagt en rund by. Man kan se for seg ca. 16-18 hus i ring med en lang haug i Ø og en stor gravplass i NV. Området er ikke langt fra Kaupang. Funn datert 150-400 AD omfatter: keramikk, harpiks, bronse-gryte, spinnehjul, jern-sigd, glass-beger, glass-perler, bronse-ørering, bronse-ring, sølv-ring, m.m. (Holand 2001: 184). Kanskje var etterkommere herfra blant trellene som bygde gammer i Kaupang?

Nær Sandefjord kan det ha vært flere landsby-områder. Aktuelle lokaliteter er Sandar, Hegna og Lahelle. To steder i Vestfold det er vanskelig å komme utenom er Gokstad nær Sandefjord og Oseberg nær Tønsberg, funnsteder av vikingskipene fra 800-t. Om Gokstadskipet er det notert at plasseringen 'tyder ikke på gårdsbebyggelse' (Tollnes 1998: 116). Begge skipene er trolig knyttet til svensk-norske slekter som tok makten i området etter at de innfødte landsbyene ble ødelagt. Overlevende etterkommere kan ha vært i den omfattende trelle-befolkningen som bygde gravhaugene.

I Tønsberg kan det ha lagt en rund landsby sør for Haugar rundt år 300 AD. Her er tegn på jordbruk litt lenger nord ved Berget. Både jordbruk og bybebyggelse har vokst, særlig etter 700 AD.

I Tønsberg kan en se for seg en overgang fra landsby- til bybebyggelse, ca. 300-1100 AD. Dette ville senere bli omtalt som Norges eldste by. I en tidlig fase kan her ha vært en rund by med 100-150 mennesker ca. 300-350 AD. Siden ble her en slags dobbel by, med ekstra rekker med hus og rundt 200 mennesker ca. 400-600 AD. I en mellom-fase var her en mindre by med 100-150 mennesker ca. 600-750 AD. Så økte befolkningen til 200-250 mennesker ca. 750-850. Dette åpnet rom for den historiske byen, som mellom 850 og 1150 AD vokste fra 250 til 450 innbyggere. Det eldste åkerlandet lå i NV, senere lå det mer i S. Her er funnet avrundede husvegger fra før år 1000 AD, med en viss likhet til de runde byene (Tollnes 1998: 117). Trolig har Tønsberg hatt en fleretnisk befolkning fra begynnelsen av.

Ved Borre har det trolig lagt en rund by, men nøyaktig hvor er uklart. Området er kjent for de store Borre-haugene, gravhauger datert ca. 600-900 AD. En videre datering er 1000 BC-900

AD. En mulig landsbylokalitet er nær Spillemannshaugen. Landsbyen kan ha hatt mellom 12 og 30 hus. Over tid har den skiftet lokalitet flere ganger. Nærliggende sentralplasser er Åsgårdstrand og Horten.

Nær Drammen ligger 3 områder med bygdeborger: Lier (1 borg), Sande (4 borger) og Hokksund (8 borger). En analyse av bygdeborgene i området gir dateringer fra 835 BC til 1550 AD, som viser en lang bruk med mulig tilknytning til sentral-steder (Mitlid 2003). Hvert av disse 3 stedene kan ha hatt en landsby. Når Hokksund hadde flere borger, kan dette skyldes at Hokksund lå innlands, hadde færre ressurser, og til tider kanskje var delt mellom Sande og Lier. På Huseby sør for Lierbyen kan det ha lagt en rund by; området er intenst oppdyrket.

Slidre i Valdres, tidligere Oppland fylke, er kjent som et gammelt kultsted og bygdesentrum. I forbindelse med det svære gravfeltet og kultstedet har det trolig lagt en landsby. Denne landsbyen kan ha hatt forbindelser til Moa i Årdal. Nylig utbygging kan ha ødelagt mange fortidsminner. En mulig landsby-lokalitet er tatt med under:

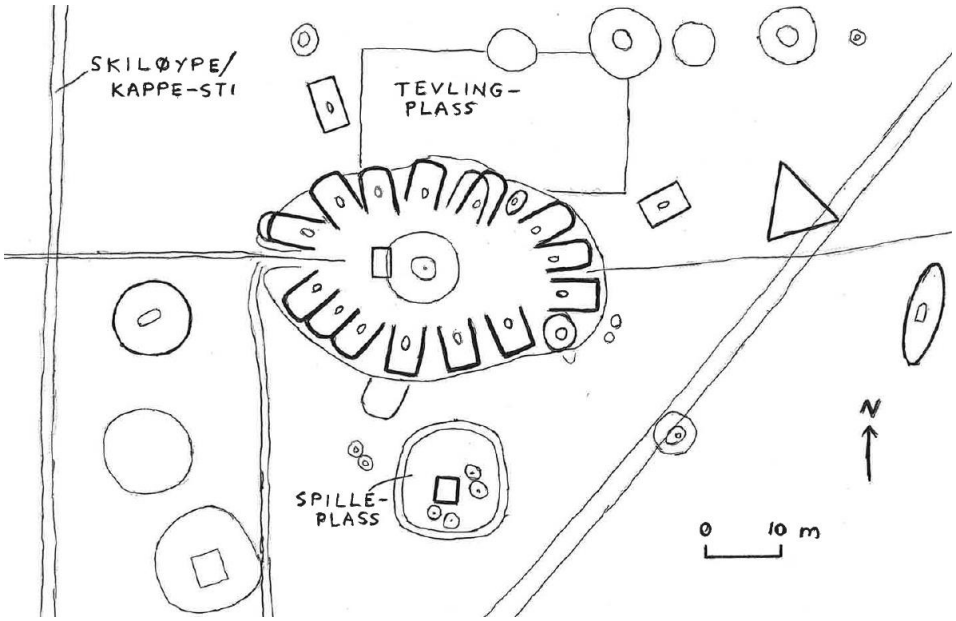

Slidre; en hypotetisk landsby

Ut fra konteksten er alderen tenkt å være 400-500 AD. Eldre landsby-lokaliteter kan ha vært andre steder i bygda. På andre siden av Einangsundet lå Bondeby, mens stedet på østsiden ikke har noe navn. Hvis de var underlagt bøndene kan de ha blitt kalt Trelleby. Husene har mest sannsynlig vært bygd av tre. Det kan se ut som om landsbyen har vært bebodd i lang tid, og at noen hus er gjenbygd eller ombygd. At ikke alle husene er helt på linje kan tolkes som at totem-systemet er svekket. Dette gjelder særlig i NV-hjørnet og dels i SØ. To hus avmerket i Ø og N kan være moiety-hus, omtrent som klubb-hus. Sør for landsbyen er det en rund voll med et lite hus og noen kokegroper eller bålplasser. Tanken er at dette var en spille-plass hvor folk hadde ulike spill, brikke-spill, kaste-spill o.l. Trolig gjaldt dette særlig om høsten, når kornet var i hus. Alle fikk være med å spille, men det var særlig de voksne som var involvert, kanskje med gambling eller veddemål.

Plasseringen av de 3 haug-formene kan ikke være tilfeldig. Her ligger rund-haugen lengst i V, som da kan være et høvding-totem, f.eks. bjørn. Dernest følger fugl og fisk. Disse totem-gruppene har utfylt hverandre i landsby-rundingen.

Et særskilt element på Slidre er at folk kan ha gått på ski. Tanken er at det går en ski-løype i en sløyfe fra landsbyen ned til Einangsundet og opp igjen. Om sommeren kan folk ha kappløpt til fots. Hvor realistisk tegningen er blir vanskelig å si; men at folk gikk på ski langt tilbake i tid er verdt å merke seg og blir en del av den generelle interessen for idrett og konkurranser.

Funn i Slidre-området omfatter en bronse-bundet tre-bøtte m.m. (Holand 2001: 177). Til tross for omfattende undersøkelser er fornalderen i Slidre lite kjent, i hvert fall fra de runde byene sin tid.

Områder som Hallingdal, Valdres, Ringerike og Hadeland må ha hatt mange landsbyer knyttet til ulike stammer og etniske grupper. Et sentralsted skal være Jevnaker, hvor en mulig landsby trolig er utslettet av boligutbygging, kirke, gårdsbruk m.m.

Jeg tar med Oslo som en mega-landsby i gammel tid, Norges svar på Lutetia. Oslo utgjør et eget forhistorisk og historisk univers. Dessverre er det først i senere tid at studier av den tidligste by-bebyggelsen har tatt til. I og ved Gamlebyen er det avdekket bygningsrester fra ca. år 1300, med fokus på kongsgård og kirker. Hvordan den tidligste landsbyen i Oslo så ut får vi kanskje aldri vite, men den kan ha vært rund. Mer sannsynlig var den langstrakt. Her kan ha vært en landsby med ca. 400 innbyggere i området som kalles Gamlebyen rundt 0 AD.

Gudbrandsdalen er et område som må ha hatt en sammensmelting av svært mange tradisjoner, fra skandisk og herulsk til mærer, raumer, kelter, samer m.m. Men jernalderens bosetning i dette området er lite kjent, for ikke å snakke om tidligere tider.

En landsby kan ha lagt ved Huseby i Stange på Toten. Her kan det ha lagt en rund by med 16-22 hus. I området er runde, trekantede og avlange haug-monument. Andre lokaliteter kan være selve Stange eller Helgøya i Mjøsa. Gårder kalt 'Huseby' kan i enkelte tilfeller vise tilbake til en gammel landsbylokalitet; det finnes 45 gårder kalt Huseby o.l. i Norge. Som andre steder på Østlandet kan spor etter landsbyer på Toten være utslettet av jordbruk og utbygging.

Et område ved Moen i Sør-Odal, Hedmark, viser mange tegn på fortettet bosetting. Mange kokegroper er funnet her og på Børstad. I nærheten ligger Leikvang, et navn forbundet med andre landsby-lokaliteter. Området er sterkt oppdyrket og utbygd med et sagbruk m.m. I nærheten ligger sentrale steder som Skarnes og Kongsvinger. Funn i distriktet omfatter en østlands-kjel m.m. (Holand 2001: 173).

Store utgravninger ble foretatt i Akershus fylke i forbindelse med utbyggingen av Gardermoen flyplass. Imidlertid var det aldri snakk om å sjekke spor etter landsbybebyggelse; alle hus som ikke var fra steinalderen ble tolket som gårder. One size fits all. Spennende konfigurasjoner av gravhauger og bosetningsspor ble aldri utredet. Gardermoprosjektet avdekket mange hustufter, men disse ble ikke koblet til landsbyer. På ett sted kan det ha blitt avdekket landsbyer av Landa-typen med 14-18 gårdshus tett sammen. Hver gård bestod av et langhus og et grophus, med en datering rundt 350-650 AD eller tidligere.

På gården Langeland i Ullensaker kan det ha lagt en rund by med 12-16 hus. Her skal ha vært boplasser 'fra bronsealder, elder jernalder og middelalder' (Helliksen 1997: 25). Funn

omfattet stolpehull, kokegroper, groper og keramikk. En fant også en skafthulløks fra ca. 3000 BC. Av flere tusen m2 ble 600 m2 utgravd.

Ved Garder i Ullensaker ble det funnet 3 hus og 12 gravhauger. Gravhaugene kan ha vært hus. Et sted nær Gardermoen ble det avdekket felt med kokegroper rundt en åpen plass. Plassen kan ha rom for 12+ hus i ring, men om hus er funnet vites ikke.

Nordover på Østlandet har den fleretniske dimensjonen ved bosetningen der kommet fram i nyere undersøkelser (Bergstøl 2008). Nylig har det blitt fokus på den utstrakte samiske bosetningen på det indre Østlandet, som kan gå 3-4000 år tilbake i tid. Dette har da gitt et mer multikulturelt perspektiv på bosetningshistorien, ikke minst på boplasser og hus-samlinger. Dessverre er fokuset fortsatt på enkelt-hus og tufter, ikke på bosteds-områder, men dette kan endres over tid. En historie som har vært skjult i tusen år begynner å komme fram i dagen.

Karakteristisk for Hedmark og for Østlandet generelt er at det er gjort veldig mange enkeltfunn, men få sammenhengende funn. Her er funnet stolpehull flere steder, men få forsøk er gjort på å knytte disse sammen over et større område. Man har heller ikke lett etter sammenhengende bosetning.

Åsnes er med i et moderne 'landsbyprosjekt' som skal styrke lokaldemokratiet. Her kan imidlertid ligge mye eldre, ekte landsbyer, slik som ved Åsnes, Flisa og Hof. Å peke ut landsby-lokaliteter er vanskelig; især Flisa er kraftig utbygd og ingen lokaliteter er bevart.

Området kalt Solør litt lenger sør kan antyde at folk var sol-tilbedere; men navnet er tenkt komme av et mannsnavn, Solve, som kan være av samisk eller skandisk opphav. Varianter er Svarve, Svale osv. På Grue ligger et område kalt Vollermoen, som er antydende. Stedet er intenst utbygd, men man kan se hint av en rund by på det lille arealet som gjenstår ubygd:

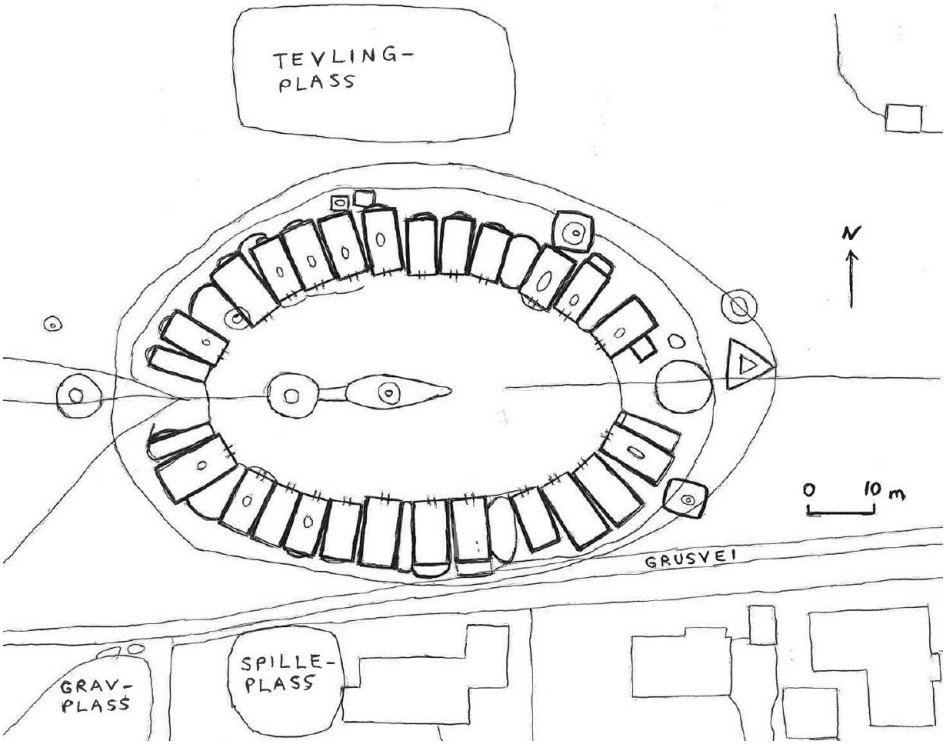

Vollermoen, Grue, Hedmark; en hypotetisk landsby

Dette er tenkt som en skandisk-samisk by datert 300-500 AD. Antallet hus virker stort. Dette kan være en oppsamlingsplass for et stort område. Folk kan ha komt flyttende til sørfra, hvor de hadde blitt fortrengt av norrøne og andre folk. Det kan virke som om folk har 'trengt seg sammen' for å få plass til alle husene. Landsbyen kan opprinnelig ha vært designet for 12-14 familier. På kartet er 24 hus tegnet inn.

Noen mindre hus er antydet på utsiden av landsby-ringen. Noen av disse kan være kokegroper. Men et par hus i øst kan være moiety-hus brukt til fester og seremonier, slik som inisiasjons-ritualer. Slike hus kan også være knyttet til konkurranser; at huset i N hadde ansvar for tevling-plassen, mens de i S tok seg av spille-plassen. Eller hver moiety representerte et 'lag' i ballspill og andre konkurranser.

Igjen er her antydninger til forbygg eller patioer og bakværelser, men dette er svært usikkert. Her kan det synes som om det er 4 vakthytter ved inngangene til landsbyplassen. Om dette økte sikkerheten er uvisst; men det kan ha holdt ungdommene ute av syne fra mødrene.

Stien som går tvers gjennom landsbyen er nok ikke reell. Når man anlegger en landsby finner man først et tenkt midtpunkt. Deretter lager man en midtlinje i ønsket retning, her V-Ø. Så plasserer man 2 hus i en viss avstand SV og NØ for midtlinjen. Disse 'holder plassen' og andre hus plasserer seg bortenfor disse inntil landsbyen blir fylt. Det har nok funnes målemetoder for å finne ut lengde, bredde og omkrets på byen, men metoden over er en enkel måte å finne ut hvor husene skal ligge.

Haug-monument er vanskelig å identifisere. Her kan ha vært runde, avlange og trekantede steinsettinger, tenkt som totem-symbol, men disse må ha vært lave strukturer eller senere ryddet bort, slik at det er lite å se på overflaten.

Ingen fornminner et registrert ved Vollermoen. Det nærmeste er en korsformet spenne datert 375-550 AD funnet 800 m mot V. Andre funn innenfor 1 km radius er et gravfelt i S, og et stort antall enkeltfunn: keramikk, bryne, øks, skål-spenne, andre spenner, perler, en 'figur' og mye mer. Den største funn-konsentrasjonen er ved et sted kalt Skjelver i S; her ligger også Kongshov, med hentydninger til en norrøn overtakelse av stedet ca. 450-550 AD.

Tevling-plassen i N og spille-plassen i S er hypotetisk. I dag brukes området til fotballbane. Landsbyen ved Grue gir et klassisk preg. Dette er en boform som folk har brukt lenge, og som trolig har vært vanlig på hele Østlandet.

På Venjar i Eidsvoll kommune kan det ha blitt funnet rester etter både runde og avlange landsbyer, datert 355 BC – 1035 AD. Både dateringene og funnene er utflytende.

På et sted kalt Dyster(!) ved Ås kan det ha lagt en rund landsby med 18-20 hus. Tufte-spor er så vidt synlige i den tungt dyrkede marken. Det er mulig at folk på stedet hadde brønn. Funn fra området omfatter: bein av hund og ku, keramikk, vestlands-gryte, synål, glass-beger, penn-etui, gull-spiral, m.m. (Holand 2001: 172-3).

Korsegården ved Ås har spor etter sammenhengende bebyggelse som minner om Landa-landsbyen. Dessverre viser ikke utgravningen noe forsøk på å avdekke landsbyens omfang. Dateringene her spente fra 200 BC til 500 AD, med et fokus på perioden 120-330 AD. Her kan ha vært en landsby eller samling av hus som minner om Forsand-bebyggelsen. Byen ligger ved en korsvei. Den er knyttet til 6 urgårder i området: Treider, Dyster, Kroer, Ris, Ås

og Fåle. I området ble 9 hus utgravd, hvorav 6-7 kan være samtidige. En sammenligning ble dratt til tufter ved Cuxhaven i Tyskland, datert 150 AD.

Det vi vet om fortidens byer på Østlandet pr. i dag må bli basert på gjetninger og overflate-inntrykk. Ingen har forsøkt å avdekke landsbyene som må ha eksistert ved Hamar, Kongsvinger, Askim, Moss, Halden osv. Her kan ha vært en by med 12-18 hus ved Skotbu i Nordre Follo, men alle spor er dyrket vekk. Det som følger blir derfor noen førstegangsinntrykk og gjetninger om enkelte landsbyer som har eksistert, med fokus på Østfold.

Riser-Hul

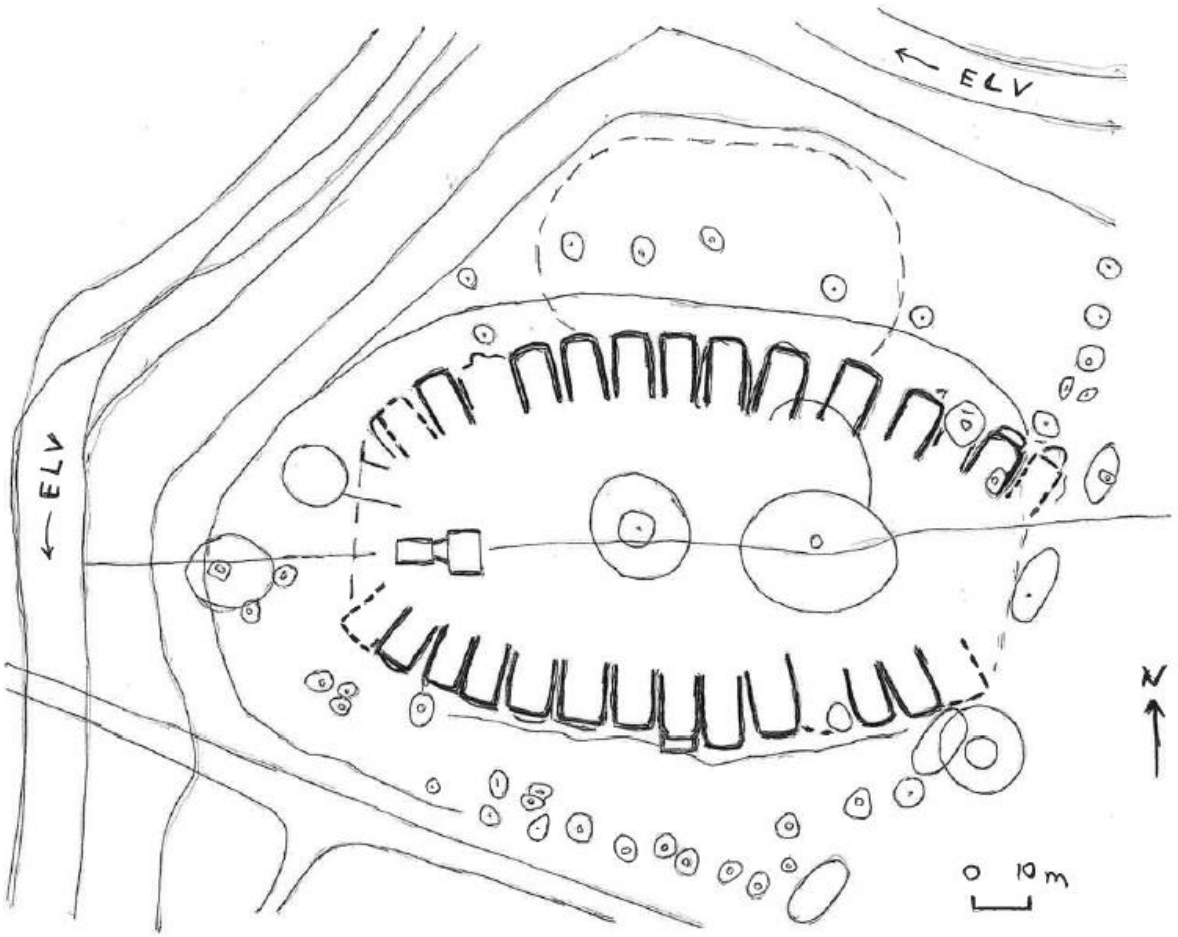

Riser-Hul; en hypotetisk landsby

Ved Riser og Hul i Østfold ligger det som ganske sikkert er en rund by. Her møtes Hulsbekken og Hobølelva. Gårdene her har artige navn som Hvitsten, Bilitt og Skvetta, som kan være en form for noanavn, dvs. noe dramatisk har skjedd på stedet som gjør at de egentlige navnene ikke han brukes. Enkelte navn har også et rituelt preg, som Hovin. Trolig har området blitt tatt med makt av norrøne inntrengere ca. 150-400 AD.

Det som er fremstilt på tegningen er først og fremst selve landsbyen med 20-30 hus. Ut fra størrelsen på stedet kan her ha vært helt opp til 34+ hus. På landsby-plassen kan det ha lagt et kult-hus eller felleshus og steder til leik, dans, seremonier og bønner. Kokegroper er antydet rundt byen. Av haug-monument er det antydet runde og avlange formasjoner; om her også har vært trekant-hauger er ikke visst. Nord for byen er en tevling-plass antydet; her kan også ha vært en spille-plass til brikkespill o.l. inne på landsby-plassen eller sør for landsbyen. Her kan ha vært ikke bare en men to palisader rundt byen; men dette er uvisst. Hobølelva er antydet med et skiftende løp.

Sporene etter landsbyen er i ferd med å forsvinne. På 12 år med satellitt-foto har bolig-spor blitt utydelige pga. intensivert jordbruk. Før var mange kokegroper synlige; nå (2024) er de nesten borte. Noen av sporene på landsby-plassen kan være dyrkingsspor etter traktor o.l.

Man kan spørre hvor sikker en kan være på at det fins en landsby som ingen har rapportert. Da jeg først tegnet byen følte jeg meg sikker; tolv år senere er det ikke slik. Dette er først og

fremst et forsøk på å vise hvordan landsbyen kan ha sett ut, med håp om at identifisering og utgraving av østlandske landsbyer vil finne sted. Dette er mitt forsøk på å vise hvordan en stor østlands-landsby kan ha sett ut – på linje med Dysjane eller Klauhauane i Rogaland. Det er iøynefallende at bosetningen østafjells er ukjent, mens byer er kjent i vest og nord.

Lunder

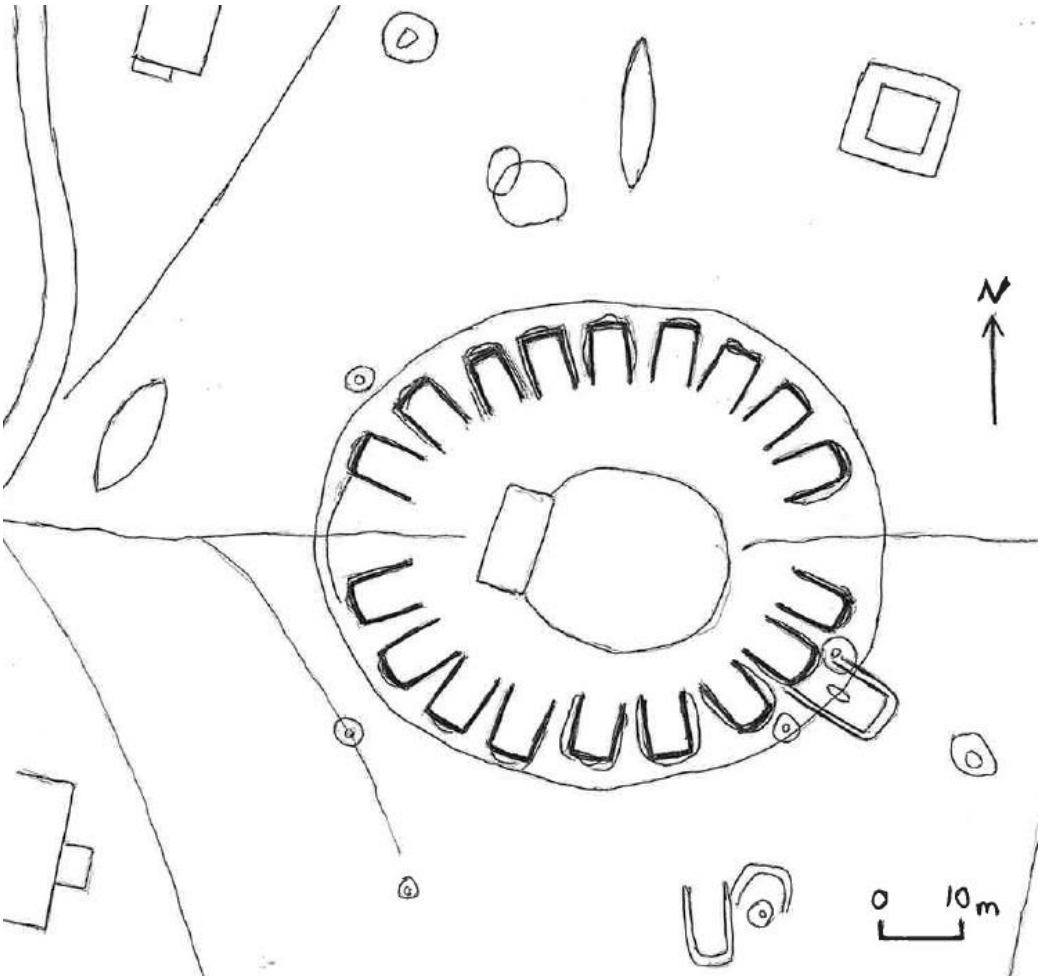

Landsby ved Lunder; hypotetisk

Lunder ved Nordbyelva, Våler, er et annet sted hvor det kan ha lagt en landsby; området er intensivt brukt. Tegningen her må ikke tolkes bokstavelig. Ca. 18 hus er tegnet inn, men det kan ha vært mange færre eller muligens litt fler. Byen kan ha vært omgitt av et palisade-lignende gjerde. I nærheten av byen ligger spennende haug-aktige formasjoner som tydeligvis har blitt utgravd nylig. Dette er litt trist, siden et slikt område burde vært undersøkt i sin helhet, ikke bit for bit.

Jellestad

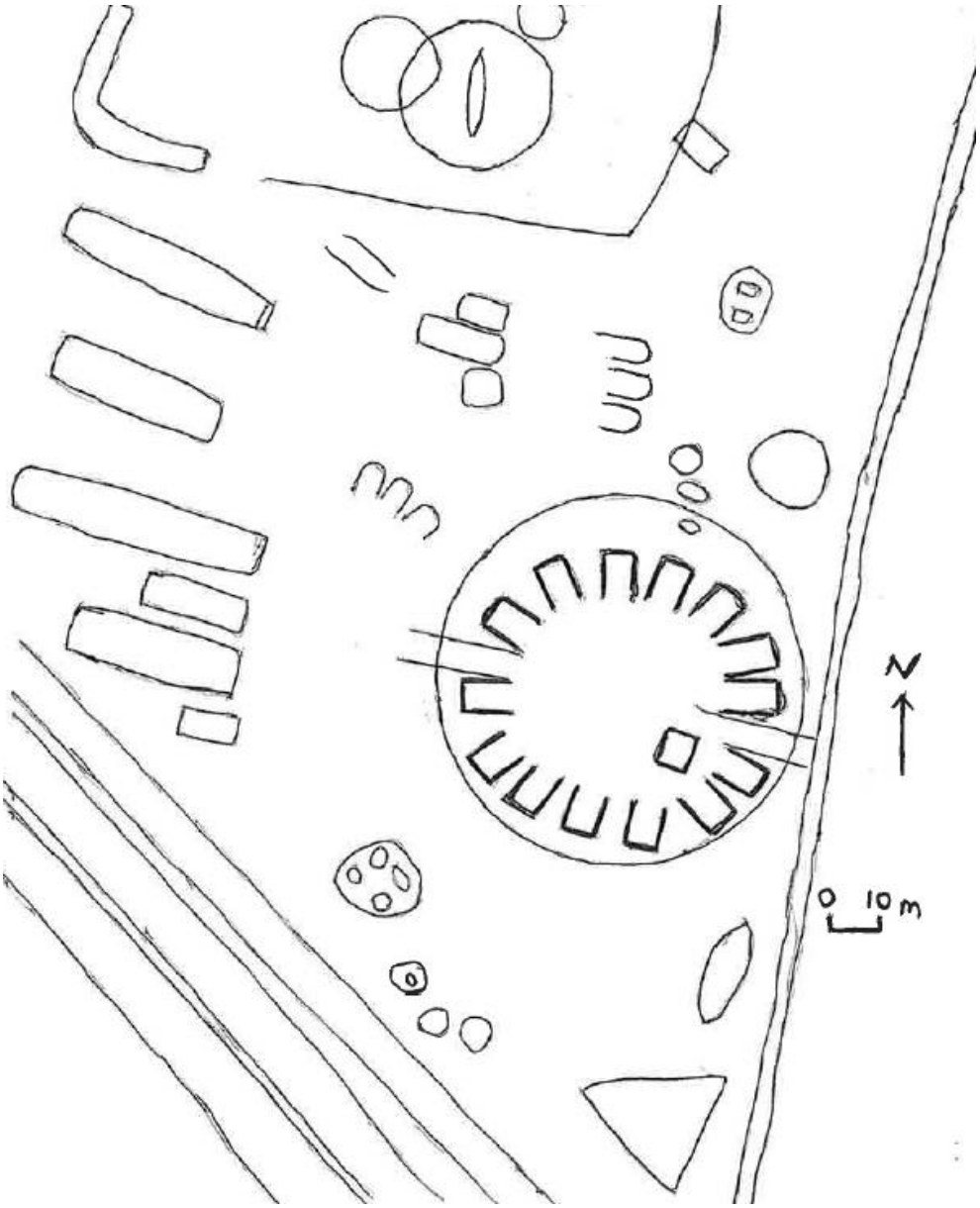

Jellestad; mulig landsby

På Jellestad a.k.a. Gjellestad ved Halden finnes en svær haug som synes å dekke over en rund landsby. Landsbyen er, bokstavelig talt, lagt i haug. Ved siden av ligger den nye tidens langhus, med vitnemål om makt og rikdom. Jellestad er mest kjent for vikingskipet som er under utgravning der. Her skjuler det seg en lang og dramatisk forhistorie. Man kan tenke seg at etterlevende fra landsbyen holdt til i noen av de mindre husene i nærheten og tok del i byggingen av haugen.

Tegningen over viser en rund landsby med ca. 14 hus. Dette er langt på vei hypotetisk. Dateringen kan være 200-400 AD. Et lite hus er tenkt inne på landsby-plassen, som et slags felles-hus. I området rundt finnes gjenkjennbare haug-monument, rund, avlang og trekantet. For meg blir dette en bekreftelse på at samfunnet var totemisk organisert, med totem-grupper av dyr, fisk og fugler, såkalte phratries. Dette er en form for organisering som her blir antydet fra Finnmark i nord til Østfold i sør. At landsbyen også var 2-delt i såkalte moieties er antydet

av hus-buene i landsbyen og kanskje også av nærværet av 2 mindre grupper av 3 hus mot N og NV. Som ellers i landet er dette spennende fenomen som venter på videre utforskning og studier.

Funn i nærområdet inkluderer: keramikk, bjørne-klør, glass-beger, gevir-kam, m.m. (Holand 2001: 169). Trolig vil utgravningene som pågår avdekke langt flere fornminner fra et svært langt tidsrom. Forhåpentligvis foregår utgravningene ut fra en helhetlig synsvinkel, slik at alle funn under overflaten blir gjort rede for. Steder som Jellestad blir som en slags tidsmaskin, hvor avstanden fra steinalder til data-alder blir veldig kort og samtidig veldig lang. Alle funn bidrar til at vi utvider forståelsen av fortiden.

Andre lokaliteter i Østfold

Østfold er det nærmeste vi kommer Sør-Skandinavias øvrige landsbylokaliteter. Samtidig er dette et grenseområde; og her synes forskernes fokus på enkeltstående gårder om mulig å ha vært enda sterkere enn andre steder i Norge. Tilslutningen til sentralmyten blir et symbol på norskhet. At Østfold har vært som en eneste stor landsby forsvinner i fokuset på enkelt-gården.

Dagens Østfold må ha hatt en lang og fredelig utvikling fra steinalderen helt fram til eldre jernalder, ca. 8000 BC – 0 AD. Dette vises bl.a. av den gradvise innføringen av jordbruk. Et lite antall husdyr dukket opp etter 5000 BC, men uten å fortrenge jakt og sanking. Åkerbruk dukket gradvis opp etter 3500 BC, men i liten målestokk (Høeg et.al. 2019). Dette viser at det ikke var en fortrenging av jegerfolk fra invaderende jordbrukere; i stedet tok folk lokalt i bruk jordbruk og dyrehold etter behov og på sine egne premisser. Dette synes ikke bare å gjelde Østfold, men hele Norge. Jordbruk dukket ikke opp plutselig og aggressivt, men ble tilpasset lokale forhold gradvis over en periode på flere tusen år, ca. 5000 BC – 0 AD. Det var først etter 0 AD at mer aggressive innflyttere kom; forløperen til det som kalles folkevandringstiden 400-550 AD, og en generelt urolig periode som kulminerte med vikingtiden 800-1000 AD.

Betydningen her er at stedene som omtales i denne boken, de runde byene, i sin tidligste periode var fredelige steder som unngikk urolighetene som i stor grad skulle prege den senere historien. De ble anlagt og blomstret i en fredelig tid. Først mot slutten ble byene utsatt for angrep, og mange ble ødelagt. Om dette også skjedde i Østfold er uvisst, siden ingen byer er undersøkt. Men kildene antyder at nye folk, danske eller norrøne innvandrere, kom inn etter år 0 AD og over tid gikk aggressivt til verks mot det fleretniske samfunnet som fantes i Østfold og i Norge for øvrig. De stod for en ny, hierarkisk samfunnsordning som peker fram mot dagens moderne stat, på godt og vondt. Vi lever fremdeles i jernalderen.

Utfordringen består i å finne de runde byene og andre landsby-samfunn som en gang har dekket Østfold-landskapet, gjerne helt fra steinalderen av. I denne boken har det ikke vært mulig å se gjennom alle stedene fra luften, så det som følger er noen hint om aktuelle steder.

Navn som resonnerer med en rund by er Ringvoll-Ringstad i Våler; her ligger i dag et lite tettsted. Ved Risum-Folkestad i Våler kan det ha lagt en rund by med 14-16 hus; stedet er i dag et jorde nord for Hobølelva. Ved Bjørnerød i Våler kan det ha lagt en landsby eller del-landsby. Byen kan ha hatt 20 hus. I nærheten lå runde, avlange og kanskje trekantede haug-monument. Her kan ha vært en tevling-plass og spille-plass, og en liten bekk med en brønn.

Ved Onsøy i Fredrikstad kommune ligger et helleristningsfelt med en mulig avbildning av hus, men tolket som ’solstativ’ (Vogt 2000: 24). Helleristningene er datert ca. 900-700 BC. Ut fra helleristningenes lokalisering kan landsby-senteret ha lagt nær Onsøy kirke, med et landsby-hegn som strakte seg til Nor, Borge, Lere, Elingård og Bossum. Ved Onsøy kirke ligger i dag et tun kalt Kolberg, med perfekt beliggenhet som et senter i området. Tunet synes å være bygget på gamle voller. Navnet Kolberg kan tyde på at et kullag ble funnet. Imidlertid vil nyere bebyggelse ha utslettet stort sett alle spor av en landsby. Funn i distriktet inkluderer: keramikk, bronse-skål, spinnehjul, m.m. (Holstad 2001: 171).

På et sted kalt Himlingen i Råde kan det ha lagt en landsby. Området er intensivt dyrket, slik at de fleste spor etter fortidsminner trolig er borte. Herfra er innmeldt funntyper som bosetningsspor, dyrkingsflate, ildsted, kokegrop, stolpehull, grophus og fotgrøft til gravhaug. Dateringer spenner over bronsealder-jernalder. På Huseby i Eidsberg kan det ha lagt en rund landsby med ca. 14-16 hus.

På Opstad nær Tune finnes en stor gravplass. Her ligger steinsettinger eller haug-ornament av rund, trekantet og avlang form. Det ble også funnet hus datert ca. 400 BC som kan være del av en rund landsby med ca. 9-10 hus; men dette er usikkert (Løken 1978: 154-7). I nærheten fantes: keramikk, Østlands-kjel, bronse-bøtte reparert med harpiks, kniver, gevir-kam, glass-perler, gullring, m.m. (Holland 2001: 170).

På Store-Dal i Skjeberg ligger et fantastisk grav-anlegg som spenner fra ca. 500 BC til 1000 AD. I nærheten kan det ha lagt noen landsby-lokaliteter ca. 0-400 AD, men det er vanskelig å se spor av hustufter på overflaten. Noen tufter synes å ligge på Mellom-Storedal, av 'landsby-format', 12x6 m. Landsbyen kan ha hatt 14-16 hus og ca. 70-100 beboere. Store-Dal er kjent for flotte fortidsfunn som inkluderer: østlands-gryte, bronse-fat, glass-skåler fra Italia, gull-anheng, m.m. (Holland 2001: 169).

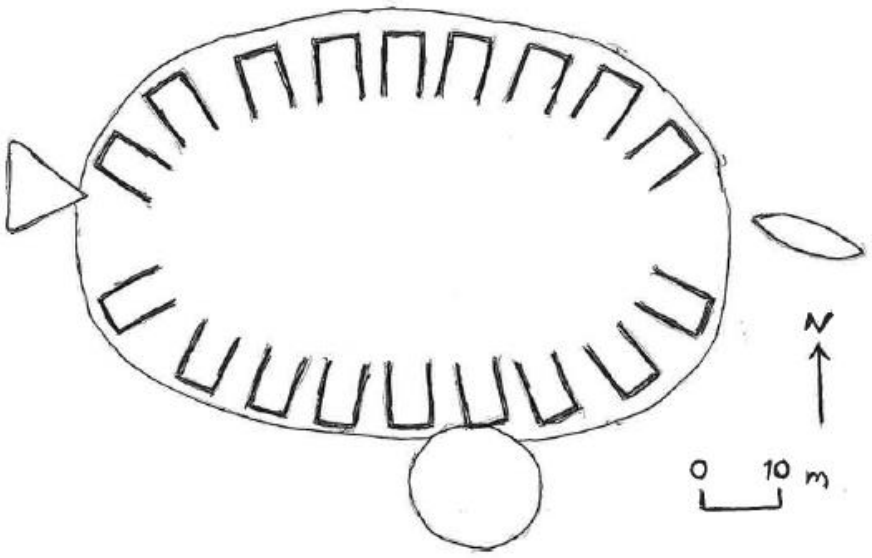

Søndre Hunn; hypotetisk

På tunet på Søndre Hunn kan det ha lagt en landsby; dette er hypotetisk. En 18 hus er tegnet inn; antallet kan ha vært 10-20+. En alternativ lokalitet er Borge, hvor det kan ha vært lokaliteter med fra 10-12 til 18-24 hus. Ved Borge kirke kan det ha vært en rund by med ca. 16 hus, omgitt av hauger med trekantet, rund og avlang form.

Ved Hunn finnes et enestående fornfunn-område; her er bl.a. 10+ steinsettinger med 12-13 steiner i sirkel. Disse kan representere en årssyklus, evt. kan de stå for lokale slekter. Ellers i området er her helleristninger, gravfelt og funn som spenner fra steinalder til vikingtid. I denne delen av Østfold ligger funnstedene tett. Det eneste som mangler er spor av landsbyene som en gang dekket området. Disse ligger for det meste under dyrket mark eller moderne bebyggelse, og er til dels utslettet.

Enkeltfunn i nærområdet inkluderer: keramikk, østlands-gryte, kniver, glass-beger, 2 drikke-horn, sko-spenne, gullring, m.m. (Holand 2001: 169). Katalogen kan uten tvil utvides når en bedre oversikt over mulige og utgravde fortidsminnefelt foreligger.

Langt sør i Østfold, ved Bø mellom Idd og Heier, kan det en gang ha lagt en rund by med ca. 14 hus. Andre fornminner på stedet omfatter gravhauger og kokegroper. En kan da tenke seg en bosetting av samme type som en finner helt nord i Norge, nær landets sørøstligste punkt. Men i nord er bakken intakt og tuftene synlig, mens i sør må noen ta jobben med å identifisere steder ved hjelp av utgravnings-tekniske hjelpemidler. Med tiden har vi kanskje minst like god oversikt over stedene i sør som i nord. Inntil da må vi prøve å forestille oss hvor sentralsteder har lagt i hver bygd og by – ta fantasien til hjelp.

Vallhagar

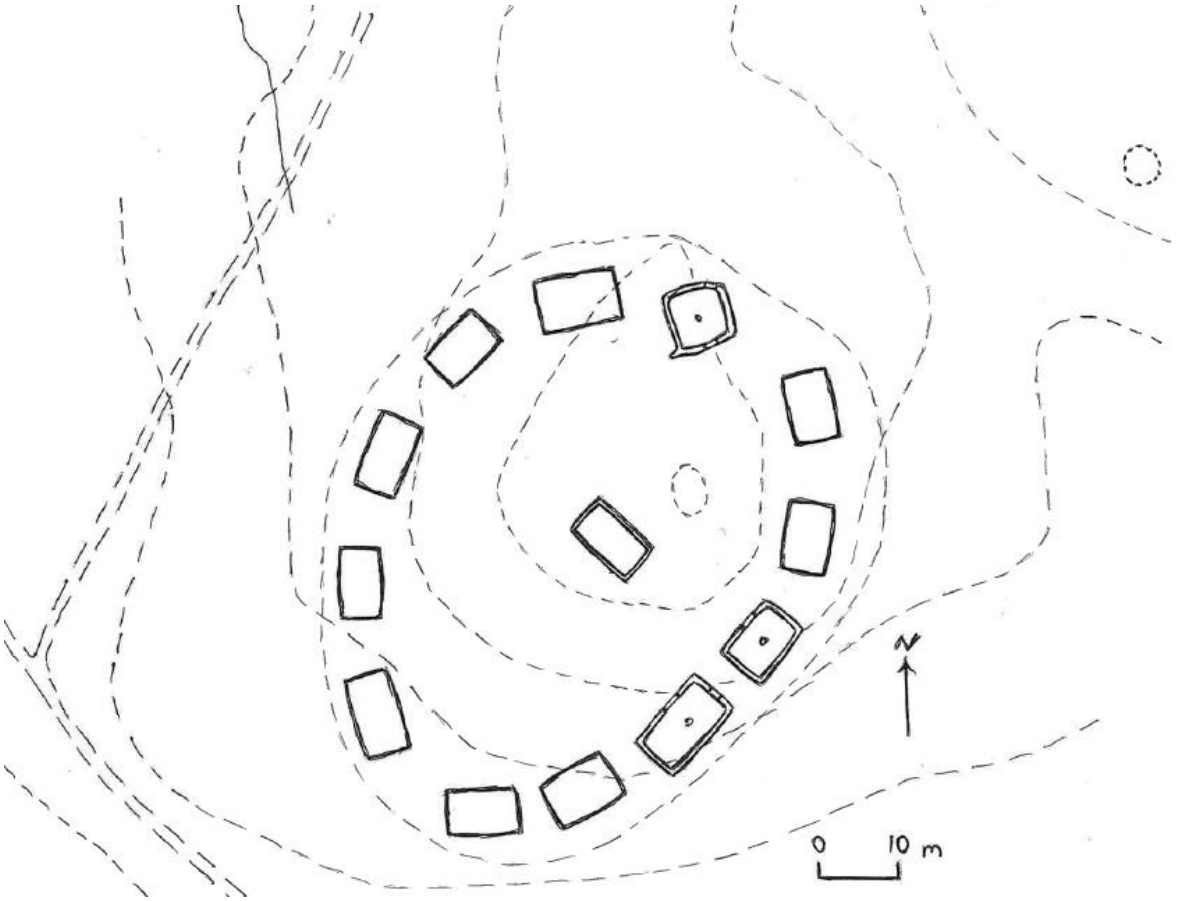

Vallhagar, Gotland

Denne lokaliteten tas med som et sammenligningsgrunnlag for byene i Norge. Bare 3 hus i sirkelen er arkeologisk belagt; allikevel er det tenkt at de andre plassene i ringen ga rom for lokale familier. Legg merke til at de fleste, om ikke alle, husene ligger med langsiden inn mot plassen, som antas å være den tidligste landsbyformen, da det var god plass for hvert hus. De stiplede linjene skal vise høydekoter og en vei; landsbyen ligger på en liten høyde. Den lille sirkelen av prikker i NØ antas å være en steinsetting med 12-13 steiner i ring, lik tilsvarende steinringer på Hunn i Østfold.

Dateringen av Vallhagar spenner over 400 BC – 570 AD. Dette kan deles opp i en tidlig periode 350 BC – 100 AD, og en sen periode 150-550 AD. Hoved-bosetningen var trolig i den tidlige perioden. Bruken av Vallhagar har endret seg over tid. Beskrivelsen som gis her er derfor konseptuell og begrenset til en tidlig fase av bosettingen rundt 0 AD. I hvor stor grad beskrivelsen stemmer med de faktiske forholdene er et åpent spørsmål som overlates til leseren å bedømme.

Landsbyen har hatt 12-14 hus. I tillegg ligger et avlangt hus midt på plassen. Størst betydning har Vallhagar i å vise hvordan ulike deler av lokalsamfunns-området henger sammen. Hvert hus i den runde byen har vært knyttet til 1-2 gårdshus i området mot N, som representerer landsby-hegnet:

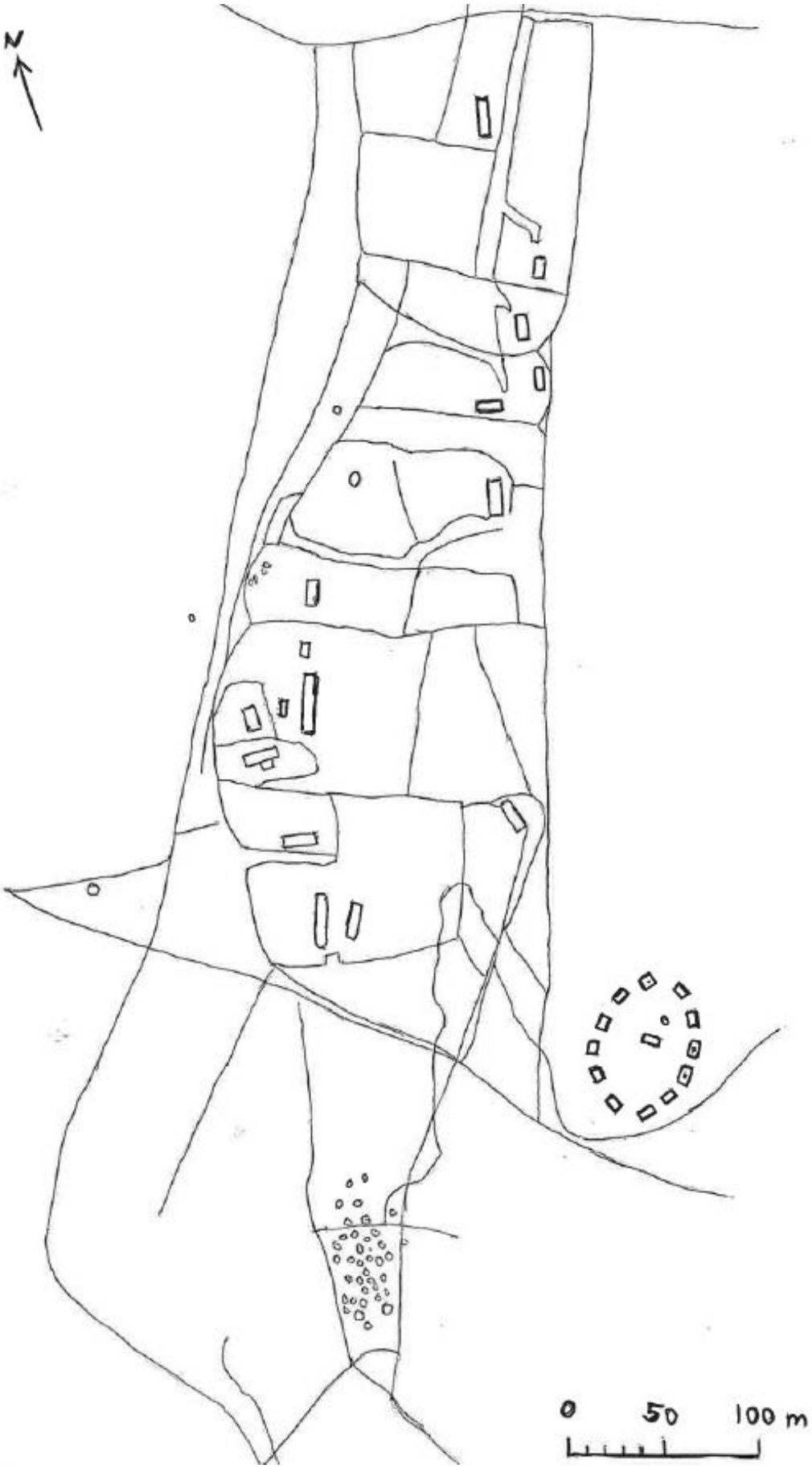

Vallhagar, Gotland – område-kart

Dette eksempelet er ment å vise en kompakt og helhetlig landsbystruktur. Det spennende med denne byen er at den viser sammenhengen med landområdene rundt, nesten som i en modell. I nærheten av landsbyen ligger et dusin gårder som alle har sognet til landsbyen som sitt sosiale og rituelle sentrum. Vi kan ane hvordan jordbrukssamfunnet har sitt opphav i landsby-fellesskapet, og samtidig hvordan utviklingen av jordbruk blir landsbyens bane. Etterhvert som jordbruk får større betydning, vil folk bruke mer og mer tid på gårdene, og mindre og mindre tid felles i landsbyen. Ulike resultater av en slik utvikling kan være at landsbyen blir forlatt, men også at en eller flere personer gjør landsbyen til sin maktarena; røver-landsbyen fødes.

Landsby-hegnet, eller den sentrale delen av det, måler ca. 500 x 200 m. Det utgjør en lundpreget utmark i Øvre Frøjel. Vallhage skal bety en hevdstyrt løveng. Totalt ble 24 hustufter utgravd. Husene var 10-30 m lange med takstolper i to rader. Husene hadde åre i midten. I 1-2 langhus var den ene delen adskilt som fjøs. Ett av husene hadde en bakerovn av stein på utsiden med baksteheller rundt. Vi kan si at landsbyen hadde egen baker rundt år 400 AD. Det fantes 3 gravfelt i N og S. Det 'mellomste' gravfeltet ble datert 200-0 BC; det 'sørlige' gravfeltet 100BC - 300AD; og det 'nordlige' gravfeltet 300-550AD.

De mange gjerdene og veiene tyder på en finurlig gårds-inndeling. Trolig ble disse grensene reforhandlet jevnlig av landsbyfellesskapet. Legg merke til hvordan alt synes å ha sin plass: den runde byen, jordlappene, gravplassene og enkelte monument. En moderne landsby kunne ikke vært bedre organisert. Tanken er at dette var et kjennetegn på de runde byene; folk visste hva – og hvem – som hørte til hvor. Ingen fremmede kunne dukke opp og gjøre hevd på land; i så fall ville dette vært et tegn på krise. Landsbyen eide eller besatt alt land felles. Hvis folk utenfra trengte seg inn ville dette kreve felles handling og beslutninger.

Imidlertid fikk ikke landsbyen være i fred. Landsbyen ble angrepet minst én gang, muligens rundt 500-570 AD, kanskje også tidligere. I en døråpning fantes en spydspiss og flere pilespisser av jern; et drikkebeger av gulgrønt glass lå knust på et gulv; en mann lå innebrent trykt inn mot en nedbrent vegg. Alt uttrykk for at voldelige tider gjorde slutt på den fredelige landsby-tilværelsen.

Et moment å legge merke til er at Vallhagar, i motsetning til de norske landsbyene, ble tatt vare på og vernet. Området ble kjøpt av 'Gotlands fornvänner' i 1912. I dag er området lagt ut som en 'vandringsled' med rasteplasser og informasjonstavler. Tanken er å gjøre stedet levende for besøkende. Stedet omtales som 'byn' – noe man sjelden ser i Norge.

Ismantorp

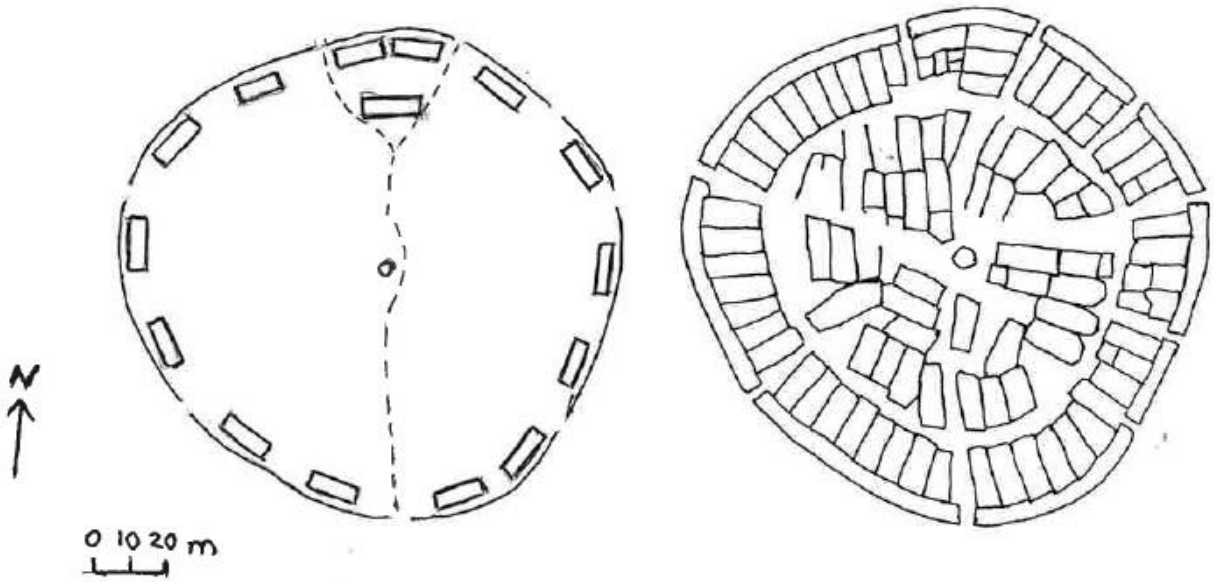

Ismantorp, Øland; til venstre – tidlig, til høyre – sen landsby

Dette eksempelet er tatt med for å vise en spesiell utvikling i en rund by: at landsbyplassen fylles opp med hus som en følge av befolkningsvekst. Først ligger 12-14 hus i ring med god plass. Deretter fylles omkretsen gradvis opp med hus som vender kortsiden innover for å få plass. Så fylles plassen innenfor opp til landsbyen er full av hus. Denne veksten kan ha tatt 500 år eller mer.

For en moderne observatør kan dette virke som en tilfeldig prosess; folk trengte mer plass og bygget innover mot sentrum. Lokalt har noe mye mer dramatisk skjedd. Fra først av var landsbyen strengt symmetrisk og trolig totemisk; hus på hver side av landsbyplassen svarte til hverandre, enten diametrisk eller parallelt. Til å begynne med, da omkretsen ble fylt opp, først med 24-26 hus, siden høynet til 46-48 hus, kunne man beholde den symmetriske strukturen, i hvert fall tilsynelatende. Den ytre sirkelen var beholdt.

Da selve landsby-plassen ble bygd ut forsvant all slik struktur. Man kan si det så sterkt at samfunnsstrukturen brøt sammen mellom år 0 og 500 AD. Det som før hadde vært en egalitær, symmetrisk struktur med komplementære klaner, ble oppløst og erstattet av en sammensatt struktur med usikkerhet, konkurranse og maktforskjeller – men kanskje også med muligheter. Til sist ble imidlertid landsbyen forlatt; det gamle landsbyfellesskapet hadde utspilt sin rolle. Allikevel har det overlevd på ett eller annet vis, omtrent på samme vis som i norske bygdesentra.

Ismantorp er del av en type fornminner på Gotland og Øland som kalles ‘ringborger’. Denne og andre betegnelser er langt på vei misvisende. ’De små ringvallarna av jord på Gotland, tolkade som gårdsborgar’, er ennå uutforsket (Stenberger 1964: 551). Dvs. at akkurat som i Norge kjenner ikke de svenske forskerne seg igjen i de runde byenes symmetriske form. De henfaller også til forenklinger og bortforklaringer, ved å skrive om borger, kult-plasser m.m. Alt for å slippe å forklare hvorfor landsbyene består av hus i ring rundt en åpen plass. Ringborgene er datert 800 BC – 0 AD, iblant også fram til 300-500 AD. Det enkleste er å omtale stedene som landsbyer.

Hunninge billedstein (utdrag)

På Hunninge, Gotland, lå en kjent bildestein med hus, dyr og mennesker. De avbildede husene minner om en landsbybebyggelse, og kan være et forsøk på å vise husene i en rund landsby. Alderen er satt til 700 AD, men motivene kan være eldre. Legg merke til at rekkefølgen av 6 hus på hver side er speilbilder av hverandre: ytterst et hus med fylt sirkel, dernest to hus med åpen sirkel, to lave hus med rundt tak, og to hus, ett til hver side, med vinkel-ornament. Dette tyder på at klanene i landsbyen er ordnet parallelt i 2 rekker, hvor husene ytterst kan ha stått overfor hverandre på vestsiden og representerer høvding-klanene, en i N og en i S. Dette fører tankene over på spørsmålet om totem-klanene i en rund by var ordnet parallelt eller radiært, f.eks. om et hus i NØ var i par med et hus i SØ (parallelt) eller et hus i SV (radiært). Dette gir ikke bildet et klart svar på. Dersom tak-ornamentene antyder totem, f.eks. dyr, fisk og fugl, kan det virke som om plasseringen av enkelt-totem har variert en god del, noe som er forståelig hvis en landsby har eksistert i flere hundre år. Om de fikk en parallell eller radiær plassering er underordnet prinsippet om at de trolig var matrilinjære – slektsgangen fulgte kvinner.

Tingsteder

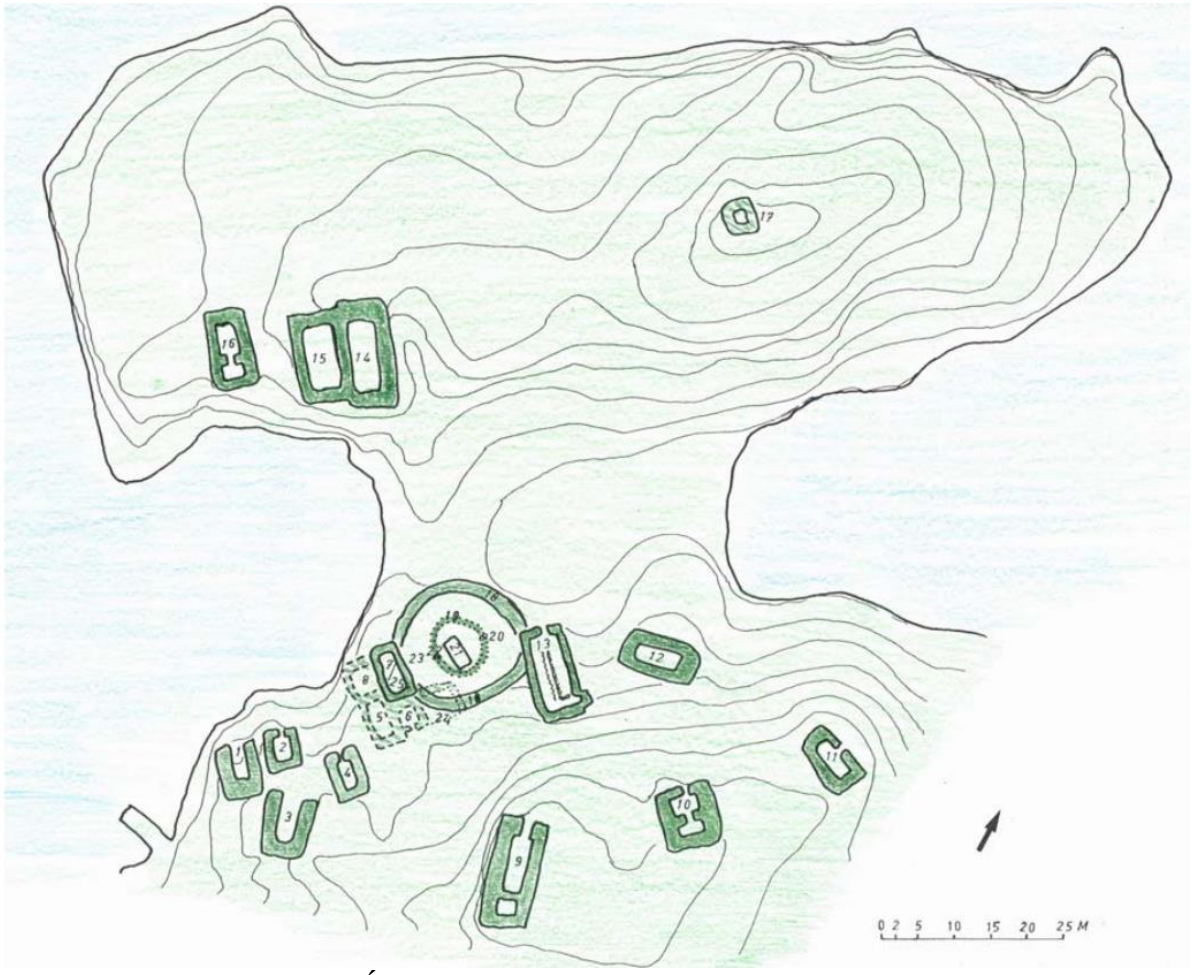

Thingnes, Ellidavatn, Island (Ólafsson 2004).

Nyere forskere har jevnført de runde byene med historiske tingsteder. En innvending her er at husene på et tingsted vanligvis ikke er plassert i ring men på rekke. Den viktigste innvendingen er imidlertid at de runde byene var skandiske, mens tingsteder er knyttet til en senere norrøn-nordisk befolkning. For øvrig kan formen på et tingsted være ganske irregulær – boder og tingstuer ble plassert der det måtte passe. Lite synes å minne om en rund landsby.

Et eksempel er Thingnes datert ca. 900 AD. Ulike mer eller mindre nøyaktige kart over stedet viser 14-17 hus eller boder og en rund voll (Storli 2006: 147). Her er ingen symmetri; husene er plassert tilfeldig i terrenget.

Allikevel er det noen forbindelseslinjer mellom de runde byene og tingstedene. Tingstedene representerte lokalbefolkningen, et lokalt fellesskap. På tingstedet på Skjold i Fana kan hver av de 12 lagmennene og bondelensmannen ha hatt tilhold i de mange buene som omkranset tingstuen. Tingstedet hadde sosiale funksjoner ut over det formelle; det var et møtested og en sosial arena.

Tingstedene tok over rollen til de gamle landsbyene i å ivareta det lokale fellesskapet. Dette gjaldt imidlertid ikke bare tingstedene, men også markedsplasser, fiskevær, bygdesentra og andre sentralsteder, som gjerne ivaretok flere typer funksjoner, både lederskap, handel og produksjon. Også de rituelle stedene, slik som Sankthanshaugen o.l., var med å vedlikeholde

fellesskapet. Siden tiltvang stat og kirke seg kontroll over lokale fellesskap. At bålbrenning ble forbudt er kanskje ikke et godt eksempel. Men det illustrerer maktforholdet mellom staten og lokalsamfunn. Sankthanshaugen var det eneste stedet hvor et hedensk fellesskap ble holdt i hevd; nå er det forbudt og glemt. Er dette et tap for menneskeheten? Både-og. Men kulturhistorisk er det stor forskjell på lokale fellesskap og makro-strukturer som stat og kirke – selv om noen vil benekte det. Folk vil uansett lete etter alternative fellesskap.

I USA er det et fenomen kalt 'Pretendians', hvite mennesker som hevder de er indianere. Ofte er de svært rasistiske; de har ingen sympati med faktiske indianeres minoritetssituasjon. Kanskje er dette et uttrykk for menneskers litt feilslåtte lengsel etter landsby-fellesskapet. Samtidig har 'Pretendians' en mørk side, nært opptil såkalte suprematister o.l. Jakten på et fellesskap er ikke uproblematisk, selv om det iblant kan virke besnærende.

Det jeg prøver å komme fram til her er at jevnstillingen av tingsteder med runde byer handler om menneskers behov for fellesskap. Men de runde byene hadde ingenting med ting å gjøre. De var landsbyer hvor kvinner hadde stor makt og hvor alle hadde et ord med i laget for hvordan landsbyens liv og ressurser skulle utvikles. Landsbyene var helhetlige sosiale fenomen som bandt opp i seg alle sosiale relasjoner i lokalområdet.

Runde byer i Europa og verden

Her tas med et kjapt blikk på landsbyer i verden utenfor Norge. Lappstaden i Arvidsjaur er et spennende sted som må nevnes. Her ligger mer enn 60 karakteristiske hus i en svær samisk landsby. De fleste husene ligger på rekke. To mindre rekker, hver med 5-6 hus, ligger mot hverandre over en åpen plass, som minner om de runde byene, selv om sirkel-formen mangler.

Handelsstedet Birka i Uppland bør også nevnes. Det var en svensk kaupang, med forbindelse til Kaupang og andre byer i Norge. Dateringen er 750-1000 AD, men stedet kan være eldre. Som nevnt kan Birka være et gammelt ord for by.

Her må nevnes et fantastisk grav-monument i Skåne, Kiviksgraven fra 1300 BC. Den inneholder 8 dekorerte gravheller som viser landsby-boere og deres totem. På to heller er til sammen 16 sel-folk avbildet, mennesker med sel-form. På ett bilde vises selene som innbyr til landsby-fest rundt en stor gryte. Trolig har sel vært hoved-totem i landsbyen. Andre totem-symboler er hval eller nise, rev eller ulv, hund, hest, villsvin, øks, båt, vann, jord, sol, måne, m.m. Man kan si at de 10+ hellene i graven viser landsbyens univers.

Kiviksgraven: sel-folket holder fest (Internett)

Runde byer i Danmark, Nederland og andre steder er et kapittel for seg. I Danmark går landsbyene tilbake til steinalderen. Ved Grøntoft i Vestjylland finnes et område hvor mer enn 12 landsbyer er identifisert. Her kan også ha lagt en rund landsby omtrent som ved Vallhagar i Sverige. I Tyskland finnes runde landsbyer kalt ‘Rundlinge’ som ennå er bebodd. Blant forløperne til ‘Rundlinge’ er vendiske byer på øyen Rügen, slik som Arkona og Karentia. På en eller annen måte kobles disse til bosetningen i Ryfylke. I vendernes landsbyer lå et lite hus på sentral-plassen, kalt et ‘tre-tempel’. Her samlet folk seg for å feire innhøsting, årlige fester og ved krig. I Frankrike og andre stedet i Vest-Europa finnes keltiske byer kalt oppida, gjerne kalt borger, men egentlig landsbyer.

Storbritannia har en landsby-historie som går tilbake mer enn 10.000 år. På Shetland er landsbyer med runde tårn kalt broch. I England er Old Sarum en kjent fortids-landsby. Over århundrene ble den bebodd etter tur av piktere, keltere, romere og angelsaksere. Ofte blir landsbyene omtalt som ‘ås-fort’, ‘hillforts’, som er uheldig, siden dette først og fremst er fredelige landsbyer.

Drar man lenger øst i Europa finnes fantastiske runde eller rund-aktige landsbyer med opptil 2000+ innbyggere. De fleste lokalsamfunn var mindre. Et interessant sted er Biskupin i Polen fra 700 BC med 14-16 hus i ring; svært likt landsbyene i Norge. Nord i Russland bygget udmurt-folket landsbyer med 6-7 hus hver i to halvsirkler rundt en landsby-plass. Da nærmer vi oss Finnmark og Gropbakkeengen, slik at reisen er tilbake ved utgangspunktet – de runde byene i Norge.

Mye kunne vært skrevet om landsbyer i Afrika, Asia, Australia, Nord- og Sør-Amerika, men utenom shawnee-landsbyen som ble brukt som introduksjon, skal disse få ligge i ro i denne omgang. I stedet skal det her gjøres et forsøk på å skape en mer helhetlig forståelse av de norske byene.

Noen trekk ved de runde byene

I dette kapitlet gjøres et forsøk på å trekke fram fellestrekk og likheter, så vel som forskjeller, ved de runde landsbyene og deres omland. Dette viste seg å være mer vanskelig enn det så ut ved første blikk. Da jeg prøvde å skrive et sammendrag av alle de runde byene som funnsteder, ble notatene fort svært lange. De påfølgende betraktningene må derfor ses på som minimale; hver landsby må fremdeles forstås og utredes for seg. Imidlertid kan det være spennende og nyttig å prøve å få et overblikk over hva som går igjen i de ulike byene. Hvordan de kan tolkes.

Byenes utforming

Bosetninger kan ha en bestemt form. De kan være avlange, runde eller klynge-preget. Avlange landsbyer kjenner vi fra nordvestkyst-indianerne i Canada og fra kaupangene i Norge, som Bryggen i Bergen. De aller fleste byer har klynge-bebyggelse, hus bygd i kvartaler eller nabolag som kan være mer eller mindre planlagte. I eldre tid var avlange landsbyer vanlig, gjerne med hus i 1, 2 eller flere rekker bygget langs en strand eller elvebredd. Runde byer og landsbyer er mer sjeldne, men langt mer vanlig enn mange tror – og som vi har sett, en fremtredende boform i forhistoriens Norge.

De runde byene finnes i hele Skandinavia og har vært mer utbredt enn tidligere antatt. Mange steder har gamle tufter etter slike byer trolig blitt ryddet for jordbruksformål. Et eksempel kan være Sunnfjord, hvor mangel på jord medførte at hver minste krok ble gjort om til eng og slått for hånd. I dag har maskiner overtatt, og da forsvinner sporene etter bosetting fort.

En faktor i oppdagelsen av de runde byene er at husene lå med kortsiden inn. Hadde de lagt med langsiden inn ville de vært vanskeligere å oppdage. Allikevel er det en antagelse at byene fra først av hadde hus som lå med langsiden inn mot den åpne plassen. Først senere vendte kortsiden inn, mest ut fra plasshensyn. Det er også trolig at byer på Østlandet er mindre kjent bl.a. fordi terrenget er flatere med bedre plass, slik at det ikke var nødvendig å anlegge husene slik at kortsiden vendte inn mot landsbyplassen.

Skiftet fra å ha langsidene inn til kortsidene inn kom sent i byenes historie; og til forskjellig tid på ulike steder. På Leksaren kan dette ha skjedd ca. 500 BC; andre steder kan det ha skjedd ca. 0 AD; på Ismantorp ca. 200 AD. Det blir nevnt at den tidligste landsby-formen på Leksaren var runde telt plassert i en oval (Armstrong 2000: 105).

Forskere har spekulert i om landsbyers runde form symboliserer noe. Enkelte sammenligner den runde formen med en livmor; at dette er en egen måte å leve på. Indianere som ble plassert i avlange landsbyer av misjonærer opplevde dette som mindre tilfredsstillende enn den tradisjonelle runde landsbyen. En kollega sammenlignet landsbyens form med det kvinnelige kjønnsorganet, ‘ei fetta’. Hen mente til og med å se klitoris og uterus gjengitt på landsby-plassen. Landsbyens form kan da ha symbolisert det kvinnelige skjød og moder jord. Metaforer som har vært brukt omfatter livets egg, verdens navle, et kosmisk midtpunkt osv. (Armstrong 2000: 113). Slike tolkninger er flotte, men kan samtidig skygge for en forståelse av livet i de runde byene. Moderne forskere aner ikke hva de ser: ‘Tunanleggenes’ symmetriske form ‘krever en forklaring’ (Armstrong 2000: 103).

I denne boken er de runde byenes oppbygning først og fremst knyttet til måten de er organisert på, som vil fremgå flere steder under lesingen. Det er ikke bare formen som gjør runde byer så spesielle. Det er relasjonene mellom beboerne som bor i en ring rundt landsbyplassen, som skaper et eget sosialt univers. Min mormor fortalte meg en gang at det ikke er mulig for mennesker i dag å forstå hvordan det var å leve før i tiden. Det er ikke mulig for oss å forstå de runde landsbyene. Derfor har de heller aldri blitt beskrevet, selv ikke av forskere. Skal man begynne å sette seg inn i livet i en rund by, må man prøve å sette seg inn i hva det vil si å bo der.

Siden de runde byene ble forlatt for mer enn tusen år siden, er dette vanskelig for oss i dag. Imidlertid finnes det folk rundt om i verden som fremdeles bor i runde landsbyer, selv om disse stedene er få og under hardt press fra misjonærer og andre som oppfatter den runde formen som en trussel. Shawnee-indianerne snakket aldri om formen på landsbyen som spesiell, eller hva den 'betød'. De snakket om de ulike familiene og totem-klanene rundt danseplassen, og hvilken relasjon de hadde til hverandre. Parallellene mellom jernalderens runde byer i Norge og totemiske landsbyer er mange og slående. M.a.o. må vi prøve å sette oss inn i en annen måte å leve på og tenke på, for å skjønne landsbyenes oppbygning. I første omgang skal vi nøye oss med å se på byenes oppbygning, og alle elementene vi finner der.

Ord som rund, ring- eller sirkelformet har vært brukt om byene. Noen ganger er denne formen mer tydelig enn ellers. Andre ganger er sirkelen mer vond å få øye på. I noen få tilfeller består bebyggelsen av to nesten rette rekker av hus på hver sin side av en plass. Eller det kan være 3-4 rekker av hus som nærmest danner en trekant eller firkant. Ofte får sirkelen en langstrakt eller oval form, iblant spiss-oval, andre ganger mer rundaktig. Tilnærmet sirkel-formede byer er mer sjeldent; eksempler kan være Filoknes, Hovsvågen og Sausjord.

Beliggenheten til byene har stor betydning. Utgangspunktet er en sentral eller bekvem beliggenhet på en flat slette nær en elv, sjø eller hav. Det vil senere bli vist at en mer bortgjemt eller usentral beliggenhet kan knyttes til landsbyens siste fase, når folk gjemte seg vekk fra inntrengere, som regel norrøne folk. Før den tid hadde byene en beliggenhet som viste at de styrte området sitt – uten maktbruk.

Ofte går en ferdselsåre nær landsbyen, i den grad at flere steder i dag er gjennomskåret av moderne veier. Slike stier som går gjennom landsbyen er tegnet på: Polleidet, Fuglstad, Skei (vei), Nedre Valheim (vei), Klauhauane, m.m. I noen tilfeller er en strek tegnet gjennom landsbyen tenkt som en midt-akse som bebyggelsen er anlagt i forhold til, f.eks. på Lekang og Riser-Hul. Rette, kanskje seremonielle veier, er antydet ved Hovsvågen, Ritland m.m.

Orienteringen av byene blir ansett for å være viktig. Shawnee-landsbyer er anlagt på en akse Ø-V for å reflektere solens gang. I norske byer blir dette annerledes. Som Pytheas oppdaget og var fascinert av, står ikke solen opp på samme sted hver dag. Vi kan snakke om en dreiet akse, som spenner fra Ø-V til S-N og gjerne et sted imellom, SØ-NV. Unntak fra denne regelen er bl.a. Bukkhaugen, hvor det smale raet byen ligger på kan ha påvirket innretningen. Dermed kan vi si at selv om byene i Norge ikke alltid er plassert på en Ø-V-akse, så reflekterer de allikevel solens gang på ulike tider av året.

Husrekkene

Formen på byene er betinget av den sosiale organiseringen. Grunnformen er to rekker av hus på hver side av en åpen plass. De to rekkene svarer til hverandre, dvs. med samme antall hus og gjerne med hus som står direkte rettet mot hverandre, diametrisk, radialt eller aksialt – iblant også parallelt. Dette blir her knyttet til en totemisk organisering. I første hånd gjelder dette de 2 sidene av byen, kalt moieties. Deretter snakker man om et visst nummer av kryssende grupper, som regel 3, kalt phratries.

Et enkelt eksempel er Gropbakkeengen ca. 3600 BC, hvor man har 2 sider hver med 3 hus, hvor hus 1 og 4, 2 og 5, 3 og 6 er tenkt som phratries, fisk, dyr og fugl, eller her: planteetere, rovdyr og fugler. Selv der hvor antallet hus ikke er delelig på 3, som Gropbakkeengen ca. 3400 BC, blir det allikevel regnet at her er 3 phratries. Den ene gruppen er da større enn de 2 andre. Dette blir godtatt i landsbyen så lenge en gruppe ikke er større enn de andre til sammen. På Gropbakkeengen er det regnet med 6 fugle-klaner, men disse er delt i 2 sider, slik at deres flertall blir splittet. I nyere og større byer vil man sørge for at bestemte dyr ikke får et numerisk overtak.

Leseren vil se at antallet hus i byene har variert. Et slags minimum er 3+3 hus, 3 på hver side. Men størrelsen kan gå opp til 30 hus eller mer; 15+ på hver side. Hvor stor en rund landsby kan bli er uvisst; SØ i Europa kjenner man rund-aktige byer med flere tusen innbyggere. I Norge har byene vært mindre; gjerne med 12-18 hus.

Oversikten her har ikke med det som kalles del-landsbyer eller halv-landsbyer, som regnes for å være sesong-boplasser knyttet til en større landsby. Deres organisering vil ha sin egen kompleksitet, som avhenger av om de er moiety- eller phratry-basert, og om de har 3, 4, 5 eller flere klan-totemer knyttet til seg. En beskrivelse av del-byenes struktur ville krevd mye plass. Derfor er beskrivelsen i denne omgang begrenset til hoved-byene, de runde byene.

Landsbyens hus

De kjente byene, ‘ringformede tunanlegg’, har nokså ensformete hus, 8-12 m lange og 4-6 m brede. I midten lå et ildsted, en åre eller arne. Langs langveggene lå brisker brukt til opphold, sitteplasser og senger. Også bakveggen kan ha brisker, men kanskje også steder til å oppbevare ting og soveplass for eldre mennesker; en slags bakværelser. Mer definitive bakværelser er foreslått på steder som Fana, Øygarden, Dysjane, Leksaren, m.m. Forværelse eller patio er foreslått på: Torgården, Øygarden, Leksaren m.m.

Husenes innredning har ikke vært et fremhevet tema i boken. Noen steder er det forseggjort steinlegging på gulvet. Inngangspartiet har vært viktig; trammen er fint steinlagt og klart avmerket.

Det vesentligste momentet i boken er at hvert hus er knyttet til et totem, som i sin tur er knyttet til husets kvinnelige overhode, kalt en matrone, husfrue, husmor o.l. I Japan opplevde jeg at ektemenn omtalte husmoren som ‘gud’.

Selv om de ikke er vist i stor utstrekning på tegningene, finnes det mange andre typer hus i og utenfor landsbysirkelen. Flere landsbyer har antydninger til mindre hus nær inngangen til landsby-plassen. Disse er her omtalt som vakthus, ungdomshus, jomfrubur o.l. Tanken er at

unge mennesker kunne samles her utenfor de voksnes tilsyn, à la nattefrieri i Sogn. Steder hvor slike hus er antydet er: Lekang, Vassås, Sausjord, Ritland, Dysjane, Klauhauane, Nedre Hetleskeid, Høllen, m.m.

I tillegg er det antydet diverse hus ved landsbyene av ulik fasong og bruk. Hus funnet midt på landsby-plassen vil bli omtalt i forbindelse med denne. En annen type bygninger er her kalt moiety-hus, som gjerne er 2 lignende hus nær eller i tilknytning til hverandre. Disse er tenkt brukt i forbindelse med leik og tevlinger, slik som ball-spill. Andre bruksmåter er også tenkelig. Steder med moiety-hus kan være: Mo, Vassås, Leksaren, Spangereid, Slidre, Vollermoen, m.m. En annen særtype av hus er phratry-hus, 3 hus i nær tilknytning til hverandre. Slike hus er ikke funnet; det synes som om moiety-strukturen er mer fremtredende. Men i forbindelse med jakt og fiske kan phratry-inndelingen hatt betydning, med hus eller hytter plassert mer avsides. F.eks. kan bosteder på Håvodl, Sjelset og Kleiva foreslås som phratry-lokaliteter, hver med ca. 6 hus, i sin tur fordelt med 3 på hver side i hovedlandsbyen. Dette ville gi en antatt landsby på Hykken ca. 18 hus med 3x3 hus på hver side.

Mer sjeldne hus i landsbyene er felles-fjøs, sauna, forråd, smie o.l. Sjeldne fordi de er vanskelig å identifisere. Aktuelle steder omfatter Mo, Vassås, m.m. Ved stedet kalt 'Gamle Thule' er et korntørkings-hus foreslått. Det er også foreslått at noen steder kan ha en form for gjestehus, f.eks. Leksaren. Til slutt må nevnes det som gjerne omtales som 'kulthus', hus som går ut fra rekken og kan ha to rom; eks. er Sankthanshaugen, Ritland, Øygarden-øst, m.m. Det er uklart om skanderne hadde egne kulthus eller templer; dette er noe som krever videre forskning. Blant shawnee-indianerne blir hele landsbyen sett på som et rituelt sted, 'det store huset', så egne kult-bygninger er unødvendig. Minst like relevant er spørsmålene om landsbyene hadde egne hus for helbredelse og helsehjelp; kanskje kan ett eller flere hus ved landsbyen ha tjent et slikt formål.

Landsby-plassen

Når jeg skriver dette tenker jeg på Asle Bruen Olsen, som var den første som gravde ut hele landsby-området, også landsby-plassen på Sausjord. Nesten ingen funn er blitt gjort på plassen mellom husene. Dette i seg selv er signifikant, siden det tyder på at plassen ble jevnlig rengjort, som hos shawnee-indianerne. Plassen var på sett og vis hjertet i landsbyen, med sosial, rituell og kosmisk betydning.

En særskilt påstand er at 'tunanlegg har alltid to innganger og alltid i den østre og vestre del'; øst-inngangen er bred og rettet mot soloppgangen 21. mars; mens inngangen i vest er smal (Lund 1965: 305). Dette er en detalj som få forskere har prøvd å ettergå, kanskje fordi ingen har fulgt opp landsby-teorien. Det som kan sies er at inngangene til landsbyen, som andre forhold, viser lokal variasjon. Allikevel er det nyttig å se for seg detaljer og elementer i landsby-utformingen. At solens gang hadde betydning for landsby-orienteringen synes klart. Men antallet innganger kan ha variert fra én til mange.

Huset i midten

At det lå et hus midt på landsby-plassen synes rimelig av flere grunner, som alt fra en rådslagnings-plass og samlingsplass til et daglig møtested og varme-stue. Mange steder har landsbyen blitt forlatt og inntrengere har bygd en haug over midt-huset, derfor blir stedet kalt

'midt-haugen', men kan opprinnelig ha vært et hus. Man kan også tenke seg andre struktur-løsninger, som en løvsal (arbor) eller halv-vegger. Steder med antydning til midt-hus omfatter: Sandmelan, Lekang, Leknes, Bø, Løkta, Leikenga, Mo, Vassås, Skei, Hegstad, Dysjane, Klauhauane, Leikvoll, Nedre Hetleskeid, Spangereid, Høllen, Kirkemoen, m.m. Noe som kan være et midt-hus, men som er mer tenkt som en bålplass, finnes bl.a. på Torgarden.

Flere steder ses antydninger til et rundt eller ovalt område sentralt på landsby-plassen, som kan tenkes brukt til feiringer, leiker og danser; en danseplass. Dette gjelder: Greipstad, Løkta, Dysjane, Nedre Hetleskeid, m.m. Noen ganger kan danseplassen være firkantet: Vollmoen, Hovsvågen, Spangereid, m.m. Her må det legges til at det er mulig å tenke seg plasser for dans og leik utenfor landsby-plassen, et eks. kan være et område V for stien SV for Leksaren.

Totempel eller bålplass i midten

Det er veldig spennende at den eldste landsbyen beskrevet, Gropbakkeengen ca. 3600 BC, er bygget ved siden av en bålplass som skal være blant de eldste funnstedene i området ca. 3800 BC. Dette kan indikere at det eldste merket på en bosetning var en slik bålplass, og at mange byer har hatt en bålplass sentralt på landsby-plassen. Dette vil da ikke være et vanlig ildsted, men en mindre, seremoniell og kanskje hellig arne.

Imidlertid har Asle Bruen Olsen foreslått at sentrum i byen ble markert med en stolpe, en slags totempel. Hvis stolpen hadde en eller flere utskårne dyrefigurer o.l. ville den ligne på nordvestkyst-indianernes totempeler i Canada. Stolpen kunne være et symbol på høvdingens posisjon eller landsbyens enhet. Stolpen har også blitt tolket som et symbol på verdens sentrum, verdens-altet, livstreet o.l. Ofte er det vanskelig å avgjøre om sentrum er et bål eller en stolpe, især hvis landsbyen ble brent. Begge deler kan ha funnes på stedet. Her er det tenkt at et bål var vanligst. Noen steder hvor det kan ha stått en totempel omfatter: Greipstad, Slidre, Hernes ved Smørvika, Lomvatnet, Terråk, Øygarden, Riser-Hul m.m. Alle andre steder, gjerne også de med stolpe, blir regnet for å ha hatt en bålplass nær midten; iblant også 2-3 bålplasser. Ved særlige anledninger tenner shawnee-indianerne 2 bål på danse-plassen. Antydninger til dette i Norge ses ved: Gropbakkeengen ca. 3400 BC, Sandmelan, o.l. De to bålene er knyttet til det som kalles moieties, landsby-halvdeler.

Palisader

Et viktig tema i forbindelse med landsbyenes struktur er nærværet av palisader, evt. voller eller gjerder. I Norge er dette lite undersøkt, men vanlig å belegge for arkeologer i USA. Palisadene er her ikke tenkt som et forsvarsverk men en markering av landsby-sirkelen. Noen steder hvor palisader o.l. kan ha funnes er: Lekang, Ritland, Øygarden, Dysjane, Klauhauane, Leksaren, Nedre Hetleskeid, Gimsøy ved Skien, Lunder m.m. Palisader kan ses som et fellesskaps-symbol, og burde vært undersøkt mer.

Kokegroper og bålplasser

En bålplass sentralt i landsbyen har allerede blitt nevnt, men bål har blitt tent mange plasser. Kokegroper er en spesiell type bålplass, hvor mat blir kokt over glørne fra et bål. Slike kokegroper er funnet i så å si hver eneste landsby fra N til S. Imidlertid kan det som ser ut

som en kokegrop, ofte synlig som en smultring-formet forhøyning, iblant være noe annet, som en bålplass, grav eller naturlig formasjon. Kun når flere groper er synlig kan en anta at enkelte har blitt brukt til matlaging.

Noen forskere hevder at kokegroper gir mat til en stor forsamling av mennesker, og tolker dette på unødig militant vis. Imidlertid kan disse gropene ha vært brukt på mange vis, som nevnt til bål, og kanskje til klan-fester, hvor en totem-klan har tilberedt en fest for andre klaner, en slags landsby-fest, som de andre klanene resiprokerer (gjengjelder) over tid. Tankene bringes til det som kalles 'luau' på Hawaii, fellesfester for familier fordelt på leirplasser rundt en kokegrop. I dag er luau en turist-attraksjon. Tankene bringes også til Sankthanshaugen i Fana, men her var maten medbragt, så vi slapp å bruke kokegrop, og barna ville helst steke pølse ved narrebålet.

En annen type groper som kanskje bør nevnes her er slagg-groper, brukt til jern-produksjon, som bl.a. ble funnet på Sausjord. Hvor mange av de runde byene som også har hatt jern-produksjon er nok et tema for fremtidig forskning.

Haug-monument

Det som her kalles haug-monument kan i utgangspunktet ha vært steinsettinger av ulik fasong. Haug-monument var til å begynne med ikke tenkt med i boken, fordi det ble antatt at de gjerne var yngre enn byene. Nå viser det seg at steinsettinger og haug-lignende formasjoner kan være mye eldre, fra før og etter 1000 BC, og at de først senere ble brukt til graver, og dermed kalt 'gravhauger' og gitt en yngre datering.

Da dette ble et tema viste det seg at 3 haug-former går igjen: rund, avlang og trekantet, også kalt rundhauger, båtformede og stjerneformede hauger. Blant indianere kan slike former tolkes som totemiske, hvor rund står for pattedyr, avlang for ormer og sjødyr, og trekant for fugler. Dermed fikk haugene ny betydning, og det var nærliggende å se dem som knyttet til sosial organisering og som en del av landsbyens struktur. Jeg mente til og med å kunne se en skygge av lokalt lederskap i haugenes plassering. Avhengig av hvilken av de tre formene, trekant, rund, eller avlang, som lå lengst V, en klassisk høvding-posisjon, kunne en avgjøre hvilke totem som var høvding, andre-høvding eller ledsager; fugl, dyr eller fisk. Dette blir nok litt for ambisiøst, men i enkelt-tilfeller kan det synes som om beliggenheten av haug-formene sier noe om landsbyens totem-fordeling og videre struktur.

Arkeologer har hatt minimal forståelse for steinsettingene og haugene som omgir landsbyene. Anleggene er 'forbundet' med 'groper og hauger'; hvilke 'funksjoner disse har hatt er uklart', men det er ikke 'begravelser' (Storli 2006: 47). Siden arkeologer vanemessig snakker om 'gravhauger', faller interessen for haug-monumentene bort. Imidlertid er det selve haugen som er viktig – den forteller oss noe.

Tanken er at haug-monumentene har hatt stor betydning for landsbyenes etablering. Først har folk gitt landsbyen form, og så har de anlagt steinsettinger og hauger for å vise tilhørighet. Haugene kan også ha andre tolkninger, som sol, måne o.l. Over tid utvikler symbolikken seg og blir for omfattende til å sammenfattes på enkelt vis. Noen steder kan det virke som om haugene har utgjort et kult-system, som ved Hovsvågen og Dysjane.

Alle tre formene, rund-avlang-trekant, synes å finnes ved: Bukkhaugen, Hernes, Hovsvågen, Mo, Tilrem, Terråk, Dysjane, Spangereid, Prestegården, m.m. Den vanligste formen er runde hauger: Greipstad, Sandmelan, Vollmoen, Øysund, Lomvatnet, Sankthanshaugen, Pøyla, Ritland, Klauhauane, Leksaren, Leksaren-nord, Spangereid, Høllen, Oddernes, Møglestu, osv. Avlange monument finnes bl.a. på: Greipstad, Lekang, Løkta, Torgarden, Røysebotn, Øygarden, Leksaren, Spangereid m.m. Trekant-formen er mer sjelden, trolig fordi den er vanskelig å oppdage og kan ha blitt ødelagt mer. Noen steder er: Løkta, Øygarden, Leksaren, Spangereid, o.l.

Tevling-plasser

Det var først på et sent tidspunkt at åpne plasser nær landsbyene ble vurdert som mulige fornminner. På noen steder skimtes konturene av avlange plasser som kan ha vært brukt til sport, her kalt tevling-plasser. Shawnee-indianerne har noe de kaller ball-plasser, hvor menn og kvinner spiller mot hverandre, og alle over 15 kan delta. Lignende områder pekte seg ut ved landsbyene. En 'typisk' tevling-plass kan ha vært 20-30 m bred og 40-60 m lang. Dette er mindre enn en moderne fotballbane, men baller av lær fylt med hår spretter bare 3-7 m. Mulige tevling-plasser er antydet ved: Torgarden, Hustadmyren, Leksaren, Slidre o.l. Andre steder hvor man kan tenke seg en tevling-plass er: området NØ for Dysjane, NV for Klauhauane, m.m.

Dette åpnet også mulighetene for eksistensen av løpebaner, skiløyper og ridebaner brukt i konkurranser. Dette er dels knyttet til indianske tradisjoner for kappløp og kano-race, dels barndommens løping og skirenn. Ett sted pekte seg ut: Slidre. Her kan man tenke seg en løype som går fra landsbyen ned mot Slidrefjorden, og derfra i en parallell sløyfe opp igjen, som kan kjøres begge veier. Helst vil en tro at det lå ski- og løpebaner ved hver eneste landsby, kanskje med unntak av Jæren, hvor ski er mindre aktuelt. Blant strilene har hester og trav alltid vært populært. I hvor stor grad dette kan belegges arkeologisk er tvilsomt.

Spille-plasser

Enda mer usikker enn tevling-plassene, men samtidig minst like spennende, er det som her kalles spille-plasser. Dette var et sted hvor folk kunne møtes for å spille med brikker, kaste på strek eller mål osv. – det som på engelsk kalles 'games of skill', ferdighets-spill. Hos shawnee-indianerne er spill-plassen knyttet til gambling, men samtidig er den en seriøs rituell arena. Det er svært trolig at folk i de runde landsbyene hadde spill som de forkortet høstkveldene med – gjerne hvor kvinner og menn spilte mot hverandre. Noen mulige antydninger til slike spille-plasser er foreslått ved: Grønhaugen, Ågedal, Slidre, Vollermoen, m.m. Interessant nok synes indianernes gamle spill-område å ha vært svært forseggjort, noe som også kan være tilfelle i Norge – en forløper til Las Vegas. Dette er selvsagt spekulativt, men samtidig har slik bruk aldri blitt undersøkt i forhold til kjente landsbyer eller boplasser.

Gravplasser

Gravplasser knyttet til de runde byene er lite kjent. Gravhaugene som er funnet i nærheten av landsbyene er som regel ikke knyttet til selve landsby-bebyggelsen, men kom til senere, noe

en ser ved at gravhauger er plassert på toppen av landsby-hus og iblant inne på landsby-plassen. Det betyr at gravhaugene kom til etter at byen var forlatt.

Forskere mener at landsby-beboerne laget enkle graver på gravplasser et stykke fra landsbyen; graver som i dag ikke er synlig på overflaten. Som nevnt kan det være flere grunner til dette; spor etter graver kan ha blitt fjernet. Noen hevder at de gravlagte ikke fikk med seg gravgods slik som var vanlig da norrøne folk overtok. Dette er neppe riktig; den døde vil ha fått med seg artikler som leirskål og personlige smykker, men utgravde funn mangler. På sett og vis er dette bra, de døde får ligge i ro uten å bli forstyrret.

Nå er det ikke riktig at det ikke er funnet begravelsesplasser ved de runde byene. Mange byer har gravanlegg liggende i nærheten, gjerne i N eller V. Eks. kan være: Fuglstad, Vang i Oppdal, Hustadmyren, Ritland, m.m. Gravområdene er ganske enkelt ikke undersøkt, eller ikke undersøkt grundig nok, slik at forbindelsen til en lokal landsby kan bli etablert.

Landsby-hegnet

Flere steder får man et rimelig godt inntrykk av hvordan en landsby var knyttet til området rundt, landsby-hegnet. Landsbyen hadde bl.a. hevd på eller styrte et område med jorder og små dyrkings-hus i noen kilometers lengde på hver side. Det mest spennende eksempelet på dette er Dysjane, hvor en agronom ved navn Anda tegnet et nydelig kart over tufter fordelt i to områder rundt byen (Bukkemoen 2014: 45). Det er mulig at Anda er navn på en av de to landsby-halvdelene, en moiety; det andre foreslåtte navnet er Thū, som også er med på agronomens kart.

Rundt landsbyen, i en avstand opp til 3-4 km, har byens jordbruksområde lagt, delt inn i jordlapper og små gårdshus for hver familie. En nærmere utredning av forholdet mellom hvert lille dyrkings-hus og den store landsbyen bør være et tema for fremtidig forskning. Husk at dette i bunn og grunn var naturområder med variert ressursbruk. Planteressurser i form av nøtter, bær, løk, meldestokk osv. kunne sankes; smådyr fanget; råvarer til landsby-produksjon samlet inn. Landsbyen i fellesskap passet på at ressursene ikke ble overutnyttet og at området holdt seg bærekraftig. Trolig kunne man frede enkelte dyr og planter hvis disse var i ferd med å forsvinne. Blant shawnee-indianerne er det ikke tillatt å hogge ned trær, mens hvite naboer hogger ned alt.

Husdyr kan ha blitt holdt i fellesskap. Noen steder ser det ut som om det lå en oval plass av samme størrelse nær landsbyen. En tolkning er at dette var dyrenes ‘landsby’, en innhegning for dyr som minnet om landsbyen. Dette kan være tilfelle ved Hustadmyren. Her er imidlertid andre tolkninger mulig, som tevling-plass o.l. Dysjane kan ha hatt en innhegning V eller S for byen. Enkelte steder kan ha hatt en slags felles-fjøs, som Ågedal. Det er også tenkt at det som kalles del-landsbyer har hatt noe med husdyrhold å gjøre, et sted hvor folk, især menn, tok seg av og beskyttet dyr på utmarksbeite.

Landsby-området har også omfattet områder for jakt, fiske og matauk. Organiseringen av disse viktige aktivitetene har vært antydet, knyttet til moieties, phratries og ned til totem-klan nivå, men måten dette ble gjort på vil ikke bli utredet her. Bare det å skrive om hvordan landsbyen forvaltet fiske-ressursene, og hvordan fiske ble gjennomført, kunne trolig fylt en hel bok.

Det er spennende at båtplasser eller naust er funnet i tilknytning til flere av de runde byene, og at de reflekterer den sosiale organisasjonen. Især gjelder dette steder hvor man finner antydninger til to store naust, som kan ha tilhørt moieties. Her kan hver landsby-halvdel hatt sin båt. I tillegg, hvis én båt måtte repareres hadde man den andre i reserve.

Enkelte forskere mener at de kjente vikingskipene har sitt opphav i landsbyenes båt-tradisjon (Storli 2006: 82). Noen mener også at norske treskip har sin bakgrunn i samiske båtbygger-kunnskaper. En kan si at som andre landsby-fenomen har båtbygger-virksomhet en fleretnisk forbindelse.

At lokalområdet hang sammen har ikke gått forskerne hus forbi, selv om de benekter landsbyens eksistens. Den 'nære forbindelsen mellom tunanlegg, monumentale gravhauger og nausttufter' har blitt påpekt av flere forskere (Storli 2006: 43).

Det er videre interessant at bl.a. Gropbakkeengen ca. 3400 BC har en 'verkstedplass' plassert på en overliggende knaus. Her har folk satt og tilvirket stein-redskaper o.l. Vi kan si at fra steinalderen av, ca. 8000 BC, har landsbyer vært et sted for produktiv virksomhet, og denne har vært i vekst og utvikling helt fram til jernalderen ca. 500 AD. Asterix-landsbyen springer i hu, med egen keramiker, smed, smykkemaker, skald eller tolk, osv. Folk har produsert til egen bruk, men også for å dele med andre og til handel. Som nevnt kan de store båtene ha blitt brukt til å reise langt av sted for å handle og knytte fredelige kontakter.

Det rikholdige livet folk levde er vanskelig å beskrive ved kun å gi en oversikt over landsby-områdene. Noen steder kan man ane hvor folk har hatt sin vannforsyning, vaskeplass og evt. badeplass, slik som ved Leksaren, hvor en sti går ned til Reiestadbekken. I det som trolig er en overfortolkning har det blitt antydet at folk kan ha hatt et eget badeanlegg Ø for Leksarenhaugen. At dette ikke er helt utelukket kan romernes praksis med å først anlegge et bad på sine bosteder antyde, samt at norrøne folk senere var opptatt av bading, en skikk de kan ha lært av landsbyboerne. Landsby-hegnets fredelige område har gitt rom for alle livsaktiviteter – en rik livsutfoldelse.

Funn-materialet

Til slutt er det viktig å ha med funn-materialet knyttet til de runde byene. Byene blir ofte omtalt som 'funntomme', her tolket som at boliger og landsby-plass ble rengjort og ryddet for boss hvert år. Imidlertid er påstanden om funntomhet også en del av arkeologenes bortforklaring av hva landsbyene er. Det viser seg at de runde byene er rike funnområder. Alle slags funn har blitt gjort, og disse peker unisont mot at landsbyene har blitt bebodd – og i tolkningen her styrt – av kvinner.

Dette omfatter funn av keramikk, ildsteder, trekull, never, leire til veggklining, skinn, bein, spinnehjul, kam, pinsett, nål, kles-spenne, smykker, perler osv. Påstanden om at dette var en mannsbastion faller på sin egen urimelighet. Her var det kvinnene som styrte hjem og familie – utvidet til landsbyen som fellesskap. Undersøker man området rundt landsbyene, især det som måtte finnes av møddinger eller avfalls-soner, ville man finne et enda mer omfattende materiale som peker mot familieliv, hverdagslige sysler og fredelig landsby-samkvem.

De runde byene som en del av landskapet

Forskerne har klødd seg i hodet over plasseringen til 'ringtun', runde landsbyer. Noen ligger på en åpen slette, andre på en ås, og atter andre bortgjemt i en skog. Dette passer dårlig bl.a. med ideen om at de har en militær funksjon – da burde de lagt mest mulig beskyttet. Plasseringen til hver rund by er avhengig av lokale forhold, slik at det beste utgangspunktet vil være å studere hver landsby for seg. Men plasseringen er også historisk betinget, knyttet til inntrenging av fiendtlige folk, som vi vil komme tilbake til.

En landsby var avhengig av alle ressursene i nærområdet, landsby-hegnet. Den trengte tilgang til vann, i form av elver, sjøer og hav. Den trengte tilgang til skog og jaktområder. Og den trengte tilgang til enger og marker. Fra disse områdene hentet folk alt de trengte for å overleve.

I beskrivelser av Kristiansand nevnes bl.a. skogkledde koller og åser, frodige smådaler og sletter, øyer og holmer, samt elven Otra (Rolfsen 1992: 35). Båter tjente og tjener til transport. Her er et rikt dyreliv hvor alt av fugl, fisk og dyr kan nevnes. Dette omfatter fisk, torsk, sei, lyr, makrell, sild, sjøørret, laks, småhval, sel, ørn, ugle, kråke, andefugler, vadere, trost, oter, rev, mår, røyskatt, rådyr, elg, hare, bever, ekorn. Av trær og planter kan nevnes eik, alm, lønn, lind, bjørk, osp, furu, gran m.m. Her finnes små jordbruksareal med gode vilkår for husdyrhold og åkerbruk. Klimaet muliggjør en allsidig plantekultur. Tar man med et mildt klima med passelige mengder solskinn, frost, torden og regn, har man dekket en stor del av miljøet. Samtidig har man dekket det som her kalles mulige totem, dyr, planter og naturelement som mennesker kan identifisere seg med. Forsøk har blitt gjort på å vise at dette har hatt betydning i de runde byene. Hvert hus i landsbyen har hatt sitt eget totem; likeså har hvert individ hatt et totemisk navn.

Folk har fulgt årstidenes gang i sin tilpasning. Om våren har det vært planting av åkerlapper med bygg, havre, løk og andre dyrkbare planter. På sommerstid har folk vært samlet i landsbyen, men de har også brukt tiden på sysler slik som jakt, fiske og sanking, håndverksproduksjon, og lange turer med båt eller til fots for å drive handel og besøke allierte venner. Om høsten har grøden blitt sanket inn, forråd er satt opp, og folk drar til sesong-boplasser hvor de kan følge med på husdyrenes ve og vel samt drive jakt og fiske. Vinterstid var også en tid for jakt og fiske. Mange steder har folk samlet seg i landsbyen for å feire nyttår, *giwla; på baskisk gabona; nå kjent som jul. Da så man fram til våren hvor folk igjen samlet seg i landsbyen og derifra besøkte sine jordlapper med små hus for å plante korn o.l.

Årets gang ga en trygghet og forutsigbarhet til livet i landsbyen. I tillegg tok landsbyens innbyggere grep for å hindre overforbruk eller skade på ressursene. Hver familie eller hus-slekt fikk tildelt akkurat så mye jord de trengte til mat-dyrking. Alle mulige regler skulle forhindre miljø-tap. Trolig var det forbudt å hugge trær uten landsbyens tillatelse. Dyr som ble drept eller skadet måtte tas vare på slik at alt som kunne brukes, kjøtt, skinn og bein, ble utnyttet. Å bruke naturen respektløst ble sett på som en forbrytelse. Trolig hadde hver dyre- og planteart sine lover og regler. F.eks. er det kjent at for å drepe en bjørn måtte man gå gjennom lange ritualer med faste og bønn før jakten kunne ta til, og etter jakten fulgte andre

ritualer og regler, à la bjørnedansen i Trysil. Trolig ble bjørnebein begravet som hos mennesker. Her er også eksempler på andre begravelser av dyr og generelt respektfull behandling av alt levende.

En rund by kunne i utgangspunktet plasseres hvor som helst i landskapet. Men det vanlige var å plassere den på et sentralt sted hvor folk hadde tilgang til og kontroll med ressursene i landsbyens område, landsby-hegnet. Først mot slutten i de runde byenes eksistens, da norrøne inntrengere kom til ca. 0-500 AD, valgte folk å bosette seg på skjulte eller utilgjengelige steder – eller landsbyen ble gitt opp for alltid, som den historiske delen under vil vise.

De runde byene i en historisk kontekst

De runde byene har en spennende, rik og mystisk historie. Deres spede begynnelse var da mennesker først bosatte seg i Norge ca. 9000 BC. Til å begynne med snakker man om leirplasser, steinalder-boplasser. Men opptil 100 mennesker kunne samle seg i hus på ett sted, som vi kjenner fra Varangerfjorden. Gropbakkeengen ca. 3400 BC hadde 10 hus med ca. 45-70 innbyggere. En forsker peker på kontinuitet i bosetningen fra steinalderen fram til jernalderens runde byer (Rolfsen 1972: 68-69).

Dessverre kjenner vi lite til bosetningen i Norge før jernalderen. Tids-epokene man opererer med er eldre steinalder 9000-3000 BC, yngre steinalder 3000-1500 BC, bronsealder 1500-500 BC, eldre jernalder 500 BC – 500 AD, før-romersk eller keltisk jernalder 500 BC – 0 AD, romertid 0-375 AD, folkevandringstid 375-560 AD, merovingertid 560-800 AD, vikingtid 800-1030 AD, middelalder 1030-1537 AD, og moderne tid 1537 AD til nåtid. I dag snakker vi kanskje om 'postmoderne' tid etter 1980 AD; datamaskinenes og fiksjonenes tidsalder. Siden ulike epoker overlapper hverandre og medfører mye usikkerhet om tid, prøver denne boken å angi årstall så ofte som mulig. Allikevel kan det være nyttig å ha litt kjennskap til de ulike periode-navnene, især hovedperiodene stein-, bronse- og jernalder. På sett og vis lever vi fortsatt i jernalderen, siden teknologien vi bruker er knyttet til jern-basert produksjon og industri.

Den kjente hovedperioden for de runde byene var i eldre jernalder. Imidlertid var ikke folk avhengige av jern. De brukte for en stor del redskaper lagd av tre, bein og stein. Jern ble lenge ansett for å være farlig og skadelig; grunnen til at vi ikke har den samme oppfatningen i dag, er at jern preger livene våre; først når vi blir stukket med kniv forstår vi hvor farlig jern er.

For å gå litt tilbake i tid, så fantes det runde byer også i bronsealderen. Da var metaller nesten ukjent; bronse var sjeldent, og folk laget redskaper av stein. Ut fra de få bronsealder-byene som er antydet her, så hadde de færre men større hus, 8-12 hus i ring, med langsiden vendt inn mot plassen. Landsbyens folketall kan da ha vært 60-140. Først når plassmangel tilsa det ble kortsiden vendt innover.

I jernalderen ble dette vanlig – avlange hus med kortside og døråpning inn mot landsby-plassen. Dette var den klassiske landsby-perioden, ca. 300 BC – 300 AD. Da hadde en velorganiserte landsbyer med symmetrisk anlagte rekker av hus basert på totem-tilhørighet. Dette vil bli nærmere beskrevet lenger nede.

Folk har alltid hatt kontakt med verden utenfor. Fønikere og grekere kan ha besøkt Norge etter 700 BC. Mest kjent er Pytheas rundt 340 BC. Etruskerne og en beslektet stamme, herulere, spredte seg nordover i Europa før og etter 300 BC. De førte med seg skriftspråk. Enda sterkere var kontakten med kelterne, som dominerte Vest-Europa ca. 800 BC – 0 AD. Kimbrerne flyktet fra Danmark ca. 110 BC, de fleste mot sør, men noen kanskje også mot nord. Her kan ha vært keltiske landsbyer i Oppland og Buskerud, kanskje også på Jæren og andre steder. Kelterne kan være første gang de fredelige skanderne ble kjent med sverd og våpen av jern, noe som vakte bestyrtelse – at folk ville gå rundt med drapsvåpen!

Gradvis kommer folkene i de runde byene nærmere historisk tid – og sitt endelikt. Vi vet at de fikk et skriftspåk, heruliske runer, etter 300 BC. Historisk tid er nært knyttet opp til skrift og

skriftlige kilder, fordi dette kan bevares over tid. Men eldgamle myter kan også ha en historisk verdi, især hvis de skrives ned tidlig.

Myter, fortellinger og tidlige kilder forteller oss noe om folkene som levde i Norge før år 0 AD. En generell betegnelse brukt her er skandere, som viser til en innfødt befolkning som ikke snakket et indoeuropeisk språk. Skandiske språk var ur-europeiske eller paleo-europeiske. Dette omfatter heruler-etruskere, som stammet fra Italia-Illyria og dermed var innflyttere, men som snakket paleo-europeiske språk. Leseren må ha i minne at ingen av folkene eller stammene under snakket et språk beslektet med norsk, med unntak av keltisk. Derfor er bl.a. folkene i Agder kalt augandzi eller ur-egder, for å skille dem fra dagens folkenavn.

Fra sør i Norge finner vi folk kalt vinguler, kanskje også fireser (phirasoi) og fawener (phauonai), øst og vest for Oslofjorden. Lenger nord var heder eller haither, raumer og ragner eller ringer m.m. på det indre Østlandet. Her fantes også et keltisk folk, gauler – en indo-europeisk stamme. Deres tilhold synes å ha vært ved Lågen i Gudbrandsdal og Nummedal, kanskje også andre steder som i Gulen og Gauldal.

Nedover mot Sørlandet fantes grener eller grani, teler, augandzi eller ur-egder, m.m. Folket på Jæren kalles her jarer; et annet navn kan være eunixi; andre navn er sul eller stul. Augandzi kan ha strakt seg opp til Leksaren, hvor vi finner slektskap med folk i Agder. Folk i Rogaland kalles her roger, delt mellom sjø-roger og innlands-roger, også kalt holm-roger og taetel-rugi. Holm og taetel kan være beslektet med moiety navnene Anda og Thū.

I mangel av en betegnelse kalles folk i Sunnhordland her stuler. I Hardanger fantes folk kalt kvenner og samner. Nært beslektet var skandiske vesser på Voss. I Nordhordland bodde striler, *streli, her regnet som et eget folkenavn, med et eget språk. Gulen minner om folkenavnet gaul, et keltisk folk; men beboerne tenkes å være skandiske, her kalt guler. Folket ved Sognefjorden kan kalles ur-sygner. Nordover finner vi suler i Sulen og ur-fjaler i Fjordane. I Møre og Romsdal finner vi maerer og raumer – de siste også på Østlandet.

Fra Trøndelag og nordover finnes tre kjente folkenavn. Ett er thrunder i selve Trøndelag. I Nordland fins halogaer, kanskje med omder, ofoter og lofoter helt i nord – alle med skandiske språk. Trumser dekker ytre Troms.

I Finnmark kan kysten ha vært befolket av skrid-finner, her tenkt å være skandiske, men også samiske. Ellers er mesteparten av Nordkalotten befolket av finsk-ugriske folk, altså ikke paleo-europeiske. Fremst blant disse folkene er samene, som kan deles inn i skoltesamer på Kola-halvøya, nordsamer i Finnmark og Troms, lulesamer m.m. i Nordland og sørsamer fra Trøndelag og sørover. Man kan skille mellom nordlige og sørlige sørsamer, hvor de siste har holdt til i innlandet i Sør-Norge fra Røros til Agder. Folk fra øst som har hatt tilhold i Norge på ulike tidspunkt inkluderer finner og tyrkiske folk, kanskje også bjarmer eller permer og udmurt eller komi.

Andre folk som bør nevnes er herulene. De var et handelsfolk beslektet med etruskerne som reiste rundt i hele landet, men som kan hatt hovedtilhold i Østfold eller ved ytre Oslofjord-Skagerak. Ellers var her kontakt med pikter i Storbritannia, fønikere, romere og grekere – hvorav den mest kjente var Pytheas som besøkte Thule. Alle som besøkte Norge ble tatt imot med åpne armer – inntil norrøne folk kom med våpen etter 150 AD.

Poenget med denne oversikten er at det rundt 0 AD fantes 20-30 stammer i Norge som hver snakket sitt eget språk. Denne kompleksiteten er det viktig å ha med når man ser på hvert enkelt sted. Hver landsby hadde sitt eget språk, en dialekt av et stamme-språk.

Innenfor dette mangfoldet av landsbyer, stammer og språk fantes en stort sett fredelig sameksistens hvor bruken av vold ble sett på med avsky. Alt tyder på at folk levde fredelig sammen, drev handel med hverandre og inngikk ekteskap på tvers av språklige og etniske grenser. Dette kan fort bli omtalt som skjønnmaling, at vold alltid har vært en del av menneskers liv. Men tanken er først og fremst å vise at landsby-livet innbød til fredelig sameksistens. At individ og grupper tidvis kan ha hatt behov for å bruke vold for å oppnå mål går på siden av det livet folk tok del i innad i de runde byene. Landsbyene skapte stabilitet og tilhørighet.

Over tid ble gamle folkenavn gjort om til mytiske personnavn. Halogaer ble til Haloga a.k.a Holger eller Helge. Solør ble til Solve. Heder ble til Hadd eller Hodd. Troms-folket ble til Trym. Osv. Disse folke-personene ble siden gjort til forfedre i norrøne høvdingers mytiske genealogier. På den måten kunne norrøne ledere lenge senere legitimere sin erobring av innfødte stammeområder.

Skanderne var ytterst fredelige. Bare en gang er det kjent at de ble involvert i krig, i et uhellsvangert felttog mot Skanderborg nær Illerup i Danmark ca. 250-270 AD. Dette han ha vært et svar på at skandere i Danmark ble angrepet av germanere sørfra, og folk i Norge kom til hjelp. Uvant til krig led de store tap; mer enn 1000 mann ble drept. Enkelte deltagere kan man se spor etter i landsbyene, som nevnt underveis. Det skal også legges til at noen landsby-menn kan ha dratt sørover og endt opp som soldater i den romerske hæren eller annen aggressiv virksomhet. Her er også tegn på at keltiske menn og andre med krigserfaring dro nordover og ble tatt imot i de runde byene, som alle besøkende ble. Ut over dette er det få tegn til våpen ved de runde byene, hvor vold var bannlyst.

Dette forandret seg da forfedrene til norrøne eller nordiske folk ankom Norge. En forsker har en spennende drøfting hvor han peker på at ringformede bosetninger fantes forut for en innvandring til Norge ca. 0-400 AD (Rolfsen 1972: 65). Germanske folk, som norrøne folk var en del av, spredte seg på aggressivt vis mot vest og nord etter 150 AD. Mest kjent er den angelsaksiske invasjonen av Storbritannia i år 455; en invasjon som strakte seg fra 400 til 550 AD.

I Norge var den nordgermanske invasjonen mer langvarig. Som nevnt andre steder begynte dansk-norrøne folk å bosette seg i Viken etter 0 AD; da som handelsfolk. Bosettingen ble gradvis mer aggressiv ettersom de norrøne bosatte seg rundt Oslofjorden og tok over jord ca. 100-300 AD. En tidlig militant invasjon fant sted ca. 150-250 AD da et folk kalt haruder eller horder inntok det området som senere fikk deres navn, Hordaland. De lokale innfødte sin desperate kamp mot inntrengerne er beskrevet i forhold til enkelte landsbyer. Men motstand var nytteløst. Lokalbefolkningen ble gjort til treller eller slaver, eller måtte underkaste seg på andre vis. Hordene tok over all jord. Noen steder kunne landsby-folk delvis bli værende og fortsette med håndverk og produksjon. Med tiden ble de assimilert med hordene, men beholdt sin egen identitet, slik tilfellet var med strilene.

Enda verre gikk det til i Rogaland. Av en eller annen grunn deltok de fredelige skanderne her og på Agder i en ulykksalig krig mot dansker på Jylland ca. 250-270 AD. Paradoksalt nok var angrepet rettet mot et sted kalt Skanderborg; kanskje en skander-landsby inntatt av danske

folk. De angripende skanderne, uvant til krig, ble drept for fote, og utstyret deres ble siden kastet i en sjø og utgjør det som i dag kalles Illerup-funnet. Nærmest som en reaksjon, kanskje fra én mann som krevde at folket i Rogaland skulle utslettes, ble Agder-Rogaland angrepet av dansk-norrøne folk ca. 330-340 AD. Landsbyer ble brent, folk ble drept. Verst gikk det ut over Jæren, hvor tusenvis av mennesker enten ble drept eller gjort til treller. Noen av deres etterkommere kan ennå ha vært treller under Erling Skjalgson (975-1028). Så sent som år 1000 skal det ennå ha vært 800 treller i Rogaland, mange av dem av skandisk opphav.

Erling Skjalgson setter trellene sine i arbeid (Sturlasson 1965: 223)

Vi kan i grove trekk følge den norrøne-norske invasjonen av Norge fra Oslofjorden i SØ til Finnmark i N. Rundt år 0-100 AD var bosettingen begrenset til Oslofjorden og knyttet til handel. Omkring 100-300 AD ble bosetningen utvidet til dagens Østfold, Vestfold og områdene ved Oslo. Agder og Rogaland ble invadert ca. 300-350 AD. Hordaland fikk sin invasjon i perioden 150-300 AD.

Lenger nord på Vestlandet strakte det norrøne innrykket seg ca. 300-400 AD. Møre og Romsdal fikk norrøn bebyggelse etter 300-350 AD. Til Trøndelag kom de norrøne-norske folkene ca. 350-450 AD. Halogaene i Nordland ble angrepet av norrøne folk ca. 400-500 AD. Dagens Troms har blitt invadert ca. 450-550 AD. Tidsangivelsen er omtrentlig.

En nazi-inspirert forsker har trolig delvis rett når hen hevder at Hålogaland ble overtatt av norrøne inntrengere 'ved et regulært landnám' eller landnåm (Lund 1965: 296). Det som er feil er når og hvordan dette angrepet skjedde. Det kom lenge etter at 'ringtunene' var etablert, og det førte til ødeleggelsen og undertrykkelsen av de runde byene og de innfødte der, ikke bare halogaene, men i hele Nord-Norge. Interessant nok har Lund med en 'fastboende, februkende befolkning' før den norrøne innflyttingen – bare feildatert (Lund 1965: 316).

En forsker har en 'lur' tolkning hvor hen kobler overlevelsen av nordnorske 'tunanlegg' på Bjarkøy, Steigen og Tjøtta ca. 600-1000 AD med en maktbase for en norsk elite (Storli 2006: 73f). Kanskje er det mulig å si at maktmenn på disse stedene holdt etterkommere av innfødte landsby-boere som slaver. Det samme kan ha skjedd lenger sør. Den norrøne invasjonen førte på sikt til at alle de runde landsbyene ble forlatt. Den senere skjebnen til skanderne og andre landsby-folk kan fylle en hel bok; men her er det den levende landsbyen som har vært tema.

Finnmark ble aldri fullstendig okkupert av norske innvandrere – ikke før i dansketiden etter år 1600. Noen nordmenn har bodd langt kysten ca. 550-750 AD, og Hårek drev handel her ca. 890 AD, men tilstedeværelsen var på de lokale innfødtes betingelser. Med tiden ble Finnmark et rent samisk-språklig område, inntil dansketiden førte til ny kolonisering.

Også lenger sør kan vi følge en stykkevis norsk overtagelse av nye områder. Indre strøk i Trøndelag, Møre og Romsdal og Sogn og Fjordane kan ha hatt skandisk bosetting fram til 650-800 AD. Ytre Moa kan være et slikt bosted. Også indre deler av Rogaland og Agder har lenge hatt en innfødt befolkning, og innfødte folk snakket neppe norrønt mål før etter år 500.

Det indre Østlandet er et kapittel for seg. Her har vi en sterk fleretnisk komponent, representert i dag ved finner, tatere, rom-folk m.m. Som nevnt har norske folk gradvis trengt seg inn i områder med samisk og det som her kalles skandisk bosetting (Bergstøl 2008).

På mange vis kan man si at det aldri var noen helhetlig norrøn-norsk erobring av landområder i Norge. Genstudier viser en blanding av innfødt og indoeuropeisk DNA. Folk har tilpasset seg hverandres kultur. Skanderne har blitt undertrykt og assimilert, men de har også fått innflytelse og beholdt en form for identitet, som striler, håløyger m.m. Kanskje er noen av de norrøne tingstedene basert på skandiske landsbyer som modell – men som regel ikke. Norsk ble hovedspråket, i hvert fall etter 500 AD. Da finner man de første tegn på statsdannelse, med kongedømmer, skriftbruk og militær-politisk organisering, f.eks. skattlegging. Det er først i løpet av de siste 200 år at Norge har blitt et konsolidert samfunn – riktignok med flere skriftspråk og store lokale kulturvariasjoner.

Grunnen til at den norrøne-norske innvandringen 0-500 AD her er fremstilt som voldelig og militant, er at det var slik den fortonte seg. Et ekko av dette fikk en på Shetland, der de innfødte pikterne ble utryddet av norrøne innvandrere rundt år 800 AD. Men i Norge overlevde mesteparten av de skandiske etterkommerne, og ble med tiden en betydelig del av det norske samfunnet, mer glad i å drikke enn å slåss.

Det bemerkelsesverdige og mystiske er at historien om de runde landsbyene ikke er tatt vare på. Dette knyttes til fremveksten av en nasjonalistisk ideologi i Norge etter 1780, og især etter 1830, hvor myten om den selvstendige bonden ble skapt, og hvor alt som ikke passet inn i denne ideologien ble utelukket. Dette smittet over på arkeologien; ennå sliter arkeologer med å innse at 20 hus rundt en plass ikke er et fata morgana, men en landsby. Det er der vi er i dag. Etter 1500 år kan vi endelig si at landsbyene er gjenoppdaget, og at de har en plass i forhistorien vår!

Livet i de runde byene

Utgangspunktet for den følgende analysen er at de runde byene representerte en egen levemåte – med visse variasjoner. Selv om de runde byene har en felles grunnform, i form av hus plassert på rekke rundt en åpen plass, viser de stor variasjon i utforming og beliggenhet. Leseren bes derfor om å se tilbake på enkelte byer for å vurdere om deler av beskrivelsen passer inn eller ikke. Når det er sagt, så er det maktpåliggende å få fram at de runde byene representerte en stor og dominerende form for bosetting og lokal organisering i store deler av Norge gjennom store deler av forhistorien, ikke bare jernalderen. Folk var landsby-boere. Hvordan livet fortonte seg i de ulike landsbyene er hovedformålet med teksten under.

Økonomi

Dyrehold utgjør en utfordring i et totemisk system, siden mennesker og dyr er i slekt. En jente som er en ulv vil se på ulver som sin familie. Shawnee-indianerne ville 'temme' dyr i den forstand at hvis de fant dyr nær landsbyen så tok de vare på dem. En mann hadde klapperslanger boende under sengen, helt til hans gravide kone ba ham om å bli kvitt dem. Da måtte han be slangene om unnskyldning og si at de måtte finne seg et nytt sted å bo, noe de gjorde. Med husdyrene forandrer relasjonene seg. Det er vanskelig å behandle kyr som familiemedlemmer – selv om mange har en nær relasjon til kyr.

Mange landsbyer ser ut til å ha hatt egne bosteder for husdyr. Det var gjerne en felles fehage og 'sommerfehus' knyttet til landsbyen. Denne kunne ha form av en innhegning omtrent på størrelse med landsbyen og plassert ikke langt unna i nærheten av en bekk eller vannkilde. Innhegningen hadde form som landsbyen; et rundt gjerde eller voll. Dette var husdyrenes landsby. Ved fehagen kunne det ligge ett eller flere fjøs. Også ved del-landsbyer et stykke fra byen var det trolig egne innhegninger og fjøs. Ellers kan det ha vært vanlig at dyr gikk ute mesteparten av året, med hardføre raser slik som 'utegangerhest' og 'utegangersau'. De gamle kurasene var også hardføre.

Også plantedyrking bød på utfordringer. Folk behandlet planter som levende vesener, talte til dem og behandlet dem forsiktig. En medisinplante vil ikke hjelpe hvis den blir dårlig behandlet. Med korndyrking forandrer dette seg litt; her er det mer snakk om kvantum enn individuell behandling. Hver familie hadde sin åkerlapp spredd rundt i landskapet hvor de dyrket bygg, havre, løk m.m. Muligens hadde de også en åker ved selve landsbyen, som høvdingen eide, slik som hos shawnee-indianerne. Den ble dyrket først slik at høvdingen hadde mat til besøkende og trengende. Siden hjalp familiene med å dyrke hverandres åkerlapper.

En innvending mot byene som bosted er at det ikke fantes driftsbygninger der. Tanken er at folk må bo fast på en gård for å drive jordbruk. Imidlertid er dette basert på moderne tenkning. I en landsby kan folk samarbeide om ulike oppgaver, alt fra planting til gjeting. Med innhegninger nær landsbyen kunne dyr bli passet på store deler av året, og sendt på beite om dagen.

Imidlertid er ikke dette det samme som at byen var eneste bosted. Sekundære bosteder for hver familie i landsbyen var spredd ut over landskapet. Her bodde folk deler av året, kanskje

mesteparten av året, siden det var oppgaver som ikke kunne utføres sentralt. Kornet måtte beskyttes mot fugler når det modnes; dyr måtte stå inne deler av vinteren. Jordbruket var et paradoks. Det gjorde livet i byene lettere, siden en nå kunne lagre korn og matprodukter som kunne spises året rundt. Samtidig medførte dyrking en svekkelse av landsby-senteret, fordi familier fikk flere oppgaver knyttet til dyrking og dyrehold som nødvendigvis var spredt i terrenget og medførte lengre tid brukt borte fra fellesskapet.

Dette dilemmaet løste folk ved å kombinere en form for gårdsdrift med landsby-tilhørighet; men de var landsbyboere først og dernest bønder. Som nevnt flere steder var det landsbyen som fellesskap som gjorde krav på land og ressurser; landsby-hegnet. Åkerjord og tilhørende hus ble fordelt mellom landsbyens innbyggere basert på totemisk fordeling og familiens behov. Orme-familien fikk tildelt ett sted, ørne-familien det neste, osv. Folk som ikke var en del av landsbyen kunne ikke bruke lokale ressurser; heller ikke folk som var utstøtt fra landsbyen for voldsbruk o.l.

Landsbyen samarbeidet også om andre virksomheter. Resiprositet eller gjensidig bytte var viktig. En moderne campingplass minner om dette: 'i de indre sirklene går serveringen på omgang. Det praktiseres balansert resiprositet' (Angell 1999: 205). Som nevnt har flere landsbyer to båtplasser, tolket som at hver by-halvdel eller moiety hadde sin båt som de kunne dra på handels- og besøksferder med. Samtidig tyder data på at hver familie kunne ha spesialisert produksjon av keramikk, tøy m.m. I kollektivismen var det dermed rom for individuell kapitalisme.

Det økonomiske systemet i landsbyene omfattet resiprositet, redistribusjon og enkel markedshandel. Resiprositet vil si gjensidig bytte, som å gi hverandre gaver. Redistribusjon vil si at en ressurs samles inn for deretter å fordeles mellom deltakerne i systemet. Et eks. er høvdingens åker som ble brukt til å gi mat til besøkende. Markedshandel omfatter bl.a. handelsplasser hvor folk møtes for å bytte til seg varer, evt. ved kjøp og salg. Også båter som dro av gårde med keramikk og annen produksjon for å bytte til seg varer det var mangel på, drev med handel. Alt i alt hadde landsbyene et allsidig økonomisk liv.

Ingenting tyder på at landsbyfellesskapet ble brutt opp og erstattet av enkeltgårder, den moderne gården. Isteden tyder materialet på en mer dramatisk utvikling. Jernalderens landsbyfolk ble invadert og fordrevet av angripere sørfra, germanere i form av norrøne stammefolk. Imidlertid var det ikke slik at én livsform ble erstattet av en annen. Innvandrerne likte landsbylivet; men de fortrengte fikk status som slaver, og innvandrerne selv fant en annen fellesskapsløsning, i form av markedsplasser og tingsteder, som på sett og vis videreførte paradokset med bønder og landsbyliv, men nå med jernaldergården som den antatt dominerende enheten og sentralplassen som en religiøs og politisk møteplass – full av latente motsetninger. Den moderne gården hadde ingen plass i dette scenarioet, verken før eller etter at de runde landsbyene ble ødelagt. Gården slik vi kjenner den er en statlig oppfinnelse. Skal vi forstå landsbyenes liv må vi tilbake til en tid uten utstrakt skriftbruk og med omfattende relasjoner lokalt – slik som kvinnefellesskap.

Slektskap

Husene i landsbyen ble styrt og eid av kvinner. Om ekteskap og parforhold er det umulig å si noe bestemt i en så kompakt boform som en rund by. Forholdet mellom kvinner og menn kan ha vært skiftende. En moderne campingplass kan gi assosiasjoner. 'Parforholdet er både praksis og ideologi på campingplassen. Ved å være par sammen med andre par bekreftes ... denne livsformen'. 'Vognene med enslige' byr på 'en viss uro' i 'denne sammenhengen' (Angell 1999: 203-4). Landsbyen kan ha tatt vekk noe av uroen ved å ha egne møtesteder for ungdom, dels omtalt som vakthus eller 'jomfrubur'.

Som nevnt var det viktig for landsbyen å unngå overbefolkning for å sikre naturressursene byen var avhengig av. En måte å gjøre dette på var å forby ekteskap mellom slektninger. Siden alle i byen ble regnet som slektninger gjennom ulike totem, må det ha vært vanlig å hente sin partner eller ektefelle utenfra. Dette begrenset tilgangen på partnere. Samtidig har det blitt hintet om at folk drev med barnebegrensning. Bl.a. kan det ha vært regler for hvor mange barn hver kvinne kunne få, f.eks. 3 totalt eller 2 av hvert kjønn. Uønskede fødsler ble tatt hånd om gjennom infantisid, f.eks. å drukne nyfødte barn i en myr (Foldøy 1995: 100). Moderne mennesker kan reagere på dette, spesielt hvis man har 'høy moral' – men da skal man huske på at det finnes steder i dag hvor kvinner blir drept hvis de tar abort.

Slektskap i de runde byene var kvinnebasert. Barn ble regnet som en del av en kvinnes familie. Noe annet synes utenkelig – i hvert fall på et sted med så synlig kvinnenærvær som de runde landsbyene. Barn ble regnet som samme slekt som sin mor.

Hvordan man regnet slekt i de runde byene kan imidlertid ha variert. Det som synes klart er at folk som tilhørte samme klan eller totem ble regnet som nær slekt. Det betød at barna av en kvinne, hennes søster, mors søsters døtre, mormors søsters datterdøtre osv., alle ble regnet som søsken og kalte hverandre bror og søster.

Mer usikkert er hva en kalte folk med et annet totem, f.eks. fars søsters barn. En mulighet ville være å kalle dem fetter og kusine, altså noe annet enn bror og søster; denne måten å regne slekt på kalles iroquois-terminologi. En annen mulighet er å kalle dem far og fars søster, dvs. overføre slekts-termene fra en generasjon til neste, fordi de alle tilhører fars søsters klan; såkalt crow-terminologi. Samisk kultur tenderer mer mot å regne slekt i farslinjen, dvs. å slå sammen mors bror, mors brors sønn og sønnesønn i samme slektslinje.

To former for slektsterminologi peker seg ut som mulige, kalt 'hawaiisk' og 'iroquois'. Mest sannsynlig var det ulike termer for mors søster (mor) og fars søster; dette vil i så fall peke mot iroquois- eller irokeser-terminologien. En annen form for kvinnebasert slektskap kalles 'crow', hvor generasjoner forskyves terminologisk, f.eks. at en kvinne kaller sin mors brors datter for 'niese' (brordatter); men dette er mindre trolig, siden slektskap i Norge trolig opererte mest lokalt.

Det kan ha vært en tendens til å skille kvinner og menn i foreldregenerasjonen, slik at mors søster ble kalt 'lille mor' e.l. Dette er vist i modellen under:

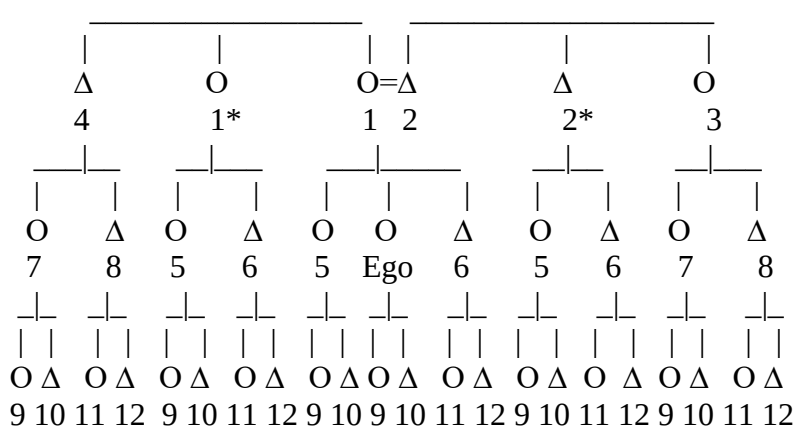

(1 = mor; 1* = lille mor; 2 = far; 2* = lille far; 3 = fars søster; 4 = mors bror; 5 = søster; 6 = bror; 7 = 'kusine'; 8 = 'fetter'; 9 = datter; 10 = sønn; 11 = 'niese'; 12 = 'nevø')

Over tid synes det som at slektssystemet tenderte mot å slå sammen alle i samme generasjon; såkalt hawaiisk slektskap. Da ville alle av samme alder bli bror og søster, og alle i generasjonen over er far og mor. Hovedpoenget er at man alltid hadde en nær relasjon til folk i egen klan og eget totem. Ellers kunne en referere til alle en traff som slekt; søster, kusine, tante eller lignende. Dette kalles en utvidet slektsforståelse.

Det eldste bondesamfunnet gikk gjennom en matrilinjær fase, hvor slekt ble regnet gjennom kvinner. Dette samfunnet var landsby-basert, og matrilinjene var totemiske. Hver klan hadde sin totemiske formor.

En forsker knytter kvinnefellesskapet direkte til myter om fortidens befolkning. 'En ble født i opphavstiden… ni jotunmøyer fødte ham'. Mødrene er jotunkvinner; noen far blir ikke nevnt. Mødrene er møyer; de er ikke gift. Forskeren forestiller seg 'en særegen, urtidig kvinnekreativitet'; 'at jotunkvinner er i stand til å frembringe avkom uten mannlig medvirkning'. Hvem som ble født er ikke viktig; siden identifiseres hen som Odin – av ukjent opphav. I sin tur identifiseres de 9 kvinnene med ulike totem, et tema som blir nevnt under. Hovedpoenget er at myten forteller om 'kvinnelig kreativitet og selvstendighet'; et 'kvinnekollektiv' (Steinsland 1991: 276). Sagt på en enklere måte: slekt ble regnet gjennom kvinner.

Integrasjon

Det som holdt landsbyene og hele samfunn sammen i gammel tid var en form for organisasjon og ideologi kalt totemisme. Totemisme vil si at man regner slektskap gjennom element i naturen, gjerne dyr.

Totemismen er et kjent tema innen faget sosialantropologi, men ingen skjønner hva det er (Lévi-Strauss 1963). Totemismen er vanskelig å forstå for moderne mennesker. Da jeg besøkte Universitetet i Oklahoma fortalte jeg at indianerne i området hadde totem som kylling, kanin og skilpadde. Studentene begynte å le, og da jeg spurte hvorfor, sa de at de ikke kunne tenke seg at noen ville kalle seg kylling eller kanin. Dette var doktorgradsstudenter som hadde lært om totemisme, men som allikevel ikke klarte å forestille seg at folk i nærheten hadde totem. Indianerne så på dette motsatt; de klarte ikke å forestille seg at folk ikke hadde

totem; man må jo være noe. Det første de spurte meg ved landsbyplassen var: 'Hvilket dyr er du?' For å finne på noe sa jeg ulv, og da ble jeg sluppet inn i landsbyen med en gang.

Totemisme er en måte å organisere samfunnet på, især en landsby. Totem utgjør en serie kontraster; fugl, fisk eller dyr – som ofte henvist til tidligere. Kontrastene gjelder innad i hver gruppe; rovfugler og andre fugler; rovdyr, beitende dyr og gnagere, osv. Kontrastene går helt ned på artsnivå; ulv, rev og hund er alle hundedyr, men allikevel forskjellig. Av slike serier bygger man opp et system hvor ulike totem svarer til hverandre; ulv ligner på hund, bjørn på mår, elg på hjort, bever på hare, osv. Med disse kontrastene lager man et system, men med en liten vri: dyrene som ligner mest på hverandre plasseres på motsatt side av landsby-plassen. Dermed vil man få ulv, bjørn, elg og bever på én side, mens hund, mår, hjort og hare kommer motsatt. Jeg kaller dette en komplementær kontrasterende organisasjon. Hvert dyr har sin plass i rekken av landsby-hus, totemene utfyller hverandre. Samtidig har hvert dyr en kontrasterende plassering i forhold til et dyr på andre siden av plassen, som igjen har en bestemt plassering i forhold til dyr i sin rekke. Det er viktig at totem ikke gjentas; to hus kan ikke ha samme totem, især hvis de er på motsatt side av landsbyen; da forsvinner kontrasten. Et unntak er at to hus ved siden av hverandre kan ha samme totem hvis de differensieres, f.eks. som svart-hvit, stor-liten osv.

Her må det legges til at beskrivelsen over gir en altfor rigid beskrivelse av totemisk organisering. Dette er gjort for å lage en enkel forklaring. I virkeligheten er det rom for fleksibilitet og omforming i systemet. La oss si at en ulv kommer inn i en landsby hvor det allerede er en ulve-klan. En kan da skille de to som store ulv og lille ulv; evt. kan den nye ulven omdefinere seg som en hund; eller man finner plutselig ut at man er en ørn, som i navnet Ørnulf. Totemismen gir en sterk organisasjon, men den er også fleksibel.

Hvordan vet vi at de runde byene hadde en slik organisasjon? Den totemiske strukturen er bl.a. gjengitt i byenes symmetri. Det vil si at husene er plassert symmetrisk omkring landsbyplassen, slik at hvert hus svarer til et hus på motsatt side. Hvert hus er knyttet til et totem. Huset utgjør dermed en totem-klan: en utvidet familie hvor medlemmene regner tilhørighet gjennom et delt totem, f.eks. hest. I beskrivelsen som følger vil ordene hus, totem og klan bli brukt litt om hverandre.

Dersom klanene i byen ikke hadde totem, så ville ikke symmetrien vært nødvendig. Da kunne en klan svare til en hvilken som helst klan på motsatt side – eller til ingen. Med et totem vil det alltid finnes et motsvar, en kontrast: hare svarer til ekorn, ørn svarer til hauk, osv. Dyr som er beslektet regnes som søsken; hver klan vil dermed ha en søster-klan på motsatt side av landsbyen. Her må det legges til at ikke alle totem-baserte landsbyer er symmetriske; men landsbyer med symmetri peker sterkt mot et totemisk system.

Som nevnt er de fleste landsbyer delt i to sider, på engelsk kalt en moiety, flertall moieties. Hver moiety består av et visst antall klaner – tre eller flere. I en moiety svarer hver klan til en annen klan på motsatt side.

I noen byer, som Dysjane, kan det virke som om hver klan har hatt to hus i landsbyen, da plassert ved siden av hverandre. Blant shawnee-indianerne ble slike hus skilt ved betegnelsen 'svart' og 'hvit', f.eks. Svarte Ulv og Hvite Ulv. Begge familiene hørte til samme totem-klan og befant seg ved siden av hverandre i landsbyen. Samtidig ble fargene knyttet til de 2 sidene av landsbyen, svart i N og hvit i S. Dette betød at familiene hadde en tilknytning til begge sider av landsbyen; hele ulve-klanen var på nordsiden, men Hvite Ulv ble også knyttet til

sørsiden gjennom sin farge. I antropologien kalles dette 'kryssende forbindelser', som er viktig for å skape samhold på tvers av landsby-plassen. At noe lignende kan finnes i Norge er antydet i en myte hvor en mann er omtalt som en 'hvit bjørn' (Garmonsway 1980: 112). Da ikke som en isbjørn, men som en kontrast til en 'svart bjørn'. En annen kontrast er liten-stor; andre kontraster er også mulig. Tanken er at totem-systemet utvides uten at man trenger å bringe inn nye totem og dermed gjøre systemet unødig komplisert. I stedet differensierer man mellom dem man har med enkle kontraster.

At klaner i hver moiety svarer til hverandre bidrar i sin tur til et kryssende system av klaner, her betegnet med det engelske ordet phratry og phratries. En landsby vil typisk ha tre phratries, og hver phratry har klaner i begge moieties. Som en ser blir totem-organisering fort veldig komplisert. Betydningen ligger først og fremst i at kryssende forbindelser gir landsbyen en sterk og varig form for organisering.

Totemiske navn er vanskelig å forstå – ofte er de hemmelige. Personnavn viser ofte til en egenskap og en handling. Løper-fort kan være en hest; Sitter-tungt kan være en bjørn; Klatrer-høyt kan være ekorn; Flyr-stille kan være ugle; osv. I ekte totemiske navn kommer gjerne kvaliteten først: Hurtig-løper, Lang-klatrer, Stille-flyger, osv. En annen type navn kan kalles titulære: Hvite Orm, Svarte Bjørn, osv. Til slutt har vi tilnavn eller klengenavn, Langøre for hare, Hvitrumpe for rådyr, osv. Hemmeligheten består i å ikke si hvilken klan man tilhører. Dette gjelder særlig for personnavn; Hurtig-løper kan bety ulike dyr som løper fort. For ikke å avsløre totemet sitt bruker shawnee-indianerne fiktive navn; det var nok også vanlig i de runde byene; jfr. Spangereid.

En kilde til totem-innsikt er helleristninger og bergkunst. Noen gjenkjennbare element er: orm, fisk, sel, ørn, falk, svane, orrfugl, bjørn, hund, ulv, gaupe, elg, hjort, rein, hest, okse, gris, hare, halvmåne, m.m. Her finnes også mer spesielle element som: øyenstikker, drage, griff, kjempe, m.m. Listen kunne vært lenger.

Flere steder i denne boken er det med forslag til totem i ulike byer. Å lage en oversikt her ville kreve stor plass. Generelt er det snakk om hvilke dyr og naturelement som fins på stedet; dyr som legger egg; dyr med fjær; rovdyr; beitende dyr; dyr som gnager; planter og trær; menneskeskapte ting; og naturfenomen. Slike kategorier finnes verden rundt, men som totem er de best kjent fra Nord-Amerikas indianere. Det vi har i Norge er minner om totemismen; navn som: Orm, Sel, Erle, Ravn, Hauk, Ørn, Are, Bjørn, Mår, Ulf, Leon, Elg, Hjort, Dyre, Ketil, Odd, Geir, Ask, Iris, Stein, Storm, Eldar, Tor, Sol osv. Ingen vil kalle disse navnene totemiske, men det er det de er. Mange norske navn har et totemisk opphav; dvs. at de viser til dyr eller elementer i naturen. Det er først i senere tid at dette har komt med i navnebøkene; totemismen er 'in' – men ikke helt.

Over tid kan en snakke om gammel og ny totemisme. Den gamle handlet om at naturen var fri fra menneskelig styring. Den nye oppstod med jordbruket; at mennesker tok kontroll over planter, dyr og til dels over omgivelsene. Med ny-totemismen blir forholdet mellom mennesker og naturen mer motstridende. En mann som heter Samle-sammen fordi han samler inn høns, trenger ikke selv å være en høne. Totem blir mindre personlig, mindre knyttet til identitet, og mer kontekstavhengig. F.eks. kan dyre-relaterte navn tolkes mer som egenskaper; Ørnulf betyr at man er modig og skarpsynt. At dette henger sammen med totemisk tankegang er noe folk har glemt.

Den gamle totemismen overlevde lenge etter at folk begynte med jordbruk. Mennesker var fremdeles nært knyttet til naturen. Først da totemismen var i ferd med å forsvinne begynte folk å tenke ny-totemisk, at de ikke hadde dyre-slekt men hadde noen av egenskapene til dyr.

En annen overlevelse er dyre-fortellinger. Mange gamle eventyr handler om dyr som står i forhold til hverandre; reven som lurer bjørnen; haren som lurer reven; osv. Blant shawnee-indianerne kalles dette klan-fortellinger. Hver klan har fortellinger som gjør sitt totem-dyr til frontfigur eller helt. Ofte går dette ut over andres totem-dyr. Dette kalles 'klan-spøking'. Man tøyser med andre folks totem. Det er ikke lov å bli sint på slike fortellinger. Man må ta igjen med sin egen fortelling. Om norske dyrefortellinger har samme opphav er uvisst. Allikevel kan man tenke seg at folk i de runde byene fortalte historier om totem-dyrene sine.

Politikk

Ordet matriarkat er omstridt – i motsetning til patriarkat, som gjerne tas for gitt. Men de runde byene var i stor grad matriarkater, kvinnene hadde makten i mange anliggender. At byene var kvinnestyrt var imidlertid ikke så mye et spørsmål om makt eller maktbruk, men om relasjoner. Hvis slektskap og jord overføres fra mor til datter, vil relasjoner mellom kvinner stå sentralt. På Sankthanshaugen i Fana var menn perifere, unntatt på ett punkt: å lage bålet. Kvinnene ordnet med mat, ulltepper, regntøy og annet. Fremfor alt: kvinnene bestemte hvor den enkelte skulle sitte. Jeg husker at min mor en gang kom i konflikt med min tante. Min mor ønsket å la sin familie sitte nærmest bålet, den mest prestisjefylte plassen, fordi hun var datter på gården. Min tante ga henne svar på tiltale, ved å vise til at hennes mann (min mors bror) var sønn på gården, og derfor hadde like stor rett. Ingen av mennene blandet seg inn i denne diskusjonen, og min mor måtte gi seg. Etterpå ble jeg mobbet fordi mitt etternavn ikke var det samme som mine fettere fra gården, og fordi min far verken var bondegutt eller stril, men tvert imot kontorist. Jeg måtte gjennom en del slåsskamper for å vise at jeg hørte til slekten, noe som var vanlig prosedyre blant guttene. Men kvinnene bestemte hvilken posisjon den enkelte skulle ha, især på sankthans.

Ideologien i de runde byene, som nevnt flere ganger, var totemisk. Den må også ha vært kjønnsrelatert. Kanskje var gud en kvinne, som hos shawnee-indianerne, og identifisert med månen, som stod i relasjon til solen, som kanskje var mannlig eller udefinerbar, og underordnet månen i menneskenes liv. F.eks. bestemmer månen tidens gang, mens solen kun bestemmer ett tidsskille, når den 'snur' ved sankthans. Et tredje element kan være en geografisk genealogi. I en stamme, slik som halogaene, kan landsbyer ha blitt regnet som beslektet, og dette kan ha gått helt opp til stamme-nivå. Holge og hans svigersøster Irpa, som representerte kvinneslekten i stammen, kan ha tilhørt en stamme-genealogi hvor alle områder og landsbyer fant en plass. Blant shawnee-indianerne har hvert stamme-avsnitt og hver landsby sitt totem, og disse blir da regnet for å være i slekt med hverandre. Men hvordan alle delene av stammen hører sammen blir til et komplisert epos, også i forhold til skandiske opphavsmyter, som vi må la ligge her.

Lederskap i de runde byene var arvelig. Dette hang sammen med at høvdingen bodde på en bestemt plass i landsbyen. Dette husets familie hadde dermed hevd på høvdingskapet. Hvis høvdingen ikke hadde egne etterfølgere, ville en ung person bli utpekt som arving og tatt opp i familien. Hen ble dermed høvdingens etterkommer og fikk familiens totem. Trolig var det vanlig at kvinner ble høvding, siden hus var kvinnestyrt. Men sønner og svigersønner kunne

gjerne også ta rollen. En mulighet er at landsbyen hadde både mannlige og kvinnelige høvdinger. Dette finner en bl.a. hos shawnee-indianerne.

Mange landsbyer hadde trolig et dualt lederskap. Dvs. at de to sidene i byen hadde hver sin leder. En kan tenke seg at nord- eller østsiden hadde andrehøvdingen, mens sør- eller vestsiden fikk førstehøvdingen. De to høvdingene bodde lengst vest eller NV i husrekkene, med utsyn over landsbyplassen mot Ø.

Et spørsmål er om huset midt på landsby-plassen kan ha tjent som en råds-stue. I myten om kong Arthur nevnes at 12-14 riddere satt ved et rundt bord, men de 'satt innenfor bordplata' (Dagbladet 28.07.2004). Dvs. at det ikke var et bord, men en sitteplattform i et felleshus. Et hus på 5x5 m kan fint ha sitteplass til 10-20 personer langs veggene, med et lite ildsted i midten. Her føres tankene over til historiske tingstuer, som har ingenting med de gamle landsbyene å gjøre, men hvor det var plass til et visst antall lagrettemenn.

Skanderne var yderst fredsommelige; de visste knapt hva krig var. De elsket opptog og feiringer; de hadde store økser som var ubrukelige som våpen, men fine til opptog. Et tegn på at byene var bebodd av skandere er at det ikke finnes våpen der. Kanskje var våpen bannlyst i byene. Noen steder finnes bare 'kvinneting', saks, pinsett, vevlodd, perler osv. Det kan virke som om mennene noen steder knapt hadde tilgang til husene. Det kan ha vært egne hus hvor menn oppholdt seg, eller mer provisoriske krypinn. Imidlertid var dette trolig unntaket; å segregere menn helt var ikke lurt, siden de da kunne finne på dumme ting sammen. I stedet var det trolig vanlig at menn fikk et hjørne i husene, hvor de kunne holdes under oppsyn.

Samtidig var det viktig at landsbyen hadde en leder; dette for å stå samlet utad og for å komme fram til beslutninger når det var nødvendig. Høvdingens fremste oppgave var å bevare fred og ro i landsbyen. Hen ønsket å unngå alle former for vold og bråk. Målet var å bevare landsbyens fellesskap og holde den trygg.

Det lille som finnes av kilder legger vekt på at innfødte folk i Norge var fredelige. Livet i de runde byene har på mange måter betinget en slik eksistens. Man kan ikke bruke vold hvis man er avhengig av fellesskapet rundt seg. Først da folk utenfra, norrøne folk, kom med våpen og brente landsbyene, ble vold en 'naturlig' del av hverdagen.

Religion

Hva folk trodde på i de runde landsbyene er et åpent tema. Vi kan anta at de hadde en natur-religion, at ting i naturen ble sett på som guddommelige. At naturfenomen som Snø og Ild ble tatt med blant forfedrene i stammen kan tyde på at disse var med i gudebildet på stedet. Det er nærliggende å tenke seg en gudesamling bestående av sol, måne, mor jord, torden, regn m.m. Min onkel hevdet at det var solen vi ba til på sankthans, noe som kan være riktig. Den viktigste guden kan ha vært en kvinne, slik som på Dysjane (Lund 1965: 300). Hun kan ha blitt forbundet med månen.

Et uttrykk for hva folk trodde på er knyttet til helleristninger. Fruktbarhet, beskyttelse mot ulykke, hell på reiser og det å markere noe sammen er blant uttrykkene som kommer fram i berg-ristningene. Her kommer også totemismen til syne, gjerne knyttet til jakt og fiske. Det blir ofte antatt at mennesker ikke kunne drepe totem-dyret sitt; men dette er mest et praktisk spørsmål. Hvis man lever av å drepe dyr finnes det måter å vise respekt på. Som en klok

shawnee-indianer sa: ‘Den hvite mann ber til kjøttet på tallerkenen, men indianerne ber til alt før de dreper det.’ Helleristningene var en måte å vise respekt til kreftene i naturen på.

Religion var i sin tur knyttet til utøvelse, som omfattet bønn og dans. Trommer, sjamanisme og helbredelse kan ha vært en del av bildet. Tanker om at den gamle religionen var ‘enkel’ er først og fremst en fordom; folk hadde dype tanker om tilværelsen.

Skulle folk ha dans var landsby-plassen stedet man valgte. Dagens gammeldans og folkedans har mange nyere innslag. Men det er én type dans hvor kvinnene danser i ring som trolig er svært gammel. Ringdans, å bevege seg framover på rekke i ring, har vært en opprinnelig danseform både for kvinner og menn. Siden har dansen blitt mer avansert når fele og andre instrument kom inn. På landsby-plassen må en tenke seg at folk danset mest på rekke i en ring, enten menn innerst og kvinner ytterst, eller alle i samme rekke. Mer avansert dans kom etter hvert, med pardans o.l. Danser kan ha funnet sted året rundt. Sommeren var hovedsesong, men også vår og høst og selv midtvinters kan danser ha blitt arrangert.

Fana Folklore (NRK)

Caddo-dans (Internett)

I forbindelse med store feiringer og høytider ble det fremført bønner. Disse fokuserte trolig på naturen og skapningene der, i tillegg til menneskenes liv. Som nevnt fantes det lover og regler for hvordan dyr skulle behandles, og dette kan ha komt fram i bønnene. F.eks. er bjørnen stor og sterk, og man kan be om at den ikke skader mennesker. Nøyaktig hva som ble sagt i bønnene er umulig å si, men det er mulig å forestille seg den ærbødige stemningen som hersket ved landsby-plassen når årets bønner ble fremført.

Kulturelt liv

Kultur omfatter alt som mennesker skaper av uttrykk og aktiviteter. De runde byene må ha hatt et rikt kulturelt liv, især etter at de ble kjent med skrift og ulike måter å uttrykke seg på. At hver landsby hadde tolk medfører f.eks. at folk var opptatt av språk og språklige uttrykk. I tillegg viser helleristninger og kreative uttrykk at folk var opptatt av å formidle det de følte hadde betydning. Problemet er at vi har vansker med å tolke uttrykkene i dag; vi tenker ikke slik landsby-boerne gjorde. Men vi kan gripe fatt i noen av uttrykkene de etterlot og se om vi lærer noe fra dem.

Språk

Som nevnt kan norrøne skalder være en fortsettelse av en tradisjon med tolker mellom skandiske folk. Et spennende bidrag er Alvismål (Eggen 1961). Her testes en skald eller tolk ut på hvor mange språk han kan. Dette blir dermed en språkprøve på ulike tidligere språk som kan ha vært talt i Skandinavia. Problemet er at alle ordene er 'norrønisert', de er gjort om til å ligne på norrøne ord. Enda verre, når Alvismål blir oversatt til nyere språk, har oversetteren gjort de gamle ordene lik sine egne ord! (Internett). Dermed blir det vanskelig å komme fram til hva Alvismål uttrykker; hva Alvis 'sa':

I den norrøne versjonen blir ordet for 'sol' hos jotnene til 'eygló'; på nynorsk blir det 'gloheit'; på riksmål 'jevnglo'; på svensk 'evigglöd'; osv. Alt dette skal ha vært et ord som jotnene brukte, men alle oversetterne gjør det om til et ord på deres eget språk. På tilsvarende vis er ordet for 'sol' på alve-språket 'fagrahvél' i norrøn gjengivelse; på nynorsk og riksmål gitt som 'fagerhjul', på svensk 'fagra hjulet'; osv. Oversetterne glemmer at dette skal være et ord som faktisk ble uttalt, ikke et moderne ord. Man må gå ut fra at den norrøne versjonen ligger nærmest opp til det originale ordet, selv om den også gir en omtolking.

Ordet for sol på baskisk er 'eguzkia'. Dette kan jevnføres med jotne-språkets 'eygló' og åsa-språkets 'alskir'. Av dette kan man driste seg til å rekonstruere et skandisk ord for sol, *ekvelski. Et beslektet ord kan være 'fagrahvél', kanskje *hakvel. Det er mulig at det har vært et felles ord for sol og måne, *kvel. På helju-språket, kanskje haither, blir 'måne' sagt å være 'hverfanda-hvél', som kan inneholde *kvel. Forstavelsen 'hverfanda', kanskje *kavan-, kan være i slekt med baskisk 'gaua', natt, altså 'natt-sol'. Tanken er at skandiske språk var beslektet med baskisk, noen nærmere, andre fjernere. Alle disse språkene kalles ur-europeiske eller paleo-europeiske. Ingen av dem er beslektet med norsk, som er et indo-europeisk språk med opphav i Kaukasus.

Skalden eller tolken Alvis gjengir 13 ord på 9-10 språk, men noen språk kun delvis. Oppgaven består i at tolken skal huske ord. Dette blir utformet som en regle: 'Hva heter ild' på ulike språk? Osv. At det er vanskelig å huske ord på ulike språk sier seg selv; i teksten gjentas 'kaller vaner vág' to ganger, for 'hav' og 'ild', et eksempel på at det er lett å gå surr i reglen. Især gjelder dette 500 år senere når reglen skrives ned; da huskes bare biter av det tolkene strevet med, nærmest som et sært minne. Selv med 'norrønifiserte' ord blir det vanskelig å huske, og fiktive ord er trolig lagt til. Ordet som huskes best er 'øl', som alle som har reist litt kjenner til.

Navnene på de ulike språkene er mytiske og fiktive. Skanderne synes generelt å ha blitt henvist til som 'jotner'; 'alver' kan vise til haloger; 'regin' til ragner; 'vaner' til kvenner; osv.

En språkgruppe kalt ‘goðum’ kan vise til de gamle herulerne. Alt dette blir gjetninger. Især jotne-språket, en slags ur-skandisk, viser likhetstrekk med baskisk: eygló ~ eguzkia (sol), ofhlý ~ isilik (stille), óljós ~ iluna (natt/ mørke), hreinalog ~ garagardun (øl), o.l. Dette for et språk som ikke hadde vært talt på flere hundre år! Skjønt det er en mulighet at skandisk fremdeles ble talt i Nord-Norge og Nord-Sverige etter 1000 AD.

Som nevnt hadde skanderne skrift. Skriften kalles runer, her tenkt å komme fra folkenavnet heruler, men av språkforskere ment å være et norrønt ord for hemmelig. En utfordring er at språkforskerne har kun vært interessert i forløperne til norsk, kalt norrønt eller ‘urnordisk’. Alt som ikke passer inn blir oversett. Ekstra frustrerende er det når forskerne skal ‘tvinge’ uforståelige ord til å være norske; da sperrer de for andre tolkninger. Et eksempel kan være innskriften fra Audnedal, nevnt over. Dermed har språkforskerne, som arkeologene, bidratt til å usynliggjøre den før-norske forhistorien. Alle som bor i Norge er i en forstand ‘norske’, men ved å fokusere på én kultur forsvinner den flerkulturelle biten.

Av tusenvis av rune-innskrifter er det bare 15-20 som foreløpig peker mot skandiske språk. Her finner vi bl.a. følgende ord og tekster: ‘sioag’, ‘sueus’, ‘katha tadiu’, evt. ‘katha alu’; ‘anoana’; ‘ngada’, kanskje et keltisk navn, Engada; ‘enlaelthao’; ‘uha lusith arnu lin fikata iirdr nuthiri aufrafir uhlur eburinu/mbunlir aiamk thunth asrotla’ – allerede nevnt; ‘ursi birsu rauku inuri isubi uku’ – også nevnt; ‘kalaR aln alulu’; ‘tau liiu’; ‘thiridath’; ‘euligh’; ‘mairlingu’; ‘ea’; ‘gRu’ eller ‘uzg’; m.m. Trolig finnes det mange fler innskrifter som språkforskerne har valgt å forkaste eller, i verste fall, kaste.

Her er en flott tekst: suni monaz halwi lagon galamur alwa mamu ogni mar illillu. Min tolkning er: vi gir dette drikkoffer til solen vår mor og hyller havet. Det eneste vi forstår her er at språket ikke er ‘norsk’ – allikevel er innskriften spennende. En parallell er iberiske innskrifter i Spania; da jeg spurte om dette på turistkontoret i Alicante svarte de unge guidene at det ikke fantes noe slikt. De visste ikke at folk snakket et annet språk enn spansk, og at det finnes tekster på dette språket – som ingen kan tyde!

Myter og fortellinger

Hver totem-klan, hver by og hvert stamme-område har trolig hatt sin egen opphavsmyte. Lite av dette er kjent i dag, og å forsøke å diskutere forhistoriens myter for hvert område ville krevd en hel bok. Det som presenteres under er derfor utdrag.

En viktig kilde er ‘Soga om Rolv Krake’ (Eggen & Frøysadal 1962). Her kommer det fram at en kvinne i nord er sammen med en bjørn og blir mor til et barn som er dels bjørn og dels menneske. Dette er en typisk totemisk opphavsmyte, at stam-moren til kvinneætten var gift med et dyr, og deres etterkommere regner dette dyret som sitt totem. I myten får kvinnen to barn til – den ene er dels elg, den andre er dels hund. Her kan det se ut som om flere myter er slått sammen. Hver klan vil ha sin opphavsfortelling.

På samme måte vil hver landsby ha en opphavsfortelling. Disse fortellingene er nok stort sett tapt. Et lite unntak er kanskje fortellingen om Solve på Solør, som kom fra Sverige og satte opp en landsby på Grue ca. år 300 AD. Som med andre fortellinger er denne appropriert av norrøne høvdinger, som regner Solve blant slekten sin og dermed Solør som sitt maktområde.

Landskaps- og stammemytene er enda mer utfordrende. En utfordring er at i nesten alle mytene går fortellingene tilbake til samme steds-person, slik som Yme. En gang i tiden kan der ha funnes en skandisk master-fortelling, på linje med Ask og Embla i norrøn mytologi, hvor man identifiserer den eller de som ga opphav til alle mennesker. Her blandes natur-element inn, Snø, Kulde, Frost osv. Men Yme er langt oppe blant kandidatene til å være opphav til skanderne.

En mytisk slektsliste har Yme, Fornjot, Ægir, Gyme, Kari og Holge. Det er nærliggende å tenke seg at noen eller alle av disse er kvinner, som har blitt omgjort til menn i den norrøne versjonen. Eller kvinnelige partnere, som fører slekten videre, blir ikke nevnt.

I Hålogaland ble opphavsmannen Holge gift med Torgerd Holgabrud, datter av finnekongen Guse. Det er selvfølgelig henne og ikke Holge som er opphav til en kvinneætt på Hålogaland; kanskje er det hun som er Holge, og Torgerd er en mann. Andre kvinnenavn er Irpa og Skade. Det blir hevdet at Torgerd (eller en haloga-kvinne) er bryllupspartner til flere generasjoner av Håkon jarls forfedre; dvs. han vil være sikker på at kvinne-ætten er med i genealogien. Hun het vel ikke Torgerd; hennes søster Irpa har et mer autentisk navn. Dvs. Håkon jarl hadde en formor Torgerd som han plantet inn i haloga-ætten for å hevde herredømme i nord.

I Sør-Norge er det Nor som nevnes som opphavsperson til alle skandere. Hen knyttes til ordet Norge, som ellers forklares som norđvegr, veien mot nord – en autokton og en eksogen forklaring. Nor skal ha levd i Sogn, eller kanskje på Møre eller i Nord-Norge, og hadde avkom kalt Agde, Raum, Trym, osv.; kjente område-navn. Her får vi dermed en stamme-genealogi i form av myter, på linje med totem-klanenes opphavsmyter.

Som sagt vil det bære for langt å gå inn på alle mytene og fortellingene som har blitt overlevert. Det vi ser er at mytene knytter sammen hver region, hver stamme og hver landsby i en evigvarende strøm av fortellinger om hvem folk er og hvor de bor.

Ethos

Ethos i denne sammenheng betyr livsanskuelse, hvordan folk så på livet, men det omfatter også livets gang. En må tenke seg at barn fikk totemiske navn, 'Sammen-samler', 'Fort-løper', osv. Mer uformelt kunne de ha navn som Orm og Bjørn på sitt eget språk, som også er en tradisjon i dag. I by-beskrivelsene har det vært hint om inisiasjons-riter à la dagens konfirmasjon; at gutter og trolig også jenter i pubertets-alderen ble samlet på ett sted, kanskje et moiety-hus, og måtte gå igjennom ulike tester og prøver for å inngå i de voksnes rekker.

Når det gjelder ekteskap vet vi lite. Kanskje er det riktig at menn ikke ble regnet som fedre til barn, og at ekteskap ikke fant sted. Barn tilhørte kvinner. Imidlertid kan det ha vært viktig å markere at par hørte sammen. Et eksempel på dette er brudetjeneste, at en mann tjente sin kones foreldre i flere år for å få lov til å bo i huset og bli en del av familien. Her kan reglene ha vært svært omfattende, med betaling av brudepris, medgift og andre skikker. Ekteskap kan også ha blitt markert med ringer når disse ble kjent. Især kan det ha vært viktig for kvinner å vise at de hadde en fast partner, og en ring eller et smykke kan ha vært en del av brudeprisen.

Av særlig betydning i tradisjonelle samfunn er gravferd og begravelser. Dette vises også i arkeologien, hvor gravminner er fremtredende funnsteder. Mange steder er nesten alle registrerte funn knyttet til gravsteder. Om begravelser i de runde byene vet vi litt, men ikke så

mye. Det er signifikant at landsbyboerne brukte enkle graver som ikke var synlig på overflaten. For det første viste dette at beboerne var egalitære. De gjorde ikke forskjell på folk. For det andre kan de ha forsøkt å skjule gravstedene. Når shawnee-indianerne ble fordrevet av nybyggere prøvde de å fjerne alle spor etter graver, for de visste at de hvite ville grave opp, plyndre og skjende graven. Det samme kan ha skjedd når skanderne ble fortrengt av norrøne folk. De prøvde å skjule hvor gravstedene hadde vært. De norrøne ville uten hensyn legge sine gravhauger rett oppå husene i skander-byen, som for å vise at deres døde var mer verdt enn levende skandere. Noenlunde samme holdning hadde såkalte nybyggere mot indianerne i USA.

At skanderne hadde omfattende begravelses-ritualer synes klart. Den døde kan ha blitt pakket inn i et svøp av tekstiler, skinn o.l. Gjerne ble folk begravd med hodet mot SV. Med seg i graven fikk de en leir-bolle, slik at de hadde noe å spise med når de kom fram til mor-guden (Sjøvold 1962: 64). Noen steder ble folk begravd sittende på huk eller i foster-stilling, andre steder utstrakt. Som hos shawnee-indianerne kan det være at ulike totem-grupper hjalp hverandre med begravelsen. Familien skulle slippe å begrave sine egne.

Mer konkret kan det se ut som om folk hadde begravelses-skikker som de tok vare på i uoverskuelig tid. Et eks. er de såkalte huk- eller sitte-begravelsene fra deler av Troms, Nordland og Nord-Trøndelag. Selv lenge etter at norrøne folk hadde tatt over deres bo-områder fortsatte innfødte folk på Jøa å begrave sine i foster-stilling. Et annet eks. er kremasjoner som synes å ha vært regelen i noen stammer på Vestlandet ca. 100 BC – 320 AD; en tradisjon som varte i lang tid. Folk tok seg av sine døde.

Det som er viktig å få fram er at skanderne var fredelige folk. Vold, for ikke å snakke om krig, ble nærmest sett på med avsky. Om sin mors slekt pleide far å si: 'Det fantes ikke noe vondt i dem'. Han pleide å si at 'du skal ikke etterlate deg spor'. Folk som gjør mye av seg, trenger seg på andre og er aggressive var ikke 'gode' folk i denne tolkningen. Min forståelse er at dette passer inn med en grunnleggende 'skandisk' holdning. I en rund landsby stikker man seg ikke fram; man er tilbakeholden og til og med litt sky. Samtidig må man være imøtekommende og sosial; legge godsiden til.

Selvfølgelig er det folk som ikke følger idealet. Noen vil være utilfreds, og iblant voldelige. I landsbyer jeg har vært blir disse folkene usynliggjort. Noen steder snakker man om 'forvisning', ostrakisme. I en landsby i Japan bodde en mann som ingen ville vite av; han var 'vanskelig'. I dagens moderne samfunn kunne han ikke forvises rent fysisk, men sosialt ble han tilsidesatt. I en tradisjonell landsby kunne uønskede personer bli forvist.

Samtidig prøvde landsbyen å inkludere alle. Det var viktig at folk ikke ble stående utenfor. Især ved feiringer og samlinger var det viktig at også 'vanskelige' folk deltok. I lek og spill skulle man ikke bruke vold, men iblant kunne enkelte gå over streken, og dette ble tolerert opp til et visst punkt.

Skandernes fremste mål var å unngå krig og voldsbruk. I et samfunn bestående av landsbyer var ingen tjent med at grupper begynte å slåss mot hverandre. Uoverensstemmelser måtte bilegges med forhandlinger og fredelige tiltak. Det har vært nevnt at landsbyer passet på ressursene og unngikk overbefolkning; dette var konfliktdempende. I tillegg ville man hver sommer ta fram båtene og dra på handelsturer og stevne-lignende møter i andre landsbyer. Kanskje kan hele stamme-områder, halogaer, striler og andre, ha møttes til treff hvor man bila stridigheter og lovet fredelig samkvem.

Som nevnt flere ganger ville dette endre seg når norrøne folk inntok Norge ca. 0-500 AD. Det er vondt å si at norrønt- eller norsk-talende var mer aggressive enn de innfødte. Men germansk-talende folk var del av en annen kultur. De hadde levd i områder med krig fra Asia til dagens Tyskland. De brukte dødelige våpen av jern. De hadde lært at man måtte erobre områder for å sikre seg ressurser. Deres tilpasning var basert på 'landnåm', å ta land. Kontrasten til landsby-folkene kunne ikke vært større. Og dette førte til den tragiske men langt på vei ufortalte historien da de runde byene ble forlatt – som kanskje kan bli tema i en fremtidig bok.

Sosiale roller

Den enkeltes liv var i stor grad knyttet til landsbyen og den lokale stammen. Å tilhøre f.eks. haloga-stammen hadde stor betydning. Selv i dag er det viktig å være stril. Samtidig er dette med på å vende blikket utover; man blir klar over andre landsbyer, andre stammer og folk. Den opplæringen man har med hjemmefra, med inisiering, sammenkomster og tevlinger, vil man også ta med seg ut i verden, i møtet med andre.

I mitt fag sosialantropologi er sosiale roller og møter overmåte viktige tema, siden det er eneste måte å få innsikt i 'mikro'-relasjoner på, den enkeltes deltagelse i sosialt liv (Grønhaug 1974). I forhold til de runde byene blir dette et vanskelig spørsmål; som min mormor sa: det er ikke mulig å vite hvordan folk levde før i tiden. Det lille som kan sies er at landsby-tilhørigheten ga folk både en trygghet og en usikkerhet. De visste hvor de kom fra, men samtidig var de sårbare overfor folk som hadde en mer løsrevet tilknytning, slik som folk med våpen. Den enkelte måtte stole på at hens forståelse av et universelt fellesskap var gyldig. Som oftest gikk det bra, og folk var ikke redd for å ta kontakt utenfor landsbyen. På mange vis var de avhengig av det.

Ressurs-allokering

En viktig måte å spre kontakt og ressurser var gjennom handel og besøk til fjerne steder. Det synes som at skanderne med båt kunne tilbakelegge store avstander. Det blir hevdet at seil ikke ble vanlig før etter 750 AD. Men selv om de gamle båtene ikke hadde påbygd mast, kunne man lage provisoriske seil festet til stavnen, årer eller en fastbundet mast. Seil ble helst brukt i medvind, og med slike provisoriske seil og årer kom man fort fram langs kysten. Trolig reiste folk jevnlig til det som nå er Danmark og Sverige, kanskje også inn i Kvitsjøen og til Skottland, pikternes rike. Handel kunne også foregå over land til dagens Sverige, Finland og Russland (Lund 1965: 294).

Handelen i eldre jernalder omfattet varer som: tørket mat som tørrfisk, bær o.l. (mulig), spekk, olje og tran, ull, pelsverk, huder, skinn, skinn-reip, tau, sener, fiskeliner (mulig), bein av hval og hvalross m.m., dyretenner, leire-produkt av mange slag, leirkar, amfora, bronse-kar, jern-kniver, spinnehjul, vev-teiner, tekstiler, glass-produkt, glass-beger, spille-brikker av leire, bein og stein, rav, rav-perler, perler av glass, stein o.l., produkter av bronse, sølv og gull, gull-spiraler, finger-ringer, m.m. (Lund 1965: 296; Storli 2006: 32). Som vi ser er antallet handelsvarer nesten uendelig.

Det er lett å undervurdere omfanget av handel og samkvem i århundrene før 350 AD. Men slikt samkvem hadde funnet sted helt tilbake til tidlig steinalder. Samtidig var folk i stor grad sjølberget. Vi vet i dag at jordbruk og husdyr ble kjent i Norge svært tidlig. Pollen-analyser fra Østfold viser at husdyr var kjent fra 4500 BC, og korn fra 4000 BC (Høeg et.al. 2019). Dette skyldtes ikke at jordbrukere innvandret til Norge og tok land, men at folk lokalt hadde kontakt med folk lenger sør som dyrket korn og hadde husdyr. Dette ble tilpasset den lokale økonomien.

Samtidig kan handel med korn hatt betydning. Landsbyer i Nord-Norge kan ha vært avhengig av en viss import av korn fra bronsealderen av. I bytte ga de spekk, olje og skinn m.m. Det er også mulig at folk drev med eksport av tørrfisk før 500 AD (Møllerop 1957: 49). Dette ville i så fall utvide denne delen av historien betydelig.

Folk fortsatte å leve av fiske, fangst og sanking, samtidig som jordbruk ble praktisert i liten og bærekraftig skala. Først etter år 2000 BC ble det vanlig å ha kyr, og utstrakt korndyrking ble ikke vanlig før etter 700 BC. Dette betyr at det var en lang og rolig omstillingstid hvor folk gradvis ble vant til nye ressurser som korn og kveg, og tilpasset det til sitt totemiske levevis. Samtidig fortsatte de å handle med folk i nord og sør og hadde utstrakt forbindelse med andre kulturer.

Samhandlingsarenaer

Med handel og samkvem kom nye samhandlings-arenaer og møteplasser. Noen steder gir landsbyene inntrykk av tidvis å ha vært slike møteplasser. Hele landsby-plassen, især der hvor folk hadde patio foran husene, kunne bli en eneste stor møteplass, som et torg eller en råds-plass. Dette var ikke plassens hovedfunksjon – den tjente som landsbyboernes daglige arena og storstue – men ved særskilte anledninger kunne den gjøres om til et møtested for hundrevis av mennesker.

Mer vanlig var det kanskje å ha møtestedet utenfor landsbyen, i tilknytning til steinsirkler og haug-monument, evt. på en stor tevling-plass. Blant nordamerikanske indianere var det vanlig å arrangere ball-konkurranser mellom ulike stammer i forbindelse med rådslagninger. Noe lignende kan ha skjedd i og ved de runde byene.

At folk hadde kontakter vidt av gårde synes hevet over tvil. Pytheas' besøk i Thule-landsbyen 340 BC er et eksempel på dette. Folk ville ikke at han skulle dra, de ville ha videre kontakt. Men han var turist-utforsker og måtte dra videre. Andre kan ha blitt værende. Det er antydninger til at folk fra Middelhavet, fønikere og grekere, seilte nord til Finnmark så tidlig som 500 BC. Bl.a. lærte de folk å bygge labyrinter. Noen grupper, som tolker-skalder, har her blitt omtalt som 'globetrottere'. Allikevel var de først og fremst landsby-folk. De hadde et hjemsted og en identitet.

Lokale felt

Man kan si at landsbylivet hadde to sider. Den ene var livet internt i landsbyen; den andre var kontakt med verden utenfor. For å ta den første først, fremstår livet i de runde byene som merkelig sammenvevd og helhetlig. I bunnen av denne helheten lå den sosiale organiseringen, som var knyttet til totemismen og landsbyens system av komplementære totem-klaner. Alle

ressurser var fordelt mellom landsbyens hus-totem-klaner på intrikat men oversiktlig vis. Jorden var fordelt mellom ulike hus, og jakt, fiske m.m. ble styrt ved hjelp av den videre organiseringen i landsby-halvdeler eller moieties og tredeler eller phratries.

F.eks. kan det virke som at mange landsbyer hadde 2 store båter, 8-16 m lange, en for hver moiety, som da kunne dra hver for seg for å handle og øke kontakten med folk utenfra. Jakt og fiske kunne derimot være phratry-basert, hvor hver phratry utgjorde et jaktlag eller fiskelag. Folk var deltakere i begge domener, de hadde både en phratry- og en moiety-tilhørighet. Utgangspunktet var hus-totem-klanen som den enkelte hørte til.

Eksterne felt

Leseren vil oppdage at her er mange tema som er vanskelig å klargjøre, rett og slett fordi vi ikke kjenner til den enkeltes liv i landsbyen. Når dette perspektivet utvides til å gjelde forhold utenfor den runde byen, stammene sør og nord i Norge, og videre ut i en europeisk kontekst, sier det seg selv at det er mye vi ikke vet. Det som følger blir derfor tentativt.

Kontakten utad var stort sett fredelig. Som nevnt så folk i landsbyen på voldsbruk med forskrekkelse – det var noe de ikke godtok, i hvert fall ikke i byen. Å beskrive samkvemmet mellom ulike stammer og folk ville kreve nitide studier og en omfattende fremstilling, som ikke skal forsøkes her. Det holder å si at skanderne i Norge var i kontakt med andre folk i Norden og stort sett hadde adgang til det som var kjent av verden på den tiden, fra Middelhavet til Sibir. M.a.o. hadde landsbyboerne på Oddernes like god tilgang til verden som grekerne og romerne i oldtiden. Forskjellen var at grekerne etterlot fortellinger om sine reiser og romerne om sin krigføring – noe skanderne ikke kunne eller ville etterligne.

Allikevel skinner det gjennom at skanderne hadde et avpasset forhold til sine omgivelser. Som Pytheas skrev: de holdt fest med blomsterkranser i håret av ren glede. Livet som landsby-boer var godt. Folk stusset ikke over at den greske gjesten hadde rare forestillinger om solen og livet i nord. I stedet prøvde de å få ham til å bli og ta del i livet lokalt. Den omfattende kontakten de hadde med folk fra andre stammer og regioner rokket ikke ved deres virkelighets-syn, og dermed kunne de fritt reise ut, handle med og omgås folk fra fjerne steder.

Landsbyenes sosiale verden

Her forsøkes et lite sammendrag av livet i de runde byene. For folk som ikke har vært i en rund by (ennå), kan det sies at det å komme inn på landsby-plassen gir en trygg og varm følelse. Man er omgitt av familier som bor noenlunde likt, og den runde landsby-formen gir en følelse av fellesskap, det japanerne kaller ‘en stor sirkel’ (daiwa). Her er det mulig å relatere til alle og enhver, og til hver især. Man har sitt tilhold, sin klan, sine venner, og samtidig har man mulighet til å utvide relasjonene ettersom man blir kjent med folk i og utenfor landsbyen.

Tenk på herulen Uha, Ugle, som reiste fra landsby til landsby for å lage inskripsjoner for folk, og ble tatt imot på beste vis hver gang. Unntaket var hvis han traff på norrøne folk, som på hans tid rundt 350-450 AD hadde begynt en militant overtagelse av land i Norge. Kanskje ville de også ha innskrifter, men da på andre vilkår, hvor han ble sett på som en fremmed som

i beste fall mottok betaling for arbeidet, i verste fall ble utsatt for vold. Nå er det ikke sikkert at forholdene ble fullt så brutale, men her har det vært trukket fram en kontrast mellom de kvinnestyrte, fredelige landsbyene og den krigsherjede tiden som fulgte da de ble ødelagt og forlatt.

Som sagt, landsbyene var kvinnestyrte og fredelige. Folk drev med jakt, fiske, sanking, litt jordbruk og husdyrhold. Folk produserte keramikk og andre varer for handel. Stort sett alle ble regnet som slekt, basert på totem-tilhørighet; først og fremst eget totem og totem-partnere, f.eks. fugler, som alle var 'søsken', men også totem til foreldre, besteforeldre, onkler og tanter. Alle var regnet som slekt. Som en shawnee-indianer sa, han hadde aldri truffet noen han ikke var i slekt med, bortsett fra sjefen der han jobbet! I Japan har man noe av det samme, alle kalles bror og søster, onkel og tante, bestefar og bestemor.

Totem knyttet landsbyen sammen, fra hus til landsby-hegn, og gjerne også området rundt. Hver landsby hadde gjerne et høvding-familie-hus og dermed et totem, f.eks. ulv. Andre landsbyer hadde andre totem, f.eks. orm og kråke. Da kunne man snakke om slektskap mellom byer helt opp til stammenivå, og derfra tilbake til den mytiske formoren i Norge, som kanskje het Yme, Æge eller Nor. En hel fortelling kunne gjøres om hvordan folk var knyttet sammen fra individ-nivå, 'Sammen-samler', opp til landsby, stamme og et 'globalt' nivå, hvor hele verden ble tenkt å henge sammen av totem-symboler av ulike slag!

Å leve i en slik verden må ha vært spennende. Dessverre falt den sammen da norrøne folk kom med våpen og forandret den sosiale virkeligheten fullstendig. Nå ble det alles kamp mot alle, den enkelte måtte kjempe for sitt, og trusler om vold ble vanlig.

Selvfølgelig er ikke dette sant. De norrøne-norske folkene hadde sitt eget fellesskap, og var like avhengige av dette som skanderne var før dem. Men relasjonene var likevel forskjellige. Landsbyene var borte. Folk hadde fremdeles møtesteder, men disse var oppdelt og iblant impromptu. Tingsteder, handelssteder, seremoniplasser og tevling-plasser kunne oppstå og forsvinne – også kamp-plasser, hvor folk utøvde vold.

Det gamle fellesskapet kunne nok finnes – kanskje ble dette videreført av overlevende fra landsbyene, som utgjorde en stor andel av befolkning, som treller, arbeidsfolk, men over sikt også som ledende innbyggere. På Sankthanshaugen, i et danselokale eller tinghus, kunne en få følelsen av å tilhøre et fellesskap. Men den intense tilhørigheten og forståelsen som fulgte med det å bo i en rund by – den var borte.

Fremtiden til de runde byene

De runde byene utgjør fantastiske anlegg som er langt mer utbredt enn tidligere antatt. Påstanden her er at lokalsamfunn i Norge har hatt landsby-preg helt fram til perioden 0-500 AD (og egentlig fram til i dag). Det er først nå at dette blir synlig.

Runde byer er bare en del, om enn en iøynefallende del, av ulike former for lokale fellesskap. Landsbyene representerer en svært lang utvikling i menneskenes historie. De peker tilbake mot den tidligste bosetningen i Norge, med leirer av jegerfolk. Og de peker – utrolig nok – fram mot dagens samfunn. Det sier seg selv at mye har skjedd på de 10.000 årene byene har utviklet seg. Det eldste elementet, og kanskje det som er mest varig, er behovet for fellesskap. I områder med knappe ressurser slo folk seg sammen i større bosetninger for å oppnå kontakt, samvær og trygghet. Siden har dette fellesskapet på mange og forunderlige vis overlevd.

I denne boken har det blitt lagt vekt på totemisme; leseren vil kanskje mene i unødig stor grad. Imidlertid er det viktig å komme inn i tidligere tiders tanke-element. Totemismen viste seg å være seiglivet. I norrøn litteratur er totem fremdeles et levende element, selv om det tilskrives fortiden og en annen virkelighet. I sagn og sagaer kan mennesker omskape seg til bjørn, ulv, elg og fugler. Disse forestillingene ville leve videre i eventyrene. En annen måte totem har overlevd på er gjennom navn; Bjørn, Ørn, Ulf, Orm, Hauk, Stein osv.

De runde byene representerer totemismens siste fase som et levende tankesett. I landsbysirkelen kunne en holde fast på totemismen som en form for sosial organisasjon, at hvert hus i landsbyen tilhørte et totem, som til sammen utgjorde en hel totemklan-struktur. Skanderne holdt på sine totem til det siste. Germanerne representerte en annen holdning; de forholdt seg også til totemdyr, men mer som en naturkraft enn som slekt.

Blant spørsmål knyttet til de runde byene er hvorfor de oppstod i sin kjente form i perioden 300 BC – 100 AD, og hvorfor de forsvant eller hadde nedgang etter 200-400 AD. Min antakelse er at det først fant sted en konsolidering av bebyggelsen. Det fantes landsbyer også tidligere, tilbake til bronse- og steinalder, men de var åpnere og enklere bygd. Landsbyhusene i jernalderen virker mer solid og permanent. Denne konsolideringen kan knyttes til utviklingen i Europa, og kan være inspirert av europeiske landsbyer, slik som kelternes oppida. Samtidig var de runde byene i Norge helt særegne. Et sentralt moment handler om tilpasningen av jordbruk til en natural-husholdning, hvor folk langt på vei levde i pakt med naturen. Fellesskapet i de runde byene muliggjorde en slik tilpasning.

Nedgangstiden er en annen historie. Etter år 0 AD begynte nye folk å komme til Norge, såkalte norrøne folk, som hadde vent seg til å kjempe om territorium, og som la under seg eller fortrengte de gamle beboerne. Ulike norrøne stammer la under seg store områder av Norge i perioden 0-500 AD. Temmelig sikkert var dette en blodig historie; slik den fremstår dels gjennom brente hus og byer, dels gjennom sagn og andre tegn på et voldelig 'landnåm'. De runde byene gikk i oppløsning av samme grunn som indianer-landsbyer ble borte i USA. De var vanskelig å forsvare, og kunne ikke stå imot en væpnet overmakt.

I moderne tid har tuftene etter de runde byene fått et forferdelig dårlig vern og trues med utslettelse. Gravemaskinene har hatt fritt spillerom på steder hvor landsbyer blir oppdaget. Lund, med en trist nazi-fortid, klager over at de runde byene blir ødelagt, uten å se at hen selv

med sine ideer har svekket deres vern. Hen nevner mange ødelagte 'tunanlegg' i Nord-Norge: Bjarkøy, Leknes, Kabelvåg, 2-4 ved Hernes-Bodin, 3-4 på Løkta, m.m. (Lund 1965: 305). Blant noen få forholdsvis bevarte landsbyer var: Filoknes, Steigen, Tjøtta, m.m. (Lund 1965: 305-6). I Sør-Norge er ikke situasjonen bedre, med unntak av 3 bevarte anlegg, Dysjane, Klauhauane og Leksaren. Alle andre runde byer er i faresonen for utsletting fra jordbruk, bebyggelse og industri. Vernet er minimalt. Staten 'vegret seg' for å redde 'Bjarkøy-anlegget' i 1952; det hjalp ikke særlig at Lund var den som ba om vern og at Ap regjerte (ibid.).

Siden den tid har mye skjedd. Landsbyene blir bedre kjent. Men arkeologene sitter fremdeles på gjerdet i forhold til vern, eller overhodet å anerkjenne de runde byene som fremtredende fortidsminner. Byene har blitt overskygget av en grunnleggende nasjonalistisk myte om at samfunnet var bygget opp av enkelt-gårder og enkelt-bønder. Men folk har alltid tilhørt fellesskap av større og mindre omfang, bygder og byer. Ved å tie eller bortforklare fortsetter forskerne desavueringen av landsbyene. Da overtar utbyggerne og gravemaskinene. Unntaket som bekrefter regelen er Sausjord, som ble utgravd for så å bli overbygd. Asle Bruen Olsen døde med håpet om at tunanlegget skulle bli kjent.

Kanskje han ikke gikk bort forgjeves. Kanskje det fortsatt er håp om at de runde byene i Norge vil bli anerkjent som de flotte fortidsminnene de er, omfattende, stolte og kvinnestyrte landsbyer. Imidlertid er kampen hard. Erik Fossåskaret, en annen forgangen kollega, klaget over at umistelige fortidsminner blir ødelagt av utbyggeres kortsiktige profitt (Fossåskaret 2001). Vi kan ikke bevare alt, men vi kan prøve å se verdien i det vi har før vi ødelegger det. Slik situasjonen har vært blir fortidsminner ødelagt uten hensyn til hvor uerstattelige de er.

Det kan virke som om arkeologene har vært grepet av en misforstått pietisme i møtet med de runde byene, som om det å skrive om dem eller bringe dem fram i lyset vil krenke norsk bluferdighet. Stilt overfor et mystisk fellesskap velger man å tie om funnet. Kanskje handler dette om frykten for å feiltolke, slik som debatten om hva man skal kalle en samling hus i ring rundt en åpen plass har fortont eller utartet seg. Det er ikke en 'gård', men man kan kalle det et 'tun', og dermed faller det inn i en kjent kategori – uten at man trenger å forklare hva det er.

Arkeologi handler i stor grad om å oppliste, katalogisere og kategorisere funn og fortidsminner. Denne boken blir et forsøk på å liste opp og katalogisere en ny kategori: landsbyer – nærmere bestemt runde landsbyer. Tar man med steder hvor hus er plassert på rekke, avlange byer, og klyngeformede nabolag og landsbyer, kan dette bli en ganske omfattende katalogisering. Forhåpentligvis er dette en innsikt som har varig verdi.

De runde byene er langt mer kritiske for forståelsen av Norges fortid enn enkelte gårdsfunn. Dette er fordi landsbyene blir borte, både fysisk og mentalt, fordi de ikke forstås – og av denne grunn raseres også disse unike kulturminnene. Kanskje må det moderne samfunnet, med statlig historieskriving og informasjonsflyt, trekkes inn som en trussel mot fortiden. Hauger og landsbyanlegg lå lenge urørt, men i 'opplysningstiden' ble minnene fjernet fordi de hindret 'fremskritt'. Den fortiden vi leter etter i dag ble til tider fjernet av forutgående generasjoners opplysnings-forkjempere.

I dag fortsetter ødeleggelsene. Grunnene til at gamle landsbyer blir fjernet, rasert og ødelagt virker ofte trivielle: Det er snakk om lekeplass, ballbane, parkeringsplass, 'nybrott' m.m. Det er heller ikke slik at det alltid er utbyggingspress akkurat der hvor landsbyen ligger. Den blir rett og slett ikke sett på som bevaringsverdig i forhold til 'dagens' behov, uansett om disse er

midlertidige eller trivielle. Det kommer heller ingen kraftige innsigelser fra faglig hold når de runde byene blir rasert. Fagmiljøet er mer opptatt av å skaffe seg prosjektinntekter enn av å ta vare på arealkrevende kulturressurser. Dette skyldes trolig at arkeologi i Norge er et statlig foretak, hvor mange lar ting skure og engasjerer seg minst mulig.

I en norsk arkeologisk kontekst blir disse stedene ødelagt. Dette er komplette steder, bosted, lokalsamfunn og kultsted i ett, noe en gård aldri kan bli. Allikevel blir stedene ignorert og desimert, nettopp fordi de ikke blir forstått i en norsk kontekst. Tragedien består i at den informasjonen landsbyene kunne gi som totale fenomen ikke blir tatt vare på, fordi den ikke passer inn i en gårdsrelatert arkeologi.

Jeg er ingen 'new age'-fanatiker og heller ikke spesielt opptatt av fortidens mystikk, selv om jeg liker mysterier. Men jeg er interessert i verden rundt meg og hvordan den oppfattes. Som mennesker har vi en tendens til å avgrense vår forståelse av verden, delvis for å beskytte oss selv og delvis i et forsøk på å kontrollere omgivelsene, verden 'slik vi kjenner den'. For arkeologer blir dette et særlig aktuelt problem, siden de avdekker en 'skjult' fortid i form av fortidsminner som samtidig er en del av personlige og offentlige omgivelser. Arkeologer kan underspille fortidens forskjellighet ved å omtale den som arv; men får problemer når funnsteder ikke respekteres. Antropologer kan ikke like lett avvise forskjeller og motsetninger, men kan appellere til en felles menneskelighet.

I USA har landsbyene som indianerne ble drevet bort fra blitt til fortidsminner. Imidlertid driver mange bønder en systematisk utsletting av landsby-plassene, nesten som et skyld-tynget forsøk på å skjule indianernes tilstedeværelse. På nesten tilsvarende vis har norske landsbyer blitt utslettet fordi de ikke passet inn. Bonden som river et tusen år gammelt stabbur fordi det står i veien for traktoren, er et poengtert eksempel på møtet mellom fortid og nåtid. Det er et paradoks at ikke bare i Norge men i store deler av verden står en betydelig del av kulturminnene i ferd med å bli utslettet samtidig som arkeologien tilegner seg bedre midler til å undersøke slike minner, teknologisk og faglig.

Arkeologene trår forsiktig, og henstillingen til offentligheten om å beskytte den felles kulturarven kan være sår. Privatpersonen som ikke ser nytten av å ta vare på gamle ting, og antikvaren som peker på at dette er en lovbeskyttet felles kulturarv, deler ikke den samme forståelsen. Jeg ser en parallell her til beskyttelsen av urbefolkningers kultur, hvor minoritetsmedlemmer ikke får nødvendig beskyttelse, mens antropologer peker på at urfolkskulturer er verdifulle bidrag til verdens kulturarv.

Vi har sett at arkeologene ikke var særlig opptatt av å undersøke landsbyene. Langt mer oppsiktsvekkende er det at de heller ikke var opptatt av bevaring. Delvis kan dette henge sammen med en motvilje mot en 'germansk' kultur-myte etter krigen. Imidlertid er det påfallende at nettopp ringtunene ble ansett for å være kastbare, mens andre minner som jernaldergårder, gildehaller og leidangsnaust ble tatt vare på og restaurert. Ringtunene passet ikke inn, og derfor ble de heller ikke beskyttet.

Jeg vil ikke avslutte boken på en negativ note. Tenk på det flotte livet som foregikk i de runde byene fra Finnmark til Østfold. Folk som hver vår flyttet inn i landsbyen og gjorde seg klar til å plante åkerlappene i landsby-hegnet, hver familie med sin lille gård og sitt hus i landsby-sirkelen. Alt det spennende som skjedde: Båtene som rodde hver sin vei, nordover og sørover, for å knytte kontakter, handle – og kanskje bli gift. Livet i del-landsbyer og hoved-landsby om høsten, og samlingen som folk trolig hadde hvert nyttår for å feire fellesskapet og se fram mot

et nytt år. Alt dette er fantastiske historier, og de blir enda bedre når vi vet at hvert sted har sin egen historie, sin egen landsby.

Her er ingenting truende, ingenting skummelt. Bare det å besøke en rund by gir en følelse av å være del av noe større, av å kunne relatere seg til livet folk hadde sammen i en annen tid. Kanskje kan det også skape refleksjon om dagens fellesskap – eller savnet etter samhold. Sånn sett kan de runde byene gi oss mange nyttige lærdommer om verdien av å leve sammen med andre mennesker og dele gleder, sorger og opplevelser i en verden som stadig utvikler seg – om enn med usikkerhet.

Et verdifullt element i byene er den flerkulturelle sameksistensen. Som sagt snakket landsby-boerne mange språk, og de var vant til å omgås folk med en annen kulturell bakgrunn. Selv om hver landsby hadde sitt språk og sine tradisjoner, var folk åpne for å sette seg inn i kulturelle praksiser fra andre steder.

Noe som gjør de gamle landsbyene attraktive men også utsatt, er at de ble anlagt på åpne flater i landskapet. I eldre tid behøvde ikke dette å medføre fare for rasering, siden gårdsbruk gjerne ble anlagt i lier og åser mens flatene tjente som jorder. Flere av landsbyene synes også å ha vært bevisst skjermet av lokalbefolkningen; eks. 'Dysjane'. Slike steder var på sett og vis hellige. Men i nyere tid er flater utsatte mål for 'utvikling', i form av intens utbygging og utnytting.

Den runde formen på byene er uforståelig og dermed blir den suspekt og truet. Dette er 'matter out of place'; noe som ikke passer inn (Douglas 1966). For moderne og postmoderne mennesker kan dette allikevel oppfattes motsatt. De runde byene er trendy/attraktive fordi de ligger på veldrenerte flater og kan besøkes med enkle midler. Landsbyene har indikasjoner på å kunne bli attraksjoner: annerledes, spennende, symbolske, barnevennlige og (på en besnærende måte) 'urbane'. Drar man ut av byene er det gjerne en traust bondekultur man presenteres for, ensomme bønder som jobber med jorden. En ring av hus rundt en åpen 'amfiscene' blir noe helt annet: tiltalende, episk og frigjørende. Den siste mohikaner rir igjen.

Norge bør absolutt ha et landsby-prosjekt, hvor man prøver å redde restene av de runde byene før de forsvinner helt. Det samme gjelder andre landsbyformer som måtte finnes. Det er litt pinlig at Norge har et fantastisk antall slike kulturminner uten at de anerkjennes, gjøres kjent eller vernes på noen måte. Det er som om Egypt skulle fjerne pyramidene, eller Frankrike malte over hulemaleriene.

De runde landsbyene bør rekonstrueres. Dette vil være et spennende eksperiment som kan skape stor aktivitet innen turisme, kulturarbeid og lokalhistorisk revitalisering. I første omgang ser jeg for meg en arrangements-messig iscenesetting. I stedet for å gjenbygge byen, reises midlertidige hus i teltduk e.l. som kan tjene som samlingssted for en utendørskonsert, rollespill eller omvisning. Dette blir allerede delvis gjennomført på steder som Steigen. I neste omgang kan målet være å gjenskape en eller flere av landsbyene, med hus og innhegning.

Det er mulig at de flotteste landsby-lokalitetene ennå ikke er funnet. Det skal lite til å avdekke en tuft, en palisade, en landsbyplass, og kanskje finne spor etter bosetninger som fremdeles kan dokumenteres. Bare det å se sentral-stedet i forhold til området rundt, et landsby-hegn, kan gi nyttig informasjon om forhistoriske bo-områder. Fremfor alt – de runde byene tar oss inn i en tids-reise som aldri tar slutt.

Runde landsbyer kan omtales som ‘overlevninger’. Kulturelle overlevninger er egentlig bare et ord for det som ikke er ‘mainstream’, og som derfor blir definert som perifert; ‘barnekultur’, ‘folkekultur’, ‘overtro’, m.m. Så snart noe av dette blir ‘in’, vil det ikke lenger være en overlevning.

Hoppe sa gåsa
danse sa reven
så hoppet de
så danset de
så svingte de i ring

Overlevninger bidrar til mytisk fornyelse: reven fanger en gås, men i runddansen gjenoppstår de, og kan teste hverandre på nytt. I noen versjoner av sangen setter gåsen og reven seg ned, som minner svært om det de ville gjort i en rund landsby. På shawnee-indianernes danse-plass setter først hesten seg ned, så skilpadden, kalkunen, osv. Dette er i forhold til dansernes totem. De runde byenes kultur er en del av livets runddans.

Turisme kan være et bidrag til å gjenopplive og bevare de runde byene. Her kan man ha guiding, formidling og events eller tilstelninger, f.eks. en gjenskaping (re-enactment) av lokalt liv med spel og utflukter. På sikt er det også mulig å se for seg en replika eller rekonstruksjon av en rund by. Dette vil da være en permanent markering av de runde byene som fortidsminner. Til en markering trengs markører, siden dette er et grunnelement ved attraksjoner. Uten markører ingen attraksjon (MacCannell 2013: 41). Bedre skilting vil styrke de runde byenes posisjon som en kulturhistorisk attraksjon. Et eks. her kan være Klauhauane, hvor stedet er delvis tilrettelagt for besøkende.

Muligens er det også tenkbart å gjenskape noe av livet i de runde byene. Totemismen kan gjenskapes både på symbolsk og fysisk vis, med tak-ornament, totem-peler o.l. Her kan være formidling, dramatisering og by-festivaler. Det ville være spennende å se hvordan folk gjenskaper en kultur som både er glemt og nedvurdert; ‘hjort for en dag’. Ifølge filosofien kan man endre sitt forhold til naturomgivelsene, f.eks. si ‘du’ til et tre.

Landsbyene bidrar med forbindelseslinjer mellom fortid og nåtid, teknologisk utvikling og naturbetingelser, tilrettelegging og opplevelser. Vi er alle landsbyboere. Derfor blir de runde byene ekstra spennende. De røsker opp i vante forståelser om norske einstøinger på hver sin haug, en sterkt individualisert nasjonalistisk ideologi. I stedet ser vi at folks deltagelse i sosiale arenaer var mye mer variert, og de runde byene synliggjør dette på en svært direkte måte.

Samtidig blir det tydelig at de runde byene utgjør en enestående og fargerik del av kulturarv og kulturminner i Norge. Det fins ikke noe tilsvarende andre steder på det europeiske kontinentet. I Frankrike arrangeres turer til runde byer, men dette er moderne byer som av ulike grunner har en rund form. De runde byene i Norge har sin egen historie, og en unik form med sirkelen av hus rundt en åpen plass. Her kan alle oppleve romfølelsen og den mystiske følelsen av et ‘rundt’ fellesskap. Dette er viktig å ta vare på; gjøre kjent og tilgjengelig. Forståelsen av fortiden, det vide og omfattende tidsspennet som har gått foran oss i tid, må åpnes opp og gjøres levende. De runde byene gjør nettopp dette. De viser hvordan folk har søkt sammen for å dele arbeid og begivenheter, så å si fra første stund de bosatte seg.

Kanskje dette blir i overkant entusiastisk. Det er på det enkle planet at ting blir spennende. Båtnaustene, 2 ved siden av hverandre, som gjorde det mulig for folk å reise rundt i verden. Husrekkenes enkle symmetri, som viser hvordan folk fordelte seg rundt om i landskapet, i totem-klaner ledet av kvinner. Her er mye å gripe fatt i, mye å diskutere, mye å jobbe videre med. Det er nettopp dette som er målet med boken. De runde byene fortjener interesse og engasjement. Fortiden skal ikke glemmes, den skal være med oss i alle sine former og varianter.

Referanseliste

Ambrosiani, B. (1964) Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria. Uppsala: Uppsala universitet, dr.-avhandling.

Angell, E. (1999) Campingplassen og modernitetens nomader. I: Jacobsen, J. K. S., & Viken, A. (red.): Turisme: Stedet i en bevegelig verden. Oslo: Universitetsforlaget.

Ardener, Edwin. (1972) Belief and the problem of women. I: La Fontaine, J. S. (ed): The Interpretation of Ritual. London: Routledge.

Armstrong, N. (2000) Tunanlegg og amfiteatre. Primitive tider 2000: 102-119.

Armstrong, N. J. O. (2010) Becoming people: Early Iron Age courtyard sites in Norway as arenas for rites de passage. AmS-skrifter 23: 115-124.

Arntzen, J. E., & Sommerseth, I. (red.) (2010) Den første gården i Nord-Norge. Tromsø: Tromsø Museum Rapportserie (TROMURA) 39.

Bakka, E. (1965) Ytre Moa. Eit gardsanlegg frå vikingtida i Årdal i Sogn. Viking 29: 121-145.

Bang-Andersen, S. (1976) Arkeologi fra stor høyde; Flyfoto avslører ringformet tunanlegg i Suldal. Frá haug ok heiðni 1976: 21-24.

Barth, Fredrik. (1980) Andres liv - og vårt eget. Oslo: Gyldendal.

Berg, E. (2001) Arkeologi i grenseland. Bruk av (skolte)samisk etnografi i studier av forhistoriske fangstsamfunn. Tromsø: Univ. i Tromsø, Hovedoppgave i arkeologi. (online)

Berglund, B. (1994) Samfunnsorganisasjon på Helgelandskysten i jernalderen. Spor 9 (1): 22-26.

Berglund, B. (1995) Tjøtta-riket. En arkeologisk undersøkelse. Trondheim: NTNU: dr.philos.-avhandling.

Berglund, B. (1998) Harald Egenæs Lund – konservator i krigens skygge. Spor 26 (2): 30-32.

Bergstøl, J. (2008) Samer i Østerdalen? Oslo: Det humanistiske fakultet: dr.-avhandling.

Beverfjord, A., & Binns, K. S. (1994) Religion og regime i Brønnøys jernalder. Spor 9 (1): 16-20.

Binns, K. S. (1988a) Ringformet tunanlegg – også oppdaget på Mo i Brønnøy! Spor 2: 50.

Binns, K. S. (1988b) Sør-Helgelands tidligste spor etter fast bosetning funnet på Tilrem i Brønnøy? Årbok for Helgeland 19: 116-126.

Binns, R. (u.å.) Ringformet tunanlegg, Brønnøysund. Internett: (https://home.online.no/~rbinns/fig_3.html)

Bratrein, H. D. (1989) Karlsøy og Helgøy bygdebok. Bind I. Hansnes: Karlsøy kommune.

Bukkemoen, G. B. (2014) Sosiale strukturers romlige manifestasjon. AmS-Varia 55: 37-47.

Christophersen, A., & Nordeide, S. W. (1994) Kaupangen ved Nidelva. Riksantikvarens Skrifter 7. Trondheim: Riksantikvaren.

Dell'Aitante, Stefano. (2013) Kysten som arena for fremvisning av lokal makt i eldre jernalder. Nausttufter og gravminner i landskapet i Hordaland og Rogaland. Bergen: Univ. i Bergen, Masteroppgave i arkeologi.

Douglas, M. (1966) Purity and Danger. London: Routledge.

Eggen, E. (1961) Edda-kvede. Oslo: Samlaget.

Eggen, E., & Frøysadal, Ø. (1962) Soga om Rolv Krake, Med Bjarkemål. Oslo: Samlaget.

Espeland, A. (1933) Segn og soge fraa Hordaland. Oslo: Norsk folkekulturs forlag.

Farbregd, O. (1980) Perspektiv på Namdalens jernalder. Viking 43: 20-80.

Farbregd, O. (1986) Elveosar - gamle sentra på vandring. Spor - fortidsnytt fra Midt-Norge 1 (2): 6-12.

Farbregd, O. (1990) Oppdal kommune satsar: Kulturminnepark på Vang. Spor 1990.

Foldøy, O. (1995) Museoteket ved Arkeologisk museum i Stavanger: Rogalandsfunn fra istid til middelalder. Stavanger: Arkeologisk museum.

Fossåskaret, E. (2001) Kven eig soga? Frá haug ok heiðni 2001 (3): 3-5.

Garmonsway, G. N., & Simpson, J. (1980) Beowulf and its analogues. London: Everyman.

Gerhardflaaten, G. V. (2013) Arkeologisk sensasjon i Etne. Bergens Tidende 8. september 2013.

Grepstad, O., & Thorheim, K. M. (red.) (2003) Fotefar mot nord. Oslo: Forlaget Press.

Grimm, O. (2010) Roman period court sites in South-Western Norway – A social organisation in an international perspective. AmS-Skrifter 22.

Grimm, O., & Stylegar, F.-A. (2004) Court sites in Southwest Norway – Reflection of a Roman Period political organisation? Norwegian Archaeological Review 37 (2): 111-133.

Grydeland, S. E. (1996) Den sjøsamiske bosetting i Kvænangen fra seinmiddelalder til ny tid : en arkeologisk studie i kontraster. Tromsø: Hovedoppgave, Univ. i Tromsø.

Grønhaug, R. (1974) Micro-Macro Relations. Bergen: Department of Social Anthropology.

Hastrup, K. (1989) Mandligt og kvindeligt. Kønnets betydning i islandsk kultur. I: Hastrup, K., & Ramløv, K. (red.): Kulturanalyse. Fortolkningens forløb i antropologien. København: Akademisk forlag. s. 69-83.

Hatling, S., & Olsen, Asle Bruen. (2012) Arkeologiske undersøkelser av et eldre jernalders ringformet tunanlegg ved Sausjord gnr. 284, bnr. 3 m.fl., Voss kommune, Hordaland. Bergen: Univ. i Bergen, Bergen Museum, Seksjon for ytre kulturminnevern.

Hauge, A. (2002) Fornminner i Norge. Internett: www.arild-hauge.com/fornminner.

Hauge, A. (u.å.) Norske runeinnskrifter med de eldre runer. Internett: www.arild-hauge.com/innskrifter.

Helliksen, W. (1997) Gård og utmark på Romerike 1100 f.Kr.-1400 e.Kr.: Gardermoprosjektet. Oslo: Universitetets oldsaksamling.

Henriksen, M. M. (2004) Husby i vikingtid – kontrollpunkt ved elveslynga. Spor 19 (2): 6-10.

Herteig, A. E. (1987) The coastal courtyard-sites in Norway from the 1st millenium AD. Société d'archéologie médiévale vol. 2 (1): 9-15.

Holand, I. (2001) Sustaining life: Vessel import to Norway in the first millenium AD. Stavanger: AmS-skrifter17.

Høeg, H. I., Henningsmoen, K. E., & Sørensen, R. (2019) Utviklingen av sen-glacial og holocen vegetasjon på Sørøstlandet, presentert i et 14C-dater standard pollendiagram. Blyttia 77 (2): 103-115.

Iversen, F. (2014) Om aritmetikk og rettferdighet. Tinget i randen av Europa i jernalderen. I: Gullbekk, S. H. (red.): Ja, vi elsker frihet: en antologi. Oslo: Dreyer. s. 246-256.
Dreyer. Oslo, Norway.

Iversen, F. (2015a) Hålogaland blir en rettskrets. Heimen 52: 101-120.

Iversen, F. (2015b) Tinglag og tunanlegg. Øygarden i Rogaland. I: Sindbæk, S., & Pedersen, A. (red.): Nordlige Verdener. København: Nationalmuseet.

Iversen, F. (2017) Tinget i Trøndelag i yngre jernalder og middelalder. Gunneria 81: 71-108.

Jensen, J. (2003) Danmarks Oldtid. Ældre Jernalder 500 f.Kr.-400 e.Kr. (bd. 3) København: Nordisk Forlag.

Johansen, A. B. (1979) Våre første 10000 år. I: Aadnøy, A. (red.): Rogaland. Oslo: Gyldendal.

Johansen, O. S., & Søbstad, T. (1978) De nordnorske tunanleggene fra jernalderen. Viking 41: 9-56.

Kallhovd, K. (1994) Den kulturhistoriske orden. En analyse med utgangspunkt i Leksaren. Oslo: Universitetet i Oslo, Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi.

Karlsen, H., jr. (u.å.) Hvordan bodde de første menneskene på Polleidet. Internett: Hjemmeside – Flatvoll. (deaktivert)

Kuhn, T. S. (1962) The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press.

Kulturminnesøk. (u.å.) Riksantikvaren: Kulturminnesøk. Internett: www.kulturminnesok.no (online)

Lévi-Strauss, C. (1963) Totemism. Boston: Beacon Press.

Lie, C. (2000) Bygdeborgene i Etne. Hovedoppgave, Universtietet i Bergen, 2000.

Lillehammer, A. (1979) Garden på Sørvestlandet i jernalderen. I: Fladby, R., & Sandnes, J. (red.): På leiting etter den eldste garden. Oslo: Universitetsforlaget. s. 23-39.

Lillehammer, G. (1989) Kvinne på Hauge - høvding på Jæren.' Fra haug ok heidni, 12 (2): 255-259.

Lund, H. E. (1942) En sentralhelligdom for det håløygske riket? Naturen 66: 67-77.

Lund, H. E. (1955) Håløygske høvdingseter fra jernalderen. Stavanger museum årbok 1955: 101-107.

Lund, H. E. (1965) Håløygske høvdinge-gårder og tunanlegg av Steigen-typen fra eldre og yngre jernalder. Norsk tidsskrift for sprogvidenskap 20: s. 287-325.

Løken, T. (1978) Nye funn fra et gammelt gravfelt. Viking 41: 133-165.

Løken, T. (1988) Bygg fra fortiden. Forsand i Rogaland. Stavanger: AmS-småtrykk nr. 21.

Løken, T. (1992) Forsand og jernalderens landsbyanlegg i Rogaland. Nytt fra utgravningskontoret i Bergen, nr. 3: 53-69.

MacCannell, D. (2013) The Tourist. Berkeley: University of California Press.

Magnus, B., & Myhre, B. (1986) Forhistorien. Fra jegergrupper til høvdingsamfunn. Stabekk: Bokklubben nye bøker.

Mitlid, Å. (2003) Bygdeborgene – synlige spor fra forhistorien. Oslo: Universitetet i Oslo, Hovedoppgave i arkeologi.

Mokkelbost, M. (2007) Sittegravbyggerne i Sandvika. Trondheim: NTNU, masteroppgave i arkeologi.

Morgan, Lewis H. (1877). Ancient Society. Chicago: Charles H. Kerr & Company.

Myhr, A. (2007) Soga om Eknes. Internett: eknesvaag.net.

Myhre, B. (1972) Funn, fornminner og ødegårder: Jernalderens bosetning i Høyland fjellbygd. Stavanger: Stavanger Museums skrifter 7.

Myhre, B. (1973) I en åker på Gjerland i Førde. Arkeo 1973 (1): 15-18.

Myhre, B. (1975) Boplasser og hustufter fra romertid. Frá haug ok heiðni 1975 (1): 234-244.

Myhre, B (1980) Gårdsanlegget på Ullandhaug I. Stavanger: AmS-skrifter 4.

Møllerop, O. (1957) Gård og gårdssamfunn i eldre jernalder. Stavanger museum årbok 1957: 21-54.

Møllerop, O. (1971) De ringformede tunanlegg i Rogaland. Fra haug ok heidni 3 (4): 151-172.

Møllerop, O. (1989) Fra forhistorien i Klepp. Fra haug ok heidni 12 (2): 201-212.

Nilsen, G. (2003) Brytninger mellom lokal og akademisk kulturminnekunnskap. En analyse av fortidsforestillinger i Nord-Troms og Lofoten. Internett: Nord-Troms Museum.

NRK. (2007) Stort steinalderfunn i Eid. NRK Vestland 14. sep. 2007.

Obrestad, T. (2004) Den lengste historia. Rogaland 1000 f.Kr. – 1350 e.Kr. Stavanger: Wigestrand.

Ólafsson, G. (2004) Þingnes við Elliðavatn og Kjalarnesþing: Rannsóknasaga 1841-2003. Reykjavík: Vinnuskýrslur fornleifa 2 (online).

Olsen, Asle Bruen. (2005) Et vikingtids tunanlegg på Hjelle i Stryn – en konservativ institusjon i et konservativt samfunn. Bergen: Universitetet i Bergen, Arkeologiske Skrifter (UBAS), Nordisk 1: 319-355.

Olsen, B. (1994) Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie. Oslo: Universitetsforlaget.

Olsen, M. (2003). Den sosio-politiske organiseringen av Jæren i eldre jernalder: Et tolkningsforsøk med utgangspunkt i skriftlige kilder og tunanleggene. Tromsø: Hovedoppgave i arkeologi.

Petersen, J. (1932) Leksaren i Varhaug. Stavanger Aftenblad 16.07.1932.

Petersen, J. (1936) Gamle gårdsanlegg i Rogaland. Fortsettelse: Utsira, Lyngaland, Håvodl, Birkelandsstølen, Hanaland. Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturstudier.

Petersen, J. (1938) Leksaren. Viking, v. 2.

Petersen, J. (1952) Øygarden på Vestre Åmøy. I: Kivikoski, E. (red.): Corolla Archaeologica in Honorem C. A. Nordmann. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.

Petersen, J. (1954) Bosetningen i Rogaland i Folkevandringstiden. Viking 18: 1-28.

Riksantikvaren. (u.å.) Kulturminner – kart. Internett: riksantikvaren.maps.arcgis.com.

Rolfsen, P. (1972) Comments on immigration in archaeological contexts. Norwegian Archaeological Review 5 (1): 64-70.

Rolfsen, P. (1974) Comments on Iron age farms in SW-Norway. Norwegian Archaeological Review 7 (1): 52-57.

Rolfsen, P. (1975) En foreløpig redegjørelse for arkeologiske undersøkelser. Oslo: Oldsakssamlingen Vikingskipshuset (tilgjengelig online).

Rolfsen, P. (1976) Hustufter, grophus og groper fra eldre jernalder ved Oddernes kirke, Vest-Agder. Univesitetets Oldsaksamling Årbok 1972-1974: 65-82.

Rolfsen, P. (1992) Porten til Europa. Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen 3: 33-51.

Rolfsen, P. (2017) Hull etter hull – hus på hus. I: Lillehammer, G., & Selsing, L. Jenny-Rita.org. Stavanger: Arkeologisk Museum. s. 170-195.

Rygh, O. (u.å.) Norske Gaardnavne. Internett: (søkbart online).

Rønneseth, O. (20001) Gard og gjerde. Faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap. Stavanger: Erling Skjalgssonselskapet.

Said, E. W. (1978) Orientalism. New York: Random House.

Selstad, L. (1986) Carrying the world along: Minority fields and identity management in a Shawnee Indian community in Oklahoma. Bergen: Univ. i Bergen, hovedoppgave.

Siem, B. (2008) Ber om arkeologisk utgraving i Stigedalen. Sunnmørsposten 7. juli 2003.

Simonsen, P. (1991) Fortidsminner nord for polarsirkelen. Oslo: Universitetsforlaget.

Sjøvold, T. (1962) The iron age settlement of Arctic Norway. Tromsø: Universitetsforlaget.

Sjøvold, T. (1971) Åse-anlegget på Andøya. Acta Borealia B. Humaniora. No. 12. s. 5-33.

Skrede, M. A. (2000) Stølstufter i Friksdalen. Internett: Fylkesarkivet, www.sffarkiv.no.

Slomann, W. (1959) Et nytt romertids gravfunn fra Nord-Norge. Viking 23: 1-28.

Smedstad, I., & Krüger, S. (1993) Kulturminner i Stjørdal, Frosta, Levanger, Verdal, Inderøy, Steinkjer. Trondheim: Stiklestad nasjonale kulturhus.

Sognnes, K. (1981) Holemalingane i Skåren-Monsen, Brønnøy, Nordland. Viking 44: 34-52.

Solberg, B. (2000) Jernalderen i Norge. Ca. 500 f.Kr. – 1030 e.Kr. Oslo: Cappelen Akademisk.

Solberg, B. (2002) Courtyard sites north of the Polar Circle – Reflections of power in the late Roman and Migration period. I: Larsson L., & Hårdh, B. (red.): Central Places in the Migration and Merovingian Periods. Lund: Acta Archaeologica Lundensia vol. 38.

Steinkjerleksikonet. (u.å.) Skeifeltet. Internett: www.steinkjerleksikonet.no.

Steinsland, G. (1991) Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi. Oslo: Solum.

Stenberger, M. (1964) Det forntida Sverige. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Stenvik, L. (1988) Flere overraskelser på Skei. Spor 1 (2): 49.

Stenvik, L. (2001) Skei – et maktsenter fram fra skyggen. VITARK 2.

Storli, I. (2000) Barbarians of the North: Reflections on the establishment of courtyard sites in North Norway. Norwegian Archaeological Review, 33 (2): 81-103.

Storli, I. (2006) Hålogaland før rikssamlingen: Politiske prosesser i perioden 200-900 e.Kr. Oslo: Novus forlag, Instituttet for sammenlignende kulturforskning.

Sturlasson, Snorre. (1975) Heimskringla. Oslo: Gyldendal. (mange utgaver)

Stylegar, F.-A. (1999) Spangereid - en sørlandsk saga. Vigeland: Lindesnes kommune.

Stylegar, F.-A. (2006) Oldtidsmiljøet ved Lyngdal kirke. Internett: Blogspot.

Særheim, I. (1989) Litt om eldre busetjingsnamn i Klepp. Fra haug ok heidni, 12 (2): 213-224.

Tollnes, R. L. (1998) Undersøkelser i bosetningsområdet 1956-1974: hus og konstruksjoner. Oslo: Universitetets Oldsakssamling.

Urbanczyk, P. (1992) Medieval Arctic Norway. Warszawa: Polish Academy of Science.

Vorren, K.-D. (1988) Høvdingjahusar. TROMURA, Kulturhistorie 15.

Vorren, K.-D. (2002) Greipstad: Settlement history of the central farm of the northernmost Norse community during the Iron Ages. Norsk Geografisk Tidsskrift 56: 161-173.

Wasmuth, R. (2005) Regionale likheter og lokale variasjoner. En analyse av overgangen yngre steinalder/ tidlig metalltid i det vestlige Finnmark. Tromsø: Univ. i Tromsø, Masteroppgave i arkeologi.

Wik, B. (1983) Tunanlegget på Tjøtta – En økonomisk og demografisk miljøstudie. Gunneria 44.

Wittgenstein, L. (1961) Tractatus Logico-Philosophicus. London: Routledge.

Stedsnavn

Agder 6, 24, 223, 240-1, 249, 255, 259, 301-4
Akershus 268-271
Alta 45-46, 48, 146
Anda 52, 69, 146, 182, 196, 204-11, 296, 301
Andøya 40, 65, 67, 69, 113-4, 210
Arendal 255
Arkona 287
Arna 157, 165, 167
Arvidsjaur 287
Askøy 157
Audemotland 34, 214, 218, 242
Augland 253-4
Aust-Agder 255, 259
Austein 51-56, 105, 114, 126
Austvågøy 81, 113
Avaldsnes 175
Bakkland 52, 54, 57
Ballangen 82
Bardal 128
Berg 35
Bergen 4, 33, 35, 62, 70, 75, 157, 165, 167, 217, 289
Bindal 40, 82, 109, 116, 119-20, 124-5
Birka 62, 70, 164-5, 172, 287
Birkenes 255
Biskupin 288
Bjarkøy 27, 35, 40, 47, 57, 59-64, 75, 113-4, 164-5, 303, 323
Bjelkarøy 62, 70, 172
Bjørndalssletta 252-3
Bleik 65, 70
Bodø 80, 93-95, 113
Bokn 75
Boknafjorden 180, 187, 192, 220
Bore 210-1, 239
Borg, Lofoten 28, 78, 80
Borg, Tysfjord 82
Borgund 143
Borkenes 48
Bossekop 45-46
Botnmoen 100-6
Bru 192
Brønnøy & Brønnøysund 115, 117-8
Bukkhaugen 74-77, 290, 295
Buskerud 300
Bygstad 149-50
Bø, Andøya 65
Bø, Steigen 84-88, 90-92

Børve, Kvam 164
Bøstad 40, 78, 200
Canada 289, 293
Danmark 32, 69, 136, 186, 219, 235, 253, 287, 300, 302, 318
Drammen 267
Dysjane 4, 23, 30, 35, 65, 76, 89, 111, 132, 134, 146, 153, 194, 203-211, 213-4, 220, 222, 242-3, 245, 273, 291-6, 309, 312, 323, 325
Dyster 270
Dønna 107-8, 153
Egersund 240
Egge 128
Eidsvoll 270
Eivindvik 155
Elverum 16
Elvevoll 47
Engeløya 62, 84-92
England & Storbritannia 287
Etne 157, 172
Fana 24, 157, 165-171, 190, 202, 260, 285, 291, 294, 311, 313
Ferkingstad 175
Filoknes, Åse 31, 40, 62, 65, 67-70, 290, 323
Finnby 52
Finnmark 3-4, 16, 26, 37, 40-41, 45-47, 70, 125, 183, 275, 288, 301, 303-4, 319, 324
Finnøy 187
Fister 181
Flatanger 127
Follo 271
Forsand 35, 44, 172-3, 185-6, 213, 252, 270
Frankrike 12, 65, 249, 287, 325-6
Fredrikstad 277
Fuglstad 120, 124-6, 290, 296
Førde 147, 149
Føre 65
Gardermoen 268-269
Gaular 149-150
Gauldal 139-40, 301
Gildeskål 97
Gimsøy, Lofoten 40, 74-77, 189, 263
Gimsøy, Skien 260-263, 293
Gjerdet 180-181
Gjerland 149
Glein 100, 107-8
Godøy 96
Gotland 280-284
Greipstad 47, 52, 54, 56-57, 294, 295
Grenland 260-3, 265
Gressbakken 45
Grong 130, 132
Gropbakkeengen 41-45, 288, 291, 293, 297, 300
Grue 269-270

Grønhaugen 237-8, 240
Grøningasund 167, 260
Grønland, Oslo 260
Grøntoft 287
Gudbrandsdalen 268, 301
Gulen 155-6, 301
Gullstad 71
Hadeland 268
Hadsel 40, 71-72, 113
Halden 271, 275
Hallingdal 268
Halstein bygdeborg 138
Hamar 271
Hamarøy 82
Hansnes 47
Hardanger 163-164, 301
Hardbakke 153-4
Hauge 35, 203f, 205, 211
Haugesund & Haugalandet 175-6
Hawaii 294
Hedmark 268
Heglesvollen 128
Hegraberg 34, 56, 188-193
Hegstad 136-137, 193
Heiavodl 199, 202
Helge 128
Helgeland 40, 106, 113-4, 127
Hellas 36, 40, 180
Hernes 93-95, 293, 295, 323
Herøy 108
Hesby 187
Hinnøy 47-48, 62
Hjelle, Eid 146
Hjelle, Stryn 146-147
Hjelmeland 182, 187
Hokksund 267
Hordaland 157-172, 302-3
Horgheim 143
Hov, Gimsøy 75-77
Hov, Løkta 105-6
Hovsvågen 101-102, 290, 293-5
Hundstad 48
Hunn 278, 280
Hunninge 284
Husby, Stjørdal 139
Huseby, Stange 268
Hustadmyren 143-146, 295-6
Hykken 213, 292
Høllen 245-248, 292-3, 295
Høyland 199, 202, 239

Hå 233-5, 237,239-40
Hålogaland 29, 31, 82, 108, 111, 123, 303, 316
Håvodl 180, 212-213, 222, 292
Idd & Iddefjorden 4, 21, 37, 279
Illerup 86, 108, 218, 302-3
Ilstad 96
Irland 29, 135
Island 17, 31, 78, 285
Ismantorp 283, 289
Istre 266
Italia 12, 128, 146, 167, 186, 220, 235, 278, 301
Jellestad 275-6
Jernaldergården, Ullandhaug 18, 197-198
Judaberg 187
Jylland 34, 69, 217, 253, 287, 302
Jæren 3, 28, 34-35, 56, 65, 70, 86, 172-3, 179, 196-240, 295, 300-1, 303
Jøa 53, 105, 114, 126, 317
Jørpeland 187
Karentia 287
Karlebotn 41, 45
Karlsmoen 254
Karlsøy 40, 47
Karmøy 25, 175
Kaupang, Larvik 264-6, 287
Kinn 147
Kirkemoen 258-259, 293
Kjerringøy 82
Klauhauane 4, 15, 23, 34-35, 89, 189, 194, 214-222, 225, 230, 273, 290, 292-3, 295, 323, 326
Kleiva 213, 292
Klepp 86, 196, 203, 210-1, 239
Kola-halvøya 37, 40, 301
Kongsgård, Kristiansand 250, 252-3
Kongsgård, Stavanger 194-195
Kongsvinger 268, 271
Kopervik 175
Korsegården, Ås 270
Kristiansand 34, 220, 241, 249-54, 298
Kunna 98-99
Kvaløya 47, 51, 54, 56
Kvenild 139, 141, 253
Kvinesdal 241-2
Kvinnherad 19, 157, 161, 163-4
Kvænangen 47
Kvås 242
Kåda 180-1
Landa 173, 185-6, 204, 213, 250, 252-3, 268, 270
Langøya 65, 113
Larvik 264, 266
Leikenga 110-114, 210, 293

Leikvang, Sandnes 78, 199-200, 212
Leikvoll 199-202, 293
Lekang 71-72, 290, 292-3, 295
Lekanger 97
Leknes 40, 74, 79-80, 94, 293, 323
Leksaren 22, 29, 34, 56, 172, 179, 209, 222-235, 245, 248, 289, 291-3, 295, 297, 301, 323
Lende 213
Levanger 128, 333
Lier 267
Lillesand 256-259, 263
Lindesnes 3-4, 25, 37, 241, 244-5
Lindås 157, 165
Lista 242, 246
Lofoten & Lofotr 26, 40, 73, 78-81, 113, 263, 301
Lomvatnet 100, 105-6, 293, 295
Lunder, Våler 274, 293
Lurøy 107
Lyngdal 242
Lyngen 49-50
Løkta 49, 53, 82, 100-107, 113-4, 126, 293, 295
Madla 186, 197-8
Malangen 47, 51, 58-59
Male 58, 145
Mallunden 145
Masfjorden 157, 167
Mauraheia 237-238, 240
Meløy 98-99, 107
Middelhavet 64, 153-4, 220, 319-20
Mjølhus 181, 240
Mo, Brønnøy 82, 115-117, 119, 134, 292-3, 295
Moelva 256-259
Molde 145
Mortensnes 45
Moss 271
Mosterøy 192
Møglestu 257-8, 295
Møre og Romsdal 142-5, 301, 303-4, 316
Namdalen & Namsos 127, 130-2
Napp 81
Nederland 287
Nedre Hetleskeid 241-2, 292-3
Nesttun 168, 202
Nordfjord & Nordfjordeid 146-7
Nordland 13, 22, 26, 40, 65-125, 132, 134, 210, 263, 301, 303, 317
Nord-Norge 3, 27, 35, 37, 40-125, 222, 303, 315-6, 319, 323
Nord-Trøndelag 126-137, 142, 317
Nærbø 15, 214, 219
Nærøya 127
Oddernes 24, 249-254, 295, 320
Ofoten 80, 82

Oklahoma 3, 38, 92, 308
Old Sarum 287
Ombo 187
Omd & Qmd 52, 69, 114, 301
Onsøy 277
Oppland 267, 300
Os 172
Oslo 260, 268, 303
Oslofjorden 301-3
Osterøy 157
Otra 249, 254, 298
Polen 249, 288
Polleidet (Gielovogga) 46, 49-50, 290
Porsgrunn 260, 263
Prestegården, Lillesand 256
Pøyla 155-156, 295
Ragnhildsnuten 199
Randaberg 36, 196
Randøy 180-1
Raualand 239
Reiestad 222, 229-30, 233-4, 297
Rennesøy 187
Ringerike 268
Ringvassøy 47
Riser-Hul 272-273, 290, 293
Ritland 177-179, 290, 292-3, 295-6
Rogaland 13, 15, 22, 29-30, 34-35, 44, 75, 111, 134, 146, 161, 172-240, 252, 273, 301-4
Rognan 96
Rosendal 164
Ryfylke 182, 187
Rødøy 107
Røst 73, 80-81
Røysebotn 151, 295
Råde 278
Salangen 47
Salten 40, 87, 92, 95
Saltfjorden 94, 96
Samarkand 65
Samnanger 157
Sandane 146
Sandbukt 45
Sandeid 175-6
Sandefjord 266
Sandmelan 47, 60-64, 293-5
Sandnes 199-200, 202
Sankthanshaugen, Fana 169-171, 285-6, 294, 311, 321
Sankthanshaugen, Vassås 122
Sankthanshaugen, Værem 3, 130-132, 192, 199, 211, 292, 295
Saupstad 74-75
Sausjord 33, 157-161, 163-4, 167, 172, 216, 243, 251, 290, 292, 294, 323

Scandia 19
Senja 47
Sjelset 213, 292
Sjernarøy 187
Skanderborg 86, 218, 302
Skandinavia 19, 277, 289, 314
Skei 127, 133-135, 290, 293
Skien 260-3, 293
Skiringssal 264
Skjeberg 278
Skjelbrei 29, 78, 180, 199-201, 212
Skjerstadfjorden 96
Skjold 167-169, 285
Skonseng 125
Skrettingland 235-6
Skåne 19, 287
Skånland 47
Slidre 267-8, 292-3, 295
Smøla 16, 143
Smørvika 94, 293
Småhaugane 29, 239-40
Snåsa 127, 134
Sogn og Fjordane 15, 111, 118, 146-156, 163, 289, 292, 301, 304, 316
Sokn 192
Sokndal 240
Sola 186, 196, 239
Solund & Sula 153-4
Solør 269, 302, 315
Sortland 65
Sotra 157, 165
Spangereid 243-8, 293, 295, 310
Spania 12, 163, 220, 246, 249, 315
Sparbu 133
Stavanger 4, 18, 173, 194-7
Steia 149-150
Steigen 27, 40, 48, 87-92, 113, 193, 303, 323, 325
Steinkjer 127-8, 134-5
Stiklestad 126, 136-7
Stjørdal 127, 139
Store-Dal 278
Strela 167
Suldal 177-9
Sundve 158
Sunndal 143
Sunnfjord 289
Sverige 33, 37, 131, 186, 287, 315, 318
Sørlandet 174, 240-259, 301
Sør-Trøndelag 139-142
Sørvestlandet 146, 240
Sørøya 45

Tau 187
Telemark 263
Tenold 150
Terråk 109, 120-125, 293, 295
Thingnes 285-6
Thule 153-4, 292, 301, 319
Tiller 139
Tilrem 115-119, 295
Tinghaug 35, 207
Tingsaker 256, 259
Tjøtta, Nordland 27, 35, 40, 53, 82, 105-6, 108, 110-114, 116, 126, 210, 303, 323
Tjøtta, Rogaland 111, 210
Torgarden 140-2, 293, 295
Toscana 167
Toten 268
Troms 25-26, 40, 44, 46-64, 114, 301-3, 317
Tromsneset 62
Tromsø 51, 53-54, 67
Trondenes 47-48
Trondheim 130, 139
Trysil 299
Trøndelag 26, 35, 53, 126-142, 145, 161, 263, 301, 303-4, 317
Tu & Thū 75, 111, 115, 117, 120, 153, 182, 187, 196, 205-6, 209-11, 213, 254, 296, 301
Tunheim 213
Tysfjord 82
Tyskland 86, 233, 249, 258, 271, 287, 318
Tønsberg 265-6
Ullensaker 268-269
Ulvik 164
USA 3, 10, 12-13, 21, 26-27, 33, 36, 38-39, 43, 82, 137, 178, 253, 286, 293, 317, 319, 324
Uskedal 164
Valdres 267-8
Valheim 182-4, 290
Vallhagar 186, 209, 213, 280-2, 287
Varhaug 34, 222, 229-30, 234
Vassås 120-124, 292-3
Vendesund 40, 116, 119
Verdalen 127, 136
Vest-Agder 241-254
Vesterålen 40, 65, 69, 71, 113
Vestfold 266, 303
Vestlandet 70, 147-173, 304, 318
Vestvågøy 73, 78, 113
Vevelstad 108
Vigrestad 237, 239-40
Vindafjord 175
Vinje 65
Volda 143
Vollermoen, Solør 269-270, 292, 295
Vollmoen, Lunde 242

Vollmoen, Steigen 88-92, 248, 293, 295
Voss 152, 157-164, 251, 301
Værem 3, 116, 127, 130-2, 134, 143,192, 199, 211
Vågan & Kabelvåg 40, 74-5, 80-1, 323
Våler 274, 277
Ytre Haugland 172
Ytre Moa 78, 151-2, 200, 304
Ævestad 239-40
Øksendalsøra 143
Ølen 172
Ørnes 98-99
Ørsta 143
Østfold 16, 271-2, 275, 277-80, 301, 303, 319, 324
Østlandet 15, 37, 260-279, 289, 301, 304, 330
Øygarden 34, 188-193, 195, 245, 291-3, 295
Øystese 164
Øysund 98-99, 107, 295
Åbygda 120, 123-5
Ågedal 242-3, 245, 295-6
Åkra 172
Ålesund 143, 153
Åmøy 188-193, 195
Årdal, Rogaland 182-184
Årdal, Sogn 152, 267
Ås 270
Åse 40, 58, 67-70
Åsnes 269

Register

Alvis 314
amfiteater 24-25, 36, 137, 325
Andre verdenskrig & Krigen 26-29, 64, 80, 85, 125, 142, 324
arkeologi & arkeologer 3-4, 10, 14, 21-36, 41, 44-45, 47, 50-51, 53-56, 59, 64-65, 67-69, 72-74, 77, 79-80, 82, 84-85, 87, 91, 94, 100, 104, 106, 109, 111-2, 114, 118, 122, 125-6, 130, 134-5, 143-7, 149, 157-8, 166, 172-3, 177-8, 181, 186, 188, 197-200, 202-4, 211, 221-3, 230-1, 234, 246, 251, 253-4, 257, 260, 263, 265, 280, 293-5, 297, 304, 315-6, 323-4
attraksjon 3, 10, 14-15, 78, 92, 197, 263, 294, 325-6
augandzi & ur-egder 19, 223, 240, 248, 255, 301
avmakt & knebling 18,28,32
badstue & sauna 116, 122, 228, 292, 297
barn 4, 11, 17, 21, 39, 65-66, 75, 77, 85, 117, 141, 158, 161, 170, 200, 218, 231, 234, 242, 294-5, 307, 315-6, 325-6
barnebegrensning & infantisid 218-9, 307
Barth, Fredrik 33, 36
baskisk 19, 48, 62, 70, 73, 81, 165, 186, 209, 220, 246, 249, 298, 314-5
Bendixen, B. 23, 30
Berglund, Birgitta 25-29, 31-33, 64, 80, 98, 100, 102, 107, 112, 115-6, 119
'Bergensskolen' 33
bjørnedans 299
bjørne-klør & bjørne-skinn 65, 85-86, 128, 143, 146, 162, 172, 199, 205-6, 210, 217, 260, 276, 299
brikke-spill & veddemål 13, 59, 90, 128, 141, 157, 164, 175, 205, 207, 217, 225, 227, 238, 243, 267, 272, 295, 318
bronsealder 44, 48, 54, 87, 91, 94, 100-2, 114, 117-8, 123, 132, 139, 141, 146, 154, 158, 172, 175, 178, 182, 186, 195, 198-9, 204-6, 210, 212, 214, 219, 223-4, 229, 232, 247-8, 250, 252, 256, 262-3, 268, 278, 300, 319
bygdebøker 32, 143, 164, 233
bærekraft 15, 63, 137, 218, 234, 296, 298, 319
båtnaust & båter 46, 54, 59, 62-63, 69, 75-76, 80-82, 88, 90-1, 93-6, 107-8, 112, 119, 123, 126, 131, 140, 143, 149, 164, 175, 191, 196-7, 231, 245, 264-5, 297-8, 306, 317-8, 320, 324, 327
dans & danse-plasser 3, 11-13, 17, 21, 24, 38, 53, 63, 68, 81, 92, 94, 102, 166, 169, 171, 206, 216, 238, 245, 258, 263, 272, 290, 293, 299, 313, 321, 326
datering & kronologi 9, 31-32, 41, 45, 48, 52-4, 58, 60, 62-3, 65, 71-4, 76-80, 82, 84-6, 90, 93, 96, 98, 100-5, 108, 111-2, 115-8, 122-3, 125-6, 130, 132-3, 135, 138, 140-1, 143, 146-7, 149, 158-61, 164, 167, 175, 178, 186, 188-9, 191, 194, 197-200, 202-3, 205-6, 210, 212, 214-220, 222-8, 232-3, 236-7, 240, 242, 245, 248-50, 252, 254, 256-9, 264, 266-8, 270-1, 275, 277-8, 282-3, 285, 287, 294
del-landsby 23, 42-43, 52, 56-57, 65, 69, 71-2, 74-6, 78, 98, 101, 108, 120, 123-4, 126-7, 136, 143, 147, 149, 152, 168, 175, 177, 180-2, 187, 196, 199-202, 212-3, 227-8, 239-40, 249, 252, 254, 260, 277, 291, 296, 305, 324
DNA 304
Edda 314
etruskere 19, 113, 153, 165, 167, 186, 220, 266, 300-1
fangstgroper & fangst-anlegg 118, 125

fata morgana 29-30, 173, 223, 304
feiringer 3, 11, 13, 21, 24-25, 38, 46, 53, 61-63, 68-9, 79, 85, 92, 102, 127, 131-2, 134, 141, 154-5, 170-1, 184, 210-1, 216, 230-1, 258, 270, 272, 287, 293-4, 298, 312-3, 317, 320, 324, 326
felles-eie 11, 33, 63, 218, 230-1, 296, 305-6
fiksjon & illusjon 14, 30, 69, 134, 146, 173, 220-1, 223, 235, 254, 258, 300, 314
finsk-ugrisk 19, 52, 59, 75, 301
fiske 11, 17, 33, 36, 42-43, 48-49, 52, 54, 62-3, 65, 73, 75-6, 78, 82, 84, 87, 95-6, 108, 113, 118, 125, 127, 153, 169, 194, 210, 228, 250, 256, 285, 292, 296, 298, 312, 318-21
fjaler 301
fleretnisk & flerkulturell 13, 15, 19, 40, 46, 50, 52, 54, 63, 71, 75, 78, 82, 90, 113, 122, 134, 151, 179, 183, 193, 197, 264-6, 268-9, 277, 297, 302, 304, 317
flyfoto 14-16, 177
Fossåskaret, Erik 323
fotball-baner 53, 80, 94, 100-5, 141, 169, 171-2, 245-6, 251-2, 270, 295
fredelighet 13, 27-28, 32-33, 39, 50, 54-55, 82, 96, 106, 114, 116, 126, 128, 135, 138, 154, 159-61, 163, 167, 216, 218, 224, 231, 235, 248, 253, 277, 282, 287, 297, 300, 302, 312, 317, 320-1
fruktbarhetskult 107-108, 118, 178, 195, 211, 231, 312
frønikere 19, 36, 113, 153, 300-1, 319
Gerd 211
gjestfrihet & besøk 11, 54, 59, 62, 69-70, 114, 141, 153-4, 186, 204, 225, 227, 231, 245, 253, 265, 292, 298, 301-2, 305-6, 318-20
gravbygging & nekropolis 23, 123, 126, 131-2, 135, 152, 205, 229, 233, 246, 266
grekere 19, 24, 36, 40, 153, 205, 300-1, 319-20
grop-hus 249-50, 252-4, 268, 278
gull 69, 72, 80, 82, 86, 95-6, 98, 107-9, 114, 128, 131, 138, 140-1, 143, 146, 157, 175, 181, 190, 197, 199-200, 217, 242, 250, 266, 278-9
gårds- og bonde-myten 14, 23-24, 30-34, 50, 54, 75, 126, 143, 146, 157-8, 173, 186, 197, 204, 277, 304, 323, 326
handel & økonomi 11, 25, 46, 54, 62-64, 70, 80-1, 86-7, 92, 96, 114, 125, 131, 139, 143, 151, 172, 179, 186, 225, 229, 231, 250, 253, 260, 265, 285, 287, 297-8, 301-6, 317-9, 321
haug-monument 13, 16, 25, 43, 45, 48, 53, 57, 72-3, 75-6, 80, 82, 85, 90-1, 93, 95, 101-2, 104, 107, 116, 118, 125, 131-4, 140-1, 143, 145, 150, 156, 164, 166, 172, 178, 181, 190, 198-9, 200-1, 205, 207, 212, 217, 226-8, 233, 237-9, 245, 254-7, 268, 270, 272, 275, 277-8, 282, 287, 294-5, 297, 319
hawaii-terminologi 166, 307-8
helse & helbredelse 171, 226, 228, 292, 305, 313
heruler 52, 134, 167, 186, 220, 250, 266, 268, 300-1, 315, 320
huk-begravelser 53, 105, 114, 125-6, 317
Hund, Tore 47-48, 64, 114, 127
hus 3, 10-11, 16-18, 22, 24-31, 34-35, 37-8, 40-49, 52-3, 56-8, 60-65, 68-76, 78-82, 84-6, 88-9, 91-98, 100-9, 111-6, 118-28, 130-41, 143-7, 149-55, 157-69, 172-3, 175-83, 185-7, 189-94, 196-207, 209-10, 212-19, 221, 223-35, 238-43, 245-60, 262-72, 274-80, 282-5, 287-93, 296, 298, 300, 304-7, 309, 311-2, 316-7, 319-27
husdyr 12, 17, 31, 35, 52, 62-63, 72, 78, 82, 91, 134, 140, 145, 150-1, 179, 199, 202, 210, 253, 277, 296, 298, 305, 319, 321
høvdinger & konger 10-11, 13, 17-18, 26-28, 32, 35, 40, 51-52, 54, 57, 63-64, 69, 71, 75-6, 78, 80, 82, 87, 90, 92, 94-5, 106-7, 111, 114, 116, 119, 121, 126-8, 132, 135, 163, 165, 167,

175, 186, 189, 191, 194-6, 211, 220, 246, 248, 250, 267-8, 270, 284, 293-4, 302, 304-6, 311-2, 315-6, 321
høvding-stav 18, 128
håløyger & haloga-folk 19, 27, 64, 80, 82, 88, 94, 105, 114, 127, 301-4, 311, 314, 316-8
håndverk 11, 17, 36, 63, 114, 126, 210, 224-5, 229, 232-4, 253, 265, 297-8, 300, 302
hårnål 47, 61, 65, 82, 96-98, 118, 205
idrett & kappe-leik 13, 53, 59, 65, 71, 76, 90, 135, 140-1, 144-5, 150, 162, 169, 171, 181, 184, 196, 207, 213, 227, 231, 238, 241-3, 245, 254, 268, 270, 272, 277, 292, 295, 318-9, 321
ikonoklasti & kultur-ødelegging 24, 175, 195, 199, 211, 239, 251, 323
innhegning 17, 82, 127, 134, 140, 145, 150-1, 162, 180-1, 239, 245, 249, 252, 296, 305, 325
integrasjon 308-311
iroquois-terminologi 166, 307-8
Iversen, Frode 26, 31, 33, 70, 94, 145, 188-191
jakt & sanking 11, 16-17, 33, 36, 43, 48, 52, 62-3, 72, 84, 87, 109, 113, 118, 139, 210, 226, 232, 250, 256, 277, 292, 296, 298, 312, 319-321
jernalder 300; passim – dvs. nesten hele boken
jordbruk 11-13, 16-17, 33-35, 43, 48, 52-55, 78, 87, 98, 114, 118, 127, 134, 145, 153, 179, 187, 191, 194, 210, 231, 238-9, 247, 253, 256, 260, 266, 268, 272, 277, 282, 289, 296, 298, 305-6, 310-1, 319, 321-3
Kallhovd, Karl 22-23, 28-32, 34-35, 186, 189, 204-6, 212, 215-7, 219, 221, 223, 225-6, 228-9, 232, 234
Kark 141
keltere & gallere 19, 86-88, 113, 117, 186, 235-6, 250, 268, 287, 300-2, 315, 322
keltertiden & keltisk jernalder 87, 117, 250, 300
keramikk 21, 28, 34, 47, 61, 65, 69, 72, 76, 80, 82, 84-86, 95-8, 107-8, 112, 125, 131, 140, 143, 149, 157, 162, 164, 172, 178, 181, 183, 189-191, 195-6, 198-9, 205-7, 212, 215-7, 219-20, 223-6, 232, 239-40, 242, 245, 250, 252, 254-5, 260, 263, 266, 269-70, 276-9, 297, 306, 318, 321
kilder & brønner 90, 270, 277, 297, 305
kimbrer 186, 235, 300
kirker & prestegårder 24, 47-8, 54, 62, 64, 71, 82, 92, 94, 96, 107-9, 111, 119, 126-7, 130, 136-7, 145, 149-50, 152-3, 162-4, 166, 172, 175, 183, 186-7, 194, 196, 199, 210, 239, 240-2, 247, 249-51, 253-6, 258, 268, 277-8, 286, 293, 295, 333
kokegroper & bålplasser 22, 24, 41, 43, 45, 49, 53, 59, 61, 65, 69, 75, 79, 81, 90, 92-3, 95-7, 100, 103-4, 111-2, 116, 122, 128, 131, 133-7, 140, 146, 155, 158-61, 164, 190, 194, 200-1, 204-5, 216, 238, 242, 245-6, 250, 252, 254, 257-8, 262-3, 267-70, 272, 278-9, 293-4
kosmopolitt & globetrotter 13, 19, 319
kulturhistorie 14, 22, 286, 326
kulturlag 60, 67, 74, 79, 85, 104, 108, 111-2, 203, 212, 215-6, 224-5, 232
kulturminnevern & bevaring 10, 15, 22, 26-27, 29, 34, 36, 38, 43, 55, 64, 72, 75, 77, 80, 85, 90, 92, 101, 104-5, 123, 137, 140-1, 145-6, 161, 175, 177, 179, 225-6, 236, 239, 242, 246, 253, 263, 269, 282, 301, 322-6
kvener 19, 46, 50, 59, 82, 120, 122, 139, 265, 314
kvern 233-4, 240
kvinner & kvinnefellesskap 4, 12-13, 17-21, 26-29, 32, 36, 39, 43, 53-4, 63, 68, 77, 80-82, 86, 92, 111-2, 114, 116, 118, 126, 135, 161, 164, 170-1, 178, 185, 190-1, 200, 205, 210-1, 216-8, 220, 231, 240, 242, 248, 250, 231, 240, 242, 248, 250, 284, 286, 289, 291, 295, 297, 306-8, 311-3, 315-6, 321, 327

kvinnestyre & matriarkat 13, 17-18, 27, 32, 63, 82, 86, 100, 106, 108, 114, 116, 161, 191, 205, 211, 215, 230, 248, 297, 307, 311-2, 321, 323, 327
labyrint 36, 40, 50, 319
landsby-hegn 11, 25, 52, 54, 56, 65, 68, 71, 76, 86-88, 90, 99, 107, 113, 117, 120, 132, 139-40, 165, 180, 184, 197, 207-8, 213, 217, 228, 230, 240, 242, 247-8, 250, 252-3, 277, 280, 282, 296-9, 306, 321, 324-5
landsby-plass & plaza 10-11, 18, 47, 53, 61, 63, 68, 71, 90-94, 97, 107-8, 111-2, 116, 125, 128, 132, 144-5, 150, 155, 159, 172, 189-90, 205-6, 209, 211, 215-6, 224-5, 233, 245, 272, 275, 283, 288-9, 291-3, 296-7, 300, 309-10, 312-3, 319-20, 324
langhus 35, 78, 119, 132, 172, 186, 197-8, 249-50, 252-4, 268, 275, 282
leketøy & leker 65-66
lover & regler 29, 135, 159, 190, 214, 218, 224, 298, 307, 313, 316-7, 324
Lund, Hans Egenæs 26-29, 34, 57, 68-9, 71, 86, 93, 104, 114, 303, 322-3
menn & mannsfellesskap 12-14, 17-19, 26-28, 30, 32-33, 35, 37-8, 58, 63-4, 72, 75-6, 82, 86, 91-2, 108, 114, 116, 119, 124, 151, 161, 163-4, 171, 179, 190, 200, 210-1, 217, 220, 231, 242, 246, 248, 269, 282, 285-6, 295-7, 302-3, 305-8, 310-3, 316-7
merovingertid 48, 89, 160, 300
middelalder 29, 46, 81, 92, 101, 139, 160, 228, 168, 300
midt-hus & midt-haug 18, 58, 60-61, 68-69, 75, 79, 90, 100, 122, 136, 141, 204, 206, 215-6, 224-5, 245, 248, 292-3
militær-myten 15, 22, 24, 26-29, 32-36, 38, 48, 54-5, 64, 69, 80, 82, 86-7, 92-3, 95, 99, 106, 108, 114, 116, 119, 132, 135, 160, 186, 193, 206, 216-7, 230-1, 248, 298, 304
moiety & moieties 39-40, 44, 49-51, 54, 58-59, 72, 75, 88, 90, 108-9, 112-114, 117, 119, 121,129, 132, 136, 139, 142, 147, 159, 177, 186, 191, 195-6, 204-5, 208, 223, 225, 240, 244, 253, 261, 264, 268, 284-6, 289, 294, 299, 302-3, 309, 312-3
Morgan, Lewis Henry 28
Munch, P. A. 32
Myhre, B. 26, 29, 31-32, 149, 197-202, 212, 217
myter & sagn 14, 23-24, 27-29, 30-34, 40, 50, 54, 87, 91, 95, 108, 114, 116, 119, 126, 132, 135, 145, 157-8, 161, 164, 173, 204, 210, 248, 277, 301, 304, 308, 310-2, 314-6, 322-4
Møllerop, Odmund J. 28, 32, 34-35, 190, 203-4, 206-7, 211, 215-7, 219, 222, 319
nazisme 26-29, 55, 64, 80, 106, 303, 322
Nicolaysen, Nicolay 23, 177, 183
norrønt & norsk språk 9, 13, 19, 23, 26-27, 29, 31-32, 40, 48, 52, 57, 59, 63-4, 70, 72, 75-6, 80, 90-1, 94, 96, 105, 112-4, 116, 121-3, 126, 132, 134, 137, 151, 161, 163, 167-8, 172, 179, 183, 186, 191, 193-4, 198-9, 202, 206-7, 210, 213, 215, 219-20, 223-4, 229, 233, 235-6, 239, 243, 246, 248-50, 253, 259, 264-5, 270, 272, 277, 285, 290, 296-7, 299, 301,4, 306, 312, 314-8, 320-2
nøkkel 109, 112, 143, 157, 160
Olafsen, O. 32
Olsen, Asle Bruen 29, 143, 153-157, 285-6, 316
Ottar 57
overgangs- & inisiasjons-ritualer 24, 258, 270, 316
palisade 71, 76, 112, 169, 178-9, 190, 206, 216, 225, 227, 241, 263, 272, 274, 293, 325
paradigme 33, 122, 134
perler 17, 47-48, 61, 65, 69, 72, 76, 80, 82, 85-6, 90, 95, 98, 102, 108-9, 118, 128, 134, 143, 146, 157, 160, 172, 175, 178, 181, 183, 190-1, 200, 205-6, 217, 225, 230, 242, 245, 255, 266, 270, 278, 297, 312, 318
Petersen, Jan 33-35, 89, 183, 188, 190, 205, 212-3, 217, 222, 225-6, 229-31, 240

phratry & phratries 45, 62, 72, 78, 91, 93, 111, 152, 191, 200, 210, 212-3, 275, 291-2, 296, 310, 320
pikter 287, 301, 304, 318
pinsett 61, 65, 80, 125, 143, 206, 212, 242, 250, 297, 312
politikk & styring 11, 13, 17-18, 25-27, 29, 32-33, 39, 43, 63-4, 82, 86, 90, 92, 100, 106, 108, 114, 120-1, 128, 161, 164, 189, 191, 211, 213, 215, 218-9, 229-30, 246, 248, 250, 267, 284-5, 290, 293-4, 296-7, 304-5, 307, 310-2, 320-1, 323
postmodernisme 29-30, 300, 325
Pytheas 36, 153-4, 290, 300-1, 319-20
rasering av landsbyer 3, 24, 36, 55, 64, 101, 106, 141, 145, 154, 157, 172-3, 175, 179, 239, 323-5
religion & ritualer 11, 24-25, 27, 43, 55, 64, 92, 96, 108, 118, 130-131, 151, 197, osv.
Riksantikvaren & Kulturminnesøk 59, 72, 75, 80, 93, 98, 101-2, 104-6, 108, 118, 120, 122-3, 125, 127, 145, 154, 161, 164, 177-8, 180-1, 183, 190, 194, 200-2, 228, 230, 238, 242, 257-9, 263
ringer 53, 61, 65, 69, 72, 80, 82, 86, 95-6, 98, 107-9, 128, 131, 140-1, 143, 146, 150, 157, 175, 181, 190, 199-200, 205-6, 217, 240, 242, 250, 266, 278-9
Rolfsen, Perry 31, 34, 219, 249-54, 298, 300, 302
Rønneseth, O. 32
runer & skrift 54, 108-9, 118, 167, 205-6, 211, 218-220, 242-3, 250, 257, 300-1, 304, 306, 314-5, 320
samer 10, 13, 19, 24, 27, 31, 36, 40, 45-47, 50, 52, 54, 57, 59, 62-64, 69-70, 75, 88, 106, 113-4, 120, 122, 125, 134, 151, 183, 264-5, 268-70, 287, 297, 301, 304, 307
satellitt-kart 14-16, 51, 81, 98, 133, 239, 246, 262-3, 272
seter 17, 69, 212
shawnee 3, 10-13, 21, 33, 37-39, 43, 68, 102, 112, 159, 210, 216-7, 219, 243, 288, 290, 292-3, 295-6, 305, 309-313, 317, 321, 326
siida 10, 45, 47, 69-70, 113
skander 19, 29, 46-47, 50, 52, 54, 57, 59, 63, 65, 73, 75, 80-82, 86, 88, 90, 108, 113-4, 120, 122-3, 125-6, 130, 134-5, 137-8, 151, 159, 161-4, 167, 169, 179, 186, 196, 198, 211, 218-20, 223-4, 229, 248-9, 263-4, 268-70, 285, 292, 300-4, 311-2, 314-8, 320-2
ski-gåing & ski-løp 27, 90, 135, 268, 295
Skjalgson, Erling 56, 303
skolter & skoltesamer 40, 301
slaver & treller 23, 29, 36, 65, 76, 78, 90-91, 96, 105, 108, 116, 123, 125-6, 132, 135, 141, 152, 161, 167, 175, 179, 191, 193, 198-9, 233, 236, 246, 250, 259, 266-7, 302-3, 306, 321
slektskap 11-12, 14, 18, 28, 38, 45, 63, 66, 111, 114, 123, 132, 163, 166, 179, 185, 202, 214, 217, 220, 231-2, 236, 242, 266, 278, 284, 298, 301, 305, 307-9, 311, 315-7, 321-2
snurrebass 66
Solberg, Bergljot 4, 28, 31, 35-36, 61, 63, 88
spille-plass 53, 59, 76, 90, 128, 140-1, 164, 175, 207, 227, 238, 243, 258, 267, 270, 272, 277, 295, 317
spinnehjul 17, 21, 47, 61, 65, 69, 72, 82, 98, 107-8, 118, 131, 140, 143, 157, 162, 164, 178, 190-1, 199, 205-6, 210, 217, 242, 245, 250, 263, 266, 277, 297, 318
språk 4, 9, 12-13, 19-20, 31, 50, 75, 81, 88, 124, 151, 159, 161-3, 186, 198, 220, 250, 257, 300-2, 304, 314-6, 325
steinalder 22, 31, 44-45, 49, 52, 54, 65, 67, 69, 75, 77, 82, 84, 87-8, 93, 98, 100-1, 113-4, 117-8, 120, 125, 132, 146, 154, 166, 173, 175-6, 178, 191, 206, 210, 213-4, 227, 231-2, 234, 238, 242, 248, 256, 259, 263, 268, 276-8, 287, 297, 300, 319, 322
steinringer 85, 145, 226, 231-2, 245, 280

steinsettinger 25, 45, 85, 102, 105, 118, 179, 198-9, 205, 217, 224, 226, 232, 238, 247, 270, 278, 280, 294
Storli, Inger 22-23, 25-26, 28-29, 31-32, 46, 51, 60-61, 65, 67, 74-75, 77-78, 80, 85-87, 91-92, 95-6, 98, 100, 106, 108, 111-2, 116, 123, 264, 285, 294, 297, 303, 318
stril 157, 165, 167, 169, 266, 295, 301-2, 304, 311, 317-8
Stryl, Steingrim 167
sverd 17, 65, 82, 86, 90, 92, 95, 98, 105-8, 118, 128, 140, 146, 160, 175, 206, 217, 227, 242, 245, 255, 266, 300, 304, 323
tevling-plass 13, 38, 53, 59, 71, 76, 90, 140-1, 144-5, 150, 162, 169-172, 175, 181, 196, 207, 213, 227, 231, 238, 243, 245-6, 254, 258, 270, 272, 277, 292, 295-6, 318-9, 321
Thiridath 211, 220, 242, 315
Thirie 220, 242-3, 315
tingsted-myten 12, 23, 26, 33, 35, 38, 40, 81, 92, 119, 155-6, 161, 167-9, 172, 207, 211, 230, 256, 259, 285-6, 304, 306, 312, 321
tolk & skald 19-20, 114, 297, 314, 319
totem & totemisme 3-4, 11-13, 25-27, 38, 41, 43-46, 48, 53, 61-63, 66, 73, 75, 81, 85, 87, 91, 93, 101-2, 104, 111-2, 116, 118, 122, 124, 128, 131, 134, 137, 144-6, 159-60, 163-4, 166-8, 179, 181, 185, 191, 195, 198, 201, 204, 207, 209-10, 217-20, 228-30, 232, 236, 239-41, 243, 245-6, 249, 255-6, 267, 270, 275, 283-4, 287, 290-1, 293-4, 296, 298, 300, 305-12, 315-7, 319-22, 326-7
totem-pel & sentral-stolpe 61, 159, 243, 293, 326
turisme 4, 10, 12, 14-15, 37, 92, 140, 153-4, 198, 215, 234, 294, 315, 319, 325-6
tørrfisk & tørket fisk 63, 318-319
udmurt & komi 288, 301
Uha 220, 242, 320
vakt-hus & ungdoms-hus 53, 90, 112, 179, 201, 204, 215, 235, 245, 270, 291, 307
vev & veving 17, 86, 140, 157, 164, 191, 210, 217, 250, 263, 266, 312, 318
vikingtiden 29, 32, 36, 57, 75, 78, 82, 89, 91, 128, 135, 140, 143, 152, 167, 178-9, 189, 191, 193, 198, 233, 250, 266, 275, 277-8, 297, 300
vinter 17, 57, 62, 116, 153, 171, 210, 230-1, 298, 306, 313
Vollan, Otto 67
Vorren, Karl-Dag 27, 31-32, 51-56, 80, 94, 126
øl 127, 153
ørering 199, 266
års-syklus 17, 21, 42-43, 62, 160, 230-1, 278, 298, 313